

**TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRIGI
MAGTYMGULY ADYNDAKY TÜRKMEN
DÖWLET UNIWERSITETI**

**Hojamyrat Goçmyradow
Döwran Goçmyradow**

**MILLI METBUGAT WE MILLI
MEDENIÝET (1946-2000-NJI ÝYLLARYŇ
METBUGATYNYŇ DERŇEWI)**

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Aşgabat - 2010

Goçmyradow H.
Goçmyradow D.

Milli metbugat we milli medeniýet. Ýokary okuw
mekdepleri üçin okuw gollanmasy.- A.:Türkmen döwlet
neşirýat gullugy,2010. 359 sah.

GIRIŞ

Okuw gollanmasynda gozgalýan meseleleriň wajyplygy sowet döwründe ýurtda bilim syýasatynyň hakykat ýüzünde amala aşyrylyşyna, halkyň durmuş medeniýetinde gazanylanlara hem-de ýitirilenlere göz ýetirilişine, ilatyň dāp-dessur babatda toplan tejribesine, önde duran meselelere, edebiýat we sungat meseleleriniň ösüsiniň birtaraplaýynlygynyň ýeňlip geçilişine baglydyr. Şu meseleleri beýan etmek milli metbugatda işiň guralyşyna, önde duran wezipeleriň yzygiderli we netijeli beýanynda-de degişlidir.

Umuman, milli metbugat jemgyýetde, adamlaryň durmuşynda iň möhüm serişdeleriň biri. Habar beriş serişdelerine, şol sanda metbugata “Ruhy aýna” diýlip ýöne ýere aýdylmaýar. Jemgyýet-de, halk-da özüni şol “Ruhy aýnada” görüp, üstünligine-de, kemçiligine-de göz ýetirýär.

Tāze döwlet gurmakda, onuň kuwwatyny pugtalandyrmakda habar beriş serişdeleriniň beýleki görnüşleri bilen birlikde, milli metbugatyň ähmiýeti-de uludyr. Metbugat tāze döwlet gurmakda ajaýyp gural hökmünde hyzmat edýär. Ol adamlary ysnyşdyrýar, olary bir maksada- tāze döwletiň kuwwatyny pugtalandyrmak ugrundaky maksada gönükdirýär. Metbugat habar beriş serişdeleriniň beýleki görnüşleri bilen birlikde, jemgyýetçilik pikirini döredýän wajyp gural hökmünde-de uly ähmiýete eýedir. Metbugat bilen okyjylaryň ýakyn aragatnaşygy döwlet hem döwür hakyndaky pikirlerinden ugur almaga, döwlet syýasaty işlenip taýýarlanylanda, halk köpçüliginiň pikirine esaslanmaga mümkinçilik berýär. Diýmek, metbugat döwlet gurluşygynda-da, döwleti edara etmekde-de (dolandyrmakda-da) uly wezipeleri ýerine ýetirýär.

Ýurt Garaşsyz bolansoň, esasan-da häzirki Beýik Galkynys eýýamynda biziň milli senagatymyz tāze derejelere göterilýar, dürli maksatly tāze-tāze binalary gurmak işleri ulgamlaryň alnyp barylýar. Oba hojalyk, ylym, bilim, medeniýet ulgamlary çuň özgerişlikleriň beýik pursatlaryny başdan geçirýär.

Häzirki döwürde “Biziň içeri we daşary syýasatymyz, dünýä bileleşigindäki abraýymyz we ornumyz, durmuşyň ähli ugurlarynda gazanylan ajaýyp üstünliklerimiz belli bir derejede köpçülikleýin

habar beriş serişdeleriniň güýjünden we mümkinçiliklerinden nähili peýdalanýandygymyza baglydyr” 1) diýip, hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow 2008-nji ýylyň 19 –njy ýanwarynda ýurdumyzyň döredijilik işgärleri bilen bolan maslahatda aýtdy.

Häzirki döwürde türkmen žurnalistleriniň önünde uly wezipeler durýar. Ýurduň bilim syýasatyndaky üstünlikleri halkyň durmuş döň-dessur medeniýetinde, milli edebiýatyň hem sungatyň asyl nusgasyny dikeltmekde gazanylanlary beýan etmekdäki meseleler örboýuna galdy.

Ýurdumyzyň ähli ýerlerinde sazçylyk mekdeplerini, kitaphanalary, medeniýet öýlerini dikeltmek, milli edebiýata hem sungata ünsi güýçlendirmek karar edildi. Şebäbi milli medeniýetiň bu görnüşleri sowet döwründe örän harlanylansoň, artdyrylyp ýazmalara, çişirilip görkezmelere ýol berlensöň, Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda ýapylypdy. Indiki wezipe milli bilimi, medeniýet ojaklaryny täze dowre laýyklykda ösdürmek üçin olaryň işinde sowet döwründe artdyryp ýazmaklygyň, “çişirilip” görkezmekligiň, netijede talaba laýyk işläp bilmezliginiň sebäplerine göz ýetirip, ozalky kemçilikleriň gaýtalanmagyna ýol bermezden, milli medeniýeti ýokary derejelere götermekden ybaratdyr.

Milli medeniýeti wagyz etmekde milli metbugata uly rol degişlidir. Okuw gollanmasynyň 1-nji babynda milli metbugatyň sowet döwründäki ýagdaýy yzarlanylýar. Derňelýän döwrüň (ýagny, 1946-njy ýylyň) başlaryna çenli milli metbugatyň ýagdaýy barada maglumat berilýär.2). Soňra tutuş derňelýän döwürde (1946-1991ýý.) milli metbugatyň ösüşi, eýeleýän orny seljerilýär.

Kitapda, umuman, milli metbugat özüniň gözbaşyny haýsy neşirden alyp gaýdýar? diýen sowala jogap agtarylýar.

“Türkmenistan” gazetini milli gazet hasaplanypdy. Emma ol milli gazet hökmünde milli bilim meselelerini, halkyň durmuş medeniýetini, ilatyň döň-dessur çäginini, edebiýaty hem sungaty nähili beýan edipdir? Şu meseleleri beýan etmekde onuň önünde nähili meseleler goýlupdyr? Şu we beýleki meseleler okuw gollanmasynda beýanyňy tapýar.

Milli metbugat özüniň ösüş ýoluny ýurduň örän kyn döwründen alyp gaýdýar. Metbugatyň material bazasy gowşakdy,

Caphanada-da, gazet-žurnallaryň redaksiýalarynda-da milli işgärler, žurnalistler ýetmezçilik edýärdi. Taýýarlanylýan materiallaryň hili pesdi, gazet-žurnallaryň çap edilişiniň hili-de ýaramazdy. 3). Şunuň ýaly ýaramaz ýagdaýlar ýurt Garaşsyzlygyna çenli dowam edipdi.

Bu kitapda milli metbugatda milli medeniýetiň beýany yzarlanylýar. Şu meselede 1946-1991-nji ýyllarda ýurdumyzyň milli gazet-žurnallarynda milli medeniýete degişli materiallar seljerilýär. Kāmahallar 1991-nji ýyldan soňky çeşmelere-de salgylanylýar. 4). Ozalky SSSR-iň merkezi gazet-žurnallaryndan türkmen medeniýetine degişli materiallardanam myssallar getirilýär. Munuň özi merkezi metbugatyň türkmen medeniýeti hakynda ýöredýän pikirini, milli metbugatda çap edilen materiallara ýetiren täsirini öwrenmäge, şol wagtky döwürde döwlet syýasatynyň milli medeniýet baradaky pikirine göz ýetirmäge mümkinçilik berýär we kitabyň gymmatyny, dokumentallygyny artdyrýar.

Elbetde, sowet döwründe merkezi gazet-žurnallarda çap edilen materiallarda medeniýet meselesinde artdyryp ýazmalara, “çişirip” görkezmelere ýol berildi. Şeýle ýagdaýlar ýurdumyzyň milli gazetlerinde-de gaytalandy. Munuň özi bolsa medeniýet meselesinde ýaramaz netijelere getirdi. Şonuň üçin işde gazet-žurnal materiallary seljerilende, köpräk tankydy nukdaýnazaryndan çemeleşildi, Milli medeniýeti ösdürmegiň dürs ýollary salgy berildi. İşde ulanylan şeýle usul milli metbugatda milli medeniýet meselesinde göýberilen säwlikleri sapak edinmäge, ösüşiň milli ýoluny kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Okuw gollanmasynyň wajyplygy hem-de ähmiýeti şundan ybaratdyr.

Ylmy işiň obýekti hakynda nämeleri aýdyp bolar. Milli metbugatyň döremegine täsir eden neşirler, ylmy derňewiň geçirilen ýyllarynda milli metbugatyň ýagdaýy, milli medeniýeti beýan etmekde üstünlikli hem kemçilikli taraplary seljerilýär.

Işiň esasy wezipeleri nämelerden ybarat. Milli metbugatda milli medeniýetiň beýan edilmegini derňemekde awtor şu aşakdaky wezipelere ünsi çekýär.

- milli metbugatyň döreýişini, onuň ozalky gazet-žurnallardan tapawutly aýratynlygyny görkezmek.

- milli medeniýetiň ýewropa medeniýetinden tapawutly aýratynlygyny kesgitlemek.

- sowatlylygyň milli medeniýete täsirliligini görkezmek. “Ilatyň 0,7%-i sowatly bolupdyr” diýen düşüňjaniň nädogrudygyny subut etmek.

- ählumumy orta bilim hem-de ýörite orta bilim, ýokary okuw mekdeplerinde geçirilen dürli reformalaryň, ýokary guramalardan çalt-çaltndan berilýän görkezmeleriň bilim ulgamyna ýetiren ýaramaz netijelerini görkezmek.

- metbugatyň sowet döwründe durmuş hyzmatyny, aň-bilim edaralarynyň işini, döp-dessurlary beýan etmedäki birtaraplaýyn hereketini, milli edebiýatyň hem sungatyň bogluşyny aýan etmek.

- milli metbugatda milli medeniýetiň beýanyňy gowulandyrmak üçin amaly maslahatlary hödürlemek.

Işň ylmy täzeligi hem amaly ähmiýeti şu aşakdakylardan ybarat: türkmen metbugatynyň taryhynda ilkinji gezek milli metbugat meselesi gozgalyp, onda milli medeniýetiň beýany yzarlanylýar. Bu meselede oňyn netijeler, ýol berilýän kemçilikler görkezilýär. Milli medeniýetiň beýanyňy gowulandyrmak üçin amaly maslahatlar hödürlenilýär.

Işň materiallary Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetinde geçirilýän ylmy-amaly maslahatlarda, ýazylýan ýyllyk hem diplom işlerinde, žurnalistika bölüminiň metbugat, teleradio boýunça ýörite sapaklarynda, gazet-žurnal makalalarynda peýdalanylýar. Materiallar talyplaryň arasynda geçirilýän wagyz-düşündiriş işlerinde-de peýdalanylýp bilner.

Okuw gollanmasynyň döp-dessurlar hakyndaky materiallardan bölekler 1997-nji ýylda Türkiýäniň “Gündiz” gazetiniň birnäçe sanynda hem çap edildi.

Ylmy derňewiň metodologiýasy hem çeşmeleri. Işň metodologiýasyna ýurdumyzyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň “Ösüşiň täze belentliklerine tarap” diýen at bilen çap edilen saýlanan eserleriniň 1-nji hem 2-nji tomlary (Aşgabat, 2008, 2009ýý.), Prezidentiň bilim hem ylym, medeniýet hakyndaky kararlary, çözgütleri esas edilip alyndy.

Metodologiýanyň gymmatly düzgünleri partiýanyň resminamalarynda beýanyňy tapýar. Bu resminamalarda milli metbugatyň milli medeniýeti beýan edişine tankydy nukdaýnazardan baha berilýär, milli medeniýeti ösdürmekde öňde duran wezipeler kesgitlenilýär. Munuň özi milli medeniýetiň beýanynda milli metbugatyň işini derňemekde awtora bahasyna ýetip bolmajak kömek boldy.

Kitapda Türkmenistanyň syýasy resminamalarynyň MDA-nyň materiallaryndan peýdalanyldy. Arhiw çeşmeleriniň arasynda Türkmenistanyň kompartiýasynyň Merkezi Komitetiniň (1-nji gazna) gaznasynda saklanylýan resmi çeşmeler uly gyzyklanma dörettdi. Çünki şol gaznada partiýanyň gurultaýlarynyň, plenumlarynyň, býuro mejlisleriniň milli metbugat hem milli medeniýet meseleleri baradaky materiallary, tanymal adamlaryň milli medeniýet baradaky şahsy garaýyşly hatlary saklanylýar. Awtor bu işde gaznadaky ozal hiç ýerde çap edilmedik materiallardan peýdalandy, kämahal bolsa şol materiallara salgylanlydy.

Ylmy derňew döwründe Türkmenistanyň kompartiýasynyň on baş gurultaýy (X-XXIV), mundan başga-da, Türkmenistan komsomolynyň (XII, XXIV) gurultaýlary-da bolup geçdi. Şol gurultaýlaryň köpüsiniň materiallarynda milli metbugatyň hem milli medeniýetiň meselelerine deglip geçilipdir. Gurultaýlaryň resminamalary ylmy taýdan seljerilende, olaryň köplenç ýüzleý, “ura-ura” äheňinde geçirilendigine göz ýetirmek bolýar.

Partiýanyň plenumlarynda milli medeniýet meselesi ara alnyp maslahatlaşylypdyr. Partiýanyň MK-nyň II (mart, 1928ý.), VI (dekabr, 1951ý.), III (iýun, 1958ý.) plenumlary milli medeniýeti ýerinden gozgamakda belli bir derejede uly rol oýnadylar. Emma plenumlaryň materiallarynda gozgalan meseleler çözülmän, ýerine ýetirilmän galdy. Ylmy işiň awtory plenumlaryň materiallaryna-da tankydy nukdaýnazardan garamaly boldy.

Işde Türkmenistan ýaşlar guramasynyň MK-nyň resminamalaryna hem salgylanlydy. Sebäbi LKSMT-niň MK-nyň milli medeniýeti ösdürmek barada ýaşlaryň önünde goýan wezipeleriniň ýerine ýetirilişini beýan etmekde “Ýaş kommunist”

gazetinde säwliklere ýol berildi. Işde säwlikleri düzetmegiň ýollary seljerilýär.

Işde ýurdumyzyň milli gazet-žurnallarynyň, ozalky SSSR-iň merkezi metbugatynyň materiallaryndan giňden peýdalanyldy. Umuman, işde milli medeniýet meselesini gozgaýan materiallaryň 1130-sy derňeldi. Materiallaryň oňyn tarapy-da, kemter gaýdýan tarapy-da görkezildi.

Bu iş Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň türkmen edebiýaty hem žurnalistika kafedralarynyň bilelikdäki mejlisinde ara alnyp maslahatlaşyldy we žurnalistika hünäri boýunça okaýan talyplar üçin okuw gollanmasy hökmünde makullanyldy.

Awtoryň metbugat boýunça ylmy işleriniň, çykyşlarynyň 100-den gowragy bar. “Döwrüň aýnasy” (A., 1990ý.), “Propaganda w peçati sosialistiçeskogo sorewnowaniýa” (A., 1990g.), “Ruhy gözelligiň aýnasy” (A., 1994ý.) diýen monografiýalary, radiožurnalistler üçin “Öwürüm” (1997ý.) diýen publisistik eseri, “Ruhy aýna” (A., 1997ý.), “Türkmenbaşy we türkmen metbugaty” (A., 2000ý.) diýen kitapçalary, žurnalistika boýunça okuw maksatnamasy (1998ý.) neşir edildi. “Žurnalistikanyň žanrlary” diýen okuw gollanmasy hem öňümçilige berildi.

Iş Girişden hem Netijeden, “Milli metbugat we onuň material bazasynyň ösüşi”, “Bilim meseleleri: syýasat hem hakykat”, “Metbugat we halkyň durmuş medeniýeti: gazanylanlar hem ýitirilenler”, “Metbugat we ilatyň dāp-dessur çāgi: tejribe we meseleler”, “Metbugat we edebiýat hem sungat meseleleri: onuň ösüşiniň birtaraplaýynlygy” diýen baplardan ybarat.

Işiň many-mazmunynda düşnüksizlik döretmezligi üçin materiallaryň ýazylan döwründäki gazet-žurnallaryň, edara-guramalaryň atlary şol öňköliginde saklanyldy.

“Milli metbugat we milli medeniýet” diýen ylmy monografiýa ýokary okuw mekdeplerinde žurnalistika hünäri boýunça okaýan talyplar üçin okuw gollanmasy hökmünde hödürlenilýär, seýle hem metbugat, bilim, edebiýat we sungat, medeniýet işgärleri üçin niýetlenilýär.

1.BAP. MILLI METBUGAT WE ONUŇ MATERIAL BAZASYNYŇ ÖSÜŞI

1.Derňelýän döwrüň başlaryna çenli milli metbugatyň ýagdaýy

Türkmenistanda milli metbugat barada hazire çenli orta atylan pikir ýok diýmek bolmaz. Türkmenistanda ilkinji gezek neşir edilen gazetden tä Beýik Watançylyk urşunyň tamamlanan ýyllaryna çenli metbugatyň taryhy barada alym M.Annagurdowyň (Türkmenistanda kommunistik metbugatyň taryhyndan.- Aşgabat, 1957; Sowet Türkmenistanyň metbugat taryhyndan oçerkler. Ikinji kitap.- Aşgabat, 1962; Sowet Türkmenistanynyň metbugat taryhyndan oçerkler.Üçünji kitap. – Aşgabat,1965; Sowet Türkmenistanynyň metbugat taryhyndan oçerkler. – Dördünji kitap. – Aşgabat,1981; Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda Türkmenistanyň metbugaty. – Aşgabat,1985) ýazan saldamly işleri bar. Onuň ýazan kitaplarynda milli metbugat diýlip belli bir neşiriň ýakasyndan tutulmasa-da, Türkmenistanda umuman metbugatyň döreýş, ösüş, kämilleýiş etaplary yzarlanylýar. Neşirler tipleri boýunça derňelýär, olaryň üstünlikleri bilen birlikde, ýetmezçilikleri-de açylyp görkezilýär.

Eýsem-de, Türkmenistanda milli metbugat hakynda ilkinji gezek haçan söz açyldyka?! Ýaşuly metbugatçy alymymyz M.Annagurdowyň (1.1.- 199s.) hem-de soňky döwrüň žurnalistleriniň (6.1.-31s.) pikirine görä, milli metbugat öz gözbaşyny “Türkmenistan” gazetinden alyp gaýdan bolmaly. Metbugatçy alymlar “Türkmenistan” gazetini ilkinji milli gazet hasaplaýarlar. Olar öz pikirlerini delillendirmek üçin “Türkmenistan” gazetiniň redaksiýasynyň ilkinji jogapkär kätibi Ýakup Nasyrlynyň ýatlamasyna salgylanýarlar. Ýakup Nasyrly öz ýatlamasynda şeýle ýazýar:

-Men türkmen halkynyň metbugat taryhyny “Ruzname Mawrai Bahry Hazar” gazetinden başlasam näderkä? – diýip, žurnalistlerden biri maňa ýüzlendi.

- Ol taryhy diňe 1920-nji ýyldan, “Türkmenistan” gazetinden alyp gaýtmaly, çünki “Ruzname Mawrai Bahry Hazar” gazetini bilen Zakaspiniň pitneçi es-erçi hökümetiniň çykaran “Daň ýyldyzy” gazetini türkmen halkyna dahyly bolmadyk, özi-de özge maksatly, az sanly okyjysy bolan neşirlerdi, halk olary bilenokdy. Şu sebäpdenem olaryň üç ýyllyk ömründe ýekeje gazet işgärini-de ýetişdirip bilmändikleri tötänden däl – diýip jogap berdim (6.1. – 31s.)

Köne metbugatçy Ýakup Nasyrlynyň pikiri bilen ylalaşman bolmaz. Çünki “Türkmenistan” gazetini çykyp başlamazdan ozal “Sadai fukara”, “Daň ýyldyzy”, “Gyzyl ýyldyz” gazetleri neşir edilse-de, olar esasan harby gazetlerdi, halk köpçüliginiň arasyna az ýaýrapdy (6.1. – 31s.)

Dogry, bu gazetleriň milli gazetiniň döremeginde oýnan roluny hem inkär etmek bolmaz. Gazetler halka düşnükli dilde çap edilmeseler-de, milli neşiri döretmegiň zerurdygyny ýañzydypdylar. Halk bu gazetleriň üsti bilen milli gazete ymtylypdy. Diňe bu neşirler däl, eýsem “Gornist”, “Naşa žizn”, “Nabat rewolüsii” ýaly gazetlerinem milli gazetiniň döreýşindäki roly az-küş bolan däl. Olar türkmen metbugatynyň döremegine esas taýýarlapdylar (1.1.-199s.)

“Gornist” gazetini – Zakaspi frontunyň Rewolüsiýa Harby Sowetiniň Sýasy bölüminiň organy. Ol bir ýyla golaý wagty (1919-nji ýylyň maýyndan – 1920-nji ýylyň maýyna çenli) neşir edildi. Şeýle-de bolsa, gazet esgerleriň, ýerli ilatyň arasynda wagyz-nesihat işlerini alyp bardy. Halk köpçüligine tarap ýakynlaşdy (1.1. – 196s.). Halka ýakynlaşmak, halka hyzmat etmek milli gazetini döretmekdäki ilkinji nyşanlaryň biri. Ýa bolmasa “Naşa žizn” gazetini alyp göreliň. Bu gazet “Gornist” gazetindenem az “ýaşapdyr”. Ol Mary şäheriniň Rewolüsiýa komitetiniň organy bolmak bilen 1919-nji ýylyň awgustynyň başynda neşir edilýär we 1920-nji ýylyň 18-nji ýanwarynda in soňky sany çykýar. Bary-ýogy 54 sany çap edilýär. (1.1.-197s.). Emma gazet halk durmuşyna degişli materiallary beripdir. Ol rus dilinde çyksa-da, kiçiräk habarlary türkmen dilinde çap edipdir. (1.1.-131s.)

“Nabat rewolüsii” gazetini-de goşun neşiri. Ol birinji goşunyň syýasy bölüminiň, partýanyň Zakaspi welaýat komitetiniň hem-de welaýat rewolüsiýa komitetiniň organy bolmak bilen, 1920-nji ýylyň

maýynda çykyp başlaýar. Onuň iň soňky sany 1921-nji ýylyň aprelinde neşir edilýär (1.1. – 132s.). Görnüş ýaly, bu goşun gazetinde uzak wagtlap çap edilmändir. Emma ol “Ýerli durmuş” rubrikasyny girisip, halkyň durmuşyny beýan etmegi unutmandyr. Medeni aň-bilim işleri, edebiýaty türkmen diline terjime etmek, mekdep açmak, ilaty gazet bilen üpjün etmek ýaly meseleri gozgapdyr (1.1. – 138-139s.).

Görnüş ýaly, milli gazetine - halk gazetine tarap edilen ädimler diňe şunuň bilen çäklenmändir. Halk durmuşyndan örän uzakda bolsa-da, ilata düşnükli dilde çap edilmedigem bolsa, Türkmenistanda ilkinji neşir edilen gazetleriň hem hyzmatyny azdäkäde belläp geçmegimiz gerek.

Türkmenistanda XIX asyryň ahyrynda ilkinji gazetler rus dilinde neşir edilip başlandy. Şolaryň ilkinjileri “Zakaspiýskoýe obozreniýe” hem-de “Ashabad” neşirleridir. “Zakaspiýskoýe obozreniýe” gazetini 1894-nji ýyldan neşir edilip başlandy (seret: 7.1-1g, 2ýaz, 360iş, 5tk. Hem-de seret: 1.1, -21s.). “Ashabad” gazetini 1899-njy ýyldan neşir edilip başlandy. (seret: 15.1. – 167s.). Bu gazet 1918-nji ýylyň 14-nji maýyna çenli çap edildi (seret 1.1.-21s.). Rus dilinde çap edilen bu gazetleriň aýry-aýry türkmen intelegentleriniň rus medeniýeti bilen tanyşmagynda azdäkäde rolunyň bolandygyny inkär etmek bolmaz. Emma gazetleriň ikisem giň halk köpçüligi üçin däl. Olar üçin elýeterli hem däl. Birinjiden, bu neşirler berk harby senzura astyndady. Ikinjiden, az sanly tiraž bilen çap edilýärdi. Üçünjiden bolsa, gazetler samoderžawiýe, kanunçylyk hem prawoslawiýe ideýalaryny ýöredýän neşirlerdi. (1.1. – 25s.).

XX asyryň başlarynda Türkmenistanda kiçiräjik çaphanalar gurlup başlanýar. Neşir işine kömekleşmek we ýerli çaphana işgärlerini taýýarlamak maksady bilen Orsýetiň dürli sebitinden hünärmenler gelyär. Çaphanalar üçin harp we beýleki enjamlar-da getirilýär. Şeýle çaphanalar 1906-1907-nji ýyllarda Aşgabatda, Gyzyrbatda (häzirki Serdarda), Çärjewde (häzirki Türkmenabatda), Maryda guruldy. (1.1. – 28s.).

Dogry, bu çaphanalar gizlin saklanylýardy. Olarda çap edilen “Molot”, “Soldat” gazetleri-de legal neşirleridi. Emma metbugat diňe bir şäher ilatyna däl, eýsem oba ilatyna—da azdäkäde täsir edip

başlady. Rus dilini bilýän türkmen intelligentleri tarapyndan gazet türkmen diline terjime edilip, halka ýetirilýärdi. Türkmen halky metbugat sözüniň tagamyny duýup ugrady. Metbugata höwes artdy.

Emma şol wagtlarda neşir edilen, hatda 1917-nji ýylyň fewralyndan soň hem rus dilinde çap edilen “Prizyw” gazetiniň halk köpçüliginiň metbugata bolan islegini kanagatlandyрмаýardy. Sebäbi bu neşirleriň ählisi-de milli dilde çap edilmeyändiginden başga-da, ilatyň durmuşy, ýagdaýy hakynda ýazmaýardy. Ilata welin halk durmuşyny beýan edýän milli metbugat gerekdi.

“Izwestiýa Soweta raboçih i soldatskih deputatow gor. Ashabada” hem-de “Trudowaýa mysl” gazetleri halk durmuşyny beýan etmäge synanyşdy. “Izwestiýa Soweta raboçih i soldatskih deputatow gor. Ashabada” gazetiniň 1918-nji ýylyň 17-nji ýanwarynda çykyp başlaýar. Ol Aşgabat Sowetiniň organy bolmak bilen 1918-nji ýylyň ýul aýynyň ortalygyna çenli neşir edilipdir. (1.1. - 49s.). Gazet şäheriň we welaýatyň ilatynyň durmuşy hakynda azda-kände material çap etmek bilen, uly abraýa eýe bolupdyr. Resmi bildirişleriň käbiri türkmen diline terjime edilip, arap harpynda berlipdir. “Trudowaýa mysl” gazetiniň Mary Sowetiniň organy. Ol Aşgabat Sowetiniň “Izwestiýasyndan” has ir, ýagny 1917-nji ýylyň 1-nji iýunyndan çap edilip ugralýar. (1.1. - 39s.). Emma gazet 1918-nji ýylyň başyndan halk durmuşyna ýakynlaşyp başlaýar. Onda ýerli hronika, işçiler durmuşy, redaksiýa gelen hatlar, poçta ýaşiğı berilýär. (1.1. - 53s.). Gazet 1918-nji ýylyň ortalaryna çenli çap edilýär.

Bu gazetleriň ikisinde-de kemçilikler az däl. Çap edilýän makalalar, habarlar köplenç umumy häsiýetde ýazylypdyr. Şol döwürde metbugat syýasatyň ownuk-uşak zatlaryna, syýasy ýolbaşçylygyň şahsy meselelerine biçak köp üns berýärdi. Şeýlelikde, ilat köçüligi üçin anyk kärhanalaryň, edaralaryň, obalaryň durmuşyna degişli materiallar örän seýrek çap edilýärdi.

Dogry, şol döwürde redaksiýalaryň işinde kynçylyk az däl. Redaksiýanyň-da, çaphananyň-da maddy-tehniki bazasy gowşakdy. Taýýarlykly žurnalist kadrlary ýok diýen ýalydy. Bu bolsa gazet işini has-da kynlaşdyrýardy. Gazet işi onsuzam ýeňil däl. Ol ähli edebi işleriň içinde iň kyn. Gazetiň üznüksiz çykyp durýandygy, forma salmak üçin wagtyň gysgadygy, işiň mydama gyssaglydygy sebäpli

kynçylyk döredýärdi. Mundan başga-da, döwletiň hem jemgyýetçilik durmuşynyň üznüksiz ýüze çykyp durýan gündelik meselelerini beýan etmek bilen, bu barada hem öz pikirini ýöretmelidigi-de ýeňil-ýelpaý iş däl-di.

Milli metbugatyň döremeginde uly rol oýnan gazetler hakynda gürrüň gozgalanda, "Gornist", "Naşa žizn", "Nabat rewolýusii", "Gyzyl ýyldyz" neşirlerini ýene ýatlasýň gelýär. Bu gazetler harby neşirler. Emma soňabaka goşun-graždan gazetlerine öwrülip, çap edilýän materiallary graždanlyk durmuşy bilen baglanyşdyryp, ilatyň ünsüni çekmegi başarypdyr (1.1.-166s.). Dogry, bu gazetleriň köpüsi rus dilinde neşir edilseler-de, azda-kände halk durmuşyny beýan etmäge çalşandygy milli gazetleri döretmekdäki ilkinji ädimlerdir. Şol wagtlarda işini halk durmuşy bilen baglanyşdyryp, milli dilde - türkmen dilinde çykýan gazet örän zerurdy. Şoňa görä-de, halk köpçüligi bilen aragatnaşyk etmegiň möhüm wezipesini ilkinji gezek "Türkmenistan" gazetiniň özüne aldy (6.1. – 8s.) "Türkmenistan" gazetiniň birinji sany 1920-nji ýylyň 29-njy iýulynda çykdy. "Türkmen halkynyň köp asyrylyk taryhynda – milli metbugat birinji gezek döredi" (1.1.-168s.)

"Türkmenistan" gazetiniň çap edilip başlanmagy bilen rus hem türkmen dillerinde çap edilen beýleki neşirleriň-de döremeginde we ýaýbaňlanmagyna ýol açyldy. Türküstan Kompartiyasynyň welaýat komitetiniň we Žakaspi welaýat ispolnitel komitetiniň organy "Izwestiya" ("Izwestiya" gazetiniň soňabaka "Turkmenskiye izwestiya" diýlip atlandyryldy. – H.G.), TKP Mary uýezd-şäher komitetiniň organy "Kommunar", professional soýuzlaryň Zakaspi welaýat sowetiniň organy. "Professionalnaya žizn" gazetleri; Türküstan KP MK-nyň organy "Türkmen ili" (1.1. – 201 s.) žurnaly çap edilip başlandy.

"Izwestiya" gazetiniň 1921-nji ýylyň aprel aýynda Poltorask şäherinde, "Kommunar" gazetiniň 1921-nji ýylyň sentýabr aýynda Mary şäherinde, "Professionalnaya žizn" gazetiniň 1921-nji ýylyň mart aýynda Poltorask şäherinde, "Türkmen ili" žurnaly 1922-nji ýylda Daşkent şäherinde çykdy.

"Türkmenistan" gazetiniň "Turkmenskaýa iskra" gazetiniň neşiriniň ýola goýulmagyna-da ýardam berdi. Mälim bolşy

ýaly,”Sowetskaya Turkmeniya” gazetini ilkinjy ilkinjy
“Türkmenistan” gazetini goşundy hökmünde 1924-nji ýylyň
aprelinde neşir edildi. Soňra bu gazet “Turkmentskaya iskra” ady bilen
özbaşadaky neşir bolup 1924-nji ýylyň noýabryndan çykyp ugrady.
(1.1. – 202s.). Bu gazet Türkistan KP Türkmenistan obkomynyň we
oblispolmynyň organy. Soňra bu neşir TK(b)P Türkmenistan
obkomynyň we oblispolkomynyň organy hökmünde çykyp başlaýar.

1924-nji ýylyň maý aýynyň başlarynda profsoýuzlaryň
Türkmen welaýat soweti (OSPS) oba garyp daýhanlary üçin hepdelik
“Batrak” gazetini neşir etmegi karar edipdir. Emma şol wagt maddy
 mümkinçiligiň hem kadrlary ýeterlik bolmandygy sebäpli karar
ýerine ýetirilmändir. “Batrak” gazetiniň derejine “Daýhan” gazetini
TK (b)P Guramaçylyk býurosynyň, TSSR Rewkomynyň we “Goşçy”
soýuzynyň guramaçylyk býurosynyň organy hökmünde çykyp
ugraýar.

“Daýhan” gazetiniň ilkinji sany 1925-nji ýylyň 21-nji
ýanwarynda çykýar. (2.1.- 337s.) . “Daýhan” gazetini 1931-nji ýylyň
14 –nji awgustyndan “Kolhozçy” diýlip atlandyryldy. 1935-nji ýylyň
sentýabryndan “Kolhozçy” gazetiniň neşir edilmegi togtadylýar.
(seret: 2.1. – 341s., 7.1, 1g., 1 ýaz., 2-4 iş., 129-130 tk.)

Şol wagtlar daýhanlar gazetini bilen birlikde, ýaşlar neşirine-de
üns berilýär. 1925-nji ýylyň mart aýyndan “Ýaş kommunist” gazetini
çap edilip başlanýar.

“Ýaş kommunist” gazetini LKSMT MK-niň organy. Onuň
ilkinji sany şu wagta çenli tapdyrmady. Şonuň üçin “Ýaş kommunist”
gazetiniň 1925-nji ýylyň mart aýynyň haýsy gününde çap edilip
başlanandygy belli däl. (Seret: 2.1.- 342s.)

1925-nji ýylda “Zähmet”, “Komsomolskaya iskra”, “Naş put”
gazetlerem dünýä indi.

“Zähmet” gazetini (azerbaýjan dilinde) TK(b)P MK-niň
ýanyndaky az milletler bölüminiň Aşgabat şäherinde, ilkinjy
“Hambal” ady bilen 1925-nji ýylyň iýul aýynda neşir edilip
başlanýar. Ol şu at bilen 1926-njy ýylyň başyna çenli çykdy.
“Zähmet” gazetini 1935-nji ýylyň awgust aýynyň aýaklaryna çenli
neşir edildi.

“Komsomolskaýa iskra” gazetiniň LKSMT MK-nyň organy hökmünde ilkinji “Turkmenskaýa iskra” gazetiniň bir sahypasy görnüşinde çap edildi. Onuň ilkinji sany 1925-nji ýylyň 5-nji awgustynda çykdy. Ol 1926-njy ýylyň 5-nji ýanwaryna çenli çap edildi. “Naş put” (Leninsk) partiýanyň okrug komitetiniň, okrug ispolkomynyň we okrprofsowetiň organy hökmünde 1925-nji ýylyň 11-nji maýyndan çykyp ugrady. Ol Türkmenistanda neşir edilen ilkinji okrug gazetini. Gazet 1925-nji ýylyň iýul aýynyň başlaryna çenli çap edildi (2.1. – 351s, 359s, 360s.). Türkmenistan “Goşçy” soýuzynyň Merkezi Komitetiniň organy “Goşçular” gazetiniň ilkinji sany 1927-nji ýylyň 10-njy fewralynda çykdy. Gazetiniň iň soňky sany 1928-nji ýylyň sentýabrynda neşir edildi (2.1.-359s.).

20-nji ýyllaryň ortalarynda Türkmenistanda ençeme žurnal türkmen dilinde neşir edilip başlandy. Şolaryň ilkinjisi hem “Tokmak” žurnalydyr. Ol “Türkmenistan” gazetiniň neşiri hökmünde 1925-nji ýylyň 20-nji fewralynda çykyp ugraýar. “Tokmak” žurnaly TK(b)P Guramaçylyk Býurosynyň 1925-nji ýylyň 8-nji fewralyndaky karary bilen döredildi (*seret: 7.1. 1.g., 1 ýaz., 2 iş. 206tk.*).

Žurnal ilkinji milli neşir hökmünde okyjylaryň göwnünden turupdy. Şol ýyl TK(b)P MK-nyň organy hökmünde “Bolşewik”, 1926-njy ýylda LKSMT MK-nyň organy hökmünde “Pioner” žurnallary türkmen dilinde neşir edildi.

“Bolşewik” žurnaly TK(b)P MK-nyň Sekretariatynyň 1925 – nji ýylyň 14-nji iýulyndaky karary bilen çykaryldy (*seret: 7.1., 1g, 1 ýaz., 205 iş, 21-24 tk; 2 iş, 25tk.*) “Pioner” žurnalynyň ilkinji sanlary (ýanwar – fewral, 1-2) goşalandyrylyp çykaryldy (2.1. – 447s.) “Pioner” žurnaly 1932-nji ýyla çenli neşir edildi. Ol 1932-nji ýylda “Wožatyý” ady bilen çykdy (1.1.-208s.).

Türkmenistanyň ylmy, syýasy we hojalyk-medeni meselelerine ünsi çekmek, ülke öwreniş güýçlerini guramak hem ugrukdyrmak maksady bilen 1927-nji ýylda “Turkmenowedeniýe” žurnaly döredildi. Žurnal – Türkmenistanyň MİK-niň ýanyndaky Taryh – ülkäni öwreniş komitetiniň organy. Onuň ilkinji sany 1927-nji ýylyň sentýabrynda neşir edildi. Žurnal 1932-nji ýylyň martyndan “Za sotsialističeskuýu Turkmeniýu” diýlip

atlandyryldy. “Türkmenowedeniýe” žurnaly 1932-nji ýylyň ortalaryna çenli neşir edildi. (2.1. -453s.,461s.).

Türkmenistanda edebiýat,sungat, magaryf, ylym meselelerini metbugatda şöhlelendirmek maksady bilen 1928-nji ýylyň iýul aýyndan “Türkmen medeniýeti” žurnaly çap edilip başlandy. Ol Türkmen medeniýeti instituty tarapyndan çykarylýan edebi, ylmy, syýasy, ykdysady žurnal. 1928-nji ýylyň iýul aýynda ilkinji sany çykdy.Žurnalyň ilkinji sanynda “Milli medeniýet hakynda” diýen sözbaşyly baş makala çap edilip, onda şeýle diýilýär:”Milli medeniýetiň ösmegi Türkmenistanyň ykdsat işleriniň artmasy,diliniň giňelmegi, edebiýat, inçe hünärler we teatryň köpelmesi, halkyň sowadynyň artmasy we başgalar diýmekdir. Bularyň hemmesi milli medeniýetiň elementleri, köpçüligiň medeniýetleşmesi bolup, bular-da medeni ynkylybyň bir bölegidir”.(2.1. – 464s.). Žurnal 1932-nji ýylyň başyndan tä ahyryna çenli – “Medeni ynkylyp”, 1933-nji ýylyň başyndan tä 1936-njy ýylyň başyna (1-nji sanyna) çenli “Türkmenistan sowet edebiýaty”, 1936-njy ýyldaky 3-nji sanyndan başlap “Sowet edebiýaty”, diýlip atlandyryldy.(2.1.- 461s,465s.).

1928-nji ýyl täze žurnallaryň yzly-yzyna çap edilip ugralan döwri boldy.Şol ýyl “Aýallar durmuşy”, Gyzyly ýol” žurnallary çap edilip başlandy.”Aýallar durmuşy” 1928-nji ýylyň 8-nji martyndan “Türkmenistan” gazetinde ýörite sahypa, şol ýylyň oktyábryndan gazete goşundy hökmünde çykarylyp, “Aýallar durmuşy” žurnalyna öwrüldi. Žurnalyň iň soňky sany 1929-njy ýylyň 17-nji ýanwarynda çykdy (2.1.-470s.) “Gyzyly ýol” žurnaly 1928-nji ýylyň iýun aýynda çykyp ugrady. Ol Türkmenistan MİK-niň ýanyndaky latynlaşdyryş boýunça täze elipbiýi komitetiniň organy. Žurnal latyn elipbiýi, onuň durmuşa ornaşdyrylyşy hakyndaky materiallary çap edip ugraýar. Ol şol ýylyň ahyryna çenli neşir edildi (2.1.- 477s,480s.).

Daýhanlaryň arasynda pikir ýaýradýjy neşiri döretmek, ekerançylyk medeniýetini wagyz etmek maksady bilen 1929-njy ýylda “Täze oba” žurnaly döredilýär.Žurnalyň ilkinji sany 1929-njy ýylyň noýabrynda çykýar.Ol Türkmenistan Ýer işleri halk komissarlygynyň we kolhozsoýuzyň organy. Žurnal 1932-nji ýylyň martyndan “Kolhoz ýoly” diýlip atlandyryldy. Onuň iň soňky sany

1932-nji ýylyň dekabrynda çykdy. Žurnal daýhanlaryň geňeşçisi roluny oýnapdyr. Daýhançylykda ýüze çykan her hili sowallara jogap tapypdyr, oňat tejribäni ýaýradypgyr.

1930-njy ýylda milli goşun hem çagalar neşirlerine üns berilýär. Şol ýyl “Gyzyl Goşun”, “Mydam taýýar” gazetleri çykarylýar.

“Gyzyl Goşun” gazetiniň ilkinji sany 1930-njy ýylyň 12-nji ýanwarynda çykýar. TK(b)P MK-nyň, türkmen atly brigadasynyň syýasy bölüminiň, TSSR osoawiahiminiň MK-nyň organy. Ol 1936-njy ýyla çenli neşir edildi.(1.1.- 210s.).

“Mydam taýýar” gazetiniň ilkinji sany 1930-njy ýylyň 2-nji dekabrynda çykýar. Gazet Türkmenistan LKSMT MK-nyň organy. Ondan ozal 1925-nji ýylyň 14-nji dekabrynda “Gyzyl ýaglyk” ady bilen hem çagalar gazetini neşir edilipdi.(1.1.-210s.).

1931-nji ýylda “Wožatyý”, “Aýallar sesi” žurnallaram çap edilip başlandy.

“Wožatyý” žurnalynyň ilkinji sany 1931-nji ýylyň aprelinde çykýar. Ol Türkmenistan Magaryf halk komissarlygynyň we LKSMT MK-nyň žurnaly. Žurnal 1932-nji ýylyň güýzüne çenli neşir edildi.(3.1.-197s.).

“Aýallar sesi” žurnalynyň ilkinji sany 1931-nji ýylyň noýabr aýynda çykýar. Ol TK(b)P MK-nyň organy. Žurnalyň ady 1932-nji ýylyň başynda “Işçi - daýhan aýal”, şol ýyldaky 4-nji sanyndan “Kolhozçy aýal” diýlip atlandyryldy. Onuň iň soňky sany 1932-nji ýylyň ahýrynda çykdy.(3.1.- 197s.).

1930 –njy ýyllaryň başynda ýurtda ylmy-pedagogik neşiriň zerurdygy ýüze çykansoň, 1931-nji ýylda “Kommunistler magaryfy” gazetini çykyp ugrady.

“Kommunistler magaryfy” gazetiniň ilkinji sany 1931-nji ýylyň 25-nji iýulynda neşir edildi. Ol Türkmenistan Magaryf halk komissarlygynyň organy. Gazetiň iň soňky sany 1935-nji ýylyň 29-njy iýulynda çykdy. Soňra ol žurnala öwürlip, 1936-njy ýyldan “Mugalyma kömek” ady bilen çap edildi. (1.1.-211s.).

Türkmen milli metbugatynyň ösüşinde “Sowatlylyk ugrunda göreş” gazetini uly rol oýnady. Gazetiň ilkinji sany 1936-njy ýylyň 17-nji awgustynda çykýar. Türkmenistanyň Magaryf halk

komissarlygynyň organy. Gazetiň iň soňky sany 1941-nji ýylyň awgust aýynyň 5-nde çykdy. (3.1.-197s.). 1936-1937-nji ýyllarda gazetde Türkmenistanyň halk magaryfyna, hususan-da sowatsyzlygy ýok etmek meselelerine degişli umumy materiallar hem ýerli anyk materiallar ýerleşdirildi. Materiallar gysgajyk habarlardan ybarat bolup, olar iri harplar bilen çap edilipdir. Munuň özi okyjylary gyzyklandyrypdyr.

30-njy ýyllaryň ortalarynda “Kolhoz hasapçysyna kömek üçin”, “Izwestiýa”, “Mügallyma kömek”, “Agitatoryň bloknoty” žurnallary-da neşir edilip ugraldy. “Kolhoz hasapçysyna kömek üçin” žurnalynyň ilkinji sany 1935-nji ýylyň maýynda neşir edilýär. Türkmenistanyň Ýer halk komissarlygynyň we Soýuzorguçotyň TÝrkmenistan bölüminiň organy. Žurnal 1935-nji ýylyň sentýabryndan “Kolhozda uçýot”, 1936-njy ýyldan “Kolhoz aktiwisti” diýlip atlandyryldy (3.1.-197s.)

“Izwestiýa” žurnaly “Turkmenowedeniýe” ýa-da “Za sotsialistiçeskuýu Turkmeniýu” žurnalynyň çykmagy bes edilensoň, 1935-nji ýyldan neşir edilip başlanýar. Türkmenistan döwlet ylmy-barlag institutynyň žurnaly. (3.1.-197s.)

“Mügallyma kömek” žurnaly 1936-njy ýylyň awgustyndan çykyp ugraýar. Türkmenistan Magaryf halk komissarlygynyň žurnaly. (3.1.-261s.)

“Agitatoryň bloknoty” žurnaly 1937-nji ýyldan neşir edilýär. TK(b)P MK-nyň propaganda we agitasiýa bölüminiň organy. (3.1.-261s.)

Şol döwürde rus dilinde neşir edilen gazetleriň biri hem “Komsomoles Turkmenistanadyr”. Gazetiň ilkinji sany 1938-nji ýylyň aprelinde çykýar. LKSMT MK-nyň organy. (4.1.-132s.)

1937-nji ýylyň ahyrynda Türkmenistanda jemi 45 gazet, şol sanda respublikan gazetleriniň 5-si, etrap we okrug gazetleriniň 34-si, syýasy bölüm (demir ýol we suw transporty) gazetlerriniň 5-si, goşun gazetleriniň 1-si neşir edilýär. (3.1.- Ig., 13 ýaz. 562 iş. 104 tk.).

Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda harby-goşun gazetleriniň seti giňeldildi. Şunuň bilen birlikde, ýurtda kagyz önümçiliginiň azaldylmagy, maliýe serişdeleriniň we maddy-tehniki resuslarynyň fronta gönükdirilmegi, çaphana senagatynyň işçi kadrlarynyň

birenteginiň urşa ugradylmagy netijesinde, tyldaky döwürleýin metbugat organlarynyň seti belli bir derejede gysgaldyrmaly boldy. Neşir edilýän gazet-žurnallaryň sany azaldyldy. Olaryň çykyş ýygylgy, möçber –göwrümleri, tiražlary-da ep-esli kemeldildi.

1941-nji ýylyň iýun aýynyň ahyryndan “Mydam taýýar” gazetiniň neşir edilmeginiň arasy kesildi. Şol ýylyň awgust aýynyň başyndan “Sowatlylyk ugrunda göreş” gazetiniň çykmagy bütinleý bes edildi. Awgustyň 22-sinden başlap “Ýaş kommunist”, “Komsomoles Turkmenistana” gazetleriniň neşiri wagtlaýynça bes edildi. Şol gazetleriň wezipesi “Sowet Türkmenistany”, “Turkmenskaýa iskra” gazetleriniň üstüne ýüklenildi. Netijede, 1941-nji ýylyň awgust aýynyň ahyryna çenli respublikan gazetleriniň 4-si ýapylyp, diňe 3-siniň (“Sowet Türkmenistany”, “Turkmenskaýa iskra”, “Na relsah” gazetleri) neşiri dowam etdirildi.(5.1.-6s.)

Tersine, şol ýyllarda welaýat, etrap gazetleriniň seti gysgaldylman, eýsem ozalkysyndanam birneme köpeldildi. 1940-nji ýylda etrap gazetleriniň 34-si çap edilen bolsa, 1941-nji ýylyň awgustynda olaryň üstüne ýene 4-si goşuldy. 1943-nji ýylyň sentýabrynda Mary, Çärjew (Lebap), Krasnowodsk(Balkan) welaýatlarynyň her birinde ozal dowam edip gelýän bir gazetiniň deregine,türkmen dilinde we rus dilinde özbaşdak çykýan iki gazet hem-de Aşgabatda, Gyzyaýakda,Burdalykda etrap gazetlerini döretmäge rugsat berildi, (7.1.-1g.,1,5,ýaz., 8 iş.,52-53 tk; 20 ýaz.,428 iş.,232tk.).

1944-nji ýylyň aprelinde Kerkiniň “Täze ýol”, “Krasnoýe Znamýa” welaýat gazetleri çykyp başlady. Emma etrap hem welaýat gazetleriniň tersine, respublikan žurnallaryň seti has gysgaldyldy. 1941-nji ýylyň iýunynda “Kolhoz aktiwisti” žurnalynyň neşir edilmegi bütinleý bes edildi. Şol ýylyň iýulyndan başlap “Mugallyma kömek” žurnalynyň çap edilmeginiň arasy-da wagtlaýynça kesilýär (“Mugallyma kömek” žurnaly 1944-nji ýylda ýene neşir edilip başlanýar). 1941-nji ýylyň ahyryndan “Tokmak” žurnalynyň neşiriniň arasy kesilýär (“Tokmak” žurnaly 1954-nji ýylda ýene neşir edilip başlanýar). 1942-1943-nji ýyllarda “Agitatoryň bloknoty” žurnaly çap edilmeýär. “Umuman, 1944-nji ýylda respublikan döwürleýin neşirleriniň seti 62 sany gazet bilen 4 sany žurnaldan

(“Bolşewik”, “Sowet edebiýaty”, “Mugallyma kömek”, “Agitatoryň bloknoty” žurnallary – H.G.) ybarat. Gazetleriň 3-si respublikan, 9-sy welaýat, 43-si etrap gazetleri” (5.1.- 10s.).

Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda türkmen dilinde goşun gazetleri-de çap edildi. “Gyzyl esger hakykaty”, “Frunzeçi”, “Türkmen atlysy” gazetleri esgerler tarapyndan oňat garşylandy.

“Gyzyl esger hakykaty” – Günbatar frontda neşir edildi. Gazetiň ilkinji sany 1943-nji ýylyň 31-nji ýanwarynda, iň soňky sany hem 1944-nji ýylyň 25-nji maýynda çykdy (5.1. -214s.). Türkmen dilinde çykarylan bu gazetiň redaksiýasynda uly leýtenant, soňra tanymal metbugatçy A. Mämmetgulyýew işledi.

“Frunzeçi” – Türküstan harby okrugynyň organy. Ol 1943-1956-njy ýyllarda türkmen dilinde çykdy (5.1.- 214s.). Zurnalist, soňra podpolkownik G.Myradow 1945-nji ýyldan 1956-njy ýyla çenli Daşkent şäherinde çap edilen “Frunzeçi” gazetiniň redaktorynyň orunbasary bolup işledi.

“Türkmen atlysy” – 97-nji türkmen atly diwiziýasynyň gazet. Ol 1942-nji ýylyň başlarynda neşir edilip, onuň iň soňky sany şol ýylyň ahýrlarynda bes edildi. (5.1.- 214s.).

Beýik Watançylyk urşy başlanan badyna ýatyrylan gazetlerden “Komsomoles Turkmenistana” 1945-nji ýylyň oktýabrynda, “Ýaş communist” hem 1946-njy ýylyň maýynda ýene neşir edilip başlandy. (5.1.-215s.). Neşiri wagtlaýynça togtadylan “Mydam taýýar” gazet-de şol ýyl dikeldildi. (1.1.- 79-80s.).

2. Derňelýän döwürde milli metbugat

Türkmenistanda milli metbugat hakynda gürrüň açylanda, geliň, ilki bilen bir hakykata anyk göz ýetireliň. Sowet döwründe Türkmenistanyň ähli metbugaty “agyz birikdirip” bir perdeden gopdy, 1917-nji ýyldan ozal türkmen dilinde hiç hili gazet-žurnalyň çykmandygy hakynda ýazdy. Derňelýän döwürde-de metbugat şol äheňini üýtgetmedi. Gaýtam, ozalky pikirini çuňlaşdyryp, 1917-nji ýyla çenli döwre çalynýan gara reňki has goýaltdy.

Metbugatyň ýazyşyna görä, Türkmenistanda 1917-nji ýyldan oň türkmen dilinde bir gazet-de çykmandyr. Rus dilinde diňe iki sany gazet çykypdyr. (8.1.-1946.-12 mart).). Onuňam sebäbi patyşa hökümetiniň türkmençe neşirleri her hili ýollar bilen gadagan edenleridir. (8.1.- 1946.-5 may). Metbugat 1917-nji ýyldan ozal türkmen dilinde gazetiniň çykmandygy hakda ýazmak bilen oňmady. Türkmenistanda türkmen dilinde kitaplaryň, žurnallaryň hem çykmandygy hakda-da ýazdy. (8.1.-1947.-6 noýabr). Başga bir neşir türkmen halkynyň az sowatly bolandygy üçin gazet-žurnal hakda gürrüň etmäge zat ýokdugyny ýazdy. (22.1, 1948.- 4,-16s.).

1949-njy ýylda-da şu pikiri tassyklap, “Sowet Türkmenistany”gazeti şeýle ýazdy: “1913-nji ýylda Türkmenistanda rus dilinde diňe 2 gazet çykarylýardy, türkmen dilinde gazet,žurnal,kitap çykarylmaýardy.(8.1.-1949 -30 dekabır). Ondan soňky ýyllarda-da şu pikir gaýtalandy ýördi. Şol bir meňzeş jümleleriň, şol bir meňzeş pikiriniň ýylyň-ýylyna gaýtalanylyp ýörülmeği, onda-da uly wezipede işleýän adamlaryň makalalarynda gaýtalanylyp ýörülmeği, olaryň şol bir leji çykan faktlardan peýdalanandygyny tassyklaýar.(8.1.-1950.- 5 may).

1917-nji ýyldan ozal türkmen dilinde bir gazetiniň-de çykman, diňe rus dilinde iki gazetiniň çykandygy hakyndaky maglumat soňra baş makalalarda hem ulanyldy (8.1, 1950, 4 noýabr).

Metbugatda metbugat hakynda ýazylýan faktlaryň aslyna ýetilmedi. Dogrudygı ýa nädogrudygı seljerilmedi. “Mundan urdum gyljy Arapda şaňlar ujy” edildi. Türkmen medeniýetiniň 1917-nji ýyla çenli bolan döwrüne gitdigiçe gum sürüldi. “Ozal ene dilinde gazetini bolmadyk Türkmenistana (8.1.-1951. – 5 may. Baş makala) myjabat bary atyldy.

Ýazyşlaryna görä, ene dilinde gazet-žurnaly, kitaby bolmadyk Türkmenistanda diňe iki gazetini rus dilinde çykmagy geňirgendirmän duranokdy. Emma şol gazetleriň haýsylardygy welin mälim edilenokdy. Ahyry 1953-nji ýylyň 5-nji maýynda metbugat gününde çap edilen baş makalada:”Türkmen dilinde ýekeje-de gazet çykmaýardy. Rus dilinde bolsa “Ashabad” we “Zakaspiýskoýe obozreniýe” diýen iki sany gazet çykýardy”(8.1.-1953.- 5 maý) diýlip rus dilinde çykan neşirleriň ady mälim edildi.

Emma şondan köp wagt geçmänkä, gazet “1917-nji ýyldan ozal Türkmenistanda ýekeje gazet hem neşir edilmedi (8.1.-1954. 5 ýanwar. Makala) diýip ýazmak bilen, ne türkmen, ne rus dilinde gazet çykandygyny mälim etdi. Haýran galaýmaly.Gürrüni edilýän dower çalýňan gara reňki has goýaldyp,ondan soňky döwrüň gyzyly reňkini şöhlelendirmek maksat edilipdir öýdýän. Hakykatda welin nähilikä?. Hany,gazet sanlaryny yzarlap göreliň. Säwlige ýol berlen bolaýmasyn.

Dogrudanam, säwlige ýol berlen eken. Gürrüni edilýän döwürde, gazetini ýazyşyça Türkmenistanda türkmen dilinde hiç bir gazet-de, žurnal-da çap edilmändir (8.1, 1957, 5 maý. Baş makala). Şol öňki heň ýene gaýtalanyp baslandy. Bu heňi ozalky SSSR-iň abraýly gazetini “Prawda” hem çaldy. Onda-da ne çalmak,ozalky çalnan heňleriňem çeni-çaky bolmady. Ol 1958-nji ýylyň 6-njy awgustynda “Türkmenistanyň köne gazetini” sözbaşly makala çap edip, şol makalada:”Beýik Oktýabrdan öň arasynda ýek-tük sowatlylary bolan türkmenler gazet sözünüň nämedigini-de bilmeýärdiler” diýip ýazdy. “Prawda”gazetiniň ýazyşyna görä, türkmenler :gazet” sözünüň nämediginem bilmeýän bolsalar,onda şol döwürde türkmenleriň metbugaty bolupmy ýa bolmanmy, ony yzarlap oturmagyňam hajaty ýok. Gazet sözüne düşünmeýän halkyňam gazetini bolup bilermi?! Haýran galyp, ýakamyzy tutaýmaly edilipdiris.

Moskwa türkmen halkynyň aň-düşünjesi,onuň metbugaty hakynda şeýle pikirde bolansoň,bärilerde-hä, şol döwürde oňat pikire garaşybam oturmaly dälidi. Sebäbi Sowetler ýurdunda Türkmenistan Moskwa doly tabyndy. Şol ýerde aýdylan pikir bu ýerde iki esse ösdürilip ýerine ýetirilýärdi. Has takygy, şol döwürde ýokardan “ur” sözünü eşitsek, “öldürmäge” ökdeläpdik.

“Prawda” gazetiniň şol gezekki çykyşyndan soň hem şeýle boldy.”Sowet Türkmenistany” gazeti “Sowet metbugatynyň güni” sözbaşyly makalany (1960, 5 may) çap etdi. Makala sözbaşysyndan belli bolşy ýaly, metbugat gününe bagyşlanylýp ýazylypdyr. Onda Sowetler ýurdunyň, şol sanda Türkmenistanyňam metbugatynyň ösüşi süýndirilip gürrüň berlip, “1917-nji ýyla çenli ene dilinde çykarylan gazet-žurnala, kitaba gözi düşmedik türkmen halkynyň häzirki wagtda ýeten derejesi görkeziljek bolýardy. Türkmen halkynyň metbugatynyň ozalky SSSR döwründe gazanan (elbetde, kemçiliklerinem göz önünde tutmak bilen) üstünligini hiç kim inkar etjek bolup duranok. Emma Sowetler döwründe gazanylan üstünligi, ozalky döwürde gazanylanlary ýer bilen ýegsan etmek arkaly beýan etmelimi? Gazetiň ýazyşyna ynansaň-a, ozalky Türkmenistanda gazet-žurnaly, kitaby çap etmeg-ä beýle-de dursun, hatda ene dilinde çykarylan metbugata hem gözi düşmändir. Diýmek, diňe Türkmenistanda däl, başga ýerlerde-de türkmen dilinde gazet-žurnal, kitap çykarylman eken. Emma şol bir wagtyň özünde, çaphanasy ösen beýleki käbir döwletlerde türkmen dilinde çap edilen kitaplaryň Türkmenistana getirilendigi ylmy maglumatlar subut edip ýördi.

Türkmen hem rus dillerinde hiç bir neşiriň çykarylmandygyny habar berýän materiallar, elbetde bizi gynandyрман duranokdy. Hern-ä metbugat öz “ýalňyşyny” özi düzedäýdi. “Edebiýat we sungat” gazeti 1970-nji ýylyň 9-njy sentýabrynda Gylyç Kulyýewiň makalasyny çap etdi. Makalada ozalky döwürde häzirki Türkmenistanyň bütin territoriýasynda “Medžumuz Maweroýe Bahre- Hazar” (gazetiň dogry ady “Ruznama-i Maweraýi Bahry-Hazar” bolmaly – H.G.) ady bilen ýekeje gazetiň çykýandygy, onuň hem dili düşnüksiz bolup, ýarym parsça, ýarym tatarça çykýandygy belenileýärdi. Görnüşi ýaly, G.Kulyýewiň makalasyndaky nätakyklary kän wagt geçmänkä, şol gazetde çap edilen başga bir awtoryň makalasy “düzetmeli” boldy. D.Nuralýýew “Zakaspi ýerli gazeti” barada ýörite makala ýazyp, onda gazetiň parsça hem rusça adynyň bolandygyny, türkmençe adynyň ýokdugyny ýazdy. Emma gazetiň türkmen bölüminiň bolandygyny nygtady (10.1.- 1971, 3 mart).

Görnüşü ýaly, bu iki alymyň pikiri çapraz gelmän durmady. G.Kulyýew “Maweraýi Bahry-Hazar” gazetiniň parsça-tatarça çykandygyny nygtan bolsa, D.Nuralýew gazetiniň türkmen bölüminiň bolandygyny belledi. Elbetde, biziň pikirimizçe, D.Nuralýewiň pikiri hakykata ýakyndy. Munuň özi ozalky döwürde türkmen dilinde neşir edilen gazetiniň bolandygyny tassyklaýjy faktdy. Emma name-de bolsa türkmen dilinde çykan gazet bolupmy? diýlen sowala anyk jogap gerekdi.

1971-nji ýylda şol sowala ýönekeýje bolsa-da, jogap tapyldy. Şahyr hem alym Ruhy Alyýew “Sowet edebiýaty” žurnalynda “Ilkinji türkmen gazetini – Maweraýi Bahry-Hazar” diýen makala bilen çykyş etdi. Makalada “1917-nji ýyldan oň türkmenleriň hem milli metbugaty bolupdyr (11.1, 1971., 3.113s.) diýen pikir aýdylýar. Awtoryň pikirine, gazet giň gerim almandyr, başlangyç ýagdaýda eken. Emma türkmençe, parsça çykarsa-da, ony milli metbugatyň ilkinji nusgasy hasaplapdyr. Pedagog M.Atabaýewiň gazetini ilkinji sanyndaky ýerleşdirilen makalasynda aýdylyşy ýaly, “Ilkinji türkmen gazetiniň türkmen halkynyň durmuşyndaky ähmiýeti uly bolupdyr”(11.1, 1971., 3. 113s.)

Elbetde, ady tutulan gazetini milli gazet hasaplamak bolmaz. Emma ony milli gazet döretmekdäki çynlakaý ädim, öňe gidişlik hökmünde häsiýetlendiresiniň gelýär. Bu-ýem gowy zat. Emma ondan köp wagt geçmänkä, ozalky döwürde türkmen dilinde gazet çykandygy hakdaky delillendirmäniň üstüne ýene atanak çekildi. Milli metbugatyň uçgunlarynyň döreýşi hakdaky pikir ýa-ha goldalmady, ýa-ha-da neşirler biri-birinden habarsyz boldy.

“Sowet Türkmenistany” gazetini 1974-nji ýylyň 5-nji maýynda “Millionlaryň tribunasy”(elbetde, gaýtalanyp leji çykan sözbaşy bilen) diýen baş makalasyny çap etdi. Baş makala 1917-nji ýyldan ozal diňe iki sany gazet (rus dilinde- H.G.) çap edilýärdi. Türkmen dilinde bolsa ýekeje gazet hem çykanokdy diýip ýazdy. Milli dilde hiç bir neşiriň çykmandygy hakynda tkrarlaýan jümlelere-hä öwrenişipdik, dogrusy indi olar täzeligem däl. Ýöne welin rus dilinde-de bolsa neşiriň çap edilendigine şükür edäýmeli bolduk öýdýän.

80-nji ýyllaryň ortalarynda eýýäm Türkmenistanda ozalky döwrüň metbugaty hakynda gürrüň edilende, metbugat-a beýlede dursun, türkmeniň umuman, ýazuwynyň-da bolmandygy (8.1, 1985.5maj.Makala) nygtalyp başlandy. Öz ýazuwy bolmadyk Türkmenistanda, metbugat nireden bolsun! Ine, mesele şeýle goýlupdy.

Tä Garaşsyzlygymyzy alýançak, 1917-nji ýyla çenli türkmen metbugatynyň ýagdaýyna şeýleräk çemeleşildi. Käbir ýyllarda türkmen dilinde metbugatyň çykandygy habar berilse, dürli mysallarda delillendirilse, başga bir neşirde şeýle pikir inkär edildi. Diňe bir gazet däl, hatda türkmen dilinde kitaplaryň hem çykmandygy hakda dürli pikirler aýdyldy.

Ozalky döwürde türkmen dilinde kitabyň, gazetiniň çykandygy ýa-da çykmandygy hakda dürli pikirleriň ýüze çykyp ýören döwürlerinde, gündogarşynas A. Ýazberdiýew arap grafikasyna neşir edilen türkmen dilindäki kitaplary öwrenip, ylmy-barlaglaryň netjesinde saldamly kitaby çykardypdy. Şol kitapda 1917-nji ýyldan öňki döwürde öňki döwürde Aşgabadyň Orta Aziýada kitap neşir etmekde esasy merkezleriň biri bolandygy, türkmen dilinde –de käbir kitabyň çap edilendigi nygtalýar.

Awtoryň ýazyşy ýaly, “Türkmenistanyň territoriýasynda türkmen dilinde kitap şeýle az çykan hem bolsa, Orta Aziýanyň iri şäherlerinde (Daşkentde, Samarkantda, Buharada we beýlekilerde), hatda Bakuwda gündogar dillerinde neşir edilen kitaplary Zakaspi welaýatynyň territoriýasyndaky kitap magazinlerinde giňden satylypdyr. Olaryň içinde şol şäherlerde neşir edilen türkmen dilindäki kitaplary hem az bolmandyr. (12.1, 42s.).

Awtoryň öňki döwürde klassyk şahyrlarymyzyň eserleriniň öz asyl nusgalarynda çaphana we daşbasma usullarynda neşir edilendigi, bulardan başga-da, türkmen we pars dillerinde 1914-1917-nji ýyllarda “Ruznamai Maweraýi Bahry-Hazar” gazetiniň çykandygy hakyndaky delillendirmeleri bilen ylalaşmazlyk mümkin däl. (12.1, 30s., 41s.). Emma Sowet döwrüniň ähli ýyllarynda türkmen metbugatynyň sahypalarynda milli dilde kitap çykandygy inkär edilip, türkmen dilinde gazetiniň çykandygy ýa-da çykmandygam iküçly edilip goýuldy. Munuňam esasy sebäbi türkmen

žurnalistleriniň, köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň ýolbaşçylarynyň metbugaty öwreniş ylmyndan üzňeligidir. Metbugat hakynda gürrüň edilende, şol ozalky ýyllarda çap edilen, leji çykan faktlary zol gaýtalap ýörmekleriniň netijesidir.

Beýik Watançylyk urşy tamamlanandan soňky ýyllarda türkmen metbugaty ösüş ýoluna düşdi. Ozalky çap edilip gelnen neşirleriň maddy-tehniki bazasy pugtalandyryldy. Çap edilýän gazetleriň çykyş ýygylgy-da, möçberi-de artdyryldy.

Ylmy derňew geçirilýän döwrüň ilkinji ýylynda, ýagny 1946-njy ýylda gazet-žurnallaryň sany köpeldi. Sol ýyl žurnallaryň 70-si çykdy, şolaryň 50-si türkmen dilindedi (8.1, 1946, 12 mart K. Awanesowyň çykyşy). Görnüşi ýaly, milli dilde çap edilýän neşirler san taýdan az däl. Olaryň köpüsem etrap gazetleridi. Şol döwürde welaýat gazetlerem ýola goýlypdy. Ýöne etrap gazetlerinde bolşy ýaly, welaýat gazetleriniň çykyşy, çap edilýän materiallaryň hili entek talaby ödänokdy. Şonuň üçin-de, 1946-njy ýylyň 25-nji aprelinde welaýat gazetlerinden, “Gyzyl baýdak” (Kerki) gazetiniň işi hakyndaky meselä seredilip, redaksiýanyň bölümleriniň düýpli kemçilikleriniň üsti açyldy. Gazetiň edebi derejesini üzüň-kesil ýokarlandyrmak, çapa taýýarlanýan materiallaryň işlenişiniň hilini ýokarlandyrmak, redaksiýada her gün gysgajyk operatiw maslahaty, hepdede bir gezegem umumy redaksiýa boýunça önümçilik ýygnaýyny geçirmek wezipesi öňde goýuldy (7.6, 1g, 1\6 ýaz, 32 iş, 11-tk.).

Redaksiýadan ýöne-möne talap edilmeýärdi. Moskwada bolşewikler partiýasynyň Merkezi Komiteti öňki SSSR -iň haýsam bolsa bir sebitiniň metbugaty hakynda karar kabul etse, şony Türkmenistanyňam metbugaty baş wezipe edip alyp, hökman ýerine ýetiräýmelidi. Şol döwürde Moskwada kabul edilýän kararlar Türkmenistana dahyllymy ýa dahylly dälmi, oňa seretmeýärdiler. Şol kararlar türkmen halkynyň ýol-ýodasyna, kada-kanuna bap gelýärmä, gelmeýärmä oňa-da bakmaýardylar. Karar kabul edildimi, Äpet güýjiň demi düşýän ýeri ony ýerine ýetiräýmelidi.

Ine, bu gezek Daşhowuz welaýatynyň “Daşhowuz kolhozçysy” gazetiniň redaksiýasynyň “ýakasyndan” tutuldy. 1948-ýylyň 23-nji ýanwarynda TK(b)P MK –nyň býurosunda

redaksiýanyň işi hakyndaky meselä seredilip, onda “Don boýundaky Rostowyň “Molot”, Kuýbyşewiň “Wolžskaýa kommuna”, Kurskiniň “Kurskaýa prawda” welaýat gazetleriniň işini gowylandyrmak boýunça çäreler hakynda BK(b)P MK-nyň kararyny berjaý etmekde özleri üçin zerur netijäni çykaryp, gyssagly çäreleriň görülmändigini belgilenildi. Gazet materiallarynyň hilini gowylandyrmak, mazmunyny partiýanyň kararynda göz önünde tutulýan meselelere syrykdymak wezipesi öňde goýuldy (7.4, 1g, 1\8 ýaz, 8 iş, 9-12 tk.) “Daşhowuz kolhozçysy” gazetini boýunça redaksiýanyň önünde goýlan wezipeleriniň hetdi -hasaby ýok. Emma olaryň içinde türkmen medeniýetini beýan etmek wezipesiniň ýokdugy welin gynandyrýar. Materiallary görkezme esasynda ýazylýan neşirlerde ýagdaý diňe gazetlerde däl, žurnallarda hem şeýledir. Döredilenden az salym geçensoň (1948-nji ýylyň maý aýynda çykyp başlady – H.G.) “Mugallyma kömek” žurnalyna (8.1, 1948, 30 iýul) syn çap edilip, onda neşiriň Türkmenistan Magaryf ministrliginiň organy hökmünde makalalar ýol görkezmeler bilen ministrligiň işgärleri tarapyndan diňe düşündiriş hökmünde ýazylýandygy belgilenilýär. Eýsem, başga alaç hem ýokdy. Görkezmeleriniň, buýruklaryň möwç alan zamanynda magaryf neşiri ministrligiň gündelik görkezmesi bilen işleýärdi.

Diňe bir pudaklaýyn, welaýat, ýa bolmasa etrap neşirleri däl, eýsem respublikan gazetlerini işine-de syn berilip duruldy. Türkmenistan K(b)P MK-nyň býurosy 1950-nji ýylyň 27-nji iýulyndaky mejlisinde “Sowet Türkmenistany” gazetiniň işi hakyndaky meselä garady. Mežlisde redaksiýanyň işiniň soňky ýyllarda gowşandygy aýdylyp, işgärleriniň önünde zerur çäreler goýuldy. Redaksiýa soňky ýyllarda öz kemçiligini özi ýüze çykaryp tankydy makalalaram berdi. (7.1, 1g, 1\10 ýaz, 64 iş, 1tk; 8.1, 1951, 5 may).

Uruşdan soňky ýyllarda Türkmenistanda respublikan gazetleriniň däl-de, şäher, etrap, pudaklaýyn gazetleriniň täze neşirleri ýola goýlup başlady. Dikeldilýän Aşgabat şäheriniň gurluşykçylarynyň arasynda syýasy- köpçülik işini gowylandyrmak maksady bilen “Aşhabat na stroýke” şäher gazetini döredildi (7.1, 1g, 1\10 ýaz, 66iş, 13 tk.). Gazet partiýanyň Aşgabat şäherkomynyň, şäher ispolkomynyň we Minisrler Sowetiniň ýanyndaky

“Aşgabatgurluşyk” uprawleniýesiniň organy. Aşgabatda ýer yranandan soň kánwagt geçmänkä, ýagny 1950-nji ýylyň 3-nji awgustynda iki sahypadan ybarat, kiçi formatly, hepdede iki gezek 5 müň ekzemplýar tiraž bilen çykýan şäher gazetiniň döredilmegi gowy zat. Emma şäheriň gurluşykçylary üçin niýetlenen gazetiniň diňe rus dilinde çykmagy welin geňirgendirmän duranok. Gurluşykçylaryň arasynda gazeti öz milli dilinde okasy gelen türkmenlerem bolandyr ahyry.

1951-nji ýylyň ahyrynda welin ýagdaý başgaça tarapa üýtgedi. Türkmen aýal-gyzlaryň arasynda alnyp barylýan syýasy-köpçülik we terbiýeçilik işlerini gowylandyrmak maksady bilen jemgyýetçilik-syýasy we edebi-çeper bezegli žurnaly çap etmek zerurlygy ýüze çykarylady. TK(b)P MK-nyň býurosynyň 1951-nji ýylyň 18-nji oktyabryndaky mejlisiniň karary bilenem “Sowet Türkmenistanynyň aýllary” žurnaly döredildi. Ol TK(b)P MK-nyň žurnaly, kwartalda bir gezek hem çykmaly (7.1, 1g, 1\11 ýaz, 71 iş, 26, 75-76 tk.). Türkmenistanda türkmen dilinde çykan aýllar žurnalynyň uruş başlanmagy bilen ýatyrylmagy we 50-nji ýyllaryň başlarynda ýene dikeldilmegi gowy zat. Munuň özi milli metbugata azda-kände üns berlendiginiň subutnamasydyr.

1951-nji ýylyň ahyryhda respublikan “Mugallymlar gazetini” döretmek hem karar edildi. Dogry, şol ýyllarda Türkmenistanyň Moskwadan soraşman özbaşdak gazet-žurnal döretmäge ygtyýary ýokdy. Moskwa hat ýazylardy, neşiriň zerurdygy subut edilerdi. Haçan-da, Moskwadan razyllyk alnandan soň, neşir döredilerdi. Bu saparam şeýle boldy. Týrkmenistana mugallymlar gazetiniň zerurdygy hakda petde-petde kagyzzar Moskwa iberildi. Ahyry TK(b)P MK-nyň “Türkmenistan respublikasynda mugallymlar gazetini neşir etmek hakyndaky” 1951-nji ýylyň 8-nji maýyndaky kararyndan soň, TK(b)P MK-nyň býurosynyň 1951-nji ýylyň 20-nji dekabryndaky mejlisiniň karary bilen respublikan “Mugallymlar gazetini” çykarmak ýola goýulýar (7.1, 1g, 1\11 ýaz, 84 iş, 27 tk.). Bu ýerde gazeti neşir etmegi ýola goýmakda Türkmenistanyň hem äwmezlige ýol berendigini nygtamagymyz gerek. Bolmasa Moskwanyň üzeňnisinden telim sapar geçilip, ahyry rugsat alnandan 8 aýdan soň meselä seredilmezdi. Ýöne gijem bolsa Türkmenistanda

pudaklaýyn gazet bolan “Mugallymlar gazetiniň” döredilmegi, onuňam türkmen dilinde çykmagy gutlamaly zatdy. Gazet Türkmenistanyň Magaryf ministriliginiň, başlangyç we orta mekdepleriniň işgärleriniň prowsóuzyň Merkezi Komitetiniň organydy. Gazetiň möçberi 4 sahypadan ybarat bolup, kiçi formatda, hepdeäniň diňe anna güni çap etmek karar edildi. Şeýlelikde, 1952-nji ýylyň başyndan milli dilde neşir edilýän “Sowet Türkmenistanynyň aýalary” žurnaly hem-de “Mugallymlar gazetini” okyjylara gowşup başlady.

Täze milli metbugat, elbetde, ilki başdan Türkmenistan hökümetiniň aladasy bilen döredi. Emma ony hut özümiz öz elimiz bilen kompartiýanyň hem sowet hökümetiniň adyna geçirdik. “Sowet Türkmenistany” gazetini 1952-nji ýylyň 6-njy maýyndaky baş makalasynda: “Metbugat ýylsaýyn ösýär. “Mugallymlar gazetiniň”, “Sowet Türkmenistanynyň aýallary” žurnalynyň çykyş başlamagy Sowet hökümetiniň, bolşewistik partiýanyň we hut ýoldaş Staliniň Sowet Türkmenistanynyň metbugatyny ösdürmek hakynda edýän aladasyynyň täze subutnamasydyr (8.1, 1952, 6 maý) diýip ýazmagy-da munuň aýdyň şaýadydyr.

1952-nji ýylda bu neşirlerden başga türkmen dilinde çap edilýän “Pioner” (LKSMT MK-nyň organy) žurnaly, Krasnowodskide (Häzirki Türkmenbaşy) hem 2 sany täze welaýat gazetini döredi. (8.1, 1952, 26 sent.). Şol ýyl Türkmenistanda gazet-žurnallaryň täze neşirleriniň köp dörän ýyly boldy. Oňa söz ýok. Emma gazet-žurnallaryň umumy sanynyň dürli-dürli görkezilmegi welin geň galdyrýar. Türkmenistan kompartiýasynyň XI gurultaýynda respublikada 62 gazetini we 8 žurnalyň neşir edilýändigini nygtalan bolsa, şol ýyl Moskwada partiýanyň XIX gurultaýynda türkmenistanda gazetleriň 67-siniň çykýandygy habar berildi. (8.1, 1952 17 okt.). Şol bir gazetde, bir aýa ýeter-ýetmez wagtda respublikada neşir edilýän gazetleriň sanynyň dürli-dürli görkezilmegi, metbugat bilen yzygiderli gyzyklanylýandygynyň alamaty däl bolsa gerek.

1953-nji ýylyň başlaryndan Türkmenistanyň milli gazet-žurnallaryna isleg artdy. Okyjylaryň sany köpeldi. Şunuň bilen birlikde, “Mugallymlar gazetiniň”, “Sowet Türkmenistanynyň

aýallary” žurnalynyň tiražyny artdyrmak, “Sowet Türkmenistany gazetiniň çykyş ýygylgyny köpeltmek wezipesi ýüze çykdy. TKP MK-nyň býurosynyň 1953-nji ýylyň 5-nji fewralyndaky mejlisiniň karary bilen “Mugallymlar gazetiniň” tiražyny 5 müňden 6 müň ekzemplýara, “Sowet Türkmenistanynyň aýallary” žurnalynyň tiražyny 5 müňden 8 müň ekzemplýara ýetirmek, “Sowet Türkmenistany” gazetini hepdede 5 gezegin deregine 6 gezek çykarmak karar edildi. Şol ýylyň 1-nji martyndan bolsa “Maryýskaýa prawda”, “Lenin baýdagy”, “Çardžouskaýa prawda”, “Lenin ýoly”, “Taşauzkaýa prawda”, “Daşowuz kolhozçysy” welaýat gazetlerini kiçi formatda dört sahypada çap etmek karar edildi. (7.1, 1g, 33 ýaz, 20 iş, 12-13 tk.).

Gazetleriň redaksiýalarynyň, esasynda “Sowet Türkmenistany” hem “Türkmenkaýa iskra” gazetleriniň redaksiýalarynyň şatyna seretmek zerurlygam ýüze çykypdy. TKP MK-nyň býurosynyň 1953-nji ýylyň 9-njy aprelinde bolan mejlisinde “Respikan “Sowet Türkmenistany” we “Turkmenkaýa iskra” gazetleriniň tipli şatlary hakyndaky” meselä garalýar. Býuro respublikan gazetleriniň täze tipli şatlaryny tassyklaýar. “Sowet Türkmenistany”, we Turkmenkaýa iskra” gazetleriniň hersiniň şatyna goşmaça 2 sany edebi işgäri girizdi. Şeýle hem gazetleriň her biriniň şatyna bir terjimeçi we neşiri göýberiji (wypuskaýüsiý – H.G.) girizildi. (6.1, 139s; seret: 7.1, 1g, 33 ýaz, 28 iş, 9-10tk.).

“Prawdanyň” formatynda (ýagny uly A-2 formatda-H.G.) 4 sahypaly, gündelik çykýan respublikan gazetleriniň redaksiýalarynyň işgärleriniň tipli şatlarynyň tassyklanylmagy redaksiýalaryň mümkinçiligini artdyrdy. Emma milli dilde çykýan “Sowet Türkmenistany”, rus dilinde çykýan “Turkmenkaýa iskra” gazetleriniň tipli şatlarynyň deň derejede 48 birlikden ybarat bolmagy welin geňirgendirýär. Sebäbi ozalky Sowet döwleti döwründe respublikanyň esasy gazetleri hökmünde “Sowet Türkmenistany”, “Turkmenkaýa iskra” gazetlerine resmi habarlar, kararlar, döwlet ýolbaşçylarynyň çykyşlary Moskwadan berilýärdi. Rus dilinde berilýän materiallary günübirin çapa taýýarlamak “Turkmenkaýa iskra” gazetiniň redaksiýasy üçin o diýen kynçylygam çekdirenokdy. Emma “Sowet Türkmenistany” gazetiniň

redaksiýasyna welin hupbat baryny ýýdirýärdi. Rus dilinden türkmen diline terjimäniň esasy bölegini resmi edaranyň (ýagny, ilki başda TurkmenTAG, soňra Türkmeninform, Türkmenpress, TDH gullugynyň – H.G.) berjaý edýändigine garamazdan, gündelik berilmeli materiallaryň terjimesine redaksiýa hem goşulyşmaly bolýardy. Bütün redaksiýada terjimeçiniň ýekedigini zerarly, gazet çapa taýýarlanylanda, terjimeden känbir iş tejribesi bolmadyk beýleki işgärler-de kömekleşmeli bolýardy. Netijede gyssagaralykda gödek syýasy ýalňyşlyklara-da ýol berilýärdi. “Sowet Türkmenistany” gazetiniň 1955-nji ýylyň 26-njy aprelindäki sanynda çap edilen “Partiýanyň üçünji gurultaýynyň elli ýyllygy” sözbaşyly makalada: “Taktika bolşewizma prinesla oswoboždeniýe ot iga kapitalizma i imperializma” diýen jümle “Bolşewikleriň taktikasy kapitalizmiň we sosializmiň zulmunda azat bolmaga getirdi” diýilip terjime edilipdir. Geň terjime gerek! Gaty geň, syýasy taýdan gödek terjime. Onda-da Kompartiýanyň hökmürwan döwründe. Derrew TKP MK-nyň býurosynyň mejlisi çagyrylyp, “Sowet Türkmenistany” gazetiniň şol sanyny çapa taýýarlanlara berk temmi berildi. Hatda gazetiň redaktory Ata Atajanow işden hem boşadyldy. Gazetiň şol sany täzeden 40 müň ekzemplyarda çap edildi (4 müň ekzemplyary eýýäm ýaýradylansoň – yzyna gaýtarmak başartmady – H.G.). Gazeti täzeden çap etmektäki ähli çykdajyny günäkär işgärlere töledildi. (7.1, 1g, 39 ýaz, 15 iş, 24 tk; Şunuň ýaly syýasy ýalňyşlar ozal hem göýberilipdi. Seret: 6.1, 140s.). Gep bu ýerde ýalňyşlyga ýol beren işgärlere temmi bermekde däl. Gep şunuň ýaly syýasy ýalňyşlyklara ýol berilmeginiň sebäbini öwrenmekden, indikile säwliklere ýol berilmezligi üçin zerur çäreleri görmekten ybarat. Emma býuronyň mejlisinde beýle hereket edilmedi. Redaksiýa kömek bermek, ony terjimeçiler bilen berkitmek hakynda pikir edilmedi. Býuronyň mejlisiniň karary işgärlere diňe jeza çekdirmäge syrykdyrylypdyr. Munuň özi meselä diňe birtaraplaýyn çemeleşmekden başga zat däldir.

Emma “Sowet Türkmenistany” gazetiniň redaksiýasy resmi materiallaryň hem resminamalaryň azalman, barha köpeliändigini, türkmen diline geçirmekde kynçylyklaryň gitdigiçe artýandygyny nazara alyp, şatyna ýene terjimeçiniň berilmegini haýyş edip, MK-a ençeme gezek ýüz tutdy. Munuň sebäbi düşnükli. Gazetiň her

bir sany diýen ýaly resmi materiallardan doldurylyp durlansoň, säwlige indi ýol beriläýse, öňküdenem ýowuz temmi garaşýardy. TKP MK redaksiýanyň haýyşyny ahyry kanagatlandyrdy. Býuronyň 1956-njy ýylyň 9-njy fewralyndaky mejlisiniň karary bilen “Sowet Türkmenistany” gazetiniň redaksiýasynyň şatyna bir sany edebi işgäri- terjimeçini girizdi we şunuň bilen birlikde, ýerlerdäki öz habarçylarynyň birini hem gysgaltdy (7.1, 1g, 43 ýaz, 5tk). Elbetde, munuň özi kyn ýagdaýdan ýönekeýje çykalgady, ýagny “taýak gelyänçe, ýumrukdy”. Resmi materiallaryň bolçulygynda öz habarçylygymyzyň biriniň haýryndan terjimeçiniň peýdasynyň uludygy düşnükli zat.

Milli metbugat, esasan-da edebi-çeper ugurly hem-de çagalar neşirlerine isleg artdy. Şonuň üçin şol neşirleriň käsiniň möçberini, käsiniňem çykyş ýygylgyny artdyrmaly boldy. TKP MK-nyň býurosynyň 1954-nji ýylyň 3-nji awgustyndaky mejlisiniň karary bilen “Sowet edebiýaty” žurnalynyň möçberi 5 çap listden 8 çap liste çenli artdyryldy. (7.1, 1g, 37 ýaz, 33 iş, 12 tk.). Okyjylaryň isleginiň nazara tutulyp, žurnalyň göwrüminiň köpeldilmegi gowy zat. Emma name üçindir karar ýerine ýetirilmändir?! Náme üçin ýerine ýetirilmändiginiň sebäplerinem arhiw resminamalaryndan tapmak başartmady. Ozalky sowet döwründe islendik kararlar kabul edilerdi. Emma şol kararlaryň ýerine ýetirilmeyäni az däl. Sebäbi partiýa höküm etmäge ökdedi-de, ýerine ýetirmäge ejizdi. Has takygy, işlemegi däl-de, hökmürowanlygy halardy. Aýdan-diýen, ýazan zatlarynyň yzyny kän yzarlamazdy.

Žurnalyň redaksiýasynyň işgärleriniň haýyşy boýunça bu meselä 1956-njy ýylyň ortalarynda ýene gaýdylyp gelindi. Žurnalyň häzirki göwrüminiň hem tiražynyň okyjalaryň islegini kanagatlanlandyрмаýandygy göz önünde tutulyp, şonda TKP MK-nyň býurosynyň 1956-njy ýylyň 26-njy iýunyndaky mejlisiniň karary bilen 1957-nji ýyldan žurnalyň göwrümini 5 çap listden 8 çap liste, tiražyny 4 müň ekzemlýardan 6 müň ekzemplýara ýetirmek karar edildi. (7.1, 1g, 43 ýaz, 38 iş, 22 tk).

Milli neşirlerden “Pioner” žurnalynyň çykyş ýygylgy, “Tokmak” žurnalynyň tiražy hem okyjylaryň islegini ödemedi. Şonuň üçin TKP MK-nyň býurosynyň 1955-nji ýylyň 18-nji

fewralyndaky mejlisi “Pioner” žurnalynyň çykyş ýygylgyny 6 sandan 12 sana ýetirmegi, “Tokmak” žurnalynyň tiražyny şol ýylyň 1-nji aprelinden 10 müňden 15 müň ekzemplýara çenli köpeltmegi karar etdi. (7.1, 1g., 39 ýaz, 8 iş, 15 tk).

“Sowet Türkmenistanynyň aýallary” žurnalynyň çykyş ýygylgy, “Mugallyma kömek” žurnalynyňam tiražy okyjylaryň islegini ödäp bilmedi. Bu neşirlere isleg artdy. Sebäbi bu iki žurnal ilki başdan okyjylara ýakyn durdy. Olaryň islegi öwrenilip, göwünlerinden turýan materiallar çap edilip başlandy. Bu neşirleriň işgärleriniň haýyşy göz önünde tutulyp, TKP MK-nyň býurosynyň 1955-nji ýylyň 17-nji maýyndaky mejlisi “Sowet Türkmenistanynyň aýallary” žurnalynyň çykyş ýygylgyny ýylda 6 sandan 12 sana getirmegi, tiražyny-da 8 müňden 15 müň ekzemplýara çenli köpeltmegi karar etdi. (7.1, 1g, 39 ýaz, 16 iş, 27 tk). Býuronyň 1956-njy ýylyň 9-njy fewralyndaky mejlisiniň karary bilenem “Mugallyma kömek” žurnalynyň tiražy 2 müňden 3 müň ekzemplýara ýetirildi. (7.1, 1g, 43 ýaz, 19 iş, 4 tk).

Her bir neşire bolan isleg ilki bilen ilatyň esasy böleginiň haýsy milletdendigine garalyp çap edilýändigine, okyjylar köpçäligi bilen aragatnaşygyň nähili guralýandygyna-da baglydyr. “Türkmenistan kommunisti” žurnaly türkmen dilinde neşir edilip başlananam bolsa, soň rus dilinde-de çap edilip ugraldy. Guraksy dilde, resmi matreiallardan doldurylan žurnal türkmen okyjylarynam gyzyklandyranokdy welin, az sanly rus okyjylary (syýasy hem teoretiki taýdan sowatly okyjylar göz önünde tutulýar – H.G.) üçinem gyzykly neşir bolmady. Türkmen we rus dillerinde çykýan žurnalyň ähli tiražy okyjylara doly etmedi. Has takygy, okyjyny özüne çekmedi. Netijede žurnala isleg bolmady. Şu ýagdaý nazara alnyp, TKP MK-nyň býurosynyň 1955-nji ýylyň 18-nji fewralyndaky mejlisiniň karary bilen, şol ýylyň aprelinden başlap, žurnalyň türkmen dilindäki neşiri 6 müňden 5 müň 500 ekzemplýara, rus dilindäki neşiri hem 4 müňden 3 müň ekzemplýara çenli azaldyldy. (7.1, 1g, 39 ýaz, 8 iş, 14 tk).

Rus dilinde çykýan “Çardžouskaýa prawda” welaýat gazetiniň ýagdaýam edil şunuň ýalydy. Gazetiň okyjylary azdy, tiražy welin köpeldilipdi. Tiražy ýerliksiz köpeldenin bilen gazetiniň abraýyny

göterip bolanok. Her bir neşiriň abraýy emeli usulda däl-de, gös-göni halkyň islegi bilen galdyrylýar. Rus okyjylarynyň islegini doly ödäp bilmändigi sebäpli TKP MK-nyň býurosynyň 1955-nji ýylyň 18-nji fewralyndaky mejlisiniň karary ‘Çardžouskaýa prawda’ gazetiniň tiražyny şol ýylyň apreleden 6 müňden 5 müň ekzemplýara çenli azaltdy. (7.1, 1g, 39 ýaz, 8 iş, 15 tk).

Rus dilinde neşir edilýän gazetdir žurnallaryň harydary az hem bolsa, türkmen dilinde çykaýmaly gazetlerem rus dilinde neşir edilýärdi. Aşgabat demir ýolunyň syýasy bölüminiň organy “Na relsah”, Türkmenistanyň Içeri işler ministrliginiň syýasy müdirliginiň organy “Sowetskiý çasowoý” gazetleri türkmen dilinde-de neşir ediläýmelidi. Emma beýle edilmedi. Hatda 1956-njy ýylda Aşgabat demir ýolunyň hem Türkmenistanyň Içeri işler ministrliginiň syýasy müdirligi ýatyrylanda-da rus dilindäki bu neşirler çykmagyny dowam etdirdi. (7.1, 1g, 43 ýaz, 38 iş, 25 tk).

Rus dilinde çap edilýän neşirler gitdigiçe köpeldi. TKP MK-nyň býurosynyň 1956-njy ýylyň 17-nji oktyabryndaky mejlisi Türkmenistanyň Saglygy saklaýyş ministrliginiň “Zdrawoohraneniýe Turkmenistana” žurnalyny çap etmegi karar etdi. (7.1, 1g, 39 ýaz, 53 iş, 12-13 tk). 1957-nji ýylyň başyndan çykyp başlamak žurnalyň göwrümi 3 çap listden, çykyş ýygylgy ýylda 6 sandan ybaratdy.

1957-nji ýylda “Türkmenistanyň oba hojalyk” žurnaly rus hem türkmen dillerinde çykyp ugrady. Bu neşir Türkmenistanyň Oba hojalyk ministrliginiň žurnalydy. Mundan başga Nebitdagda “Wyška” şäher gazetide neşir edildi. (8.1, 1957, 5 may). Aşgabat şäherinde-de “Aşhabad” gazetini 1958-nji ýylyň iýulyndan çap edilmelidi. (7.1, 1g, 50 ýaz, 47 iş, 29-30 tk). Gazet rus dilinde bolup, partiýanyň Aşgabat şäher komitetiniň we şäher ispolkomynyň organy hökmünde hepdede 3 gezek çykmalady. “Prawda” gazetiniň ýarpy formatynda (A-4 formatynda- H.G.) 4 sahypa bolup çap edilmeli bu neşir näme üçindir togdadyldy. Çap edilmedi. Sebäbi hem hiç bir arhiw resminamasynda görkezilmedi.

Nebitdagyň (häzirki Balkanabadyň) rus hem türkmen dillerinde çap edilýän “Wyška” gazetini hem okyjylary özüne çekip bilmedi. Emma “okyjylarynyň az sanlydygy sebäpli” (7.1, 1 g, 72 ýaz, 31 iş, 13 tk) bahana türkmen dilinde çykýan “Wyška” ýüklenilip, ol

1959-njy ýylyň 1-nji maýyndan ýatyrylmaly edildi. Şeýlelikde, Türkmenistanda 50-nji ýyllaryň ahyrynda milli dilde çykýan şäher gazetleriniň biri hem ýokdy.

Rus hem türkmen dillerinde çykýan gazetleri döretmek 60-njy ýyllaryň ortalarynda-da dowam etdirildi. Iki dilde çykýan gazet uly gurluşyk guramalarynda-da döredildi. TKP MK-nyň Prezidiumynyň 1965-nji ýylyň 7-nji maýyndaky mejlisiniň karary bilen “Garagumgurluşyk” müdirliginiň “Karakumstroýewes” köp tiražly gazetini neşir etmek karar edildi. (7.1,1g, 72 ýaz, 31 iş, 13 tk). A-4 formatly, 4 sahypadan ybarat gazet rus hem türkmen dillerinde hepdede iki gezek çykmany edildi. Neşiriň işi 1965-nji ýylyň iýulyndan ýola goýuldy.

Rus dilinde çykýan täze gazetleri döretmek bilen birlikde, ozalky gazetleriňem redaksiýalaryna yzygiderli kömek berildi. “Na straže obşestwennogo porýadka” (Türkmenistanyň Içeri işler ministriliginiň gazetiniň mazmunyny mundan beýlägem gowulandyrmak maksady bilen redaksiýanyň ştatyny giňeltmek, tiražyny 27 müň ekzemplýara ýetirmek karar edildi (7.1,1g, 72 ýaz, 47 iş, 23 tk).

60-njy ýyllaryň ortalaryndan soň hem rus hem türkmen dillerinde çykýan neşirleri döretmek dowam etdirildi. Ynha, olaryň bireni “Pamýatniki Turkmenistana” (7.1,1g,72 ýaz, 75 iş, 4 tk) žurnalydyr. Neşir 1966-njy ýyldan çap edilip başlandy. Ol Türkmenistanyň medeni we taryhy ýadygärlikleri goramak baradaky respublikan jemgyýetiniň prezidiumynyň žurnaly. Göwrümi 4 çap listden ybarat bolup, ýylda 2 gezek çykdy.

Türkmenistan taryhy ýadygärliklere baý ýurt. Şol taryhy ýadygärlikler hakynda düşündirişli materiallaryň berilmegi, in gymmatly gadymy ýadygärlikleriň suratlarynyň çap edilmegi gowy zat. Emma ölkäniň taryhy ýadygärlikleri bilen esasy gyzyklanýan halkyň – ýerli halkdygyny nygtamak bilen, rus halkynyň, şol sanda žurnal bilen gyzyklanýan beýleki halklaryň göwnüne degmek islämizok. Ýöne nähili neşirdigine garamazdan, onuň esasy köpçüligiň dilinde çap edilendiginde okyjylaryň söýgüsini gazanyp bilýändigini nygtamakçy. Iki dilde bir meňzeş çykan neşiriň hyrydary

az bolýar. Munuň şeýledigini “Pamýatniki Türkmenistana” žurnalynyň ykbalam subut etdi.

Şeýle mysallary 1966-njy ýylyň 1-nji maýyndan rus hem türkmen dillerinde çykyp başlan “Bnloknot agitatora” (“Agitatoryň bloknoty”) žurnalynyň, Türkmenistanyň ýokary okuw jaýlarynyň köp tiražly (“Neftýanik”, soňra “Inžener”, “Türkmen uniwersiteti”, “Medik”, “Miçurinçi”, “Magaryfçy”) gazetleriniň, sap rus dilinde çap edilen “Razwedçik nedr” (Geologiýa instituty), “Wozduşnaýa trassa” (Aeroflot), “Stroitel Aşhabada” (“Aşgabatgurluşyk”) neşirlerindenem (7.1,1g, 72 ýaz, 30-42 iş, 16-17 tk), 1968-nji ýylda çap edilip ugralan köp tiražly “Wodnik Sredney Azii” (Orta Aziýa döwlet parahodçylygy) gazetindenem (7.1,1g, 82 ýaz, 75 iş, 8 tk) näçe getirseň getirip oturmaly. Zorýakdan açylan bu gazetleriň –esasan-da “Wodnik Sredney Azii” we “Razwedçik nedr” gazetleriniň täsirem bolmady, getiren peýdasam. Ömürleri žyzlanyňky ýaly bolup, ahyry-da 1970-nji ýylyň ýanwaryndan ýatyryldy.(7.1,1g,85 ýaz,83 iş,12 tk).

Türkmenistanyň paýtagty Aşgabat şäheriniň gazetini 1968-nji ýylyň güýzüne çenli bolmady. Şol ýylyň 1-nji oktyabryndan TKP Aşgabat şäherkomynyň we ispolkomynyň organy “Weçerniý Aşhabad” (7.1,1g, 82 ýaz, 75 iş, 14 tk) gazetini çykyp başlady. Gazet uly formatly (A-2-H.G.) 4 sahypadan ybarat. Hepdede 5 gezek çykmalý. Tiražy hem 50 müň ekzemplyar. Türkmenistanyň taryhynda iň uly şäher gazetini. Oňa söz ýok. Emma paýtagt gazetiniň sap rus dilinde çykmagy häzirki günlere ýetilen derjeden seredeniňde gaty geň galdyryýar. Gazetiniň çykyp başlan döwründe, belkem hiç kimi hem geň galdyran däl. Sebäbi şol döwürde ähli zatda bolşy ýaly, gazet-žurnal neşirlerinde-de ilki bilen rus dili öňe sürülýärdi. Milli dil – milli metbugat kemsidilýärdi. Bolmasa, Aşgabat şäherinde türkmen az ýaşanokdy. Olaryň hem öz milli dilinde gazet okasy gelýärdi.

“Turkmenskaýa iskra” gazetine goşmaça gazet çykarmak hem moda öwrülipdi. Gazet diýeniň uly gurluşyk guramalarynyň, nebit-gaz senagaty birleşikleriniň hasabyna çykarylyberýärdi. Rus dilinde çykýan “Turkmenskaýa iskra” gazetine goşmaça edilip çykarylýan şeýle gazetleriň biri ýatyrylsa, başga biri täzeden döredilýärdi. “Turkmenskaýa iskra” na gazowyh stroýkah Turkmenistana”

goşmaça gazeti 1982-nji ýylda döredilipdi. Bu gazet hem eýýäm 1984-nji ýylyň başynda ýatyrylyp, şol ýyldan “Turkmenskaýa iskra” na wažneýsh stroýkah respubliki” goşmaça gazetini dünýä indi.(7.1,1g, 140 ýaz, 18 iş, 18 tk).

Bu gazet ozalkylardan kem otyrmady. A-4 formatda aýda iki gezek çykmak bilen tiražyny 3 müň ekzemplýara ýetirdi. Şu ýerde kanuny sowal ýüze çykýar. Ol hem: “Näme, Türkmenistanyň nebit-gaz senagatynda, gurluşyklarynda türkmenler işlänokmy?” diýen sowaldyr. İşleýär. Türkmen işçileriniň, hünärmenleriniň sany ýylsaýyn köpelişýär. “Onda näme üçin türkmen işçilerine, hünärmenlerine niýetlenilip türkmen dilindäki gazet çykarylmaýar?” diýen ikinji sowalam döreýär. Bu sowalyňam jogaby nagt. Özi hünärmen boljak bolsa, senagat, gurluşyk kärhanalarynda zähmet çekjek işçi bolsa, rus dilini biläýmelidi. Rus dili beýik dil. Onuň beýikdigine, aragatnaşyk dilidigine söz ýok. Oňa hemmämiz boýun. Ýöne gürrüň Türkmenistan hakynda, türkmen metbugaty hakynda barýar ahyryn. Barybersin. Görkezme ýokardan, ýagny Moskwadan bolansoň, gazetini haýsy dilde çykar diýseler, şol dilde-de çykaraýmalydy. Şeýle düzgün durmuşa pugta ornaşypdy. SSKP MK-nyň 1988-nji ýylyň 27-nji sentýabryndaky karary esasynda Krasnowodskide (häzirki Türkmenbaşyda) “Krasnowodskiý raboçiy” şäher gazetiniň çap edilip başlanmagam ýokarda getiren delillendirmämizi tassyklaýar. “Krasnowodskiý raboçiy” gazetini TKP şäherkomynyň, şäher ispolkomynyň organy. A-4 formatda, 4 sahypadan ybarat. Hepdede 3 gezek çykýar. Gazetiniň sap rus dilinde çykmagy okyjylary geňirgendiribem durmady. Sebäbi Moskwadan görkezme-de şeýledi, metbugaty rus dilinde köpräk çykarmak däbe öwrülipdi.

Nähili ýagdaý bolanda-da, türkmen milli metbugatynyň ösüş hem kämilleşiş döwrüni yzyrlanynda, “Edebiýat we sungat” gazetiniň çykyp başlamagy türkmen milli metbugatynyň taryhynda öçmejek yz galdyrdy. TKP MK-nyň býurosynyň 1958-nji ýylyň 31-nji maýyndaky mejlisiniň karary bilen täze milli metbugat dünýä indi. “Edebiýat we sungat” gazetiniň ilkinji sany 1958-nji ýylyň 5-nji iýulynda şenbe güni çykdy. Ol Türkmenistan Ýazyjylar soýuzynyň prawleniýesiniň we Türkmenistan Medeniýet ministrliginiň organy.

Gazet uly formatly 4 sahypadan ybarat. Ol hepdede bir gezek çykýar (7.1,1g, 50 ýaz, 47 iş, 20 tk; seret: 13.1, 17s.). Edebiýatçylar, medeniýet we sungat işgärleri üçin ýörite niýetlenilen “Edebiýat we sungatyň” çykyp başlamagy 1952-nji ýyldan bäri neşir edilip gelinýän milli metbugatyň – “Sowet Türkmenistanyň aýallary” žurnalynyň hem “Mugallymlar gazetiniň” üstüni ýetirip, uruşdan soňky ýyllarda milli metbugatyň ilkinji ösüş etapyny alamatlandyrdy.

60-njy ýyllaryň başlaryndan oba hojalygynyň gurluşy häli-şindi üýtgedilip duruldy. Oba hojalyk müdirlikleriniň üýtgedilip guralmagy bilen 1962-nji ýylyň iýun aýyndan etrap gazetleri (7.1,1g, 63 ýaz, 30 iş, 2-3 tk), kolhoz-sowhoz önümçilik müdirlikleriň partkomlarynyň ýatyrylmagy bilenem etrabara gazetleri ýatyrylyp, 1965-nji ýylyň iýulyndan hem 1966-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan ýene etrap gazetleri (7.1,1g, 72 ýaz, 31 iş, 7, 22-23 tk) döredildi. Milli metbugatyň, esasan-da etrap gazetleriniň zol üýşürilip, soňra ýene çaşyrylyp durulmagy işiň bähbidine däl. Redakşyýalaryň biri-birine birikdirilmegi, kän wagt geçmänkä ýene ýatyrylyp, täzedan aýry-aýrylykda döredilmegi metbugat ulgamynda ýazgarylýan fakt. Sebäbi beýle ýagdaý metbugat syýasatynda yzygiderlilik, durnuklylygy, galyberse-de žurnalistleriň, çaphananyň maddy-tehniki bazasynyň pyramagyna alyp barýar.

Emma etjek alajyň ýok. Ozalky SSSR-iň hökmürowan düzgüni döwründe ýagdaý şeýledi. Döretmek ýa-da ýatymak diňe Moskwadan çözülýärdi. Onsoň welaýat gazetleriniň ýagdaýy hem etrap gazetleriniňkiden gowy däl. Marynyň ozal ýatyrylan welaýat gazetleri- “Lenin baýdagy”, “Maryýskaýa prawda” gazetleri 1971-nji ýylyň 1-nji apreleden, Daşhowzyň “Kommunizm ýoly”, “Taşauzskaya prawda” welaýat gazetleri 1971-nji ýylyň 1-nji iýulyndan ýene dikeldildi (7.1,1g, 90 ýaz, 21 iş, 12-13 tk).

60-70-nji ýyllar türkmen dilinde çykyp gelýän gazet-žurnallara rus sözlerini girizmek döwri hem boldy. “Tokmak” žurnalynda çap edilýän suratlar ruslaryň hem düşünmegi üçin ýazgylar türkmen hem rus dillerinde berildi. Türkmen medeniýetiniň ongünlügenine gatnaşmak üçin gelýän Moskwaly ýazyjylaryň hem sungat işgärleriniň göwnünden turmak üçin milli dilde neşir edilýän “Edebiýat we sungat” gazetinde dabaraly şygarlar, käbir sahypalary

rus dilinde çap edildi. Bu zatlaryň hemmesi milli metbugatyň haýryna däl-de, göwüňgörüjiligiň peýdasyna edildi.

80-nji ýyllaryň başlaryndan beterinden betere sataşyldy. 1983-nji ýylyň 4-nji oktyabrynda SSKP MK-nyň sekretariatynyň “Täze döran raýonlarda 1984-nji ýyldan raýon gazetlerini çykarmak we birnäçe gazetleri başga dilde gaýtalamak” hakyndaky karary çykdy. Kararyň näme maksada eýerýändigini aýtmak kyn. Belki, bu karar Türkmenistana degişli hem däl. Ony aýtmak hem çetin. Ýöne bir zady welin anyk aýdyp biljek. Ozalky SSSR-iň hökmürowan düzgüni döwründe “Öte eşidip, çatma ýykмага” ökdäldik. Moskwadan ýokarda ady tutulan karar alnan badyna, TKP MK-nyň býurosynyň mejlisi çagyrylyp, “Respublikan “Mydam taýýar” (“Wsegda gotow”) pioner gazetini rus dilinde gaýtalamak hakynda” karar çykaryldy (7.1,1g,90 ýaz, 21 iş, 12-13 tk.). Şeýdibem, türkmen dilinde çykýan “Mydam taýýar” gazetini, “Wsegda gotow” ady bilen rus dilinde hem gaýtalanyp ugrady. Nämäniň bähbidine beýle hereket edildi. Hiç kim hem düşünmän galdy.

Şol döwürde düşnüksiz bolup galan zatlar başga-da az däl. “Aşhabad” ady bilen sap rus dilinde çykýan edebi-çeper žurnal bardy. Onuň wezipesi türkmen ýazyjy- şahyrlarynyň eserlerini rus diline terjime edip okyjylara ýetirmek. Žurnalyň redaksiýasy material gytçylygyndan kösenýärdi. Emma 1986-njy ýylda Türkmenistanda ýaşlar üçin niýetlenilen ýörite “Ýaşlyk” žurnalyny çykarmaly edilip, ony täze döredilen “Ýunost” žurnaly hem rus dilinde gaýtalamaly boldy. (7.1,1g, 172 ýaz, 53 iş, 17 tk). Mundan ozal 80-nji ýyllaryň başlarynda çagalar üçin niýetlenilen “Körpe” žurnaly “Malyş” ady bilen rus dilinde gaýtalanypdy. Ýeri, muňa näme diýip, näme aýdarsyň?!

Emma 80-nji ýyllaryň ahylarynda milli metbugatda rus dilini aralaşdyrmak syýasaty gowşap başlady. Milli dilde çykýan gazetlere ugur alyndy. Täze döran etraplaryň gazetleri 1990-njy ýylyň başyndan çykyp ugrady (7.1,1g, 181 ýaz, 23 iş, 11-12 tk). Türkmenistanyň metbugat taryhynda ilkinji gezek milli dildäki “Aşgabat agşamy” şäher gazetini döredildi (7.1,1g, 182 ýaz, 23 iş, 3 tk). Gazet TKP Aşgabat şäherkomynyň we şäher ispolkomynyň organy. Ol A-2 formatly 4 sahypadan ybarat. Hepdede 5 gezek çykmaly.

“Aşgabat agşamy” gazetesi 1990-njy ýylyň ortasyndan çap edilip başlandy. Şol ýyldan Nebitdag (häzirki Balkanabat) şäherinde türkmen dilinde “Zähmet baýdagy”, rus dilinde “Znamýa truda” şäher gazetleriniň çykmagy ýola goýuldy. Bu gazetler A – 4 formatynda bolup, hepdede 3 gezek çykdy. Şeýlelikde, türkmen dilinde çap edilýän neşirleriň sany gitdigiçe köpeldi. 1990-njy ýyl türkmen dilindäki “Saglyk” žurnalynyňam çap edilip başlanan ýyly. Ol ylmy-populýar žurnal bolup, iki aýdan bir gezek çykýar. (7.1, 1g, 181 ýaz, 23 iş, 11 tk).

Ozal sap rus dilinde çykarylyp gelnen “Na obşestwennom porýadke” gazetesi 1990-njy ýylyň ýanwaryndan “Na boýewom postu” we “Soweşeň postda” ady bilen hem rus dilinde, hem türkmen dilinde çap edildi. (7.1, 1g, 181 ýaz, 23 iş, 79 tk). Bu gazet Türkmenistanyň Içeri işler ministrliginiň kollegiýasynyň we syýasy bölüminiň organy bolmak bilen, A – 4 formatda, 2 sahypada hepdede bir gezek çykdy.

90-njy ýyllaryň başlarynda çap edilmegi ýola goýlan milli gazetler hem žurnallar hakynda pikir ýöretsek, onda birinjiden, şol döwri milli metbugatyň ösüş hem kämilleşiş döwriniň ikinji etapy hasaplamak bolar. Milli metbugat gazet-žurnallaryň dürli tipi, formaty, göwrümi boýunça döredi. Munuň özi milli metbugatyň ösüş hem kämilleşiş döwriniň birinji etapyndan tapawutlanýan esasy aýratynlygydyr. Ikinjiden milli metbugatyň diňe sany boýunça däl, eýsem formasy hem mazmuny (tematikasy) boýunça-da, ozalky ýyllardan tapawutlandy. Onuň şeýledigini diňe “Sowet Türkmenistany” (häzirki “Türkmenistan”) gazetiniňem mysalyndan aýtmak bolar. Gazetiň formasyna hem-de mazmunyna üns berildi. Üýtgedip gurmak her bir gazet işgäriniň işeňňirligini artdyrdy. Gazetiň wýorskasy (düzülişine, bezegine – H.G.) isleg artdy. Kāwagt menden “Gazetiň formasyna önürti üns berip başladyňmy ýa-da mazmunyna?” diýip soraýarlar. Jogap nagt. Ikisine-de birden. Sebäbi düşnükli. Dialektikanyň kanunynyň öwrediji ýaly, forma bilen mazmun bitewidir. Olary aýry-aýrylykda ösdürmek başartmaz. Gazetde üýtgedip gurmak düzgüni hem bu hakykaty talap edýär (6.1, 182-183s.) diýip, ynam bilen aýtmak bolar.

Üçinjidən, milli metbugatyň ösüş hem kämilleşiş döwrüniň ikinji etapy Türkmenistanyň Garaşsyzlygynyň önüsyasynda başlanmak bilen, milli metbugaty ösdürmek boýunça alnan ugry Garaşsyzlyk berkitdi hem kepillendirdi, ony mundan beýläk hem ösdürdi. Munuň şeýledigini Garaşsyzlygyň önüsyasynda çykyp ugran “Halk sesi”, Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda dörän “Watan”, “Nesil”, “Türkmen sesi”, “Türkmen demir ýoly” (häzirki “Türkmeniň ýüpek ýoly”), “Esger” gazetleri “Diýar”, “Türkmen dili we edebiýaty” žurnallary hem subut edýar.

Umuman, türkmen metbugatynyň ösüşine ylmy derňew geçirilip öwrenilende, onuň 1946-1996-njy ýyllar aralygynda tipi, görnüşi, haýsy dilde çap edilendigi bilen aýry-aýry ýyllarda has tapawutlanandygyna göz ýetirmek kyn däl. Elli ýylyň (1946-1996 ý.ý.) içinde gazet-žurnallarda türkmen metbugaty hakynda çap edilen materiallar hem-de beýleki çeşmeler öwrenilip, her ýylda çykýan umumy neşiriň, şol sanda olaryň tipleriniň, görnüşleriniň, türkmen hem rus dillerinde çap edilýänleriniň umumy sany alyndy. Metbugatyň aýry—aýry ýyllardaky ösüş etapyňy kesgitlemek maksady bilen, 50 ýyly onýylyklara bölüp, her on ýyllykdaky netijäni derňedik. Derňew şu aşakdaky netijäni görkezdi. **Birinji onýyllykda (1946-1955ý.ý.)** gazet-žurnallaryň in köp çap edilen ýyly 1953-nji ýyldyr. “Sowet Türkmenistany” gazetiniň 1953-nji ýylyň 5-nji maýyndaky sanynda çap edilen “Partiýanyň in güýçli, in ýiti ýaragy” sözbaşyly baş makalada nygtalyşy ýaly, häzir (ýagny, 1953-nji ýylda – H.G.) respublikan gazetleriň 6-sy, welaýat gazetleriniň 8 –si, etrap we şäher gazetleriniň 47 –si, pudaklaýyn gazetleriň 9 –sy, žurnallaryň hem 9-sy çykýar. Munuň özi 79 sany gazet-žurnaldyr. Ylmy derňew geçirýän döwrümiziň ilkinji, ýagny 1946-njy ýylynda “gazet-žurnallaryň 70-si çykdy. Şolaryň 50-si türkmen dilindedi” (8.1, 1946, 12 mart. K. Awanesowyň çykyşy). Birinji onýyllykda türkmen dilinde çykan gazet-žurnallaryň sany boýunça 1946 –njy ýyl tapawutlandy. Munuň özi Beýik Watançylyk urşunyň yz ýanynda milli metbugata üns berlendigini aňladýar.

Ylmy derňewiň **ikkinji onýyllygynda (1956-1965ý.ý.)** gazet-žurnallaryň sany boýunça 1958-nji ýyl tapawutlandy. “Metbugat günü” baş makalasynda bellenişi ýaly, şol ýyl “Respublikan gazetleriň

6-sy, welaýat gazetleriniň 6-sy, şäher gazetleriniň 3-si, etrap gazetleriniň 41-si, pudaklaýyn gazetleriniň 11-si, köp tiražly kolhoz gazetleriniň 49-sy, žurnallaryň hem 14-si çykdy.” (8.1, 1958, 4 may. *Baş makala*). Gazet-žurnallaryň jemi 130-si çykdy. Sany boýunça 50 ýylyň içinde iň ýokary netije gazanylan ýyldyr. Ýöne şu maglumatlaryň içinde “köp tiražly kolhoz gazetleriniň 49-sy çykdy” diýlen jümlede nätakyklyk bar bolsa gerek. Sebäbi şol ýyllarda kolхозlarda köp tiražly gazetleriň 49-sy ýokdy. Şol sanyň içine iri kärhanalaryň, ýokary okuw mekdepleriniň köp tiražly gazetlerem goşulan bolmagy ähtimal. 1958 –nji ýylda çykan ähli neşiriň näçesiniň türkmençedigi hiç bir çeşmede-de görkezilmändir. Emma biziň hasaplamalarymyza görä, çap edilen şonça gazet-žurnalyň 109-sy türkmen dilinde bolmaly. Diýmek, 1958-nji ýyl türkmen dilinde neşir edilen gazet-žurnallaryň sany boýunça-da tapawutlanýar. Munuň özi uruşdan soňky ýyllarda 50-nji ýyllaryň, esasan-da 1958-nji ýylyň türkmen milli metbugatynyň ösüş hem kämilleşiş döwriüň ilkinji etabynda ýokary netileli ýyllygy baradaky pikirimizi tassyklaýar.

Metbugat dernewiniň **üçünji onýyllygynda (1966-1975ý.ý.)** gazet-žurnallar sany boýunça ozalky ýeten derejesini saklap bilmedi. Onýyllykda metbugatyň sany boýunça 1967-nji ýyl tapawutlandy “Partiýanyň söweşjeň kömekçisi” baş makalasynda belleniş ýaly, şol ýyl “Žurnallaryň 20-si, şäher we etrap gazetleriniň 42-si, respublikan gazetleriniň hem 7-si çykdy”. (8.1, 1967, 4 may, *Ýo. Hojaýewiň çykyşy*). Jemi 69 gazet-žurnal. Ikinji onýyllyga garanyňda iki esse azalypdyr. Kolhoz-sowхозlardaky, iri kärhanalardaky köp tiražly gazetler ýatyrylypdy. Welaýatlarda gazet çykanokdy. Şol sanda ýokary okuw mekdeplerindäki köp tirajly gazetlerem hasaba alynmandyr. Şunuň bilen birlikde, 1967-nji ýylda neşir edilen gazet-žurnallaryň näçesiniň türkmençedigem görkezilmändir. Umuman, uruşdan soňky ilkinji ýyllarda, ýagny 1946-njy hem 1947-nji ýyllarda Türkmenistanda neşir edilýän gazet-žurnallaryň umumy sany bilen birlikde, onuň näçesiniň türkmençedigem (meselem, 1946-njy ýylda elli (8.1, 1946, 12 mart. *K.Awanesowyň çykyşy*), 1947-nji ýylda kyrk dokuz (8.1, 1947, 5 may. *K.Awanesowyň çykyşy*) bellenilýärdi. Bu düzgün 1965-nji ýylda (türkmençesi- on ýedi (8.1, 1965, 5 may. *Baş*

makala) hem saklandy. Ondan soň tä 1989-njy ýyla çenli türkmençesiniň sany saklanmady. Munuňam sebäbi düşnükli. Uruş gutarandan soň, kän wagt geçmänkä, Türkmenistanda milli syýasata garşy gönükdirilen çäreler alnyp barylady. Ähli zatda, şol sanda metbugatda hem millilik duýulmaz ýaly syýasat ýöredildi. Onsoň “Milli dilimizde şunça gazet-žurnal bar” diýip ýazmaga hiç kimem milt edip bilmedi.

Dördünji onýyllykda (1976-1985ý.ý.) türkmen metbugatynyň san taýdan ösüşi mese-mälim duýuldy. Onýyllyklaryň içinde gazet-žurnallaryň san taýdan ösüşinde 1984-nji ýyl tapawutlandy. “Leninçilik däplere wepalylyk” baş makalasynyň ýazyşy ýaly, şol ýyl “Gazetleriň 59-sy, žurnal we žurnal tipli neşirleriň 25-si, etrap gazetleriniň 44-si çykdy.” (8.1, 1984. 5 maý. *Baş makala*). Metbugatda çap bolan maglumatlara görä, şol ýyl umumy neşiriň sany 128-e ýetdi. Munuň özi metbugatyň sany boýunça in ýokary netije gazanylan 1958-nji ýyldakynyň (mälim bolşy ýaly, şol ýyl gazet-žurnallaryň umumy sany 130-a ýetipdi) bari ýanydyr. Etrap gazetleriniň dikeldilmegi, ýurtda uly özgerişler döwrüniň başlanmagy bilen käbir neşirleriň täzeden açylmagy gazet-žurnallaryň san taýdan ösüşini kepillendirdi. Emma şol döwürde metbugat günlerinde mahabatlandyrylyp ýazylýan haý-haýly makalalarda sanlar köplenç artdyrylabam görkezilýärdi. Sanlary näçe ýokary götersek, metbugatda gazanan üstünligimizem şonça ýokarydyr öýtdük. Ynha, mysal üçin, “Sowet Türkmenistany” gazetiniň metbugat gününe bagyşlanan “Leninçilik däplere wepalylyk” (1984, 5 maý) sözbaşyly baş makalasyna “Žurnal we žurnal tipli neşirleriň umumy sany 25” diýlip görkezilen bolsa, gazetiniň şol sanynda Türkmenistanyň Žurnalistler soýuzynyň prawleniýesiniň başlygy A.Mämmedowyň “Biziň partiýamyzyň ýiti ideologiýa ýaragy” sözbaşyly makalasyna “Žurnal we žurnal tipli neşirler 21” diýlip görkezilen. Ýeri, indi bularyň haýsysyna ynanjak! Haýbatly baş makalamy ýa abraýly adam tarapyndan ýazylan makala/ Böwrüni diňläniňi duýman galarsyň. Onsoň öz-özüne “Metbugatda hem artdyrylyp ýazmalar bar eken welin, name üçin hazire çenli bilmedikkäk? diýip sowal berersiň.

Onýyllyklaryň iň soňky- **bäşinji onýyllygynda (1986-1995ý.ý.)** metbugatyň ösüşinde uly özgerişler boldy. Türkmenistanyň halk hojalygynyň ähli pudagynda artdyryp ýazmalara garşy göreş yglan edilensoň, metbugatam silkinmeli boldy. Hökmürowan dýzgüniniň ähli ýyllarynda pos tutup, berçigen bedeni arassalap, täzeçe ýaşamaly, täzeçe işlemeli boldy. 1989-1990-njy ýyllardan başlap, metbugatyň sany, onda-da milli metbugatyň sany köpelig ugrady. 1989-njy ýylda türkmen metbugatynyň taryhynda milli gazet-žurnallaryň sany 63-e ýetdi.

Türkmenistan Garaşsyzlygyny alansoň welin, elli ýylyň dowamynda türkmen milli metbugatynyň ösüşiniň san hem hil taýdan tapawutlanýan ikinji etaby başlandy. 1991-nji ýylyň özünde Türkmenistanyň milli dilde çykýan merkezi gazetleriniň hem žurnallarynyň sany artdy.

1991-nji ýyly respublikan gazetleriniň iň köp çykan ýyly hasaplamak bolar. 1947-nji ýylda respublikan gazetleriniň 5-si neşir edilipdi. K.Awanesowyň şol ýylda çykan (8.1.-1947.-5 may) “Gazetleriň gaýragoýulmasyz wezipeleri” sözbaşyly makalasyna salgylandyk. 1947-nji ýylgaky metbugatyň sany hakynda gürrüň gozgalanda, mundan beýlägem şol makala salgylanjakdyrys – H.G.). 1968-nji ýylda olaryň sany 10-a ýetipdi (8.1,1968, 5 may. Makala). Görşümüz ýaly, 1991-nji ýylda-da 11-si çap edildi. Derňelýän döwrüň bütün dowamynda olaryň sany üýtgäp (kä köpelig, käte kemelig) durdy. Gazetleriň sany 5-11 aralygynda saklandy. Ýöne žurnallaryň çap edilişinde welin tapawut örän uly boldy.1947-nji ýylda žurnallaryň 4-si neşir edilipdi. 1975-nji ýylda welin žurnal we žurnal tipli neşirleriň 30-sy çap edildi.(8.1,1975,5 may. Makala). Görnüsi ýaly,özüň uly. 1947-nji ýylda garanynda 75% ösdi. 1975-nji ýyldan soňky döwürde žurnallaryň sany ýene azaldy. Umuman, derňelýän döwürde žurnal we žurnal tipli neşirleriň umumy sany 4-30 aralygynda saklandy.

Welaýat gazetleri hakynda aýdylanda bolsa,respublikan gazetleriniňki ýaly mukdarda (1947-nji ýylda 6, 1985-nji ýylda iň ýokary sany-10 gazet (8.1,1985,5may. Makala) durdy. Ýöne etrap gazetleri welin derňelýän döwrüň bütün dowamynda diýen ýaly san

taýdan kän üýtgemän (1947-nji ýylda – 42, in ýokary ösüş sany hem 1985-nji ýylda-44 gazet) saklandy.

Görnüş i ýaly, uruşdan soňky ýyllarda türkmen metbugaty san taýdan uly ösüşe eýe boldy. Munuň özi uly güýç. Eýsem, şol uly güýç, türkmen halkynyň bähbidine, esasan-da milli medeniýeti ösdürmäge gönükdirilip bilindimi? Biragyndan “ýok” diýip jogap berip bolar. Sebäbi şol uly güýjüň jylawy türkmen halkynyň elinde däldi-de, Moskwanyň elindedi. Hut “Prawda” gazetiniň elindedi. Türkmen metbugatynda name ýazmalydygyny, name diýmelidigini Moskwa salgy berýärdi. Ýokardan salgy berlen görkezmeden çykmak bolmaýardy. Mysallara ýüzleneliň

“Sowet Türkmenistany” gazetinde “Bolşewistik partiýanyň in güýçli ýaragy”(1951, 5 maý) sözbaşyly teoretiki makala çap edilip,”bolşewik gazetleri “Iskra”, “Prawda” gazetleriniň, döreýşi, esasan-da soňky ýyllarda “Prawda” gazetiniň roly, artýan abraýy hakynda gürrüň berilýär. Şol gazetden “Sowet Türkmenistany”, “Turkmenskaýa iskra” gazetleriň-de görelde almalydygy nygtalýar. “Önde baryjy rol oýnamak bilen “Turkmenskaýa iskra”, “Sowet Türkmenistany” gazetleri respublikanyň beýleki gazetlerini-de bolşewistik metbugatyň şöhratly däpleriniň ruhunda terbiýelemäge borçludyr”. Sebäbi “Prawda” gazetiniň özi, şol sanda “Biziň metbugatymyz adamzadyň genial serdarlary Leniniň-Staliniň görkezmelerini gyşarnyksyz ýerine ýetirmek bilen, partiýanyň in ýiti we in güýçli ýaragy boldy.” (8.1,1951,7 dek.. *Baş makala*).

Partiýanyň in ýiti we in güýçli ýaragy bolan metbugatyň önünde jogapkärli wezipeler durýardy. Birinjiden-ä, gazetler iç gysdyryjy bolmaly däldirler. Sowet gazetinde (Sowetler ýurdunda çykýan ähli gazetler göz önünde tutulýar- H.G.) gyzykly mazmun ajaýyp beýan ediş formasy bilen utgaşmaly(8.1,1948, 5 maý. *Makala*). Önde goýulýan maksat gowy.Muny inäkär etjek adam tapylmasa gerek. Emma gazet i nädip içgysdyryjy etmän gyzykly çykarmaly? Bolşewistik metbugat bu sowalyňam jogabyny tapdy. “Adam her gün öz işiniň jemini jemlemegiň, gorkman özüni barlamagyň, öz işini analizlemegiň, özüniň kemçiliklerini we ýalňyşlyklaryny mertlik bilen tankytlamagyň, öz işinde nähili oňat netijeler gazanmalydygy barada oýlanmagyň we özüniň bilimini

kämilleşdirmek ugrunda dyngysyz işlemegiň zerurdygy – tankyda bagly”. Diýmek, gazetde tankyt we öz-özünü tankyt gerek. Gazet soňra şeýle ýazýar:” Eger tankydyň 5-10% dogry bolsa, onda şu hili tankydy gutlamak gerek, ony üns bilen diňlemek, dogry aýdylan zatlary nazara almak gerek diýip ýoldaş Stalin görkezýär.”(8.1,1948,17 noýa.. *Baş makala*). Tüýs bolaýjak zat eken. “5-10% dogry bolsa bolýar” diýip kelläňe gelen zady çyrşabermeli-dä onda. Görelde almaly bolşewistik gazetiň maslahat-a şeýle. Ondan görelde almanam gör, hany!

Türkmen metbugaty sahypalarynda tankydy ýaýbaňlandyrdy. Göwrümi uly tankydy materiallar berildi. Ýöne şol materiallardaky tankydyň dişi juda kütেকdi. Gazet gaty bir batyrlyk edip bilmedi. Welaýat gazetleri hakyndaky makalada nygtalyşy ýaly, gazetleriň “Käbir etraplarda”, “käbir ýolbaşçylar”, “Birentek kolhozlar” diýen umumy sözleri ulanmagy, kemçilikleri tankytlap, ýüzüne gelmäge çekinýän bolmagy mümkin”(8.1, 1950, 18 apr. *Makala*). Ýogsam name! Çekinmänem duranok. Emma metbugatyň tankydyň we öz-özünü tankydyň tribunasydygy,tankyda diňe kemçilikleri sanap geçmek hökmünde garaman, eýsem onuň dogry, täsirli we maksatly bolmalydygy hakyndaky wezipelerem bar. Eýsem, 10-15% hakykata laýyk gelýän tankydy materiallaryň nädip dogry, täsirli hem maksatly bolmagyny gazanjak? Kyn mesele. Emma onuňam usuly tapyldy. “Materiallaryň adamlara täsir etmegini isleseňiz, oňa öz ganyňyzy azajyk damdyrmak gerek. Ýürek joşguny bilen janyňdan syzdyryp ýazmaly”(8.1, 1950, 5 maý. *Baş makala*). Nähili edilip ýazylsa-da, kyn mesele. Hakykata, anyk faktlara daýanylmasa, ol-a öz ganyndan azajyk damdyrmak eken, tutuş ganyň bilen ýazanyňda-da, material täsirli hem maksatly bolup bilmez. Emma alajyňam ýök. Hökmürwan partiýanyň buýrugy şeýledi.

Şol döwürde partiýanyň in uly organy bolan “Prawda”, “Metbugat-munuň özi biziň partiýamyzyň in uzaga atýan ideýa ýaragy. Biz eger-de gazetler we žurnallar üçin materiallary oňat seçip alsak, onda ençeme münlerçe kilometrlikdäki nyşanyňy urup bileris, öz ümmülmez ýurdumyzyň ähli künjeklerindäki kemçilikleri ýüze çykaryp bileris”(9.1, 1953, 4 dek.. *Baş makala*) diýip ýazdy. “Prawda” gazetiniň ýazany kanundy. Edil daşa ýazylan ýalydy. Onuň

öňde goýýan wezipeleri Moskwadan has uzakdaky sebitlere-de degişlidi. Wezipäni ýerine ýetiräýmelidi. Türkmenistanyň respublikan metbugaty hem şu nukdaýnazardan ugur alyp, haýsy gazetiň uzaga atýandygyny, haýsy gazetiň hem ýakyna atýandygyny seljerip ugrady. Ýakyna atýan gazetleri tankytlady (8.1, 1954, 9 ýanw.. *Metbugata syn*).

Munuňam sebäbi düşnükli. “Prawda” öýkünmelidi, hatda “Prawdanyň” metbugatyň öňünde goýan wezipesini ýerli gazetler özüniň öňünde wezipe edip hem goýaýmalydy. Ýöne welin “Prawdadan” setirme setir göçüräýmeli däl ahyryn. Geliň, faktlara ýüzleneliň. “Sowet Türkmenistany” gazetini Metbugat gününe bagyşlap “Sowet metbugatynyň günü” sözbaşyly baş makalasyny (1955, 5 *may*) çap etdi. Şol makalada öwgüli, şowhunly sözlerden soň, ýerli metbugatyň öňündäki wezipeler kesgitlenilýär-de, “Metbugat-munuň özi biziň partiýamyzyň iň uzaga atýan ideýa ýaragydyr. Eger-de biz gazetler we žurnallar üçin materiallary gowy saýlap alsak, onda ençeme münlerçe kilometrlikdäki nyşanany urup bileris, biziň giň ýurdumyzyň ähli künjegindäki kemçiligi ýüze çykarmagy başararys” diýlip nygtalýar. Wezipäni Türkmenistanyň “Prawdasy” hasaplanylýan “Sowet Türkmenistany” gazetini goýýar. Ol merkezi gazetiň wezipesini hut öz wezipesi hýkmünde görýär we ony ýerli metbugatyň öňünde-de keserdip goýýar. Ýöne welin halypaňdan nusga alanyňda-da, beýdip setirme-setir göçüräýmek gelşiksiz ahyryn. Hatda makalanyň käbir faktlaryny bir üýtgedäýmeli eken. Moskwadan alynjak nyşananyň ençeme münlerçe kilometr bolmagy mümkin. Emma Türkmenistanyň içinde alynjak nyşananyň uzaklygynyň Moskwadan alynjak nyşana bilen deň bolmagy welin geň. Muňa matematikadan sähelçe üşügi bolan her bir adam hem geň galar.

Ýeri, onsoň metbugatyň dogryçyl, hakykatçy bolmalydygy hakynda ýene-de nämeleri aýdyp bileris? Köp zady, aýdybermeli. Söz bir ýana, iş bir ýana diýleni. Bolmasa metbugatyň iň dogruçyl metbugatdygy hakynda häli-şindi aýdylyp yör ahyryn. “Biziň metbugatymyzyň (onda-da türkmen metbugatymyzyň - H.G.) dünýäde iň dogruçyl, iň azat metbugatdygyny diňe sowet adamlary däl, eýsem bütün progressiw adamzat bilýär (8.1, 1953, 5 *may*).

Makala). –diýip hem öwündik. Hakykatda näderejede dogrudygyna welin ýokardaky owunjak fakt esasynda-da göz ýetirmedikmi näme!

Partiýa metbugatyň dogruçyldygyny welin owran-owran gaýtalaýardy. 1959-njy ýylyň 14-nji noýabrynda Kremlde sowet žurnalistleri bilen duşuşykda: “Biziň metbugatymyz dünýäde iň dogruçyl we iň ideýaly metbugat boldy, şeýle metbugatdyr, şeýle metbugat hem bolar” (8.1, 1959, 19 noýa. *Baş makala*) diýlip, göwnühoşluk bilen metbugata ýene-de ýokary baha berildi. İne, gerek bolsa saňa! Ýeri, muňa näme diýip, näme aýdarsyň?!

“Prawda” gazetini “halypa” hökmünde “şägirtlerine” iganip bilerdi, mahal-mahalam tankydy makala çap edip, käýinerdi. “Prawda” gazetinde tankydy makala çykaýdygy, ýerli redaksiýalarda başagaýlyk dörederdi. Salgylaryna aýdylan tankydy bellikleri düzetmegiň ugruna çykylardy. Bu işde haýal-ýagallyk edýänleri “Prawdanyň” Türkmenistandaky “şägirdi” hökmünde “Sowet Türkmenistany” gazetini nyşana alardy. Makala çap edip, “Prawda” gazetinde adalatly tankyt edilişi ýaly, “Özüniň işini täzedan guramaklyga heniz gowşak çemeleşýär...” (8.1, 1952, 30 ýanw. *Baş makala*) diýip iganesini sürterdi.

“Prawda” gazetinde Türkmenistanyň metbugatyny nyşana alyp, tankydy makalalaryny çap etmegi dowam etdirdi. Türkmenistanyň metbugaty “Prawdada” tankytlanansoň, diňe “Sowet Türkmenistany” gazetinde däl, eýsem respublikanyň partiýa guramasynyň şowhunly gurultaýlarynda-da bu meselä deglip geçilerdi. “Gazetlerde gödek ýalňyşlar ýygý-ýygýdan ýol berilýär. Şonuň üçin “Prawda” gazetini biziň gazetlerimizi adalatly tankyt etdi” (14.1, 10 s.) diýlip, milli metbugatyň üstünden eňterilerdi.

“Prawda” gazetini Türkmenistanyň ýerli gazetleriniň aýry-aýry tematiki ugurlary boýunça çykyş etmän, eýsem köne milli gazetini bolan “Sowet Türkmenistany” hakynda-da tankydy makala çap etdi. “Türkmenistanyň köne gazetini (9.1, 1958, 6 awg. *Metbugata syn*) sözbaşyly makalada gürrüň esasan “Sowet Türkmenistany” gazetini hakynda gitdi. Gazetini esasy tematikasy, redaksiýanyň işindäki düýpli kemçilikler jikme-jikligi bilen beýan edildi.

Milli gazetler barada umuman makala ýazarmak “Prawdanyň” işgärleri üçin ýeňil düşen däl bolsa gerek. Gazetini

çykyşyna hemme taraplaýyn göz ýetirmek üçin milli dili bilmeli. “Prawdanyň” bolsa Türkmenistan boýunça öz habarçylaryndan Rahym Magtymowıç Esenowdan özgesi rus adamlary. Olaryň hiç biri hem türkmen dilini bilenokdy. Milli gazetlere syn bermegiň “Prawda” üçin ýeňil düşmändigem şonuň üçindi. Şol sebäpli “Prawda” Türkmenistanyň rus dilinde neşir edilýän gazetlerine “hüjüm” ederdi.

“Prawda” gazetiniň baş makalasynda (1954, 29 *iýun*) Lebap welaýatynda wagyz işiniň agsaýandygy, bu işde welaýatyň rus dilinde çykýan gazetiniň az rol oýnaýandygyny ýazsa, “Gözleg-de ýok, döredijilik-de” sözbaşyly metbugata synynda (1956, 3 *awg.*) (respublikan “Turkmenskaýa iskra” gazetiniň başdan-aýak tankytlanylýar. “Prawdanyň” 1957-nji ýylyň 27-nji noýabryndaky sanynda çap edilen “Gazet we onuň aktiwi” sözbaşyly makalada-da “Turkmenskaýa iskra” tankytlanylýar. “Eserdeňligiň gytlygy” (1976, 29 *iýun*) sözbaşyly makalada bolsa ýene-de “Çardžouskaýa prawda” gazetiniň materiallarynyň täsirçililiginiň pesdigini nygtalýar.

Moskwanyň merkezi gazetleriniň biri bolan “Komsomolskaýa prawda” gazetiniň hem kem oturmady. Ol hem Türkmenistanyň ýaşlar gazetleri hakynda tankydy makalalary çap edip durdy. “Arkaýynçylyk” (1947, 19 *few.*) sözbaşyly metbugata synynda “Ýaş kommunist” gazetiniň tematikasyna syn berilýär. “Ýaş kommunist” gazetiniň şol döwürdäki sanlarynda çap edilen tagaşyksyz sözlemleri materiallaryna türkmen bolup düşünmek kyn welin, rus žurnalistleri nädip düşündikäler?! Ýa-da çala düşüniş, “çatma” ýykyşlarymyka bu zatlar!

Moskwanyň merkezi metbugaty Türkmenistanyň gazet-žurnallary hakynda çykyş etmek bilen oňman, Türkmenistanyň ýolbaşçylarynyň, milli žurnalistleriniň çykyşlaryny-da öz sahypalarynda çap edip durdular. Munuň özi iki bähbide gulluk edýärdi. Birinjiden, türkmenistanly milli kadrlarynyň kemçiliklerini hut özlere aýtdyrmak, ikinjiden bolsa merkezi metbugatda çap etmek bilen sebitdäki ýaramaz hadysalary bütün dünýä jar etmek maksady bardy. K.Berdiýewiň “Sowet Türkmenistany” gazetiniň kemçilikleri hakynda” (1953, 26 *ýanw.*) sözbaşyly makalasynda milli gazetiniň düzüwli ýeri goýulmaýar. Şeýle makalanyň soňra milli

gazetleriň ýolbaşçylaryna islendik wagt käýýemäge-de esas bolup durýandygyny ýatdan çykarmak bolmaz.

Diňe bir merkezi gazetlerde däl, eýsem merkezi žurnallarda-da Türkmenistanyň žurnalistlerine, hatda respublikanyň ýolbaşçylaryna-da milli metbugatda goýberilýän säwlikler hakynda gürrüň bermäge giň mümkinçilik döredilýär. TKP MK-nyň sekretary M.Gapurowyň “Raboçe-krestýanskiý korrespondent” žurnalynda çap edilen “Metbugatyň çykyşlaryna işjeň jogap bermeli” (17.1,1962, №11, 15s.) sözbaşyly makalasynda milli gazetleriň, esasan-da “Sowet Türkmenistany” gazetiniň işi hakynda gürrüň berilýär.

Milli gazetlere ýazylganlyk Garaşsyzlygyň gazanylmagy bilen başlandy. Şol döwre çenli milli metbugata bir taraplaýyn garaýyş boldy. Merkezi metbugatyň žurnalistleriniň milli metbugata garaşynda diňe gara boýag bilen meşgullanmak maksady bolupdy. Şeýle maksadyň bolandygyny “Prawdanyň” özem inkär etmedi. “Metbugatyň jogapkärçiligi”(9.1, 1989, 10 noýa.) sözbaşyly makalada gazet şeýle ýazdy: žurnalistler gara boýag bilen meşgul bolmaly däl. Öte geçmän, ýagşysy, ýamany gysardylman birin-birin görkezilýän hakykatyň tarapdary bolmaly. Beýle hakykaty beýan etmek üçinem elň arassa bolmaly.

Ine, gerek bolsa! Ahyry hakykat aýdyldy. Berekella! Milli žurnalistler şu hakykata dogrusy garaşypdylar. Uruşdan soňky ähli ýyllarda, tä Garaşsyzlyga çenli milli metbugat ganaty gyrlan guş kimin uçup, ýaýnap bilmedi. Diňe oturan ýerinde pysyrdady. Pysyrdynam biri duýsa, biri duýmady. Köplenjem ýenjildi. Erkygtyýaram berilmedi. Hatda milli metbugatyň wezipelerinem “Prawda”kesgitledi.

Geliň, şu ýerde “Prawda” gazetide çap edilip, milli metbugatyň öňünde goýlan wezipeleriň käbirine ýüzleneliň. Metbugatyň öňünde goýlan wezipe ozalky SSSR-iň ähli sebitleriniň, şol sanda Türkmenistanyň gazet-žurnalaryna-da degişlidi. Ine, olaryň käbiri: Merkezi we ýerli gazetlerimiziň hem žurnalarymyzyň bütin işindäki esasy zat I.W.Staliniň “SSSR-de sosializmiň ykdysady problemalary”diýen eserini, XIX gurultaýyň materiallaryny propagandirlemekden ybarat (“Biziň metbugatymyzyň söweşjeň wezipeleri,” baş makala,1953, 20 fewral); merkezi we ýerli

gazetlerimiziň, žurnallarymyzyň öňünde uly we jogapkärli wezipe: oba hojalygyny mundan beýläk-de ösdürmek barada ähliahalk göreşi hakynda çuňňur we hemme taraplaýyn ýazyp durmak (“Sowet metbugatynyň söweşjeň wezipesi”, baş makala, 1953, 4 oktýabr); partiýanyň düýpli dokumentlerini ussatlyk bilen, ökdelik bilen propagandirlmeli-publisistik gözlegiň magistral ugurlary, sowet metbugatynyň täsiriliginiň esasy ölçegleri bu gün, ine şeýledir (“Metbugatyň esasy temasy” baş makala, 1976, 9 ýanwar). Gazetler, žurnallar maksada okgunlylygy, diňe bir giňlige däl, eýsem çuňluga-da almaly, hemme taraplaýyn analiz etmek gerek (“Bäsýylyk we metbugat” baş makala, 1976, 24 noýabr). Gazetiň aktiw pozisiýasy özüniň çykyşlary partiýanyň sözi özlerine ýüzlendirilen adamlaryň aktiw pozisiýasyna, praktiki hereketine öwürülýän mahalynda doly derejede görünýär. Aktual tematikany, problemany takyk kesgitlemek gerek (“Gazetiň aktiw pozisiýasy” baş makala, 20 ýanwar 1982), obalardaky sosialistik özgerişleri görkezmek, ýaşayyş jaý, durmuş hem-de oba ilatynyň durmuşynyň social-medeni şertlerini gowylandyrmak problemeleryny çuňňur açmak redaksiýalaryň işinde iň möhüm ugurlaryň biridir (“Metbugatyň möhüm wezipesi” baş makala, 1982, 9 awgust; metbugat üýtgedip gurmak etapyny görkezmeli, öz işini üýtgetmeli. Adamyň ruhy dünýäsi hemme taraplaýyn beýan edilmeli. Ähli zat sanlara we görkezijilere syrykdrylmaly däl (“Metbugat işiniň programması” baş makala, 1987, 21 fewral); häzirki wagtda adamlar ýüzleý beýan edijiligi, öwüt-nesihat beriji äheňi kabul etmeýär. Düýpli pikir ýöretmä, pikirleriň dartgynlygyna, dürli çemeleşmeleriň çaknyşmalaryna, üýtgedip gurmağyň tejribesiniň görkezilmegine garaşýar (“Herekete alyp barýan söz”, baş makala, 1987, 23 dekabır); Halk özüni tolgundyryýan zatlaryň gürrüňini edip başlady. Žurnalistler edýän işine, ýurdyň ykbalyna janyny ýakýan adamlar bolmaly (“Metbugatyň jogapkärçiligi” baş makala, 1989, 10 noýabr).”Prawda” tarapyndan ýerli gazetleriň öňünde goýlan şunuň ýaly wezipeleri näçe sanasaň sanap oturmaly. Şol wezipeler döwrüň öňe süren meselesine, döwletiň alyp barýan syýasatyna laýykdy. Dürli-dürli wezipelerdi. Olar 80-nji ýyllaryň başlaryna çenli esasan ykdysady,

ondan soňky döwürde-de social- medeni syýasatdy. Diýmek, soňky döwürde syýasat adam hakyndaky alada azda-kände ýakynlaşypdy.

Hawa, merkezi metbugat ýerli gazet-žurnallara tema-da salgy beripdi, çözülmegini talap edýän söweşjeň wezipelerem goýupdy. Türkmenistanyň aýry-aýry gazet-žurnallary hakynda öz sahypalarynda materiallaram ýerleşdiripdi. Ylmy işiň birinji babynda diňe metbugat hakynda gürrün gidensoň, merkezi gazet-žurnallarda milli metbugat barada ýazylan materiallaryň diňe käbiri barada durup geçdik. Emma Türkmenistanyň gazet-žurnalarynyň aýry-aýry tematiki ugurlary hakynda, haýsam bolsa aýratyn alnan bir tema boýunça materiallar merkezi metbugatda az çap edilmedi. Merkezi metbugatda çap edilen tematiki ugurly materiallar barada ylmy işiň degişli babynda gürrüň ederis.

Indi bolsa san taýdan ösen, emma hak-hukugy alnyp, diňe ýokardan görkezilen ýol-ýodadan çykyp bilmedik türkmen metbugatynyň material bazasynyň ösüşini yzarlap göreliň.

3. Metbugatyň material bazasynyň ösüşi

Gürrüňi partiýanyň Merkezi komitetiniň 1928-nji ýylyň 1-6-njy martynda bolan II plenumyndan başlalyň. Sebäbi plenum Türkmenistanda milli medeniýeti ösdürmegiň ilkinji kerpijini goýupdy. Milli medeniýeti, şol sanda türkmen dilindäki metbugaty, onuň material bazasyny pugtalandyrmak meselesi kesgitlenipdi. Şunda türkmen dilindäki ýa rus dilindäki döwürleýin neşirler bolsun, tapawudy ýok, olaryň hiçisiniň hem çykdajysyz bolmajakdygyna, ýagny öz-özünü ödäp bilmejekdigine üns bermelidigi nygtalýar. (7.1, 1g, 1\1 ýaz, 74iş, 26-33 tk).

Şondan soňky ýyllarda çaphana işini bäs-bütünleý gowylandyrmak meselesi örboýuna galýar. Çaphana hünärmenlerini, onda-da ýerli milletden bolan hünärli işçileri taýýarlamak meselesi gün tertibinde goýulýar. 1932-nji ýylyň 1-nji oktyabryndan gijä galman respublika boýunça çaphana hünärmenleriniň 200-sini, şol sanda FZU-larda 150-sini, etrap çaphanalarynda-da şagirt-halypa usulynda 50-sini taýýarlamak bellenildi (7.1, 1g, 1\1 ýaz, 198 iş,

22tk). Her bir çaphananyň hünärmenlere bolan islegi nazara alnyp, soňra okuwy tamamlanlaryň şol çaphana işe gelmegi göz önünde tutulyp, FZU-lara okuwçy kabul etmek wezipesi goýuldy. Kabul edilen kararam, öňde goýlan wezipede-de möhümdi. Sebäbi eýýäm 1932-nji ýylyň ortalarynda etrap çaphanalarynyň seti giňelipdi, respublikan gazet-žurnallarynyň sany hem artypdy. Çaphalarda hünärli işçiler gaty ýetmezçilik edýärdi. Neşirýatlaryň çaphanalarynda hünärli işçiler birbada toplanylypdy. Emma olar dürli sebäplere görä, öz hünärleri boýunça işlemän, başga edaralara işe ýerleşpдилer. Çaphanalary hünärli işçiler bilen üpjün etmek maksady bilen şol adamlary yzyna çagyrmak hakynda karar hem kabul edilipdi.(7.1, 1g, 1\Iýaz, 195 iş, 87 “a”tk). Emma netije bermändi. Ondan soň, 1932-nji ýylyň 9-njy awgustynda çaphana we onuň hünärmenleri barada karar kabul edilipdi.

Kabul edilen kararlaryň çaphana üçin hünärli işçileriň taýýarlanylmagyna azda-kände ýardam eden bolmagy ähtimal. Emma çaphanalarda, gazet-žurnallaryň neşirinde işleýänler ýene azalyp başlady. Taýýarlanylýan ýaş hünärmenlerem işde uzak eglenmedi. Gazet-žurnallary neşir etmekde ýene-de öňki heň. Gazet-žurnallar möhletinden gijä galnyp çap edilýär. Çap edilişiniň hili-de pes.

Şonuň üçinem Türkmenistanyň hökümeti partiýanyň Merkezi komiteti bilen bilelikde poligrafkombinatyň işi hakynda (1937-nji ýyl, 26-njy awg.) karar kabul etmeli boldy. Kararyň esasy maksady poligrafkombinaty ýokary hünärli işçiler bilen berkitmek arkaly onuň işini düýpgöter gowulandyrmakdy. İşde düýpli özgerişlik döretmek üçinem poligrafkombinatyň işçileriniň iş haklarynyň täze tarif setkalaryny tassyklamak karar edildi. Iki aýlyk möhlet bilen poligrafkombinatda işlemek üçin ýokary hünärli işçilerden demir ýol müdirliginiň, Halk komissarlar sowetiniň iş dolandyryjy müdirliginiň, aeroportyň çaphanalarynyň hersi birini ibermegi bir günlük möhlet bilen borçly edildi. Şunuň bilen birlikde, bir aý möhletin içinde beýleki respublikalardan harp ýygnaýjylaryň 10-syny, çapçylaryň 3-sini, bir sany çinkografiýaçyny, bir sany hem tehnik-stereotipçini çagyrmaga poligrafkombinatyň direktory borçly edildi. Kararda poligrafkombinat üçin enjamlar, türkmen dilindäki

harplar we matriçalar satyn almak mümkinçiligine seretmek hem belenildi (*7.1, Ig. 1/1 ýaz, 326 iş, 267 tk*).

Uruşdan soňky ýyllarda çaphana senagatynyň ösüşiniň täze etapy başlandy. Çaphana bazasy giňeldi. Gazet-žurnallaryň sany artdy. Emma şonda-da çaphanalar, şol sanda Aşgabat poligrafkombinaty-da talaby doly ödäp bilmeýärdi. Aşgabat poligrafkombinaty gazet-žurnallary çap etmekde esasy baza bolup durýardy. Ol täze tehnika bilen enjamlaşdyrylyp durulýardy. Emma şonda-da gazet-žurnallary wagtynda çap edip bilmeýärdi. Çapdan çykan önümleriň hili-de pes. Munuňam sebäbi düşnükli. Respublikanyň metbugat işleri baradaky müdirligi çaphana kärhanalarynda, Aşgabadyň poligrafkombinatynda zähmeti guramagyň, önümçilik işlerini talaba laýyk alyp barmagyň hötdesinden gelip bilenokdy. Aşgabat poligrafkombinatynda, welaýat çaphanalarynda häzire çenli ýokary hünärlü işçileri, şol sanda milli hünärmenleri taýýarlamaga çynlakaý ýapyşylmaýardy. Çaphana işini oňat ýola goýmak maksady bilen metbugat işleri baradaky müdirligi üýtgedilip guraldy hem-de çaphana senagaty, neşirýat we kitap söwdasy işleri baradaky müdirligi diýlip atlandyryldy.

Üýtgedilip guralandygy bilen iş bitirse, indi bitiräýmelidi. Şol niýet bilen onuň önünde täze wezipelerem goýuldy: Aşgabat poligrafkombinatynda 1950- nji ýylyň 3-nji kwartalynda lito-ofset çehini ulanmaga bermek, şol ýylyň 1-nji aprelinden gijä galman hünärlü işçileri, şol sanda ähli hünärler boýunça milli işçileri okatmak hem taýýarlamak boýunça anyk çäreleri işläp düzmek tabşyryldy. 1950-nji ýylyň başlaryna çenli Aşgabat poligrafkombinatynda we welaýat çaphanalarynda işleýän ähli işçileriň 20%-niň milli hünärmenler bolmalydygyna üns bermek tabşyryldy. 1950-nji ýylyň 15-nji aprelinden Aşgabadyň poligrafkombinatynda işi iki smenalayyn guramaga-da borçly edildi (*7.1, Ig. 1/9 ýaz, 20 iş, 11, 13-14 tk*).

Netijede bütün 1949-njy ýylyň dowamynda hem-de 1950-nji ýylyň 8 aýynda Aşgabadyň poligrafkombinatynda çaphana bazasyny dikeltmekde, önümçilik kuwwatyny giňeltmekde köp işler durmuşa geçirildi. Şol möhletde köne maşynlaryň 11-si dikeldildi hem-de işe girizildi. Täze maşynlaryň 18-si ulanylmaga berildi. Önümçilik we

durmuş hyzmaty obýektleriniň 11-si guruldy. Köpçülikleýin hünärler boýunça işçileriň sany 101 adama çenli köpeldi.

Emma şeýle-de bolsa, poligrafkombinat üstüne ýüklenilen wezipeleri kanagatlanarly ýerine ýetirip bilmedi. Gazet-žurnallar öz möhletinde çap edilmedi. Olaryň çap edilişiniň hili-de pes. Onuňam sebäbi düşnükli. Poligrafkombinatda zähmeti dogry gurap bilmänsoňlar, iş wagtynyň 15-20%-i peýdalanylmandy. Poligrafkombinatda boş durmalara ýol berilýändigini sebäpli 18 aýyň dowamynda 26467 iş sagady ýitirildi.

Aşgabat poligrafkombinatynyň işini düýpgöter gowulandyrmak maksady bilen TKP MK-nyň býurosynyň (1950-nji ýyl, 7-nji sentýabr) mejlisi:

-1950-nji ýylyň dekabryna çenli maşynlardan monotipleriň 2-sini, bir sany folsowaly hem-de tekiz çap edijini gurnamagy we ulanmaga bermegi;

-15-nji oktyäbra çenli harp ýygnaýjy sehe 40 okuwçyny, jiltleýji sehe hem 40 okuwçyny işe çekmegi, 1951-nji ýylyň ýanwaryna çenli hem ýurduň beýleki şäherlerinden harp ýygnaýjylaryň 20-sini çagyrmagy, şeýlelikde, jiltleýji sehe 15-nji dekabrdan, bütin poligrafkombinatda-da 1951-nji ýylyň ýanwaryndan iki smenalaýyň işi guramagy, köpçülikleýin hünärler boýunça taýýarlanylýan hünärmenleriň azyndan 60 %-niň türkmen ýaşlaryndan bolmagyny üpjün etmegi;

-işçileriň hünäriniň kämilleşdirilmegine, esasan-da milli hünärmenleriň taýýarlanylyşyna aýratyn üns bermegi- şu maksat bilen tehniki okuwlary guramagy;

-enjamlaryň täze görnüşlerini özleşdirmegi hem-de öňde baryjy poligrafý işçileriň iş usullary bilen tanyşmagy üçin 8-10 adamdan ybarat işçiler toparyny Moskwanyň hem-de Leningradyň poligrafiýa kärhanalaryna ibermegi;

-okuw kitaplarynyň we çagalar edebiýatynyň neşir edilmegi üçin özbaşdak poligrafiýa bazasynyň döredilmeginiň möhümdigini nazara almak bilen, gurluşygy 1952-nji ýylda başlanjak okuw kitaplary fabrigini gurmagyň proyektini planda göz ýňünde tutmagy, Türkmenistanyň poligrafiýa senagaty, neşirýat we kitap söwdasy işleri baradaky müdirligine tabşyrmagy;

-1950-1951-nji ýyllaryň dowamynda Aşgabadyň poligrafkombinatyna şu aşakdaky maşynlary: kitap çatyjy “Bremerleriň” 5-sini, üç taraply kagyz kesijileriň 2-sini, flatorezallaryňam birini i bermegi SSSR Ministrler Sowetiniň ýanyndaky poligrafiýa senagaty, neşirýat we kitap söwdasy işleri baradaky baş müdirliginiň başlygyndan haýyş etmegi;

-Daşkendiň poligrafiýa senetçilik uçilişesinde okaýan türkmen ýaşlaryndan linotipistçileriň 15-sini, el bilen harp ýygnaýjylaryň 30-syny, çapçylaryň 10-syny, jiltleýjileriň 10-syny taýýarlamak üçin okuwçylaryň umumy sanyny 65-e ýetirmäge rugsat bermegi SSSR Zähmet rezewleri ministrliginden soramagy karar etdi (7.1,1g, 1/9 ýaz., 20 iş, 14 tk).

Emma karar doly ýerine ýetirilmedi. Poligrafkombinatda çaphana işgärleri şol ýetmezçiliginde galdy. TKP MK-nyň 1951-nji ýylyň dekabrynda bolan VI plenumynda nygtalyşy ýaly, çaphana senagaty, ozalkysy ýaly ýaramaz işlemegini dowam etdirdi. Aşgabat poligrafkombinatynda düýpli kemçilikleri düzetmegiň deregine, gaýtam olar ýaşyryldy. Dürli sanlara, faktlara duwlanylyp, işleriň “gülälegüllükdigini” (7.1,1g, 1/11 ýaz, 11 iş, 19tk) görkezmäge çalşyldy. Hakykatda welin gazet-žurnallaryň çap ediliş möhleti ýygýygydan bozuldy. Çap edilýän gazet-žurnallaryň hili-de gowulanmady. Türkmen poligrafkombinaty neşirleriň öz wagtynda hem-de ýokary hilli çap edilmegi üçin zerur şertleri döredip bilmedi. Poligrafkombinatda inžener-tehniki işgärler az. Poligrafiýa bazasy pugtalandyrylmaýar. Täze tehniki hem tehnologiýa ornaşdyrylmaýar. Neşirleriň möçberi diňe işçi güýjüni köpeltmegiň hasabyna artýar. (7.1, 1g, 1/10 ýaz, 74 iş, 1-5 tk) ýa-da seret: 11.1,1958, №12, 84-85s.).

Respublikan gazet-žurnallaryň gijä galyp çap edilmegi dowam etdirildi. Diňe 1954-nji ýylyň dowamynda “Sowet Türkmenistany” gazetini 134 gezek gijä galyp çap edildi. Žurnallaryň ýagdaýy hem gowy däl. “Tokmak”, “Sowet Türkmenistanyň aýallary” žurnallary öz möhletinden 30-35, hatda 50 gün gijä galyp çap edildi. Neşirleriň gijä galyp çap edilmeginiň ilkinji sebäbi materiallaryň öz wagtynda ýygylmaýanlygyndady. Milli dilde çykýan neşirleriň materiallaryny ýygmak üçin türkmen dilini bilýän

linotipçiler gerekdi. Olar hem poligrafkombinatda barmak basyp sanaýmalydy, ýagny 18 linotipçiniň diňe 4-si türkmeni. Olar hem türkmen neşirleriniň haýsy birine ýetişsin! Ýagdaý şeýle bolansoň, ýygmak üçin materiallar türkmen dilini düýbünden bilmeýän linotipçilere tabşyrylýardy. Onsoň türkmen dilini bilmeýän adamyň türkmen dilindäki teksti nähili ýygjakdygy hakynda pikirlenibermeli. Ýygylan tekst durşy bilen ýalňyşdy. Goýberilen ýalňyşlar düzedilip, tekst täzeden ýygмага berilýärdi. Ýene öňki heň. Şeýdibem, neşirleriň materiallarynyň ýyglyşy hem gijä galýar, ahyr soňunda olaryň çap edileşem. Hili hem üstesine. Iň beteri-de stilistiki, orfografiki ýalňyşlar hakynda söz açmanymyzda-da, syýasy taýdan gödek ýalňyşlara ýol berlen sapary az bolmady. Ýekeje mysal. “Türkmenistan kommunisti” žurnalynyň 1959-njy ýylda çykan 2-nji sanyndaky materialda “Lenin 1917-nji ýylyň dekabrynda ýazypdy” diýen jümle, “Lenin 1917-nji ýylyň dekabrynda azyypdy” diýip ýyglypdyr. Elbetde, materialyň rus linotipçileri tarapyndan birnäçe gezek ýyglandygyna şübhe bolup bilmez. Ýyglyp, soňra düzedilip, soňra ýene ýyglyp... Ahyry-da žurnal çapa berlende, “göz baglanyp” syýasy ýalňyş ýol berlendigi-de hak. Kompartiýanyň “deminiň” ýer sarsdyrýan döwründe şeýle syýasy ýalňyşlyga ýol berlendigi üçin hiç kimiň-de jezasyz galmajakdygy düşnükli. Biz bu ýerde žurnalyň redaksiýasynyň işgärlerini aklajagam bolamzok. TKP MK-nyň býurosynyň 1959-njy ýylyň 4-nji iýunyndaky mejlisinde nygtalyşy ýaly, ýalňyşlygyň gitmeginde žurnalyň baş redaktorynyň işe sowuk-sala garandygy hem sebäp bolup biler (7.1,1g, 33 iş,14tk). Emma biziň pikirmizçe, ýalňyşlygyň düýp sebäbi başga zatda. Poligrafkombinatda materiallary türkmen dilinde ýygyp bilýän linotipçileriň juda azlygynda. Sanlyja türkmen linotipçileriem gündelik milli gazetleriň materiallaryny ýygмага kömekleşip žurnallaryň materiallaryny ýygмага elleriniň degmeýänliginde.

Dogry, şol ýyllarda TKP MK-nyň metbugatyň işini, neşirleriň çap edilişini gowylandyrmak hakynda alada etmedi diýmek bolmaz. Alada etdi. Býuronyň mejlislerinde metbugat hakyndaky meselä-de seredilip duruldy. Haýbatly kararlaram çykaryldy. Hatda 1955-nji ýylyň dowamynda türkmenlerden bolan çaphana işgärlerini doly taýýarlamagy ýola goýmagy-da karar etdi. Munuň üçin ýörite

kurslaryň açylmagy, brigada-seh okuwlarynyň ýola goýulmagy, çaphana işini öwrenmek üçin adamlary merkezi şäherleriň in gowy poligrafkombinatlaryna ibermek-de göz önünde tutuldy. (7.1, 1g, 53ýaz, 29 iş, 4-5tk).

Emma Türkmenistanda neşirýatlaryň setiniň barha giňelmegi olary hünärli işçiler bilen doly üpjün etmek mümkinem däl. Hut 1956-njy ýylyň özünde Türkmen döwlet neşirýaty, okuw-pedagogik hem gazet-žurnal neşirýatlary, Türkmenistan Ylymlar akademiýasynyň, syýasy we ylmy-bilimleri ýaýratmak baradaky jemgyýetiň neşirýatlary bardy. Mundan başga-da, Türkmenistanyň deri-wenerologiýa ylmy-barlag, medisina psihonewrologiýa institutlarynyň-da, uniwersitetiň-de çaphanalary işleýärdi. Çaphana bazasy ep-esli giňelipdi (7.1, 1g, 39ýaz, 16iş, 36-37tk). Olaryň hemmesi-de neşirleri özbaşdak çap edýärdi. Kiçijik çaphanalar-da, poligrafkombinat-da tehnika, enjam bilen üpjün edilipdi. Emma şeýle bolsa-da, çaphana işinde öňe gidişlik duýulmaýardy. Kitap neşir etmekde önümçilik meýilnamalary doldurulmaýan bolsa, gazet-žurnallar gijä galdyrylyp çap edilýärdi. Hili-de, şol öňküleri ýaly pesdi. Çaphanalarda milli hünärmenler ozalkylary ýaly ýetmezçilik edýärdi. Çaphanalaryň, poligrafkombinatyň işini in aýgytly derejede gowylandyrmak meselesi öňde goýulypdy. Sebäbi esasy baza bolan poligrafkombinat-da birsydyrgyn işlemeýärdi. Poligrafkombinatda hünärmenler ýetmezçilik etmeginden başga-da, işläp ýörenleriniň-de hünäri pesdi. Kärhanalaryň önümçilik kuwwaty-da ýeterlik peýdalanylmaýardy (8.1, 1956, 8 may. *Neşir işi hakdaky makala*). Netijede gazetleriň çap edilişiniň hili örän ýaramazdy. Gazet sahypalarynda harplar zordan görünýärdi, suratlaram gara tegmilt bolup durdy. Has dograsy, nämäň - nämedigini saýgarar ýaly däl. Çaphana işini gowylandyrmak maksady bilen guramaçylyk çäreleriň birnäçesi durmuşa geçirilip başlandy.

Türkmenistanda edaradyr ylmy guramalaryň pytraňny çaphanalaryny birleşdirip, olary täzedan gurnamak, täzelemek ýola goýuldy. Çaphana işinde esasy baza bolan Aşgabadyny poligrafkombinatyň ozalky enjamlary-da täzelendi. Çaphana kärhanalarynyň kuwwaty indi gazet-žurnallaryň öz wagtynda we oňat hilli çykarylmagyny üpjün etmäge güýji ýetýärdi. Emma çaphana

kärhanalarynyň kuwwatlylygyny ýokarlandyrmagyň hem peýdasy degmedi. Enjamlar doly güýjünde işledilmese, peýdasy name?! Çaphana tehnikasyny hem tehnologiýasyny işletmek üçin taýýarlykly hünärmenler gerek. Hünärmenler, onda-da milli hünärmenler poligrafkombinatda-da, beýleki çaphana kärhanalarynda-da ýeterlik däl. Professional-tehniki mekdeplerde taýýarlanylýan hünärli işçiler hem meniňki bolsun diýer ýaly däl. Okuwy gutaranlaryň köpüsi iş oňaranokdy. Şeýlelikde, çaphana senagatynyň kuwwatynyň 60-70% peýdalanylýardy. Çaphana işini oňaraýjak hünärmenleriň ýek-ýarymam poligrafkombinatda zähmetiň guralyşyndan, ýaşaýyş jaýy bilen üpjün edilişinden göwni suw içmän, işden çykyp gidýärdi. “Çaphana işindäki säwlikleri düzetmek üçin metbugat öýüni gurmaly” diýen netijä gelindi. Türkmenistanyň döwlet meýilnamalaşdyryş komiteti ony 1973-nji ýylda ulanmaga bermegi meýilleşdirdi. (8.1, 1963, 14 dekab. Red. Makala; 1971, 5 mart. Makala. Ýene-de seret: 7.1, 1g, 72 ýaz, 25 iş, 5 tk).

Aşgabat poligrafkombinatynyň üstüne ýüklenilen ýük welin kiçi- girim däl. Köp tiražly gazetleriň sany-da köpeldi, şol sanda Aşgabatda şäher gazetide çykyp başlady. Gazetler ýyl-ýyldan köpeldi. Emma Aşgabat poligrafkombinatynda welin hünärli işçiler hem-de hünärmenler ýeterlik däl. Poligrafkombinat “ýüki” çekip bilmedi. Onsoň köp tiražly gazetleri çap etmek İçeri işler ministriliginiň hem Türkmenistan Ylymlar akademiýasynyň çaphanalarynyň üstüne ýüklenildi (7.1, 1g, 82 ýaz, 75 iş, 14tk).

Ilkinji nobatda hünärli işçiler meselesini çözmeseň, poligrafkombinatyň çap edýän gazetlerini azaldynyň bilen işi düzetdigiň däl ahyryn. Hünärmenler, ilkinji nobatda hünärli işçiler ýeterlik bolmasa, olaryň jogapkärçiligi ýokarlandyrylmasa, çap edilýän gazetleriň hili hiç wagtam gowulanmaz. Gaýtam önümleriň zaýaçaýlygyna ýol berildi. “Turkmenskaýa iskra” gazetiniň 1969-njy ýylyň 11-nji noýabrynda çykan sanyndaky fotosuratlar görer ýaly däl. Has dogrusy, nähili fotosuratlardygyny saýgaryp bolanok. SSSR hökümetiniň ýolbaşçalarynyň suratynyň zaýa çykandygy patyýany biparh goýmady. Suratlaryň ýaramaz çykmagynyň önüni almak üçin poligrafkombinatyň işine gözegçiligi ýokarlandyrmak, çap edilýän gazetleriň hiliniň gowylandyrylmagynda redaksiýalaryň işgärleriniň

jogapkärçiligini güýçlendirmek karar edildi. (7.1, 1g, 85 ýaz, 70 iş, 18tk).

Çap edilýän gazetleriň hilini gowylandyrmak poligrafkombinatyň işgärlerine başartmansoň, bu işe redaksiýalaryň hut özlerini çekip başlamagyň karar edilendigi geň galdyрман duranokdy. Geň galdyrsa-da, bu hakykatdy. Redaksiýalar material taýýarlamalydy, materiallaryň hiline jogap bermelidi. Mundan başga-da, poligrafkombinatda çap edilýän gazetleriň hiline-de jogap bermelidi. Redaksiýalaryň ikinji nobatçylary gazete gol çekilenden soň, poligrafkombinatda bolup, gazetleriň çap edilişiniň hiline gözegçilik edýärdiler.

Partiýa neşir işine gözegçiligi has güýçlendirmek maksady bilen birnäçe gazet-žurnaly birleşdirýän öz neşirýatyny hem dörettdi. Partiýa neşirýatyna “Sowet Türkmenistany”, “Turkmenskaýa iskra”, “Ýaş kommunist”, “Komsomoles Turkmenistana”, “Mydam taýar”, “Edebiýat we sungat”, “Weçerniý Aşhabad” gazetleri, “Türkmenistan kommunisti”, “Agitatoryň bloknoty”, “Sowet Türkmenistanynyň aýallary”, “Tokmak”, “Pioner” žurnallary girizildi (7.1, 1g, 93 ýaz, 100iş, 12 tk). Neşirýat döredildi. Emma onuň özbaşdak çaphanasy ýokdy. Partiýa neşirýatynyň gazet-žurnallaryny-da poligrafkombinat çap etmelidi. Neşirýatyň ady bardy-da, özi ýokdy. Partiýa neşirlerini çap etmeli poligrafkombinatyňam ýagdaýy beterleşmese oňatlaşanokdy. Iş şertleri, linotipçileriň durmuş hajatlary hakynda alada edilmänsoň, galyberse-de beýleki milletler bilen deň derejede tutulmansoň, Mawýýew, Bäşimow ýaly onlarça ýylyň dowamynda işläp, tejribe toplan hünärlü işçiler poligrafkonbinatdan çykyp gitdiler. Has takygy, poligrafkombinatda türkmen dilindäki tekstleri ýgýan linotipçiler galmady diýen ýalydy.

Türkmen dilindäki gazet-žurnallary çap edijiler hem ýek-tükdi. Hünärlü işçiler Türkmenistanda taýýarlanylmansoň, Moskwa, Leningrad ýaly şäherlerden hünärmenler çagyrylýardy. Olar hem milli dili bilmänsoň, çap edýän gazet-žurnallarynyň sözbaşylaryna-da düşünenokdylar. Netijede gazetleriň çap edilişinde sahypalaryň garym-gatymlygyna, sahypalaryň çalşyrylmagyna-da ýol berildi. “Sowet Türkmenistany” gazetiniň 1977-nji ýylyň 1-nji ýanwar sanynda 2-nji we 3-nji sahypalary (173 mün ekzemplyardan 3 mün

ekzemplýary şeýle çykdy – H.G.) birmeňzeş çykdy. Redaksiýanyň nobatçylarynyň çap etmäge rugsat beren sanlary dogrudy. Emma poligrafkombinatyň milli dili bilmeýän işçileri gazet çap edilip gutaryp barýarka, 3-nji sahypany täzelemek maksady bilen 2-nji hem 3-nji sahypalaryň birmeňzeş çykmagyna ýol beripdirler.

Netijesi nähili gutardy? Hökmürowan partiýanyň 1977-nji ýylyň ýanwarynda bolan býurosynyň mejlisi ýalňyşlyga ýol beren işçini (sebäbi ol beýik rus halkynyň wekilidi- H.G.) jezalandyрман, redaksiýanyň ýolbaşçysyna “sahypalary bulaşdyrandygy üçin” partiýa käýinjini yglan etdi. Şondan soň gazetleriň çap edilmeginde zabun düzgünlerem ýola goýuldy. Gazetiň baýramçylyk sanlaryna (*1-nji ýanwar, 8-nji Mart, 1-nji Maý, 7-nji noýabr*), hasyl toýlaryna bagyşlanyp çykarylýan sanlaryna gazetiň tä iň soňky sany çykýança metbugat öýünde (1977-nji ýylyň 7-nji ýanwarynda poligrafkombinat ot alansoň, entek doly gurlup gutarylmadyk Metbugat öýi ulanylmaga berlip, poligrafkombinat şondan beýläk Metbugat öýi diýlip atlandyryldy – H.G.) redaksiýanyň wekili nobatçylyk etmelidi. Nobatçynyň özi hem hökman kommunist bolmalydy. Partiýa göwnüne ýakmadyk ähli adamyny hem jezalandyrmagy başaryardy welin, kommunistlere has hem ýowuz daraýardy.

Bu düzgün hem Metbugat öýünde işi ýola salyp bilmedi. Gaýtam, Aşgabadýň Metbugat öýünde gazet-žurnallaryň hili gitdigiçe ýaramazlaşdy. Linotipçi, metranpažçy metbugatyň hiline dahylly adamlar. Emma olaram göwne geldik işlediler. Gazetiň lineýkalary üzlem-saplam, egrem-bugram. Metbugat öýüniň çapçylary hakynda-ha ozalam gürrüň edipdik. Olaryň harsal işlemekleri zerarly gazetde çap edilen suratlaryň nämäni aňladýandygyny saýgaryp bolanokdy. Üstesine gazetiň setirleri şeýle bir solukdy welin, okamak kyndy. Çapçylar gazet sahypalarynyň ýerini çalyşmagy hiç zatça bilenokdylar welin, indi gazetiň käbir sahypasyny başaşak ýerleşdirip çap edip hem başladylar (“Sowet Türkmenistany” gazetiniň 1985-nji ýylyň 30-njy martyndaky sanynyň tiražynyň, poligrafiýaçylaryň özleriniň aýtmagyna görä, 1500 ekzemplýary şeýle çykypdyr we ýaýrapdyr) (*8.1, 1985, 5 apr. Makala*).

Ýeri, muňa näme diýip, näme aýtjak?! Gazetler sag-aman çykساrazy bolduk. Olaryň tiražy hakynda-ha gürrüňem edemzok. Bolmasa Türkmenistanda metbugat iň az tiraž bilen çap edilýärdi. Ynha, mysal üçin, etrap gazetleri ortaça 4 müň 200 tiraž bilen çykýardy. Şunuň bilen birlikde, etrap gazetleriniň 44-sinden diňe biri ofset usulynda çap edilýärdi. Ozalky SSSR-iň beýleki respublikalarynda etrap gazetleriniň tiražy-da, ofset usulynda çap edilişi-de gowudy. Ynha, şol wagtlar (80-nji ýyllaryň ahyrynda) etrap gazetleriniň ortaça tiražy Täjigistanda 7 müň, Gyrgyzystanda 6 müň ekzemplýardy. Gazetleri köp tiraž bilen çykýan beýleki respublikalaryň gürrüžini hem edemzok. İne, şeýdip, Türkmenistanda “Gazet çykýarmy? Çykýar” edildi. (8.1, 1988, 10 fewr. Etrap gazetiniň hakda).

Türkmenistanda metbugatyň gözgyyny ýagdaýyny düzetmek gerekdi. Ýene-de çykalga gözlenilip başlandy. İndi ozalky SSSR-iň kömegine däl-de, Germaniýanyň poligrafiýaçylaryna daýanmaly diýen netijä gelindi. GDR-iň “Poligraf” firmasy Metbugat öýüni täzelemelidi. Täze enjamlar, tehnika alynmalydy. “Poligraf” firmasy Metbugat öýi üçin hünärli işçileri hem taýýarlap bermelidi. Şeýlelikde, Metbugat öýüniň kuwwaty üç esse artmalydy (8.1, 1989, 29 noýa. Makala).

Diýseň, oňat tekliپ. Germaniýanyň “Poligraf” firmasy bilen şertnama baglaşylandygy hakynda gazetler soň-soňlaram habar berip durdular (8.1, 1990, 1 iýun. H. Diwangulyýewiň çykyşy).

Emma teklibem, arzuwam gazet sahypalarynda galdy. Türkmenistan Garaşsyz ýurt bolansoň, ozalky arzuwlar durmuşa geçirilip başlandy.

4. Milli metbugatda işgärler meselesi

Her bir metbugatyň okyjyny özüne çekişi, täsirlilik işgärler meselesiniň çözülişine bagly. Her bir redaksiýada işgärler syýasatynyň dogry ýöredilmegi, ýagny olaryň seçilip alynmagy, ýerli-ýerinde goýulmagy, hünärleriniň birsydyrgyn kämilleşdirilip durulmegy hakynda alada edilmegi neşiriň abraý-mertebesiniň ilkinji çeşmesidir. Şunuň bilen birlikde, her bir neşir hünäre kämilleşmegiň

uly mekdebidir. Gazet-žurnallaryň döräp başlan ýyllarynda, elbetde, žurnalistika ugurdan ýörite bilimli işgärler ýokdy. Ýazyp-bozmakdan başy çykýan intelligensiýa wekillerinden, goşgusy ýa hekaýasy gazet sahypalarynda görnüp ugran dörediji ýaşlardan redaksiýa işe çekmek däbe öwrülipdi.

Öz gözbaşyny 20-nji ýyllardan alyp gaýdan milli gazetiniň “Türkmenistan” gazetiniň ýagdaýy işgärler meselesinde has hem kyn bolupdy. İlkibada gazetiniň işgärleri rus, tatar, azerbaýjan, ermeni žurnalistlerinden ybaratdy. Redaksiýada türkmen žurnalistlerinden ýekejesi-de ýokdy. Soň-soňlar, ýagny 20-nji ýyllaryň ahylarynda, 30-nji ýyllaryň başlarynda “Türkmenistan” gazetini žurnalistleri taýýarlamagyň mekdebine öwrülipdi. Has dogrusy, milli metbugatyň işgärleriniň köpüsini “Türkmenistan” gazetiniň redaksiýasy taýýarlap beripdi. Edebiýat meýdanyna ýigriminji ýyllaryň aýaklarynda otuzynjy ýyllaryň başlarynda girişip ugran Durdy Agamämmedowyň, Hoja Şükürowyň, Agahan Durdyýewiň, Nurmyrat Saryhanowyň, Oraz Täçnazarowyň, Ata Nyýazowyň, Hojanepes Çaryýewiň, Şaly Kekilowyň, Aman Kekilowyň, Berdi Soltannyýazowyň we beýleki ýazyjylaryň käbiriniň döredijiliginiň kämilleşmeginde hem “Türkmenistan” gazetiniň roly uly. Halk şahyrlary Mollamurtyň, Durdy Gylyjyň we Ata Salyhyň döredijiligi hem şu gazet bilen berk baglanyşykly.

Türkmen edebiýatynyň kerwenbaşysy Berdi Kerbabaýew hem “Türkmenistan” gazetini ilkinji döredijilik mekdebi hasaplapdyr. Ol “Türkmenistan” gazetiniň redaksiýasynda işläň ýyllary hakyndaky ýatlamasynda şeýle ýazypdy: “...Men, eger öte gidýän bolmasam, “Türkmenistan” gazetini meniň bagt ýyldyzym. Men dünýä näme üçin gelenime hem onuň nämenden ybaratdygyna, esasan, gazetde işleýän wagtymda düşüňip başladym. Men ilkinji günden diýen ýaly gazetini edebiýat bölümini edara eden bolsam, şol zamanda düşüňjämniň ýagdaýly bolmagyna görä, gazet meniň özümi edara edýärdi: beýnimiň posuny kem-kemden açýardy, gözümiň “ýorkasyny” emaly bilen aýyryýardy, galamy nähili tutmalydygyny, nähili ýöretmelidigini, ony bütin durmuşyň bilen söýmelidigini dynuwsyz öwredýärdi. Umuman, durmuş çylşyrymyna düşüňmekde gazet meniň üçin kyrk işikli bir uniwersitetdi” (6.1,40s.).

“Türkmenistan” milli gazet hökmünde milli işgärleri taýýarlamagyň hakyky mekdebine öwrülipdi. Gazetiň 30 ýyllygynyň ýubileýinde-de Berdi Kerbabaýew şeýle ýazypdy: “Metbugat döretmekde-de, metbugat işgärlerini ýetişdirmekde-de, gazet köp iş etdi. Türkmen halkynyň sowatly, zehinli wekillerinden birnäçesini töweregine üýşürdi. Olara metbugat işini öwretti. Ýerli halkdan metbugat kadrlaryny ýetişdirmek üçin ençe adamy merkezi institutlara ýollady. Doganlyk halklar kömek etdi, öz tejribesini öwretti. “Sowet Türkmenistany” gazetiniň ilki gününden başlap, Gubeýdulla Guseýnow özüniň galan 28 ýyl ömrünü biziň metbugatymyzyň ösmegi ugrunda, biziň metbugat işgärlerimizi terbiýelemek ugrunda sarp etdi. Şonuň üçin hem metbugat işgärlerimiz onuň öz wagtynda uly orun tutan sap ýürekli hyzmatyny hiç wagt unutmazlar. Biziň gazetimiziň in köne işgärlerinden bolan Ýakup Nasyrly hem, Garaja Burunow hem gazete özleriniň döredijilik işleri bilen goşulmaklarynyň daşyndan-da, birnäçe ýyllap gazetiň jogapkär işini alyp bardylar. Gazetimiziň aýaklanmagynda, öwüt-ündew wezipesini alyp barmagynda, halkyň ünsüniň gazete çekilmeginde olaryň hem tutan orunlary uludyr... “Sowet Türkmenistany”, birinjiden, sowet ýaş şahyrlarynyň ilkinji kružogy ornuny tutsa, ikinjiden, başlangyç şahyrlara görelda görkezdi, üçünjiden, olara mugallymçylyk wezipesini etdi. (8.1,1950,11 oktyabr. B. Kerbabaýewiň çykyşy).

Gazetiň 30 ýyllygy mynasybetli “Sowet Türkmenistany” gazetiniň redaksiýasyna TK(b)P MK-nyň, Türkmenistan SSR Ministrler Sowetiniň gutlagynda nygtalyşy ýaly, “Sowet Türkmenistany” gazeti 30 ýylyň içinde milli žurnalist kadrlaryny taýarlamak boýunça uly iş etdi. Işçi-daýhan habarçylarynyň giň aktiwini ösdürip ýetişdirdi. (8.1,1950,11 oktyabr. Seret: 7.1, 1g, 1\10 ýaz. 74 iş, 9 tk).

Dogrudan-da, “Sowet Türkmenistany” gazeti okyjylar üçin hem, mugallymlar üçin hem, bütin halkymyz üçin hem mugallymçylyk wezipesini alyp bardy. Metbugat-köpçüligiň mugallymy. Görnükli şahyrlardan Berdi Kerbabaýew, Aman Kekilow, Gara Seýitliýew, Durdy Haldurdy, Rehmet Seýidow, Beki Seýtäkow hut metbugatyň kömegi bilen ösüp ýetişdiler. (8.1,1951,5

maý. N. Pommanyň çykyşy). Türkmen edebiýatynyň kerwenbaşysy bolup ýetişen Berdi Kerbabaýewiň hut özünem “Iç ýene-de, iç ýene” diýen ilkinji goşgusy “Türkmenistan” gazetinde çykan badyna ony gazet stolunda oturdylar. Gazet Ýowşan Öwezämmedow, Bäşim Polaýew, Atagarry Togalakow ýaly ilkinji oba habarçylaryna daýandy (8.1.-1960,29 *iýul*. “*Sowet Türkmenistanyna*” - 40 ýyl). Soňra Atagarry Togalakow tä ömrüniň ahryna çenli “Sowet Türkmenistany” gazetiniň redaksiýasynda bölüm müdiri bolup işledi.

Elbetde, ilkinji milli gazet hökmünde “Sowet Türkmenistany” gazetiniň redaksiýasy milli žurnalistleri taýýarlamakda köp işleri bitirdi. Redaksiýa milli žurnalistleri, esasan-da gazet bilen ýakyn aragatnaşyk saklaýan zehinli oba mugallymlarynyň hasabyna taýýarlady. Žurnalistleriň taýýarlanylmagyna redaksiýanyň respublikan mekdepleriniň, “Prawda” gazetiniň redaksiýasynyň ýanyndaky, şeýle hem Moskwanyň we Daşkendiň ýokary okuw mekdepleriniň ýanyndaky gysga wagtlyk okuwlarda ýardam berdi. Işgärler taýýarlamakdaky bu döp soňky ýyllarda-da dowam etdirildi. Partiýa işindäki žurnalistler SSKP MK-nyň ýanyndaky Ýokary partiýa mekdeplerine okuwa iberildi. 1958-nji ýylda Ýokary partiýa mekdebine okuwa iberilenleriň arasynda Mary welaýatynyň “Lenin baýdagy” gazetiniň jogapkär kätibi S. Abdyýew, şol gazetini redaksiýasynyň hatlar bölümüniň müdiri G. Ballykow,, Telman (häzirki Gubadag) etrabynyň “Uçgun” gazetiniň jogapkär kätibi S. Jumuşewa, Darganata (häzirki Birata) etrabynyň “Lenin ýoly” gazetiniň redaktory A. Gurbanowa (7.1, 1g, 50ýaz, 47iş, 45tk) dagy bardy. Okuwa iberilenleriň gazetleriň dürli tipinde işläň, tejribeli adamlardygy, üstesine türkmen aýal – gyzlarynyň hem bardygy gowy zat. Emma bir zat welin bizi geň galdyrýar. Žurnalistika ugrundan esasy bilimi bolmadyk adamlar partiýa mekdebinde näme öwrensinler?! Metbugata partiýa ýolbaşçylygyny etmek üçinmi? Belki, şeýledir! Ýogsam bolmasa, şol wagtlar partiýa okuwyna iberilýänleriň hiç biriniň-de žurnalistika ugrundan ýokary bilimi ýokdy. Türkmen milli metbugatyna bolsa žurnalistikanyň nazarýetinden hem amalyýetinden başy çykýan ýokary bilimli işgärler gerekdi. Emma oňa seredýän ýokdy. Metbugat işgärlerinden partiýa mekdebine okuwa iberilmek dowam etdirilýärdi. Diňe

türkmen dilinde çykýan neşirlerden däl, eýsem, rus dilindäki neşirlerdenem okuwa iberilýärdi.

Türkmenistanyň metbugat işgärleriniň hemmesem okuw meselesinde deň tutulmaýardy. Welaýat hem respublikan neşirleriň ýolbaşçylary partiýanyň Moskwa şäherindäki, respublikan gazet-žurnallarynyň, welaýat gazetleriniň bölüm müdirleri, etrap gazetleriniň redaktorlary hem partiýanyň Daşkent şäherindäki okuw mekdebine iberilýärdi. 1959-njy ýylda Moskwanyň Ýokary partiýa mekdebine okuwa iberilenleriň arasynda “Taşauzkaýa prawda” welaýat gazetiniň redaktory D.M.AN, “Turkmenskaýa iskra” respublikan gazetiniň redaktory A.T. Mahinin (7.1, 1g, 53ýaz, 22iş, 17tk) dagy bardy.

Metbugat işgärleriniň hünärini kämilleşdirmek üçin okuwa iberildimi? Iberildi. Hasabat üçin gerekdi. Hünärini kämilleşdirip biljekmi ýa ýok, oňa seredilmeýärdi. Hatda okuwa iberilmezinden ozal metbugatda işläp ýörenleriň, okuwy gutaryp gelensoňlar başga bir edaradyr ýa guramada işläp ýörenlerem bardy. Esasy zat partiýanyň iberen ýerine gitmekdi.

Partitiýa işgärler meselesinde alada etmedi diýmegem bolmaz. TKP MK-nyň her gezekki býuro mejlisiniň gün tertibinde işgärler meselesi bardy. Käbiri wezipä bellenilse, käbiri wezipesinden boşadylardy. Özi hem işgär saýlanylanda, onuň işjeňlik we syýasy tarapdan taýyarlygyna seretmeli diýlerdi. Emma ýüzi perdeli işgärlerem az däl. Halkyň ynamyndan gaçyp wejera ýagdaýa düşen, wezipesinden boşadylan bir görseň, başga bir guramada işgärleriň ýolbaşçy wezipede işläp ýördi. Partiýa “ýüzi perdeli” işgärlerini tanamanam kösenýärdi. Emma sesini çykarmaýardy. Bu barada Türkmenistanyň metbugatam erjellik bilen dymýardy. Diňe merkezi neşirlerde makala çap edilensoň, bu meselä gaýdyp gelýärdi. “Izwestiýa” gazetini 1964-nji ýylyň 13-nji martyndaky sanynda “W range “nezamenimyh” diýen makalany çap etdi. Diňe şondan soň, TKP MK-nyň býurosý özünüň mejlisinde “Izwestiýa gazetinde çap edilen şol makaladaky faktlaryň dogrudygyny boýun aldy we işgär meselesinde ýol berilýän kemçilikleriň önüni almak üçin degişli kararlary kabul etdi (7.1, 1g, 69 ýaz, 23iş, 32tk).

Metbugat şol döwürde partiýanyň elindäki guraldy. Žurnalistleri taýrlamak hakyndaky meselede partiýa-da dymýardy, metbugat hem. Emma Türkmenistanyň milli metbugatyna nazaryýet taýdan ýokary bilimi bolan žurnalistler gerekdi. Indi ozalkylar ýaly gysga wagtlaýyn okuwlarda taýýarlanylýan işgärler döwrüň-de, metbugatyň-da talabyny ödäp bilenokdy. Şunuň bilen birlikde, Türkmenistanda gazet-žurnallaryň sany-da artypdy.

Ine, şonuň üçin-de metbugat Türkmenistanda žurnalistleri taýrlamak meselesini gozgamalydy. Ahyry-da metbugatyň bütin taryhynda bu mesele ilkinji gezek “Sowet Türkmenistany” gazetini tarapyndan gozgaldy. Gazetiň 1961-nji ýylyň 8-nji oktyabrydaky sanynda çap edilen “Respublikamyzda uniwersitet bilimini giňeldeliň” (8.1, 1961, 8 okt.) diýen makalada:

“Metbugat uly gerime eýe boldy. Ökde hünärli žurnalistler, terjimeçiler ýetmezçilik edýär. Filologiýa fakultetinde žurnalistleri we terjimeçileri taýýarlaýan bölümleri döretmek barada pikirlenmegimiz gerek” diýlen pikir orta atyldy. Köp garaşylan pikir. Tüýs jüpüne düşen pikir. Metbugatda orta atylan bu pikiri beýleki milli metbugatlaram alyp götermelidi. Sebäbi gazet-žurnallaryň sanynyň köpelmegi bilen žurnalistleriň ýetmezçiligi has-da duýulýardy. Ozaldan işläp gelýän hem täze döredilen redaksiýalaryňam şaty çem gelen işgärler bilen doldurylýardy. Žurnalistlere ýetmezçilik duýulsada, redaksiýalarda boş orun hem ýokdy. Redaksiýalaryň işgärlerinden žurnalist ýasamak üçin olar Türkmenistan Žurnalistler birleşiginiň agzalygyna-da dannaňman kabul edilýärdi. Eýýam 60-njy ýyllaryň başlarynda metbugat işgärleriniň 300-e golaýy Žurnalistler birleşiginiň agzasydy (8.1, 1962, 2mart. Red. makala).

Her bir işgäriň döredijilik ýoluny arçap, nazaryýet taýdan ýaraglandyrmak bilen ony kämilleşdirmeseň, jübüsine žurnalistik biletini salanyň bilen iş bitäýenok. İşgärleri žurnalistika bölümünde taýýarlamaýdy. Emma žurnalistika bölümünü açmak hakyndaky pikirem goldalmady. Ho-ol öňki heň, ho-ol öňki iş düzgüni. Gazet-žurnal sahypalarynda üýtgeşik, özüne çekiji tema ýa bolmasa gyzykly habara örän seýrek gabat gelýärsiň.

Bu ýagdaý žurnalistleriň özlerinem irisdi öýdýän. Žurnalist A. Gurbannepesow “Edebiýat we sungat” gazetinde “Žurnalistika hakda

bellikler” (*“Edebiýat we sungat”, 1971, 10 mart*) sözbaşyly makala bilen çykyş etdi. Makalada žurnalistika hakynda söhbet açylyp, bu ugurda hiç hili öňe gidişligiň ýokdugy nygtalýar. Awtor makalasyny: “60-70-nji ýyllarda žurnalistikada ne-hä üýtgeşik ösüş görýärsiň,” ne-de onuň hataryna goşulyp, alyp-ýolup barýan žurnalistleri görýärsiň” diýen jümleler bilen tamamlýar.

Işgär taýarlamak üçin žurnalistika bölümini açmak hakyndaky mesele metbugatda gozgalandan, 10 ýyl geçenden soň, “Edebiýat we sungat” gazetinde çap edilen bu makala “Sowet Türkmenistany” gazetiniň redaksiýasyna ýakmadyk borly. Gazet özüni partiýa neşiri hasaplansoň, özünden bidin hiç ýerde “çöp başy gymyldamaly”däldigini derrew ýatlatmalydy. Onsoňam “Žurnalistka hakda bellikler” diýen makaladaky mysal getirilýän faktlary (guraksy sözler, tagaşyksyz jümleler we ş.m. – H.G.) hem özüne çekdi öýdýän. Makala salymyny bermän jogap bermegi ýüregine düwdi. Mart aýynyň 27-nde gazetde H. Ýomutbaýewiň (Ol şol wagtlar gazetiniň redaktorynyň orunbasarydy – H.G.) “Bulam-bujar pikirler” (8.1, 1971, 27 mart) sözbaşyly materialy çap edildi. Materialda “Žurnalistika hakda bellikler” makala tankytlanylýar, onuň durşy bilen bulam-bujar pikirlerden doludygy nygtalýar. Partiýa neşiri bolansoň partiýa nukdaý nazaryny kinaýa bilen şeýle hem jemleýär: “Žurnalistleriň döwrüň belent talaplaryndan ugur alyp,uly gurultaýyň (SSKP-niň XXIV gurultaýynyň – H.G.) öň ýanyndaky günlerde, özleriniň dördedijiligine pariýalylyk nukdaý nazaryndan analiz berýän mahalynda awtor şeýle makala bermegi hasaplapdyr”.

Kinaýaly jümleleriň aňyrsynda žurnalistika hakynda gürrün gozgan awtora uly zarba bardy. Syýasy wakalaryň öň ýanynda žurnalistika hakynda gürrüň gozgamagyň, olaryň göwnüne degmegiň hem syýasy taýdan nädogrydygy nygtalýar. Ine, onsoň žurnalistika hakynda ýene gürrün gozgap gör-dä!

Hakykatda welin 70-nji ýyllaryň başynda diňe gazetlerde däl, eýsem respublikan žurnallarda hem işgär meselesi ýetmezçilik edýärdi. Žurnalistika ugrundan ýokary bilim hakynda-ha gürrüňem ýok, “Tokmak” žurnalynyň redaksiýasyndaky dördedijilik işgärleriň sekizisinden ikisiniň hatda orta bilimem ýokdy (7.1, 1g, 90 ýaz, 100 iş, 16 tk).

Emma şol wagtlarda ozalky SSSR-iň beýleki respublikalarynda žurnalist kadrlaryny taýýarlaýan ýokary okuw mekdepleri bardy. SSKP MK “Žurnalist kadrlarynyň taýýarlanylmagyny we gaýtadan taýýarlanylmagyny gowulandyrmak baradaky çäreler hakynda” kararam kabul edipdi. SSSR boýunça 20 uniwersitetde, beýleki ýokary okuw mekdeplerinde, ýokary partiýa mekdeplerinde žurnalist işgärleri taýýarlanylýardy. “Prawda” gazetini 1975-nji ýylyň 14-nji martyndaky sanynda “Biziň metbugatymyzyň kadrlary” sözbaşyly baş makalany çap edip, žurnalistleriň ýurt boýunça taýýarlanylşy hakynda magtanmak bilen ýazdy. Gazet näçe magtansa-da, žurnalistler meselesinde Türkmenistanda ýagdaý öwerlikli däl. Beýleki respublikalaryň ýokary okuw mekdeplerinde žurnalistika fakultetleri, ýa bölümleri bolan bolsa-da, Türkmenistanda olaryň hiç haýsam döredilmändi. Žurnalistler ozalky usul-mugallymlary redaksiýalarda işletmek usuly bilen taýýarlanylýardy. Dogry, bu usulda, ýokarda belläp geçişimiz ýaly, “Sowet Türkmenistany” gazetiniň roluny nygtamazlyk mümkin däl. “Sowet Türkmenistany” gazetiniň 60 ýyllygyna bagyşlanan “Medeniýet mekdebi” diýen makalada: “Respublikanyň milli metbugatynda işläň we işleýän žurnalistleriň köpüsi, başga ugurlarda zähmet çekýän işgärleriň ençemesi belli bir derejede “Sowet Türkmenistany” gazetiniň medeniýet mekdebini geçdi (8.1, 1980, 29 *ijul*) diýlip, bu meselede gazetiniň roluna ýokary baha hem berildi. Dogry pikir. Emma 80-nji ýyllaryň başlarynda žurnalistleri köne usul boýunça däl-de ýörite ýokary okuw mekdeplerinde taýýarlamagyň zerurdygyny durmuş subut edip başlady. Nazarýet taýdan bilimi bolmadyk žurnalistler materiallarynda adamlaryň diňe daşky görnüşini suratlandyryp, olaryň içki duýgularyny, ruhy medeniýetini açyp bilenokdy. Wakany beýan etmegiň täze usullaryndan, formalaryndan bihabardy. Sebäbi olar dünýä žurnalistikasynyň nazarýetinden hem amaliýetinden bihabardy.

Emma şonda-da Türkmen döwlet uniwersitetinde žurnalistika bölümi açylmady. Diňe uniwersitetiň türkmen filologiýasy fakultetiniň 3-nji ýylyna geçen talyplardan az sanlysy Moskwanyň, Leningradyň, Swerdlowskiniň uniwersitetleriniň žurnalistika fakultetlerine okuwa iberilip başlady. Olar şol ýerlerde okap,

žurnalistika ugrundan bilim alyp, Türkmenistanyň habar beriş serişdelerindäki işgärleriň üstüni ýetirip ugrady. Şeýle usul, birinjiden, türkmen ýaşlaryndan ýokary bilimli žurnalistleri taýýarlamakda ilkinji ädimdi. Žurnalistleri taýýarlamakda şol okuw mekdepleriniň roluny peseltmek bolmaz. Bolşuna görä, žurnalistleri taýýarlap berdi. Emma, ikinjiden, welin ýurduň merkezi okuw mekdeplerinde her ýylda taýýarlanylýan sanlyja hünärmen bilen Türkmenistanyň habar beriş serişdeleriniň žurnalistlere bolan islegini kanagatlandyrmak asla mümkin däl. Ýaşlaryň milli gazetini ýa-da pudaklaýyn, welaýat hem etrap neşirleri hakynda gürrüň etmänimizde-de, respublikan “Sowet Türkmenistany” gazetiniň redaksiýasynyň-da kämil žurnalist kadrlary ýeterlik däl. 1983-nji ýylyň 29-njy sentýabrynda TKP MK-nyň býurosynyň mejlisi bolup, onda “Sowet Türkmenistany” gazetiniň işi” hakyndaky meselä seredildi. Redaksiýa çap edilýän materiallaryň netijeliligini ýokarlandyrmak boýunça käbir işleri ýerine ýetirýär. Emma redaksiýa möhüm meseleler hakynda mesele gozgaýan materiallary çap edip bilenok. Ownuk temalara kowalaşylyr. Materiallar gyzykly ýazylmaýar. Şol bir galypa salnan materiallaryň hemmesi-de guraksy. Munuň esasy sebäbi redaksiýada döredijilik mümkinçiligi pes. Kemçiligi düzetmek üçin “döredijilik kadrlaryny saýlap almak, ýerli-ýerinde goýmak we terbiýelemek, žurnalistleriň professional okuwyny kämilleşdirmek zerur (7.1, 1g, 137 ýaz, 57 iş, 5-7 tk).

Işgär meselesini çözmegiň zerurdygy hakykat. Emma nädip? Ozalky SSSR-iň merkezi ýokary okuw mekdeplerine ýaşlaryň oýnam sanyny ibereniň bulen bu meseläni çözüp bolmajagyna partiýa-da ahyry düşüňip başlady. Türkmenistanyň Ýokary okuw mekdepleri ministrigine TKP MK-nyň propaganda we agitasiýa hem-de ylym we okuw mekdepleri bölümleri bilen bilelikde, Türkmen döwlet uniwersitetiniň türkmen filologiýasy fakultetinde žurnalistika hünärini açmak boýunça zerur çäreleri işläp düzmäge we durmuşa geçirmäge, şol çäreleriň esasy maksadyny ilkinji nobatda etrap hem şäher gazetleri üçin işgär taýýarlamaga gözügdirmek borçly edildi. Şunuň bilen birlikde, işçi hem oba ýaşlaryndan metbugatda işlemäge höwesekleri merkezi şäherlerdäki ýokary okuw mekdepleriniň žurnalistika fakultetine okuwa ibermegi dowam etdirmek

Türkmenistanyň Ýokary okuw mekdepleri ministriligine, Žurnalistler soýuzyna, TKP-niň şäher we etrap komitetlerine tabşyrdy (7.1, 1g, 140 ýaz, 30 iş, 7-8 tk).

Emma partiýanyň žurnalist meselesini çözmekdäki bu gezekki synanyşygy hem şowsuz boldy. Diňe etrap hem şäher gazetleriniň redaksiýalarynda däl, respublikan neşirlerde-de işgärler ýetmezçiligi mese-mälim duýdurdy. Hatda “Prawda” gazetiniň hem özüniň baş makalasynda “Türkmenistanyň raýon we şäher gazetleriniň ýokary žurnalistik bilimli işgärleri juda az” (9.1, 1985, 6 apr.) diýip ýazdy. Bu düşnükli zatdy. Emma meseläni nädip çözmeli? Türkmen milli metbugaty ýene öňki heňini gaýtalady. “Sowet Türkmenistany” gazetiniň özüniň “Žurnalist kadrlary” (8.1, 1986, 25 mart) diýen baş makalasynda: žurnalistleriň işe täzeçe çemeleşmeleriniň bolmalydygy, şonuň üçinem olaryň okuwynyň guralmalydygy hakynda ýazdy. Gazet eýýäm Daşhowuz welaýat “Kommunizm ýoly” gazetiniň redaksiýasynyň bazasynda etrap gazetleriniň redaktorlarynyň hem-de olaryň orunbasarlarynyň, bölüm müdirleriniň okuwynyň guralandygyny habar berdi. Şunuň bilen birlikde, Leningrad, Moskwa, Swerdlow şäherleriniň uniwersitetleriniň žurnalistika fakultetlerine Türkmen döwlet uniwersitetinden zehinli ýaşlary okuwa ibermegi dowam etdirmegiň, Türkmen uniwersitetiň özünde bolsa žurnalistika ugrundan ýöriteleşdirilen okuwlaryň guralmagynyň zerurdygyny-da nygtady. Türkmenistanda milli žurnalistleri çözmekde şol öňki köne heňler gaýtalandy. Gaýtalan köne heňlerem ýerine ýetmändi. Türkmen döwlet uniwersitetinde žurnalistika bölümi açylmady. Diňe 1986-njy ýylda 1972-1974-nji ýyllarda türkmen edebiýaty kafedrasynyň ýanynda döredilen soňra ýatyrylan žurnalistika boýunça toparjyk ýene (bu toparjyk 1992-nji ýyla çenli dowam etdi – H.G.) açyldy. Emma bu toparjykda žurnalistika hünärine degişli 2-3 sany ders okadylmak bilen oňuldy. Onda okadylýan dersler esasan türkmen edebiýatyna hem türkmen diline degişli. Topary tamamlanlara žurnalistika hünäri-de berilmeýärdi.

Şeýle usul bilen milli žurnalist kadrlaryny taýýarlap bolarmy? Elbetde, bolmaz. Hakykatda welin milli gazetleriň redaksiýalarynda döredijilik işgärleri diýseň azdy. Şu ylmy işiň awtory türkmen dilinde

çykýan respublikan gazetleriniň redaksiýalarynda 1987-nji ýylyň ýanwarynda döredijilik işgärleriniň umumy sany barada sosiologik barlag geçirdi. Barlag üçin “Sowet Türkmenistany” hem “Ýaş kommunist” gazetleri alyndy. Sosiologik barlag şeýle maglumatlary berdi: “Sowet Türkmenistany” gazetiniň redaksiýasyndaky döredijilik işgärleriň 90,4%-i, “Ýaş kommunist” gazetindäkiniň 100%-i ýokary bilimli. ”Sowet Türkmenistany” gazetiniň redaksiýasyndaky döredijilik işgärleriň 5,3%-i, “Ýaş kommunist” gazetindäkiniň 37,5%-i ýokary bilimli žurnalistler. Olar hem Leningrad, Moskwa, Swerdlow şäherlerindäki uniwersitetleriň žurnalistika fakultetlerini tamamlan ýaşlar. Ýaş žurnalistler hem okuw gutaryp, ilkinji nobatda “Ýaş kommunist” gazetiniň redaksiýasyna işe geldiler. Redaksiýalardaky döredijilik işgärleriniň beýlekileriniň köpüsiniň pedagogik, syýasy, tehnik bilimleri bardy (18.1, 83 s.).

Ine, 80-nji ýyllaryň ahyrlarynda milli gazetleriň redaksiýalarynda žurnalist bilen üpjünçiligiň ýagdaýy-ha şeýledi. Türkmenistanyň gazanan Beýik Garaşsyzlygynyň oň ýanynda, ýagny 1989-1990-njy ýyllarda-da žurnalistler hakyndaky meselede ýagdaý üýtgemändi.

Türkmenistanyň gazetleri, esasan-da “Ýaş kommunist” gazetini soňky döwürde öz sahypalarynda žurnalistleri taýýarlamak hakyndaky meseläni ýygý-ýygýdan hem gozgady. Žurnalistler “Eger göwnüňdäkini aýtmaly bolsa, biziň-ä pikirimiz şeýle” diýen rubrikada çykyş etdiler. Gozgalýan mesele-de şol öňki mesele: Türkmen döwlet uniwersitetinde žurnalistleri taýýarlamak wezipesini öňde goýmak (19.1, 1989, 7 fewr., “Sowatlylygyň gözbaşy niredе”. Makala). “Ýaş kommunist” gazetini şondan soň ýene baş aý geçirip, şu meseläni ýene-de gozgady. Bu sapar welin uniwersitetiň türkmen edebiýaty kafedrasynyň ýanyndaky žurnalistika boýunça toparjygyň üstünden düşüldi. Žurnalistika topary hakykatdan-da, talaby ödänok. Topary gutaranlara žurnalistika hünäri berilmänsoň talyplaram okuw bilen gyzyklanarakdy. Şonuň üçin gazetini ýazyşy ýaly, okuwyny şeýle guralmagynda hakyky žurnalistleri taýýarlamaga mümkinçilik ýok. In gowysy uniwersitetde žurnalistika bölümünü açmaly (19.1,

1989, 15 iýul. “Gözbaşyň gözleginde”. Makala) köp gezek gaýtalanan pikir, emma oňat pikirdi.

Türkmen milli neşirleri žurnalistler meselesini 80-nji ýyllaryň ahyrlarynda, 90-njy ýyllaryň ilki başynda öwran-öwran gozgamagynyň sebäbi, birinjiden, gazet-žurnallaryň žurnalistlere mätäçligi has ýiti duýlupdy. Ikinjiden hem, şol döwürde žurnalistlere göwündäkisini aýtmaga mümkinçilik döräpdi. Ýurt boýunça ýaýbaňlanan üýtgedip gurmak işi belli bir derejede söz azatlygy beripdi.

“Žurnalistleriň hünäri ýokarlandyrylýar” diýdiriljek bolnup, Žurnalistler birleşiginiň müdirliginiň ýanynda okuw-usuly merkezi döretmek hem karar edildi. Merkezde sapaklar nazary däl-de, esasan amaly häsiýetde bolup, olary respublikanyň belli žurnalistleriniň, merkezi gazet-žurnallardan çagyryljak žurnalistleriň alyp barmagy göz önünde tutuldy. “Žurnalistikamyzyň meseleleri” diýen makalada nygtalyşy ýaly, okuwy Türkmenistanyň dürli ýerlerindäki redaksiýalardan işgärler çagyrylyp, her biri 20-25 adamdan ybarat 8-10 tapgyrda geçirmek bellenildi (8.1, 1990, 8 awg.). Redaksiýalarda işleýän žurnalistleriň hünäri ýokarlandyrmak üçin okuw-usuly merkeziň belli bir derejede peýdasynyň degmegi mümkindi. Emma göz önünde tutulan bu çärelerem ýerine ýetirilmän taşlanyldy.

Emma žurnalistleri taýýarlamak meselesi bilen ähli neşirlerem gyzyklandy. Hatda “Mugallymlar gazetini” howlугyp, öte-de geçdi. Türkmen döwlet uniwersitetinde žurnalistika bölüminiň açylandygyny habar berdi. Bölümi “tamamlan” O. Täjowa bilen guralan “Žurnalist kadrlarynyň taýýarlanyşy” atly interwýuda mundan beýläk amaly sapaklara köpräk üns berilse gowy boljakdygy, işgärleriň häzirki taýýarlanyşynyň ýaramazdygy nygtaldy. (20.1, 1990, 8 awg.). Hakykatda welin uniwersitetde žurnalistika bölümi entek açylmandy.

Türkmenistan” gazetiniň ýazyşy ýaly, Türkmenistan Garaşsyz bolansoň ýurduň ähli durmuşynda bolşy ýaly, milli metbugatyň ösüşinde-de täze basgançak başlandy. Köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň mundan beýläkki ösüşi žurnalistler bilen üpjünçilige, olaryň taýýarlanylyşynyň hiline bagly. Indi hut öz Garaşsyz ýurdumyzda milli žurnalistler taýýarlanylýp baslandy.

“Žurnalistika hakynda” (8.1,1995, 24 apr.), “Žurnalist kadrlaryny taýýarlaýarys” (21.1, 1995, 6 apr.) makalalarynda nygtalyşy ýaly, 1992-nji ýylda Türkmen döwlet uniwersitetinde ilkinji gezek žurnalistika bölümi, 1995-nji ýylda hem žurnalistiki hem terjimeçilik kafedrasy açyldy.

Ilkinji baş ýylda (1992-nji ýylda -11, 1993-nji ýylda - 20, 1994-nji ýylda - 17, 1995-nji ýylda -18, 1996-njy ýylda hem -20 talyp) 86 talyp okuwa kabul edildi (H. Goçmyradowyň şahsy arhiwinden) . Žurnalistika bölümini tamamlanlaryň köpüsi häzir ýurdumyzyň habar beriş serişdelerinde işläp ýör. Bölümde žurnalistika ugrundan okadylýan dersleriň milli dilde,onda-da türkmeniň milli häsiýetine, milli aýratynlygyna kybapdaş dersleriň okadylmagy taýýarlanylýan žurnalistleriň öz ene dilinde oýlanmagyna, pikirlenmegine, milli duýgy bilen galama ýapyşyp, owuz ýaly arassa milli diliniň şiresini ýazýan materialyna siňdirmegine mümkinçilik döredi.

II BAP. BILIM MESELELERI: SYÝASAT WE HAKYKAT

1. Türkmen halkynyň 1917-nji ýyla çenli sowatlylygyň metbugatdaky beýany.

Halk köpçüliginiň medeniýetini ýokarlandyrmazdan halk hojalygyny ösdürmek asla mümkin däl. Bu - köre hasa hakykat. Şonuň üçinem eýýäm 20-nji ýyllaryň ahyrynda Türkmenistanda medeni çäreleri amala aşyrmak hakyndaky meselelere garalyp başlandy. Halkyň milli medeniýetini döretmezden, ýurdy ösdürmegiň mümkin dældigine düşüldi.

1928-nji ýylyň 1-6-njy martynda TK(b)P MK-nyň II plenumynda “Milli medeniýet hakyndaky” meselä seredildi. Plenumyň kararynda nygtalyşy ýaly, her bir halkyň milli medeniýetinde demokratik hem sosialistik medeniýetiň entek kemala gelmedik elementleri bar. Ýaşayyş şerti şol elementleriň döremegine ýol açýar. “Internasional medeniýeti” şygat edinmek bilen, her bir milli medeniýetden diňe demokratik hem sosialistik medeniýetiň elementleriniň alynjakdygy nygtalýar. “Internasional medeniýet” diýilýänem proletar medeniýeti bolmaly. Eýsem, milli medeniýeti proletar medeniýeti bilen nähili ylalaşdyryp bolarka? Onuň işi aňsat. Milli dildäki mekdepleri hem kurslary ösdürmeli. Proletar medeniýetiniň “gurluşygyny” ýaýbaňlandymak bilen ýerli ilatdan hünärmenlerem terbiýeläp ýetişdirmeli. Milli medeniýet bilen proletar medeniýetiň arasynda hiç hili gapma-garşylyk döremez. Netijede sosialistik mazmunly milli formally medeniýet ösdürilip ýetişdiriler. (25.2, 1g, 1|1 ýaz, 74iş, 22-23tk). Diýmek, her bir halkyň umumy medeniýeti däl-de, şonuň proletar ideologiýa bap gelýän diňe bir bölejigidir. (25.2, 1g, 1|1 ýaz, 74 iş, 23tk). Ine, ýörite milli medeniýet hakyndaky meselä sereden plenumyň gelen netijesi şeýle.

Eýsem, milli medeniýetiň nämedigini, anyk kesgitleýän düzgün ýokmy? Bar. Şol plenumda milli medeniýeti kesgitleýän elementler hakda-da aýdyldy. Ynha, olar: 1) dil meselesi; 2)

ykdysady aýratynlyk; onuň dürli hojalyk ukladlary bilen gatnaşygy; 3) territoriýa bilen baglanyşykda geografiýa ýagdaýynyň aýratynlygy; 4) taryhy, jemgyýetçilik döwürleriniň aýratynlygy; 5) ýaşaýyş-durmuşynyň aýratynlygy we ş.m.

Düşnükli. Eýsem, şol wagtlar milli medeniýetiň ýagdaýyny kesgitlemekde Türkmenistanyň nähili aýratynlygy bardy? Şol haý - haýly plenum bu sowala-da jogap berdi:

- a) dil meselesi ösmedik, yzagalanylýan;
- b) ykdysadyýeti, ýeri işläp bejermegiň formasy hem iş guraly yzagalanylýan. Käbir etraplarda ýarym natural hojalyklar bolup, patriarhal-urug-tire durmuşynyň galyndylary saklanylýan çarwa we ýarym çarwa ýaşaýyş bar.
- ç) dürli-dürli äpet territoriýada selçen ilat ýaşaýar. Şäherlerde türkmenler ýaşamaýar;
- d) ýaşaýyş-durmuşynyň aýratynlygy – aýal-gyzlaryň gul hökmünde saklanylmagy, durmuş ukladyna şerigatyň, adatyň täsiriniň, esasan-da gan yzarlamak ýaly dessurlaryň, şeýle hem Türkmenistanyň geçmiş taryhy bilen baglanyşykly beýleki aýratynlyklarynyň bardygdyr. (25.2, 1g, 1\1 ýaz, 74 iş, 24 tk).

Diýmek, plenumda nygtalyşy ýaly, 1917-nji ýyla çenli Türkmenistanda milli medeniýet şu ýokardaky sebäplere görä örän haýal ösüpdir. Onuňam düýp sebäbi yslam medeniýeti päsgel beripdir. Asla, yslam medeniýeti gaty yzda galan türkmen medeniýetine özüniň progressiw täsirini ýetiribem biljek däl. Galyberse-de, patyşa hökümeti ruslaşdyrmak syýasatyny (ýerli rus mektepleriniň üsti bilen – H.G.) ýöretmek bilen türkmen ykdysadyýetiniň hem medeniýetiniň ösüşini basmak üçin taýpalaryň üzneligini goldapdyr. Ýerli rus mektepleri yslam bilen deňeşdirilinde, türkmen medeniýetini bökdemekde progressiw rol oýnapdyr. Plenumyň kararynda nygtalyşy ýaly, rewolýusiýanyň önüsyndä Türkmen milli medeniýeti entek başlangyç ýagdaýda bolupdyr. (25.2, 1g, 1\1 ýaz, 74 iş, 25tk).

Diýmek, Türkmenistan medeniýet meselesinde soýuzyň beýleki sebitlerine garanynda, gaty yzda galypdyr. Sebäbi uly ýaşly ilatyň 90%-i sowatsyz bolup, onuň daşyndan mektep ýaşly

çagalaryňam köp bölegi mekdebe çekilmändir. Bilim aslynda ilatyň medeniýetliliginiň esasydyr. Şeýlelikde, medeni çäreleri geçirmekde ählumumy hökmany okuw esasy meseleleriň biri bolup dyrýar. (25.2, 1g, 1\1 ýaz, 74 iş, 29tk).

Plenumyň önde goýan wezipesine söz ýok. Mekdep meselesini, ählumumy bilim meselesini üstünlikli çözmezden, milli medeniýeti ösdürmek hakynda pikir ýüwürdibem bolmaz. Ýöne mekdep hem bilim meselesiniň çözülişiniň metbugatda beýan edilýişini biraz soňraga goýup, ilkinji nobatda, türkmenleriň sowatlylyk derejesine göz ýetirmäge çalşalyň. Dogrudanam, 1917-nji ýyla çenli türkmenleriň 90%-i sowatsyz bolupmy? Türkmen şol döwre çenli resmi çeşmelerde hem metbugatda ýazylyşy ýaly, nadan halk bolup, garaňkyda ýaşapmy? Onuň dil baýlygy, asla türkmen dili ösmänmi? Milli medeniýet hakykatdan-da osmân, başlangyç ýagdaýda bolupmy? Şular ýaly sowallara jogap tapmak üçin, geliň, ilki bilen metbugatyň türkmenleriň 1917-nji ýyla çenli sowatlylygy hakda ýazanlaryny derňäp göreliň.

Türkmen halkynyň nadanlygy hakda 1920-nji ýylyň ortalaryna çenli metbugat materialyna gabat gelmedik. Ilkinji milli gazet hasaplanylýan “Türkmenistan” 1920-nji ýylyň 29-njy iýulynda çap edilip başlandy. Gazetiň ilkinji sanynda “Gazet nämedir” diýen baş makala çap edilip, onda şeýle diýilýär: “Milletiň ylymlylygy gazetinden belli olur diýipdirler, ýagny gazet okamak, ylymdan, okuwdan maglumat almak, dünýä işlerinden habardar bolmak- ol hem ylymlylykdanmyş. Biz, türkmen aam millete gazet çykarmak hem döwletdendir (15.2.-1920.-29 iýul). Ynha, gördüňizmi, milli gazetiň ilkinji sanyndan türkmeniň aam halkdygy ýanjalyp ugraldy. Aam sözünüň medeniýetsiz, düşünjesiz nadan halkdygyny aňladýandygyny bilmeýän ýok bolsa gerek. Galyberse-de, “nadan” sözi edepsiz, terbiýesiz manyny-da berýär. Türkmen halkynyň 1917-nji ýyldan ozal garyplykda, nadanlykda, hukuksyzlykda ýaşandygy hakda ýazyldy. Metbugat bu sözleri hiç hili delillendirmesiz beýan edip başlady.

“Türkmenistan” gazetiniň hatda özüniň 3-nji sanynda: “Türkmen halky uçdantutma sowatsyz, nadanlyk höküm sürdi” diýibem ýazdy. (1.2, 181s.). “Türkmenistan” ýaly ýerli gazet şeýle diýip ýazyp durka,

beýleki gazetler ondan pes oturarmy? “Nabat rewolýusii” gazetiniň 1920-nji ýylyň 26-njy noýabryndaky sanynda: “Baş prosente golaýy sowatly bolan oblastda gazet (gürrüň bu ýerde “Türkmenistan” gazetiniň hakynda - H.G.) hiç hili peýda getirmez, musulman şriftiniň juda ýetmezçilik edýän mahalynda we kagyz krizisi mahalynda gazet çykarmaklygyň özi ýöne bir jenaýatçylykdyr” diýip gös - göni ýazdy. (1.2, 187s.).

Türkmen halkynyň 1917-nji ýylyň oktyabryndan ozal sowatsyz, nadan bolandygy hakyndaky tekarlamasyny milli metbugat Beýik watançylyk urşundan soň has-da güýçlendirdi. Uruşda gazanylan äpet ýeňşi mahabatlandyrmak we SSSR-iň abraýyny has ýokary götermek, oktyabr rewolýusiýasyndan ozal garaňkylykda, nadanlykda ýaşan türkmen halkynyň dadyna ýetişendigini ýene-de bir gezek gürrüňsiz subut etmek üçinem şol syýasat gerekdi.

Ýöne milli metbugat sowatlylyk hakynda söz açanda, “Mundan urdum gyllyjy, arapda şaňlar ujam” ediberdi. “Sowet Türkmenistany” (1920-nji ýyldan 1932-nji ýyla çenli “Türkmenistan”, 1932-nji ýyldan 1936-njy ýyla çenli “Şuralar Türkmenistany”, 1936-njy ýyldan tä 1991-nji ýylyň 27-nji oktyabryna çenli “Sowet Türkmenistany” ady bilen çykdy. Garaşsyzlyk gazanylandan bärem “Türkmenistan” ady bilen çykyp gelýär) gazetini “Halk mugallymy” diýen sözbaşyly baş makalasynda: “Nadanlyk höküm sürýän yza galak bu ýurtda indi sowatsyzlygy doly ýok edilmäge ýakynlaşyldy” (15.2, 1947, 22 awgust) diýip ýazdy. Gazet türkmen halkynda nadanlygyň 1917-nji ýyldan ozal höküm sürendigini nygtajak bolandyr. Muňa göýberilen säwlikdir diýip düşüňäliň. Emma gazetiniň başga bir baş makalasynda welin “nadan” sözündenem öte geçildi. Ine, gazet şol baş makalasynda şeýle ýazdy: “Beýik oktyabrda täze, sosialistik medeniýetiň daňy atdy. Asyrlar boýy nadanlygyň garaňkysynda (sözüň aşagyny özüm çyzdym – H.G.) gark bolan ölkä güneş nury çäýyldy.” Bu ýerde gazet nadanlygy has-da nygtamak üçin söz oýnadan bolmagy mümkin. Bolmasa nadanlygyň garaňkysynda “gark bolansoň” hiç bir güneşinem nurynyň täsiriniň bolmajakdygy düşnükli zat. Gaty görjek bolubam durmalyň. “Nadan” sözüne şol döwürde

“öwrenişdiripdiler”. Ýöne başga bir zady anyklamagymyz gerekdi. Türkmen halky 1917-nji ýyla çenli, gazetiniň ýazyşy ýaly, näme sebäpden “garaňkyda” ýaşapdy? “Sowet Türkmenistany” gazetiniň baş makalasynda bu sowalyňam “başyny” agyrdyp, şeýle ýazypdy: “Patyşa Russiýasy halklar üçin türmedi. Zähmetkeş halkyň okamagyna, hatly-sowatly bolmagyna ýol berilmeýärdi. Bu syýasat patyşa hökümeti üçin peýdalady, çünki halk näçe nadanlykda, garaňkylykda saklansa, şonça hem diýenediji, boýunegiji bolýandygyny oňat bilýärdi. Rewolýusiýa çenli türkmenleriň 99,7%-niň sowatsyz bolandygynyň düýp sebäbi hem şundady” (15.2, 1948, 13 *iýun*).

1917-nji ýyla çenli türkmenleriň sowatlylyk derejesini kesgitlemäge synanyşyk edilmegi gowy zat. Emma bu meselede belli bir mukdar sany tutaryk edinilmedi. Metbugat sahypalarynda sowatlylyk derejesini beýan edýän dürli sanlar getirildi. Ýnha, olaryň käbiri: “Rewolýusiýadan ozal jemi ilatynyň sowatlylygy diňe 0,7% bolan Türkmenistanda” (TSSR Ýokary Sowetiniň XI sessiýasynyň materialy (15.2, 1946, 23 *iýul*), “Ilatyň 90% sowatly” (15.2, 1949, 1 *iýun*), “Beýik oktýabrdan ozal her 100 türkmeniň arasyndan ýekeje-de sowatlyny tapmak bolmaýardy”, “Çap üsti bilen bir söz-de neşir edilmeyärdi” (15.2, 1950, 29 *ýanw.*). “1917-nji ýyldan ozal türkmen aýal-gyzlarynyň arasynda ýekeje-de sowatlysy ýokdy” (16.2, 1946, 1-2, 58s.) “Geçmişde uçdantutma diýen ýaly sowatsyzlyk höküm süren Türkmenistan indi sowatlylaryň respublikasyna öwrüldi” (15.2, 1958, 22 *noýabr. Baş makala*). Ýaşulylaryň ýaşlygy nadanlyk zamanynda geçipdir. Tutuş türkmen halkynyň ykbaly şeýle. 1000 adamdan 7-siniň çala sowady bolan (sözleriň aşagyny men çyzdym – H.G.) (15.2, 1965, 15 *dek. H. Täçgulyýewiň çykyşy*). Şeýle mysallary näçe getirseň getirip oturmaly. Ýöne bir zada welin üns bereliň. Dürli ýyllarda, dürli neşirlerde ilatynyň sowatlylygynyň derejesi dürli-dürli görkezildi. Sowatlylyk babatda has köp ulanylan 0,7% hem çala sowatlylara degişli edilensoň, aýdara-diýere zadam galanok.

Türkmen halkynyň sowatlylyk derejesini kesgitleýän şol sanlar haýsy çeşmelere salgylanyp alyndyka?! Geliň, metbugat sahypalaryna göz aýlalyň. “Sowet Türkmenistany” gazetinde çap edilen “Halk magaryfy ösüş ýolunda” (1954, 21 *noýa.*) makalada

ýerli ilatyň bütinleý sowatsyz diýen ýalydygy, 1897-nji ýyldaky hasap boýunça ilatyň diňe 0,7%-niň sowatlydygy, 58 mekdebiň bardygy, olarda 6782 okuwçynyň okandygy nygtalýar. Makalada soňra şeýle diýilýär: “Bar bolan üç ýerli we 8 sany rus –türkmen mekdebi türkmenleriň talabyna laýyk, sebäbi täze mekdep açmaklyga serişde bar hem bolsa, men täze mekdep açmaklyga aňsat razyçylyk bermezdim” diýip, 1908-nji ýylda halk uçilişeleriniň inspektory Zakaspi oblastynyň naçalniginiň adyna ýazypdyr”(15.2, 1954, 21 noýa..*Makala*)).

Şol makalanyň awtory G. Kandelinskiý “Türkmenistan kommunisti” žurnalyndaky makalasynda-da 1897-nji ýylyň statistikasynyň maglumatlaryna görä, türkmenleriň diňe 0,7%-niň sowatlydygy ýaňzadylýar (16.2, 1953, 8, 61 s.).

Metbugatda türkmenleriň sowatlylyk derejesi hakynda gürrüň gidende 1911-nji ýylyň maglumatlary-da getirilýär. “Türkmenistan kommunisti” žurnaly şeýle ýazdy: “Onuň (türkmen halkynyň – H.G.) öz hat-ýazuwy, ene dilinde okar ýaly milli mekdebi ýokdy. 1911-nji ýylda Zakaspi oblastynda oňly-soňly 60 sany okuw jaýy bardy, şolarda hem 6,5 müň adam okaýardy. Şol okuw jaýlarynda iki sany gimnaziýa, iki sany progimnaziýa, iki sany ýokary başlangyç uçilişe, 54 sany başlangyç mekdep bardy” (16.2,1964, 10, 11s.).

Emma metbugatda türkmen halkynyň sowatlylygy, mekdepler, olarda okan okuwçylar, mugallymlar hakyndaky maglumatlar köplenç 1914-nji ýylyň statistikasýndan getirildi. Metbugatyň ýazyşyna görä, “Her müň adamyň arasynda sowatlylaryň sany zordan 7 adama ýetipdir (sözleriň aşagyny men çyzdym -H.G.). Bary-ýogy 58 sany mekdep bolup, onda hem baýlaryň çagalary okapdyr”, (15.2, 1947, 6 noýa. Ş. Batyrowyň çykyşy). “Ozalda özüniň elipbiýi hem bolmadyk halkyň 0,7 prosenti sowatly bolan”, (15.2, 1948, 21 may. Baş makala). “Ozal diňe 58 mekdep bolup, onda çinownikleriň ,täjirleriň, baýlaryň we hanlaryň çagalary okadylýardy” (15.2, 1949, 14sent..TKP MK-nyň karary).1914-nji ýylda bütin Türkmenistanda 58 sany mekdep bolup, olarda diňe 6783 adam okaýardy”(15.2,1952, 31 awgust.Baş makala).Ozal 58 mekdepde 7 müňe golaý okuwçy okardy” (15.2, 1964, 28noýa. M.Annagurdowyň çykyşy). “Zakaspi oblastynyň ähli mekdep seti 58

mekdepden ybarat” (16.2, 1953, 8, 61 s.). 1914-nji ýylda bary-ýogy 58 mekdep bardy, olarda 7 müňe golaý okuwçy (olar hem esasan barly gatlaklaryň çagalary okardy” (17.2, 1968, 6, 15s.). ”Patyşa çinownikleri türkmenlere hiç bir medeniýeti kabul etmäge ukyby bolmadyk wagşy hökmünde garaýardylar. Obalarda we gyşlaklarda orta asyryň bimany mekdepleri we medreseleri guralyp, olarda yslam dinine baş egijiler terbiýelenilýärdi” (18.2, 1954, 10, 46s.). 1914-nji ýylda Türkmenistanda 58 mekdep, 7 müňe golaý çaga okaýardy, 272 mugallym işleýärdi. Patyşa administrasiýasynyň wekilleri türkmenleriň sowatsyzlygyny ýok etmek üçin ýüzlerçe ýyl gerek diýýärdi” (15.2, 1968, 18 may. *Mugallymlaryň gurultaýy*). Ozal 56 mekdep, şol sanda 49-sy başlangyç, 6-sy doly däl orta, 3-si orta mekdep. Olarda 300 mugallym işläpdir” (15.2, 1972, 28 iýun. *Üçünji sessiýanyň materiallary*). Ozal häzirkiki Türkmenistanyň territoriýasynda 4 mekdepde ýerli begleriň we ruhanlaryň 150 sany çagasy okaýardy (15.2, 1972, 2 sent .*O.Orazmuhammedowyň çykyşy*). ”Ozal Zakaspi oblastynyň mekdeplerinde jemi 272 mugallym işledi” (19.2, 1955, 1, 14s.). “Ozal türkmenler düýbünden diýen ýaly sowatsyzdy. Bary-ýogy 58 mekdep bardy” (20.2, 1952, 7 noýa. *G.Amanmyradowyň çykyşy*).

“0,7 %-li sowatlynyň içinde-de zähmetkeş wekili ýokdy. 1914-1915-nji okuw ýylynda 58 mekdepde 6783 okuwçy okaýardy. Şolardan oba ýerlerinde 27 mekdep bolup, olarda hem 1500 okuwçy bardy. Şäherde birnäçe mekdep bolup, ýerli milletden mugallym ýokdy” (15.2.1974 5 okt. *G.Kandelinskiň çykyşy*). “1914-nji ýylda 272 mugallym, şol sanda oba mekdeplerinde 48 mugallym okadýardy”. (15.2, 1979, 4 iýul. *M.Alyýewanyň çykyşy*).

Metbugat sahypalaryndan şeýle mysallary näçe getirseň getirip oturmaly. Getirilen şu faktlaryň hem sanlaryň özem 1917-nji çenli türkmen halkynyň sowatlylygyny metbugatyň nähili beýan edendigi hakynda pikir ýöretmäge ýeterlik. Bu mysallar dürli gazet-žurnallaryň dürli döwürde çap eden materiallaryndan alyndy.

Ilkinji nobatda mekdepleriň sany hakynda. Materiallaryň hemmesinde diýen ýaly (ýekeje ýerde 56 diýip görkezilipdir, ol hem tötänleýin göýberilen ýalnyslyk – H.G.) 58 mekdebiň bolandygy görkezilen. Emma “Sowet Türkmenistany” gazetiniň 1972-nji ýylyň

2-nji sentýabryndaky sanynda çap edilen “Ynamly ädim” makalasynda getirilen sanlar welin haýran galdyrýar. 1917-nji ýyldan ozal häzirki Türkmenistanyň territoriýasynda 4 mekdep (üns beriş, 58 –hem däl) bolup, olarda-da begleriň hem ruhanylaryň 150 sany (bu hem 6783 sany däl) çagasy okanmyş. Gazetde tötänlikde göýberilen ýalnyslykmyka ýa pikirlenmezden-oýlanmazdan şagladylp göýberilen faktlarmyka? Biz-ä düşünmedik. Geliň, bu säwligi redaksiýanyň özüne goýalyň-da, materallarda agzalan 58 mekdep hakynda oýlanalyň. Köpmi ýa az? Eger gürrüň diňe Türkmen oblasty (ozalky Zakaspi) hakynda bolanda-da, ýa bolmasa Horezmde hem Buharada ýaşaýan türkmenleriň ählisi bilen bilelikde bütin Türkmenistan hakynda bolanda-da, elbetde köp däl, gaty az. Türkmen oblastynda 500 müň, Horezmiň hem Buharanyň düzümindäki Türkmen oblastlarynda 600 müň ilat ýaşan (4.2, 47 s). Görkezilen mekdep sany dogry bolaýanda-da, diňe Zakaspi oblastynda ýaşaýan ilatyň çagalary üçinem ýeterlik däl.

Ýöne şu ýerde bir zat welin gümrüdik bolup galýar. Materiallaryň käbirinde “bütin Türkmenistan boýunça”, käbirinde-de “Zakaspi oblasýnda” şonça mekdep diýlip görkezilipdir. Eger gürrüň türkmenlere hyzmat eden mekdep, şol sanda olaryň bilim derejesi hakynda gidýän bolsa, onda ähli türkmenleriň mekdebi barada aýdylmaly ekeni. Eger gürrüň diňe Zakaspi oblasty hakynda boljakmy, onda şol oblastdaky mekdepler görkezilmeli. Zakaspi oblastyndaky türkmenler bilen ähli türkmen ilaty-bular aýry-aýry zatlar. Emma bu mesele metbugatda garyşdyrylyp bulaşdyrylypdyr. Gürrüň diňe Zakaspi oblasty ýa bolmasa ähli türkmen ilaty hakyndadygyna garamazdan, sanlar hem faktlar biraýakdan sürlüpdür.

Materiallarda beýan edilen sanlardyr faktlardan ýene bir zady anyklalyň. Goý, diýeli şol döwürde 58 sany mekdep bolanmyş. Olarda näçe mugallym işläpdir? Zähmetkeş halkyň çagasy okamanmy? Şu sowallara-da anyk jogap tapmak kyn. Materiallaryň käbirinde 272 mugallym işledi diýip görkezilen bolsa, käbirinde 300 mugallymyň işländigini nygtalýar. Şojagaz mekdeplerde-de diňe barly gatlaklaryň-baýlaryň, begleriň, ruhanylaryň çagalary okady diýip ýazyldy. Materiallaryň diňe ikisinde oba ýerlerinde 27 sany mekdebiň bolandygy, olarda hem 1500 okuwçynyň okandygy, jemi

272 mugallymyň 48-siniň oba ýerlerinde işländigini nygtalýar. 70-nji ýyllaryň ortalarynda hem ahylarynda “Sowet Türkmenistany” (1974, 5 okt., 1979, 4 iýul) gazetinde çap edilen şol materiallaryň hakykata azajygam bolsa ýakyn bolan bolmagy ähtimal. In bolmanda, obada açylan şol mekdeplerde zähmetkeş halkyň birlän-ikilän çagasy okandyr ahyr. Gazetleriň göz ýumup ýazyşlary ýaly, patyşa çinownikleri türkmen halkyna hiç bir medeniýeti kabul etmäge ukyby bolmadyk wagşy hökmünde garaýdymyka?! Umuman anyklamaly zat kän. 1917-nji ýyla çenli Türkmenistanda magaryf işiniň ýola goýluşynyň özi aýratyn bir tema. Ony öwrenmek geljekdäki wezipe, biz öz temamyzdan daşlaşman ýüzugruna ýene bir zada degip geçeliň.

“Ozalynda özüniň elipbiýi hem bolmadyk” türkmen halkynyň sowatsyzlygyny ýok etmek barada pikir bir edildimikä? Elbetde, edilendir. Gazetleriň ýazmagyna görä, “Patyşa administrasiýasynyň wekilleri türkmenleriň sowatsyzlygyny ýok etmek üçin yüzlerçe ýyl gerek” diýipdir ahyr. Hakykata ýakynmyka bu möhlet?

Metbugat sahypalarynda bu möhletem dürli-dürli getirilip, edil “çaşyň gözüne seredilen” ýaly edilip goýlupdyr. Geliň, käbir mysallara ýüzleneliň.

“Prawda” gazetiniň “Sosializm, medeniýet we ylym biri-birinden aýrylmazdyr”(1972, 3 oktýabr) diýen baş makalany çap etdi. Baş makalada soýuz boýunça, şol sanda Orta Aziýa respublikalarynda medeniýetiň hem ylmyň ösüşi hakynda gürrüň berlip, “Žurnallaryň biri (haýsy žurnaldygy belli däl – H.G.) 1906-njy ýylda ählumumy sowatlylygyň Türküstan ülkesinde 4600 ýyldan gazanyljakdygyny welilik satan bolup aýdypdy (21.2, 1972, 3 okt.) diýip ýazdy. Dogrudan-da, Türküstan ülkesinde sowatsyzlygy ýok etmegiň möhleti az däl. Ülke “sowatsyzlar” ülkesi saýylan ekeni.

“Prawda” gazetiniň çykyşyndan esli wagt geçenden soň, şol näbelli žurnalyň Türküstan ülkesinde sowatsyzlygy ýok etmek hakyndaky ýazanyna “öte eşiden çatma ýykar” edilip, “düzediş” girizildi. “Sowet Türkmenistany” gazetinde Türkmenistanyň magaryf ministri M.Alyýewanyň “Tutuşlaýyn sowatlylar ülkesi” (1979, 4 iýun) makalasy çap edilip, onda: “şol wagtyň (haýsy wagtdygy belli däl, makalada 1914-nji ýylyň gürrüňi edilýär, belki şol wagtdyr -

H.G.) statistikaçylaryň türkmen ilatynyň sowatsyzlygyny ýok etmek üçin, azyndan 4600 ýyl gerek bolar diýýärdiler”(15.2, 1979, 4 iýul) – diýilip ýazyldy. Ine, gerek bolsa saňa “täzelik”. Ministriň säwligimi ýa-da redaksiýanyň?. Belli däl. Ýöne bir zat welin belli. Şol “näbelli” žurnalda gürrüň Türküstan ülkesi hakynda gidýärdi. Dogry, Türkmenistanam şonuň düzümine girýär. Girende-de, şol žurnal makalasynda Türkmenistanyň ady tutulmandyr ahyryn. Ýa-da “Ur diýilse öldürer” edildimikä?! Şol wagtlar 1917-nji ýyldan ozalky döwre atanak çekmäge-hä ökdeläpdik. Belki, şonuň netijesidir. Makalada “şol wagtyň statiskaçylary” diýlip, olaryň haýsy döwürdedigi näbelli bolup galýar. Biziň yokarda belleýşimiz ýaly, onsoň makalanyň içinde 1914-nji ýylyň gürrüňi edilensoň “şol döwürdir-dä”, diýip, çaklaýmak galýar. Bu hem nädogry. “Prawda” gazetinde 1906-njy ýylyň gürrüňi edilipdi ahyryn. Diňe ylmy işde däl, eýsem publisitik makalada-da, ähli žanrlarda ýazylan materiallarda-da her bir subutnamada takyk anyklyk gerek. Bolmasa “Okan namazyň, ürküzen gurbagaňa degmez”.

Ministriň şol “ başagaýlyga” salan makalasy barada gürrüň gidenine görä, şu ýerde ýene bir zadyň anygyna ýetmesek göwnümize makul däl. Makalada: ”Halk magaryfyna sähelçejik puljan başyna bary-ýogy 15 köpük goýberilýärdi” diýen jümle bar. Kän pulmy ýa az? Jedele girip biljek däl. Ýöne şu maglumat hem nireden alyndyka? Bizi, ana, şol hem gyzyklandyrýar. Çünki, şol makala gazetde çap edilenden tas 30 ýyla golaý ozal Ş. Batyrowyň “Respublikada halk magaryfynyň ýagdaýy we mekdepleriň işini öňküden-de gowylandyrmak barada partiýa guramasynyň wezipeleri hakyndaky” (25.2, 1g, 50 ýaz, 11iș, 2-3tk) materialy berlip, onda:”1914-nji ýylda Zakaspi oblastinda halk magaryfyna edilen harç ılatyň her jan başyna 5 köpükdi diýlip nygtalypdy. Indi bu ýerde “Haýsy maglumat dogryka?” diýen kanuny sowalam ýüze çykýar. Jogap yok. Ýöne bir hakykat welin belli. Materiallarda şunuň ýaly maglumat getirilende haýsy hem bolsa ylmy çeşmeleriň birine salgylanmaly.”Degene gözüm degse menden däl” etmeli däl.

Eýsem, 1917-nji ýyldan ozalky döwrüň magaryfyna degişli maglumatlar, ylmy derňewler şol döwürlerde (biziň göz önünde tutýan döwrümüz XX asyryň 80-nji ýyllarynyň aýagyna çenli - H.G.)

barmydy? Geliň, ilki bilen ýene arhiw materiallaryna ýüzlenip göreliň.

1958-nji ýylyň 10-njy iýunynda TKP MK-nyň III plenumy “Respublikanyň oba ýerleinde ilatyň durmuş derejesini gowylandyrmak we medeniýeti ýokary götermek boýunça çäreler hakyndaky” meselä garady. Plenumda oktýabr rewolýusiýasyna çenli Türkmenistanda mekdepleriň tas ýok diýen ýalydygy belenilip, birnäçe maglumatlaram getirilýär: Rewolýusiýa çenli Türkmenistan (Zakaspiý oblasti) patyşa Russiýasynyň yzagalak agrar çetki ülkesidi. Ilat uçdantutma sowatsyz diýen ýalydy. Oktýabra çenli ozalky Zakaspiý oblastynyň territoriýasynda bary-ýogy 58 mekdep bolup, şolaryň hem 49-sy başlangyç mekdepdir. Şol mekdeplerde 6783 okuwçy okap, olar hem baý-feodal gatlaklaryň çagalarydyr. Patyşa hökümeti milli raýonlaryň ilatynyň sowatly bolmagy hakynda aladalanmandyr. 1915-nji ýylda türkmen ülkesinde magaryf üçin umymy býüjetiň 2,3%-i harçlanypdyr. 1908-nji ýylda patyşa satraplarynyň biri, halk uçilişeleriniň inspektory Ewrenkow Zakaspi oblastynyň general-gubernatoryna iberen hatynda: “Bar bolan tuzemnyý (erli) mekdepleriň 3-si, rus-ýerli mekdepleriň 8-si türkmenleriň islegini doly ödeýär. Şonuň üçin-de täze mekdepleri açmaga serişde bolaýanda-da aňsatlyk bilen razylyk bermezdim (25.2.1g.50 ýaz.11iş,2-3tk) diýip ýazypdyr. Patyşa hökümetiniň zähmetkeş halkyň bilimli bolmagyna garaýşy, ine, şeýle bolupdyr.

Ylmy monografiýalarda, resminamalar ýygyndylarynda-da Türkmenistanda 1917-nji ýyla çenli bolan mekdepler, onda okan okuwçylar hakynda maglumat az däl. Türkmen medeniýetiniň döreýşi hem ösüşi hakynda ýazylan köp kitaplaryň awtory T.Durdyýewiň tassyklamagyna görä,”Zakaspi oblastiýnda ilkinji başlangyç mekdep 1882-nji ýylda Gyzylarbatda açylypdyr. Eýýäm 1890-njy ýylda oblastda şonuň ýaly uçilişeleriň 4-si bolup, olarda 325 okuwçy okapdyr”.1900-nji ýylyň 1-nji ýanwarynda oblastda 1663 okuwçyly başlangyç uçilişeleriň 41-si bolupdyr. 1905-nji ýylda okuw jaýlarynda okaýanlaryň sany eýýäm 2351 adama ýetipdir.

Barly gatlaklaryň çagalaryny okatmak üçin 1896-njy ýylyň iýulynda Ashabatda 4 klasly erkekler progimnaziýasy, bir ýyldan bolsa Mariin aýallar uçilişesi açyldy. 1900-nji ýylyň başynda bu

okuw jaýlary gimnaziýa öwürildi. Olarda, eger 1900-nji ýylda 486 adam okan bolsa 1910-njy ýylda 1226 adam okapdyr.(5.2, 14s.).

Okuw jaýlarynda okaýanlaryň tas hemmesi diýen ýaly barly gatlaklaryň çagalary. Işçileriň hem zähmetkeş köpçüligiň çagalary örän ujypsyz bolupdyr. Ýerli ilatyň çagalary köplenç dini mekdeplerde ýa-da medreselerde okatdyrylypdyr. Dini mekdepleriň hem medreseleriň sany ýylsaýyn köpelipdir. Eger 1893-nji ýylda Zakaspi oblastynda dini mekdepleriň sany 174 bolan bolsa, 1913-nji ýylyň 1-nji ýanwarynda olaryň sany 492-ä ýetip, 2903 okuwçy okapdyr. Medreseler XIX asyryň ahyrynda açylyp başlananam bolsa, 1913-nji ýylda olaryň sany 63-e ýetdi we diňleýjileri 719-a ýetdi. (5.2, 15s.).

Häzirki Türkmenistanyň territoriýasynda rus-ýerli mekdepleriň ilkinjisi 1895-nji ýylda Sarahsda, ikinjisi 1896-nji ýylda Garrygalada, üçünjisi 1897-nji ýylda Bäherdende açyldy. (5.2, 20s). 1899-njy ýylda Tejende açylan rus-ýerli mekdepde okaýan 23 sany oglanyň 17-si ýetim-ýesir bolupdyr.Ýöne bir zady hem bellemek gerek. Rus-ýerli mekdeplerinde okaýanlaryň sany haýal artypdyr. Şol mekdeplerde 1900-nji ýylda 132 türkmen okan bolsa, 1909-njy ýylda olaryň sany 169-a ýetipdir. Ýöne rus-ýerli mekdeplerini gutaranlaryň soňra görnükli döwlet işgärleri bolup ýetişenleri bar. (5.2,21s).

Şeýlelikde,1917-nji ýylyň 1-nji ýanwaryna çenli Zakaspi oblastynda 9875 okuwçyly Ýewropa mekdepleriniň 96-sy, şol sanda 4 sany orta okuw jaýy, 3 sany progimnaziýa, 6 sany ýokary başlangyç uçilişe, 83 sany hem başlangyç mekdep bolupdyr.

Patyşa hökümeti mekdepleriň material-tehniki bazasyny gowylandyrmak hakynda aladanmaýar. Mysal üçin, 1911-nji ýylda Zakaspi oblasty boýunça halk bilimine göýberilen puluň 4,2%-i rus-ýerli mekdepleri üçin harçlanypdyr. (5.2, 22s).

1917-nji ýyly çenli Türkmenistandaky dürli döwürdäki, dürli formadaky mekdepleriň sanawyny getirmek bilen türkmen halky geçmişde körsowat bolandyr däldir-ä, sowatlylyk hakynda gürrüň gidende, metbugat näme esaslanyp zol-zol 0,7%-e ýüzlendikä? Sowallar, entegem jogapsyz galýar. Ýöne welin Zakaspi oblastynda sowatlylygyň bary-ýogy 0,7%-i, Hywa hanlygynyň, Buhara emirliginiň territoriýasynda ýaşaýan türkmenleriň sowatlylygynyň

(mysal üçin, 1924-nji ýylyň maglumaty boýunça Kerki oblastynda 0,6%, Daşowuzda 0,2%) mundanam pes bolandygyny nygtaýan ylmy çeşmeler bar. 1920-nji ýylyň ilat ýazuwynyň maglumatyna görä, Zakaspi oblastynda türkmen aýal-gyzlarynyň diňe 20-siniň (T.Durdyýewiň “Na puti stanovleniýa sotsialističeskoý kultury w Turkmenistane Aşhabad,1986” diýen başga bir kitabynda aýal-gyzlaryň 22-siniň okap bilýändigini görkezilipdir) sowady bolupdyr. 1914-1915-nji okuw ýylynda Türkmenistanyň territoriýasynda 58 mekdep bolup, olarda 6,8 müň okuwçy okapdyr. Bu mekdepler esasan şäherlerde we şäher tipli posýoloklarda bolup, Ýewropaly ilata hyzmat edipdir. Türkmenistanyň dünýewi mekdeplerinde 100-den gowrak türkmen okapdyr. (7.2, 29s).

Başga bir maglumatlara görä, 1911-nji ýylda Zakaspi oblastynyň posýoloklarynda ruslar üçin başlangyç mekdepleriniň 17-si bolup, olarda 171 okuwçy okapdyr. Şäherlerde bolsa 25 mekdepde 4032 okuwçy bilim alypdyr. Rus-ýerli mekdepleriň sany 4-e ýetip, olarda 151 okuwçy okapdyr. 1914-1915-nji okuw ýylynda 58 mekdepde 6800 okuwçy bilim alypdyr. Şeýlelikde, 1916-njy ýylyň maglumatyna görä, Türkmenistanda sowatlylyk 0,7% bolupdyr. Şol döwürde ähli tipdäki 58 mekdebiň 49-sy başlangyç, 6-sy doly däl orta, 3-si hem orta mekdepdir. Oba ýerlerindäki ähli mekdep 27 bolup, şolaryň hem 26-sy başlangyç, biri-de doly däl orta mekdep bolupdyr. (8.2, 311-312s).

A.Gurbanow bilen O. Kuzminiň kitabynda-da 1911-nji ýylda Zakaspi oblastyndaky mekdepleriň sany-da, tipi-de dürlüçe getirilýär. Olaryň pikiriçe, şol ýyl 2 sany gimnaziýa, şonça-da progimnaziýa hem ýokary uçilişe, 54 sany hem başlangyç mekdep bolupdyr. Mekdepleriň dürli tipinde okaýanlaryň sany 6580 bolup, olaryň arasynda türkmenler az sanly, özlери-de hanlaryň we baýlaryň ogullarymyş. Ýerli milletden bolan ilatyň çagalary üçin 4 sany rus-ýerli mekdep bolup, olarda 151 okuwçy okapdyr. Şol sanda konwessional mekdepleriň (dini mekdep hem medrese) 389-nda 4689 okuwçy okapdyr. Diýmek, ilatyň 0,7%-i sowatly bolup, olar hem barly (mollalar, baýlar, terjimeçiler, hanlar) gatlaklaryň wekilleri. Magaryfa berilýän üns juda gowşak bolup, 1915-nji ýylda Zakaspi oblastynyň umumy býujetiniň diňe 2%-ni tutupdyr. (9.2, 9-10s).

Bilim hakynda, rus-ýerli mekdepleriň sany hakynda gürrüň gidende, Ş.Täşliýew bilen T.Durdyýewiň “Gaýgysyz Atabaýew (Aşhabad,1988)” diýen kitabynda-da täzeçe sanlar getirilýär. XX asyryň başlarynda rus-ýerli mekdepleriň 8-si açylypdyr. Şol mekdeplerde türkmenleriň çagalary, şol sanda ýetim- esirlerem okapdyr. (10.2, 10s).

Türkmen magaryfyny öwrenmekde köp “çorba sowadan” M.Annagurdowyň monografiýalarynda, ylmy oçerklerinde getirilýän sanlardyr faktlar hakykata azda-kände ýakyn. Rewolýüsiýadan ozal diňe Türkmenistan däl, eýsem patyşa Russiýasy-da medeni taýdan yzda galan ýurtdy. 1897-nji ýylda geçirilen ilat ýazuwynyň maglumatlaryna görä, Russiýanyň obalarynda ilatyň 80,4%-i sowatsyzdy. Uly hem agrar ýurt bolan Russiýada ýagdaý şeýle bolansoň, Türkmenistanyň medeni taýdan yza galandygyna hiç hili jedel ýok. Ýöne Türkmenistanyň ilatynyň uçdan-tutma sowatsyz dældigini-de alym subut edýär. 1916-njy ýylda öňki Zakaspi oblastynyň ähli territoriýasynda ýerli ilat üçin jemi 209 sany dini mekdep we 43 medrese bolup, olarda 2492 adam okaýardy. Rus-ýerli mekdepler hakynda aýdylanda bolsa 1908-nji ýylda olaryň 11 sanysy bolup, jemi 342 adam okapdyr. Şolaryňam 181-i türkmen bolupdyr (2.2, 5s.). Diýmek, mekdepleriň dürli tiplerinde türkmenler okapdyr ahyrn.

Alym T. Berdiýewiň “Oçerki po istorii şkoly Turkmenskoý SSR” kitabynda-da türkmen halkynyň sowatlylygy hakynda käbir täze faktlar getirilýär. 1897-nji ýylyň statistiki maglumatlaryna görä, türkmen halkynyň 0,7%-i sowatly bolupdyr. (3.2, 5s). Bu-XIX asyryň ahyrndaky gürrüň. XX asyryň başlaryndan dini mekdepleriň, medreseleriň, rus-ýerli mekdepleriň sany görnetin artdy. Zakaspi oblastynyň dini mekdeplerinde 1913-1914-1915-nji ýyllarda 2492 çaga okapdyr, şolaryň 470-si gyzlardyr. (3.2, 16s). Medreseler hakynda gürrüň gidende bolsa, Zakaspi oblastynyň territoriýasynda XX asyryň başlarynda olar köpeldi. Eger 1887-nji ýylda 12 medresede 160 okuwçy okan bolsa, 1910-njy ýylda 56 medrese bolup, olarda 911 adam okapdyr (3.2, 22s). Şol ýyl Zakaspi oblastynda rus-ýerli mekdepleriniň 12-si bolup, olarda okuwçylaryň 599-sy okapdyr. Şolaryňam 186-sy türkmen, galanlary

beýleki ýerli milletleriň (rus, gazak, azerbaýjan,ermen) wekilleri. Diňe Togtamyş mekdebinde sap türkmenler okapdyr. (3.2, 35s).

1917-nji ýyldan ozalky döwürde türkmen halkynyň sowatlyk derejesiniň 0,7%-digi hakynda metbugatyň ýazanlaryna göz ýetirmek üçin magaryfa hem medeniýete degişli meselelerde “çorba sowadan” alymlaryň käbiriniň ylmy işlerine salgylandyk. Magaryfa, şol sanda türkmen medeniýetine degişli ylmy materriallar,kitaplar az däl. Olaryň hemmesine salgylanmaga mümkinçiligem ýok. Ýöne bir zat welin aýan. Rewolýusiýadan ozal türkmen halkynyň 0,7%-niň sowatly bolandygy, bary-ýogy 58 mekdepde, 6,8 mün töweregi okuwçynyň okandygy hakyndaky maglumatlar ylmy işleriň hemmesinde diýen ýaly getirilýär.

Emma şu maglumatlar hakynda pikir ýöretsegem, käbir zatlar mälim bolman galýar. Şol diýilýän 58 mekdep haýsy mekdepler? Rus, rus-ýerli mekdeplermi? Başlangyç dini mekdepler ýa bolmasa medreseler şoňa girýärm? Belli däl. Onsoňam mekdep,okuwçy hakynda gürrüň gidende, haýsy sebiti göz önünde tutýarys. Materiallaryň käbirine diňe Zakaspi oblasti boýunça mysal getirilse, başga birinde tutuş Türkmenistan hakynda gürrüň gidýär. Mysal getirilýän faktlaram bir meňzeş.

Umuman, gürrüň türkmen halky hakynda boljak bolsa, diňe Zakaspi oblasti boýunça däl-de, Hywa hanlygynyň, Buhara emirliginiň tabynlygyndaky türkmenler, galyberse-de daşary ýurtlarda ýaşaýan türkmenler hakynda-da bolmaly. Olaryň hemmeside türkmen halky.

Şu ýerde ýene bir zady anyklamaly. 0,7% diýilýän haýsy ýylyň “öňümi”. Ylmy işleriň käbirinde 1914-1915-nji okuw ýyly boýunça diýlip getirilse, käbirinde 1897-nji ýylyň statiskasynyň maglumatyna salgylanylýar. Düşnüksiz bolup galýar. Biziň pikirimizçe, 1897-nji ýylyň statiskasynyň maglumaty hakykata ýakyn bolmagy (T. Berdiýewiň “Oçerki po istorii şkoly Türkmensoý SSR –Aşhabad,1960” kitabyňy göz önünde tutýaryn – H.G.) mümkin. Ýöne şu ýerde ýene bir zady anyklalyň. Başlangyç dini mekdeplerde, medreselerde okanlar ýa bolmasa okaýanlar hasaba alnan däl. Maglumatlaram diňe Zakaspi oblastindaky rus-ýerli mekdeplerinden getirilendir. Sebäbi beýleki sebitlerde ýaşaýan

türkmenleriň sowady ujypsyz bolup, olar hakynda köplenç ýazylymandyram.

Ylmy işlerde rus-ýerli mekdepleriňem, başlangyç dini mekdepleriniňem medreseleriňem sany, magaryfa göýberilýän pul serişdeleriniň mukdary-da dürli-dürli teswirlenilýär. Alymlaryň salgylanýan ylmy çeşmeleriniň “günäsimi” bilmedik, ylmy işleriň hersi sowatlylyk meselesinde köplenç dürlüçe maglumatlary getirdi.

Ýeri, onsoň metbugat, onda-da ylmy sowady ýeterlik bolmadyk žurnalistler haýsy anyk faktlara ýapyşsyn! Olaryň faktlaryň hiç haýsyndanam känbir degerli habary ýok. Onsoň şol bir faktlar (“0,7% sowatly”, “Uçdantutma sowatsyz diýen ýaly”, “Baryýogy 58 mekdep bolup, 6,8 müň okuwçy okapdyr” diýen ýaly jümleler) ýyldan-ýyla gaýtalandy ýördi. Sowet döwründe şol faktlar hakynda pikir ýöretmäge alymlaram, metbugat işgärlerem milt edip hem bilmediler.

Diňe ozalky SSSR-de üýtgedip gurmak döwri başlanansoň, türkmen žurnalistlerinde “doňaklyk” çözülip başlandy. Elini-aýagyny zynjyrdan boşatmaga synanyşyp, aňyndaky baslygyp ýatan pikiri kagyza geçirmäge milt etdi. Metbugatyň türkmenleriň “sowatsyzlygy” hakynda 70 ýyllap “çyrşap” gelşi hakynda žurnalist, şahyr Baýram Jütdiyew ilkinji gezek, “Döwür şeýle, döwür”... makalsynda ine şeýle ýazdy: “Geçmişde hat-sowadyň nämedigini (gürrüň türkmenler hakynda-H.G.) bilmändirler? Eý, ýoldaşlar, gaty çökder bolmaýarmy?! Beýle bolsa “Görogly” eposy nähili döredikä? Durşuna aýdym dessanlar näme? Adyny asyrlaryň gursagyna ýazan beýik şahyrlaryň Hemedanda, Şirazda, Hyratda, Delide geçirilen muşafra agşamlarynda “aperin”! diýdiren şygrylary ýata suwda çaykanyp jahana inipdir-dä onda! Goý başga hiç zady bolmasyn, diňe Magtymgulyny orta çykarany üçinem türkmen ili başyny dik tutup biler!” (15.2, 1988, 21 awgust.). Ine, gerek bolsa saňa! Türkmenler geçmişde, eýsem sowatsyz bolupmy? Gursakda berk saklanylan sözler dahana gelip, gazet sahypalaryny bezäp ugrady. Eger gürrüň türkmenleriň sowatlylygy hakynda boljak bolsa, onda diňe Türkmenistanda ýaşaýan türkmenler däl-de, eýsem daşary ýurtlarda ýaşaýanlaram göz önünde tutulmaly. Bu babatda ýazyjy Juma Hudaýgulyýew, “Mekdep –ähli ylmyň beýany” makalasynda

ine, şeýle ýazýar:”Seljuklar imperiýasy dargap, Horezm şalygy ýykylanson, mongollaryň zulumyna çydaman, ökte hünärmenler, sowatly adamlar gaçyp, seljuklar imperiýasynyň wagtlaýynça abat bölegine - Kiçi Aziýa-Ruma göçüp gidipdir. Türkmenistanyň häzirki territoriýasynda galan çarwadar türkmenleriň durmuşy: göçüp-gonup ýörüp (Sarygamyş, Üstýurt, Maňgyslak...), bütewi döwlete birigip bilmändir. Ösen halk bolmagyny dowam etdirip bilmändir.

Türkmenler diýlende diňe Türkmenistanyň häzirki territoriýasynda oturan türkmenleriň göz önünde tutulmagy, territoriýanyň gadymy taryhyna halkyň taryhyndan aýry seredilmegi, galyberse-de, Yrak, Siriýa, Hindistan ýaly ylmyň şol wagtky ösen ýurtlarynda ylym alyp, ornaşyp, şol ýerde galan türkmen alymlarynyň, şahyrlarynyň, meşhur küştçüleriň nazara alynmazlygy, köpleriň aňynda:”Türkmen halky nadan, yzagalak halk”diýen düşüňjani döretdi. Mekdepde-de şeýdip okatdylar(15.2,1989, 8 *ijun*).

90-njy ýyllaryň başlarynda türkmen alymlary “0,7% diýen görkeziji barada-da şahsy pikirini aýtmaga mümkinçilik tapdy. Şu ýerde Çary Kulyýewiň “Ata-babalaymyz sowatsyz bolupmyz” diýen makalasyndan mysallary köpräk almagy makul bildik. Sebäbi alymyň bu makalasy häzire çenli köpleri gyzyklandyryp gelen, emma “dilini ýarmaga” howatyrlandyran “wawaly” mesele hakyndady. “Sowatlylyk 0,7%”diýen jümle nireden alyndyka?- diýip, awtor turuwbaşdan “wawwaly” meselä içgin çemeleşdi.- Bu maglumat patyça Russiýasynyň wepaly çinownikleriniň “Onuň aly hezretlerine” berýän hasabatlarynda özleriniň koloniýasynyň ülhüt ýaşaýandyklaryny tassyklamak üçin, basybaljylykly syýasatlaryna progressiw häsiýet çaymak üçin alnan. Hakykatda welin ýagdaý şeýledi: 1911-nji ýylda Zakaspi oblastynda iki gimnaziýa, iki progimnaziýa, iki sany ýokary uçilişe, 54 başlangyç mekdep bardy. Olarda 6580 okuwçy okadylýardy. Başga-da dört sany ýerli-rus mekdebi bolup, olarda 151 okuwçy okadylýardy. Bularyň üstesine-de 389 mekdep-medreselerde okadylýan 4689 okuwçyny goşsak, onda diňe 1911-nji ýylda okadylan okuwçylaryň sany 11420-ä deň bolýar. Eger 1910-njy ýylda Zakaspi oblastynyň ilatynyň sany 403 müň diýip hasap etsek, onda ilatyň diňe bir ýyldaky sowatly okuwçylarynyň sany 2,8% bolar. Bu san maglumatlara türkmenleriň mekdep-

medreselere baý Hywa, Buhara hanlarynyň ygtyýaryndaky (häzirkir Lebap, Daşoguz welaýatlary) etraplar girizilmedi. Onda görkeziji has-da ýokary bolardy?

Bu ýerde makalanyň awtory bilen jedele girmäge-de esas bar. Mekdep-medreseleriň, ýerli-rus mekdepleriň, olarda okan okuwçylaryň sany-da nätakyk görkezilipdir. Şol wagtdaky Zakaspi oblastynda başlangyç mekdepleriň sany 49 bolup, umumy bilim berýän mekdepler 58. Ýerli ilat üçin jemi 209 sany dini mekdep we 43 medrese bolup, olarda 2492 adam okaýardy (seret: M. Annagurdow. Sowet Türkmenistanynyň halk magaryfy taryhyndan.- Aşgabat, 1957, 5-6 s). Ýerli-rus mekdepler 4 sany bolman 12-ä ýetdi Olarda jemi 599 okuwçy okap, 186-sy türkmenlerdir (seret: T. Berdiýew. Prosweşeniýe w rewolüsiionnom Turkmenistane. Uçýonnyýe zapiski, TGU, wyp. XIV.-Aşgabat, 1958, 25s.). Makalada getirilýän san maglumatlara käbir düzedişler giriziläýende-de, okuwçylaryň sany 9671-e ýetýär. Şonam Zakaspi oblastynyň ilat sany boýunça bir ýyldaky sowatlylaryň derejesini hasaplanymyzda, 2,3% (makalanyň awtorynyň hasaplamasy 2,8%) bolýar. Ara tapawut gaty az. Özi hem makalanyň awtorynyň adalatly belleýşi ýaly, diňe bir ýyldaky sowatly okuwçylaryň görkezijisi şeýle. Şol okuw mekdeplerini birnäçe ýyldan gutarýanlaryň sany, gör näçedir! Makalanyň awtorynyň utuşly tarapy san maglumatlary bilen onlarça ýyllap heçjiklenilip gelnen “0,7%” diýilýäniniň hakykata laýyk gelmeýändigini subut etmegidir.

Awtor makalasynda pikirini ösdürip şeýle ýazýar: ”TSSR taryhy” kitabynda (54 sah.) medreseler ylmy bilimleri berip bilmändir diýýär. Onda dini mekdebi gutaran Azady, Magtymguly näme?... Ahlak (Bilim babatda – H.G.) derejesini mekdepleriň, muzeýleriň, kitaphanalaryň sany bilen ölçemek bolmaz. Sowatsyz adamlar, emma Magtymgulyny söýenler köp bolan. Haly dokan, at ösdüren sowatsyzmy? Işana, molla zyýanly galyndy hökmünde garaldy. Olar geçmişiň intelegensiýasydyr. (15.2, 1990, 23 mart. Ç. *Kulyýewiň çykyşy*). Makalanyň awtory bilen ylalaşmazlyk mümkin däl.

Türkmen halky hiç wagtam sowatsyz halk bolmandyr. Emma tä 90-njy ýyllara çenli, Garaşsyzlygymyzy alýançak, 1917-nji ýyla

çenli türkmen sowatsyz, körzehin halk bolupdyr diýlip tekrarlanýldy. Biz gadymy we orta asyrlar taryhyna nazar salsak, türkmen topragynyň köp döwürlerde ylmyň, bilimiň ojagy bolandygyny görýäris. Türkmen halky hiç wagt körzehin halk bolan däldir. Türkmeniň islendik döwürde ylmyň ähli pudaklarynda dünýä boýunça tanalýan öz ýurdunyň ylymdar, bilimdar ynsanlary bolupdyr. Dünýä ylymlarynyň näýbaşysy hasaplanylýan matematika, astronomiýa, arhitektura, pelpese (filosofiýa – H.G.) ylymlary hut şu mukaddes topraklarda döräpdir we älem-jahana ýaýrapdyr.

Garaşsyzlyk türkmeniň öz-özünü tanamagyna, şeýlelikde ony dünýä ýüzüniň tanamagyna mümkinçilik açdy. Türkmen halkynyň taryhy täzedan ýazylyp başlandy. Türkmenistanyň täze taryhynda:” Medeni rewolýusiýa barada söz açylanda ozaly bilen sowatsyzlyk meselesi örboýuna galýar. Türkmen halky ozal medeniýet taýdan yzagalak diýlip hetjiklenip gelindi. Emma onuň juda şeýle dældigi bellidi. Mysal üçin, 1913-nji ýylyň maglumatlaryna görä, diňe bir Zakaspi oblastynda 492 sany köne tipli mekdep bolup, olarda 2903 oglan-gyz okapdyr, deňli-derejeli 63 medresäniň bolsa 719 talyby bar eken. Hywanyň we Buharanyň türkmen etraplarynda hem mekdep-medreseleriň şundan az bolmandygy düşnüklidir.

Şol mekdep-medreseleri her ýylda münlerçe adamlaryň tamamlandygyny nazarda tutsak, onda hiç bolmanda ilatyň “uçdantutma sowatsyz” bolmandygyna göz ýetireris. Magtymgulynyň, Keminäniň, Mollanepesiň, Seydiniň, Zeliliniň, Şabendäniň, olardan başga-da onlarça akyldarlaryň hut şol mekdep-medreselerden çykandygyny ýatlasak bolsa, onda “Köne sowadyň” hilinde-de at dakmaga dilimiz barmaz. Ýeri, onda şol ilatyň diňe 0,7%-i sowatly bolupdyr diýilmegine nähili düşünmeli? Asla, ony beýle hetjikleý ýörmek nämä gerek bolduka? Biziň pikirimizçe, şol san türkmenleriň orsça okap-ýazyp bilýänleriniň görkezijisi bolmaly. Ýerli ilaty halys kemsidiji, masgaralaýjy bu sany syýasy propagandanyň höregine öwürmek bolsa, zähmetkeşleri “Köne dünýäniň kömürdenem garadygyna” ynandyrmak üçin gerek bolupdyr. (4.2, 90-91s.).

Döwrüň täze taryhy türkmen halkynyň geçmiş taryhyna real baha berýär. Şol “wawwaly” hem çeni-çaky bolmadyk heçjiklemeler

bilen ýürege-bagra düşen “0,7%-i sowatly bolupdyr” diýen jümleleriň üstüne atanak çekildi.

Şeýle-de bolsa 90-njy ýyllaryň ahyrynda-da milli metbugat “Mün adamdan ýedi adam” diýilýän sanyň hakykaty dogry görkezmeýändigini subut etmegini dowam etdirdi. “Hasaply dost uzaga gider” makalasynda ýazylyşy ýaly, şol sanlar 1896-njy (ýyl senesinde nätakyklyk bar. 1897-nji ýyl bolmaly – H.G.) ýylda alnan hasap bolup, tutuş ýurdumyz boýunça däl-de, şol mahalky Zakaspi oblasty boýunça alnan sanlardyr. Galyberse-de, şonda diňe bir şo mahalky rus-tuzem (rus-ýerli H.G.) mekdeplerinde bilim alanlar göz önünde tutulypdyr. (15.2. 1997,4 okt. S.Gandymowyň çykyşy). Metbugatyň ýazyşy ýaly, “Türkmen geçmişde körsowat bolupdyr” diýen pikirdäki adamlaryň tutýan maksatlary düşnüksiz. Başga käbir milletleriň wekilleri ýoguny bar etjek bolup çyr-çytyr bolşup ýörler, biziň käbirimiziň bolsa barymyzy ýok edip, üstüne gum sürüp ýörüşlerine haýran galýarsyň.

Türkmen halky geçmişde “Uçdantutma sowatsyz” halk bolmandyr. Ol özüniň medeniýeti hem sungaty bilen dünýä yüzünde tanalan halk bolupdyr. 1917-nji ýyldan soňky döwürde, has takygy, Beýik Watançylyk urşundan soňky döwürde milli metbugatyň türkmen halkynyň sowatlylyk derejesini nähili beýan edendigine ylmy işimiziň indiki bölümlerinde gararys.

2. Milli işgärleriň taýarlanylşy

Uruşdan soňky ýyllarda Türkmenistanda turuwbaşdan şäherlerde we obalarda çagalary ýedi ýaşyndan başlap, umumy hökmany suratda okatmak ýola goýuldy. “Dördünji başýyllykda halk magaryfy” makalasynda nygtalyşy ýaly, 1945-1946-njy okuw ýylynda mekdepleriň sany 1060-a, okuwçylaryň sany 171 müňe ýetdi. 1917-nji ýyldan ozalky Zakaspi oblasty bilen deňeşdirilende, Türkmenistanda mekdepleriň sany 18 esse, okuwçylaryň sany 25 esse artdy. Dördünji başýyllykda (1946-1950-njy ýyllar- H.G.) mekdepleriň sanyny 1102-ä, okuwçylaryň sanyny 203 müňe ýetirmek göz önünde tutuldy. (15.2, 1946, 21 may.T.Berdiýewiň çykyşy).

Mekdepleriň-de, onda okaýan okuwçylaryň-da sanynyň artandygyna söz ýok. 1946-njy ýyldan soňky döwürde olaryň sanyny artdyrmak meselesiniň göz önünde tutulýandygy-da begendirýär. Bu meselede sanlar hem faktlar getirilýär. Emma şol bir awtoryň, ýagny Türkmenistanyň magaryf ministri T.Berdiýewiň “Oçerki po istorii şkoly Turkmenskoý SSR. Aşhabad,1960” kitabynda 1945-1946-njy okuw ýylynda mekdepleriň sanynyň 1087-ä (296 başlangyç, 676 doly däl orta we 115 orta mekdep) (3.2, 134,140s.), ýetendigi, dördünji bäsýyllygyň soňky ýylynda-1950-nji ýylda mekdepleriň sanynyň 1075-e (şäherlerde 130, obalarda hem 945 mekdep),okuwçylaryň sanynyň-da 195 müňe (şäherlerde 52,9 müň, obalarda-da 142,1 müň okuwçy) ýetiriljekdigi nygtalýar (3.2, 134,140s.). Görnüşi ýaly, metbugatda getirilen sanlar bilen kitapda getirilen sanlaryň tapawudy az-küş däl. Özem şol bir awtoryň materialynda. Munuň özi ýadaýy güberdip görkezmegiň,artdyryp ýazmagyň şol ýyllardan başlanandygyndan habar berýär.

Näme-de bolsa, umumy bilim berýän mekdepleriň, okuwçylaryň sanynyň artýandygy-ha begendirýär. Yöne welin şol mekdeplerde, beýleki dürli guramalarda, edaralarda işlemek üçin milli işgärleriň, taýýarlanylşy nähili? Umuman, milli metbugat ýokary hem ýörite okuw mekdepleri, olarda okuwlaryň guralyşyny nähili beýan edýär?

Bu meselede milli metbugat çetde durdy diýip bolmaz. Eýýäm 1946-njy ýylyň ortalarynda “Dördünji bäsýyllykda halk magaryfy” diýen makalada:” 5 sany pedagogik uçilişede, bir sany pedinstitutda, 3 sany mugallymçylyk institutynda pedagogik kadrlaryň taýýarnylýandygy habar berildi (15.2, 1946, 21 may). Mekdepde işleýän,orta we ýokary pedagogik bilimi bolmadyk mugallymlar üçin gaýybana okuwýň ýa-da ýörite kurslaryň guralmagy-da gowy zat.

Uruşdan soňky ýyllarda ýörite orta hem ýokary okuw mekdepleriň seti artyp başlady. 1947-nji ýylyň başynda ýokary okuw mekdepleriniň 6-sy,ýörite okuw mekdepleriniň 39-sy bardy (15.2, 1947, 9 fewr.). Emma ýörite orta hem ýokary okuw mekdeplerinde ýerli halkdan bolanlar azdy. Muny metbugatyň özi-de boýun alyp, şeýle ýazdy: Türkmenistandaky ýokary okuw jaýlaryna- pedinstituta, medinstituta, oba hojalyk institutyna we başgalara seredip görüň.

Olarda okaýan türkmenleri barmak bilen sanaýmaly. Şäherlerdäki orta okuw jaýlarynda (ýagny, ýörite orta okuw jaýlarynda – H.G.) – tehnikumlarda hem ýerli halkdan okuwçylar örän az. (15.2, 1948, 27 fewr. *Baş makala*).

Gazet medeniýeti ýokary götermek barada işleriň edilendigini ýazmak bilen, "Biz entek medeni taýdan doganlyk halklarymyzyň köpüsinden yza galýarys. Gaty agyr hem bolsa, milli duýgumyza degýän hem bolsa boýun almak gerek – yza galýarys" diýip, entek bu ugurda ýetmezçilikleriň kändiginem ýaşyrmady.

Beýik Watançylyk urşunyň yz ýanyndaky ýyllarda gazet dogry sözünü aýtmakdan çekinmedi. "Ýokary okuw jaýlaryna ýerli halk ýaşlaryny çekmek işi örän ýaramaz ýagdaýda durýar. Bilimli milli kadrlary ösdürip ýetişdirmeklige böwet bolýan şu ýagdaýlar medeni hem ykdysady ösüşe zyýanly täsir edýär we ony bökdeýär" (15.2, 1948, 21 maý. *Baş makala*) diýip, şu meseläni gozgamagyny dowam etdirdi.

Metbugat milli işgärleri taýýarlamak meselesine diňe baş makalarynda däl, eýsem ýörite guralan makalalarda-da degip geçýär. TK(b)P MK-nyň mekdepler bölüminiň müdirliginiň orunbasary A. Koçubinskaýanyň "Studentleri kabul etmegi dowlet planyny doly ýerine ýetirmeli (15.2, 1948, 4 iýun) diýen makalasyna ýerli halk ýaşlaryndan işgär taýýarlamak işiniň düýbünden kanagatlanarsyzdygy nygtalýar. "Respublikadaky oba hojalygy üçin kadr taýýarlaýan 6 tehnikumy geçen ýyl (ýagny, 1947-nji ýyl - H.G.) gutaranlaryň 175-sinden diňe 9-sy türkmen". Awtoryň ýazyşyna görä, milli işgärleriň taýýarlanylýşy ýokary okuw mekdeplerinde has-da ýaramaz. Soňky ýedi ýylyň içinde oba hojalyk institutyny gutaranlaryň diňe 5%-i, medisina institutyny gutaranlaryň 3%-i we pedagogik instituty gutaranlaryň hem 13%-i türkmenler. Dogrudanda, milli işgärleriň taýýarlanylýşy öwerlikli däl. Eýsem, munuň sebäbi nämede? Gazet makalasyna onuň sebäbi şeýleräk düşündirilýär: Türkmenistanda ýerli işgärleri taýýarlamak meselesine kembaha garalýar. Ýörite orta hem ýokary okuw mekdeplerine giren ýerli milletden bolan oglan-gyzlaram, "ýeterlik taýýarlygy ýok", "ýetişiği pes" bahanasy bilen okuwdan çykarylýar. Gazet makalasynyň awtory ýerli halkdan "Milli kadrlary ýetişdirmek, işiň hemme ugurlary

boýunça milli intelligensiýany döretmek meselesini dogry çözmäge biziň orta we ýokary okuw jaýlarymyzyň işgärleri borçludyr” diýip wezipe-de goýýar.

Elbetde, öňde goýlan wezipede anyk çözmeli wezipe ýok. Umumy äheňdäki wezipe. Emma şeýle-de bolsa, makala goldaw tapdy. Türkmen döwlet medisina institutynyň direktory A.Parabuçew: “Ýerli milletlerden köp mukdarda wraç we ylmy kadrlary taýýarlamak gerek. Institutyň wezipesi türkmen ýaşlaryny okuwa has köp çekmekden ybarat. Diňe şu okuw ýylynda (ýagny, 1948-nji ýyl – H.G.) türkmen ýaşlarynyň 100-si institutyň birinji kursuna kabul ediljekdir” (15.2, 1948, 9 *ijun.*) diýip, ”Milli medisina kadrlaryny ösdürelň” diýen makalasyn-da ýazdy.

Türkmenistanyň ýokary hem-de beýleki ýörite okuw mekdeplerinde ýerli halk ýaşlarynyň azdygyny beýan etmek bilen, metbugat, eger-de türkmen ýaşlaryny köpçülikleýin taýýarlamagy ýola goýmazdan, milli işgärlerimiziň hataryny dowamly osdurmegiň mümkin dälidigini-de nygtady. Milli işgärleri taýýarlamak möhüm işdi. Emma şol döwürde bu iş bilen ýurt boýunça-da pugta meşgullanýan ýokdy.

Ine, şonuň üçin-de TK(b)P MK-nyň XXVII plenumy (1948ý.) ýörite işgärler meselesine garamak bilen onuň taýýarlanylýşyny mundan beýläk gowylandyrmak boýunça ençeme çäreleri belledi. Şol çäreler mynasybetli milli gazetler-de milli işgärleri taýýarlamak meselelerine dahylly materiallary çap etmegi yzygiderli ýola goýdular. “Sowet Türkmenistany” gazetini TK(b)P MK-nyň sekretary Ş.Batyrowyň “Kadrlar partiýanyň we döwletiň gymmatly fondudyr” diýen makalasyny çap etdi. Makalada Türkmenistanyň okuw mekdeplerinde okaýanlaryň azyndan 60-70%-niň türkmen ýaşlary bolmalydygy baradaky wezipe öňe sürüldi (15.2, 1948, 6 *ijul.*).

Şol ýyl MK-nyň XXVII plenumynyň yzysüre XXVIII plenumy-da (1948ý.) “Respublikada halk magaryfynyň ýagdaýy we mekdepleriň işini öňkünden-de gowylandyrmak barada partiýa guramalarynyň wezipeleri hakyndaky” meselä garady: ”Sowet Türkmenistany” gazetini plenumyň materiallaryny doly çap etdi. Plenumyň materiallarynda milli işgärleri taýýarlamak hakyndaky mesele-de nygtalmak bilen, heniz bu möhüm işde gowuşgynsyzlygyň

bardygy bellenildi. Pedagogiki okuw mekdeplerinde türkmenler henizem az. Gaýybana okuw- okuw-pedagogiki bilimi artdyrmagyň esasy formasy. Emma pedagogiki bilimiň bu formasyna-da ýeterlik üns berilmeýär. (15.2, 1948, 22 okt. Ş. Batyrowyň doklady).

Hökmürowan düzgüni döwründe partiýa haýsam bolsa bir meselä garan wagtynda, onuň “kömekçisi” komsomolam edil şol meseläniň töwereginde aýlanardy. Türkmenistan komsomolynyň XII gurultaýynda-da (1949ý.) ilkinji nobatda, milli işgärleri taýýarlamak hakyndaky meselä garaldy. Gurultaýyň materiallaryny “Ýaş kommunist” gazetini dolulygyna çap etdi. Materiallardan görnüşi ýaly, milli işgärler meselesinde komsomolam partiýanyň öňde goýýan meselesi ýaly wezipäni öňde goýýar. “Biz aýratyn-da ýerli milletden bolan studentleriň sanyny köpeltmeklige üns bermelidiris, birinji nobatda-da, türkmen gyzalaryny nazarda tutmalydyrys. Diňe şu şert ýerine ýetirilende, biz milli intelegensiýadan kadrlar taýýarlamak meselesini üstünlikli çözüp bileris. (22.2, 1949, 4 fewr., J Gurbanowyň doklady). Elbetde, mesele aýdyň. Emma öňde goýlan wezipäni nähili çözmeli? Şu meselede milli gazetleriň önünde nähili wezipeler durýar? Anyklyk ýok. Oňa derek umumy, hiç kimi borçly etmeýän şygalar bar. Ine, onsoň milli metbugatam öz işini anyk wezipelere ugrukdyrman, umumy şygalar astynda alyp barmaly boldy, ”Ýokary bilimli mugallymlar az”, “Olaryň gaýybana okuwy-da kanagatlanarsyz geçýär” diýen ýaly, ozalam telim sapar aýdylyp, leji çykan jümleler gazet sahypalaryny “bezedi”.

Ýokary okuw mekdeplerinden guralan materiallaram umumy äheňde ýazyldy. Okuw mekdepleriniň ýa bolmasa mugallymlardyr studentleriň iş tejribesini beýan edýän materiallar ýok diýen ýaly. “Sowet Türkmenistany” gazetini Aşgabat pedagogic institutyna ýörite sahypa bagyşlady (15.2, 1949. 11 dek.) Sahypada ýerleşdirilen materiallaryň hemmesi-de anyk faktlara daýanmaýar. “Meni pedinstitut ösdürdi”, “Doly taýýarlykly kadrlary ýetişdireris”, ”Türkmen ýaşlaryny instituta çekmek meselesine aýratyn üns berdi”, ”Öňdeligi elden bermen”, ”Şöhretly ýol” diýen sözbaşylar bilen çap edilen materiallar umumy. Şol materiallarda öwrener ýaly zat ýok. Sanlardyr faktlar, komsomoldyr profsoýuz guramalarynyň öňdeligi

eýelemek ugrunda alyp barýan “işleri” we şuna meňzeş şowhunly zähmet “ýeňişleri” beýan edilýär.

Aşgabat pedinsituty hakyndaky ýörite sahypadan soň kän wagt geçmänkä, şol institut hakynda ýene-de göwrümlü makala çap edildi. (15.2, 1950, 18 *ijul P.Azymowyň çykyşy*). Bu makala-da şol institut hakynda ozal çap edilen materiallaryňam çeni-çaky däl. Diýseň umumy. Anyk mesele gozgalmaýar. Güläle-güllük hemme zat. “Studentlerem örän şadyýan durmuşda ýaşaýarlar” Mundan başga-da, esasy gürrüň kafedra müdirleriniň sanawy, kružoklar, hökümet sylagyna mynasyp bolan mugallymlar, kabinetleriň abzalaşdyrylyşy hakynda. Okuwyň guralyşy hakynda hiç zat ýok, başga meseleler bar.

Türkmenistanda welin ýokary hem ýörite orta okuw mekdepleriniň sany artsa artdy welin kemelmedi. 1950-nji ýylda Türkmen döwlet pedagogik instituty uniwersitete öwürüldi. Metbugatyň ýazyşy ýaly, “uniwersitet türkmen halkynyň medeniýetini ösdürmekde görnükli orny tutmalydyr” (15.2, 1950, 4 awg. *Baş makala*). Uniwersitet bilen birlikde, Türkmenistanda ýokary okuw mekdepleriniň 6-sy bar. Ýörite orta okuw mekdepleriniň sanam 30-a ýetdi. Şu okuw mekdeplerinde milli işgärleriň taýýarlanylýşyny gowylandyrmaga doly mümkinçilik bar. Metbugatyň ýazyşy ýaly, ýokary okuw mekdeplerinde ýerli halkyň gyzlarynyň sany hem görnükli köpeldi. (15.2, 1950 15 awg, *halk magaryfy hakyndaky makala*).

Hakykatdanam şeýle. Alym Tagan Durdyýewiň tassyklaýşy ýaly, 1946-njy ýyldan ýokary we ýörite okuw mekdeplerinde hünärmenleriň taýýarlanylýşy görnetin artdy. Eger 1946-njy ýylda ýokary okuw mekdeplerini gutaranlaryň sany 282, tehnikumlary we beýleki ýörite orta okuw mekdeplerini gutaranlaryň sany hem 763 bolan bolsa, 1951-nji ýylda ýokary okuw mekdeplerini gutaranlaryň sany 903-e, tehnikumy we beýleki ýörite orta okuw mekdeplerini gutaranlaryň sany hem 1141-e ýetdi (6.2, 190-191s.). Görnüşi ýaly, ösüş äşgär ýokarlandy.

Bilime höwes artansoň, Türkmenistanda eýýäm 50-nji ýyllaryň başlaryndan ýokary hem ýörite orta okuw mekdeplerine bäsleşik esasynda kabul edilip başlandy. Okaýanlaryň arasynda ýerli

halkdan bolan oğlan-gyzlaryň sany hem artdy. Eger-de, 1946-1947-nji okuw ýylynda ýokary okuw mekdeplerinde jemi 2672 student okan bolsa, şonuň 499-sy, ýagny 18,6%-i türkmen bolan bolsa, 1958-1959-njy okuw ýylynda 8886 studentň 4860-sy, ýagny 54,7%-i türkmen bolupdyr. Ýörite orta okuw mekdeplerinde okaýan türkmenlerem deňşililikde, 38,1%-den 42,8%-e çenli köpelişdir (6.2, 186s.).

Türkmen gyzlaryny ýokary hem ýörite okuw mekdeplerinde okatmak meselesi hem şol ýyllardan örboýuna galdy. Bu meselede Türkmenistan K(b)P MK-nyň 1948-nji ýylyň awgustynda kabul eden “Ýokary hem ýörite orta okuw jaýlaryna kabul etmek hakyndaky” karary uly rol oýnady (25.2, 1g, 1\25 ýaz, 565 iş, 21 tk). Kararda ilkinji nobatda türkmen gyzlaryny okuwa kabul etmek wezipesi öňde goýuldy. TKP MK-nyň “Respublikanyň mekdeplerinde we okuw jaýlarynda türkmen gyzlarynyň okadylyşynyň ýagdaýy we ony gowylandyrmagyň çäreleri hakyndaky” başga bir kararynda (1952ý.) türkmen gyzlaryny okuwa çekmek dogrusynda aýgytly çäreler belenildi (6.2, 186-187s.). Netijede ýokary okuw mekdeplerine girýän türkmen gyzlarynyň sany artdy. Eger-de 1949-njy ýylda ýokary okuw mekdeplerine türkmen gyzlarynyň 105-i giren bolsa, 1956-njy ýylda olaryň sany 422-ä ýetdi.

Hökmany ýediýyllyk okuwa geçilmegi bilen ökde hünärlü mugallymlar has köp talap edilýär. Ýaş işgärleriň uly armiyasy ýokary okuw mekdeplerinde, pedagogik uçilişelerde gaýybana-da okaýarlar. Mugallymlaryň bilim derejesi ortadan pes bolmaly däl diýen wezipe öňe sürüldi (15.2, 1951, 3 iýul. *Baş makala*). Netijede pedagogik okuw mekdepleriniň ýetişdirip göýberýän ýaş hünärmenleriň sany köpeldi, gaýybana okuwýň ýagdaýy-da gowylandy (15.2, 1953, 28 ýanw, S. *Babaýewiň çykyşy*).

Ýöne welin milli metbugat Türkmenistanyň ýokary we ýörite orta okuw mekdeplerinde okaýan oğlan-gyzlar hakynda yzygiderli beýan edip durmady. Materiallar üzlem-saplam berildi. Ýokary okuw mekdeplerinde okaýan studentler barada ýazylan materiallar seýrek çap edildi. Ýokary okuw jaýlarynyň studentleri barada materiallar beriläýse gowy boljakdygyny hut studentleriň özlari haýyş edip redaksiýa ýüz tutdular. (22.2, 1952, 4 may. *Biziň islegimiz. Makala*).

Emma milli gazetleriň sahypalarynda ýokary we ýörite orta okuw mekdepleri, olarda okaýnlar hakynda materiallar ýeterlik däl. TKP MK-nyň býurosynyň 1950-nji ýylyň 27-nji iýulyndaky mejlisinde, hatda “Sowet Türkmenistany” gazetiniň işi hakyndaky meselä-de garaldy. Mejlisiň kararynda ähli meselelere deglip geçilýär. Emma welin bilim hakynda, onda-da ýokary we ýörite orta okuw mekdeplerinde milli işgärleriň taýýarlanylýşyny gazetiň beýan edişi hakynda kalam agyz söz ýok. (25.2, 1g, 1\10ýaz, 64 iş, 1-5 tk). TKP MK-nyň býurosynyň 1954-nji ýylyň 4-nji iýunyndaky mejlisinde ýene-de “Sowet Türkmenistany” gazetiniň işi hakyndaky meselä garalyp, mejlisiň kararynda şu sapar welin redaksiýanyň ýokary we ýörite okuw mekdeplerine ýeterlik üns bermeýändigini belgilenildi (25.2, 1g, 37ýaz, 29iş, 18tk).

Dogry, 1950-1954-nji ýyllar aralygynda “Sowet Türkmenistany” gazetinde ýokary we ýörite orta okuw mekdepleri barada hiç hili material çap edilmedi diýmek bolmaz. Materiallar seýregrägem bolsa berildi. Emma materiallaryň (isle ol baş makala bolsun, ýa bolmasa adaty habar žanry, tapawudy ýok) ählisinde-de şol bir meňzeş gaýtalanyp gelinýän faktlardyr sanlar. Ýa ekzamenleriň başlanyşy hakyndadyr, ýa-da umumy äheňde ýazylan materiallardyr. Ýnha, meselem “Ýokary okuw jaýlarynda ekzamenler başlandy” (15.2, 1952, 3 iýun), “Uniwersitetde döwlet ekzameni” (15.2, 1952, 6 iýun), “Döwlet pedagogik institutda” (15.2, 1953, 1ýanw.), “Stalin adyndaky institutda” (15.2, 1953, 29 may) ýaly materiallary alyp göreliň. Materiallaryň sözbaşysyndan belli bolşy ýaly, käbirler-ä şowhun bilen, “ura” bilen ýazylan makalalar. Şonuň bilen birlikde, WUZyň professor-mugallymlarynyň önünde wezipe goýulýar. Nämemiş olar studentleriň okamaly eserlerini saýlap bermeli, olaryň okamaly ýerlerini aýdyp durmaly. Diýmek, ýokary okuw mekdeplerinde okaýanlar “görkezme” bilen hereket etmeli. Özbaşdak pikirlenmäge, ýa bolmasa özbaşdak okamaga mümkinçilik ýok.

Onsoňam materiallaryň köpüsi redaksiýa ýakynjak ýerden, ýagny Türkmen döwlet uniwersitetinden. Dogry, “Döwlet pedagogik institutda” diýen makala Çärjewdäki pedagogik institutyndan. Özem şol institutdan berlen ilkinji material. Ýöne şolam umumy äheňde

ýazylypdyr. Onda okuwyň gidişi görkezilmändir diýen ýaly. Ýa bolmasa “Stalin adyndaky institutda” diýen makalany alyp göreliň. Makala Medisina institutyna Staliniň adynyň dakylmagy mynasybetli dabara hem şowhun bilen ýazylypdyr. Özem “Sowet Türkmenistany” gazetinde ilkinji gezek çap edilýär. Emma makalada medisina institutynda okuwyň alnyp barlyşy, önünde durýan meseleler babatda welin “dymylypdyr”. Ýeri, şeýle materiallardan okyjylar näme öwrenip bilerler?! Hiç zadam öwrenip bilmeseler gerek.

1953-nji ýylyň 1-nji sentýabryndan Daşowusda pedinstitut, Maryda hem aýal-gyzlar pedinstituty açyldy (15.2, 1953, 1 sent. Baş makala). Şol institutlardanam öňde-soňda düýpli materiallar berilmedi.

Diňe 1954-nji ýylyň başlarynda “Studentler ekzamen berýärler” (15.2, 1954, 10 ýanw. A. Durdyýewiň çykyşy) diýen makalada Türkmen döwlet uniwersitetinde studentleriň gysky ekzamen sessiýasyndaky üstünliklerini, çekýän kynçylyklaryny derňemäge synanyşyk edilipdir. Gowy material. Emma şeýle materiallar örän seýrek-dä!

TKP MK-nyň býurosynyň 1954-nji ýylyň iýunyndaky mejlisinden soňam “Sowet Türkmenistany” gazetinde ýokary we ýörite okuw mekdepleriniň işini beýan etmekde känbir üýtgeşiklik bolmady. Bada-bat “Gyzlar ýokary okuw jaýlaryna gidýärler” (15.2, 1954, 23 iýul) diýen umumy sözbaşyda habarlar toplumynyň çap edilmegi bilen oňuldy. Şol habarlar toplumam gyzlary ýokary okuw mekdeplerine şagyrş bilen ýazylan materiallar. Gazet şondan bir ýyldan gowrak wagt geçensoň, “Ýokary okuw jaýlaryna studentler kabul etmekligi guramaçylykly geçirmeli” (15.2, 1955, 29 iýul. H. Bekmyradowyň çykyşy) diýen makalany çap edip, onda ýokary okuw jaýlarynyň “meselelerine” deglip geçilýär. Makalanyň awtory TKP MK-nyň medeniýet we ylym bölüminiň müdiri H. Bekmyradow bolansoň, okyjylar ýokary okuw mekdepleriniň “wawwaly” meseleleri barada maglumat alarys öýdendirler. Emma tamasy çykmady. Makala umumy şygarlar astynda ýazylyp, onda milli işgärleri taýýarlamak hakynda kalam agyz sözem ýok. Gazetiň “Wuzlarda syýasy-köpçülik işini ýokary derejä götermeli (15.2, 1955, 3 dek.) diýen baş makalasynda-da Türkmenistan boýunça

ýokary okuw mekdepleriniň 6-synyň, ýörite orta okuw jaýlarynyň 37-siniň bardygy magtalyň, olarda hünär öwredilişini gowylandyrmak, milli işgärleri taýýarlamak meseleleri agzalmaýar.

Hakykatda welin ýokary okuw mekdeplerinde-hä däl, ýörite orta okuw mekdeplerinde-de milli işgärleriň taýýarlanylşy öwerlikli däl. Uçilişlere hem tehnikumlara ýerli ilatdan bolan okuwçylaryň çekilişi ýaramazdy. Ýörite orta okuw mekdeplerinde okaýanlaryň arasynda aýratynam türkmen gyzlary azdy. 1956-njy ýylda Marydaky medisina uçilişesini türkmen gyzlarynyň biri gutardy (*15.2, 1957, 10 ýanw. Baş maklala*). “Sowet Türkmenistany” gazetini okuw mekdeplerindäki “wawwaly” meseleleriň hasabyny ýöretmek bilen çäklenmän, şol meseleleri döredýän sebäplere-de göz ýetirmelidi, derňemelidi. Kemçilikleri görkezip, düýpli makalalary çap etmelidi. Emma redaksiýanyň ünsi şu meselelerden sowa geçdi.

“Ýaş kommunist” gazetinde 1950-1960-njy ýyllar aralygynda ýokary we ýörite orta okuw mekdepleri hakynda materiallary azdäkände berdi. Materiallary çap etmegiň dürli formalary-da ulanyldy. Gazet sahypalarynda köplenç okuw mekdepleriniň ýolbaşçylarynyň çykyşlary berildi. Mahal-mahalam sahypalar bagyşlanyldy. Emma materiallaryň ählisi-de “Sowet Türkmenistany” gazetinde çap edilenlerden känbir tapawutlanmady. Umumy çagyryşly materiallar. “Ýaş kommunist” gazetinde Türkmen döwlet uniwersitetinden taýýarlanylýan “Bize okamaga geliň, (22.2, 1952, 26 iýun), “Uniwersitetiň bir günü” (22.2, 1952, 16 noýabr) materiallarynda milli işgärleriň taýýarlanylşy hakynda hiç zat ýazylmandyr. “Uniwersitetiň bir günü” tutuş gazet sahypasyny tutýar. Ähli meselelere deglip hem geçilýär. Emma milli işgärleriň taýýarlanylşy hakyndaky mesele welin gozgalmaýar.

Gazetiň ýokary okuw mekdebinde okaýan türkmen aýal-gyzlaryna ýörite sahypa bagyşlamagy gowy zat. Sahypa “Olar halk mugallymy bolarlar” (22.2, 1950, 26 ýanw.) diýlip atlanlarylyp, Mary şäherindäki aýal-gyzlar mugallymçylyk institutynda okaýanlaryň çykyşlary berlipdir. Emma guraksy ýazylyp çykyşlarda hiç hili täzelik ýok. Hiç haýsysynyňam öz pikiri, institut durmuşy duýlanok. Gazetler üçin çykyşlar taýýarlanylýanda žurnalist tarapyndan

“ýüzugra” ýazylan, her haýsysynyň “öz ýüzi”, “öz kalbyndaky” höwesini ýüze çykarylmalý.

Okuw mekdeplerini gutaran ýaşlar hakynda-da materiallar çap edilýär. Emma materiallarda milli işgärler hakynda köplenç söz açylmaýar. “Bular uniwersiteti gutarýarlar” (22.2, 1955, 6 *ijul*) diýen makalada welin uniwersiteti gutaran ýaşlaryň 257-den 125-siniň türkmen ýaşlarydygy nygtalýar.

Milli işgärleriň taýýarlanylşy 50-nji ýyllaryň ortalarynda gowylandyrylyp başlandy. Munuň şeýledigine şu materialam şaýatlyk edýär. Ýöne welin materialy kimiň taýýarlandygy belli bolman galýar. Sebäbi materialyň aşagynda awtoryň goly ýok. Megerem, ony redaksiýanyň işgärlerinden kimem bolsa biri taýýarlandyr. Professional žurnalistler tarapyndan taýýarlanylman materialda 125 sany türkmen hünärmeni hakynda dolurak beýan edilen bolsa gowy bolardy.

Ýokary bilimli milli işgärleriň sany esasan pedagoglaryň hasabyna ýokarlanýar. Mekdeplerde işleýän mugallymlaryň 30%-e golaýy golaýy ýokary bilimli (15.2, 1958, 1 *apr. Baş makala*). Umuman G.Kandelinskiň çykyşynda bellenilişi ýaly, 1950-nji ýylyň ortalarynda ýokary we gutarylmadyk ýokary bilimli mugallymlaryň sany 120% artdy. 10 müň mugallym bar. Şonuň 4 müň 700-si ýokary we gutarylmadyk ýokary bilimli (19.2, 1954, 4, 14s.).

Emma şeýle-de bolsa, pedagogik bilim berýan okuw mekdepleri entek talaby ödänokdy. Sebäbi mugallymlaryň arasynda türkmen mugallymlary az. Olar 10%-den sähelçe geçýär. Türkmen mugallymy bolmadyk mekdeplerem bar. (15.2, 1960, 16 *awg. Red. makala*). Ýagdaý 60-njy ýyllaryň başlarynda şeýledi. 50-nji ýyllaryň başlaryna garanynda, ýagdaý känbir üýtgemändir. Şol wagtlaram türkmen aýal-gyzlaryndan 829 mugallymanyň diňe 14-siniň gutaran ýokary bilimi bar. Orta bilimi bolan 466 mugallymanyň diňe 43-si ýokary okuw mekdebinde gaýybana okaýar (15.2, 1951, 3 *ijul. Baş makala*).

Türkmen gyzlaryny ýokary okuw mekdebine çekmek aňsat däl. Hasam oba ýerlerinden okuwa gelýänleri azdy. Şeýle bolansoň, metbugat ýokary okuw mekdeplerinden materiallar, ýörite sahypalar

gurap başlady. Marynyň aýal-gyzlar pedagogik institutyndan hem “Gyzlar, size ýokary okuw jaýlary gujak açýar (15.2, 1954, 18 iýul) diýen umumy söşbaşy bilen ýörite sahypa berildi. Sahypada institutyň direktory B. Ýegenmämmadowanyň çykyşyndan başga-da, oňat bahalar bilen okaýan gyzlaryň birnäçesiniň suraty ýerleşdirilipdir. Emma türkmen gyzlaryny okuwa çekmek şonda-da kyndy. Hatda Türkmenistanyň Magaryf ministrligi 1951-1952-nji okuw ýylynda 10-njy klasy gutaran gyzlaryň hemmesiniň ýokary okuw mekdebine girmegini gazanmagy wezipe edip hem goýdy (20.2, 1952, 27 iýun. G.Amanmyradowyň çykyşy). Emma netije azdy.

Ýokary we ýörite orta okuw mekdeplerine girýän gyzlaryň umumy sany artmasyna artýar. 1947-1948-nji okuw ýylynda Aşgabadyň pedagogik institutyna, mugallymlar institutynyň üçüsine we pedagogik uçilişleriniň altysyna 1640 adam kabul edilip, şolaryň hem 1185-si türkmenler, şol sanda türkmen gyzlarynyň sany 193 bolan (3.2, 141s.). Soňky ýyllarda ýokary okuw mekdeplerinde okaýan türkmen gyzlarynyň sany artmady diýip hem bolmaz. Ýokary okuw mekdeplerinde okaýan türkmen gyzlarynyň sany 1954-1955-nji okuw ýylynda 896-a, 1959-1960-njy okuw ýylynda has-da artyp 1583-e ýetdi. Emma türkmen gyzlaryny ýokary we ýörite okuw mekdeplerine çekmek meselesi enteklerem doly çözülenokdy. 1959-1960-njy okuw ýylynda ýokary okuw jaýlaryna girenleriň diňe

12,4%-i,tehnikumlara we beýleki ýörite orta okuw mekdeplerine girenleriňem 6,7%-i türmen gyzlarydy (6.2, 188s.).

1960-1961-nji okuw ýylynda ýokary we ýörite orta okuw mekdeplerinde okaýan türkmen gyzlarynyň sany ýene-de az-kem artdy. Şol okuw ýylynda ýokary we ýörite orta okuw mekdeplerinde okaýan türkmen gyzlarynyň sany degişlilikde 23 hem 17% boldy. Emma munuň özi şol wagtlar beýleki respulikalarda ýerli halklardan okuw mekdeplerinde okaýan gyzlaryň sanyndan (meselem: RSFSR-de degişlilikde 46 we50, Ukrainada 44we45, Belorussiýada 43 we54, Gruziýada 47 we36, Litwada 48 we50, Moldawiýada 47 we46, Latwiýada 50 we54, Estoniýada 50 we 48%) iki esse töweregi azdy. (12.2, 78s.).

Elbetde, türkmen gyzlarynyň okuw mekdeplerine çekilmegine täsirini ýetirýän faktorlaram az däl. Türkmeniň milli psihologiýasy,

gadyndan gelýän döp-dessury türkmen gyzynyň birbada “aýagyny duşaklady”. Metbugatam türkmen gyzlarynyň okuwa girmegi hakynda wagyz-nesihatyny,okuw mekdeplerinden ýörite ýýarlanylýan materiallary yzygiderli çap etmedi. Beýleki milli gazet-žurnallara garanyňda, “Mugallymlar gazetini” bu möhüm işde birbada “iki aýagy bilen” agsady. Bolmasa, ýörite mugallymlar neşiri bolansoň (“Mugallymlar gazetini”- 1952-nji ýylyň 11-nji ýanwaryndan çap edilip başlandy-H.G.), okuw meselesi onuň jana-jan borjudy. Emma gazet döwrün gününden başlap, tä 1953-nji ýylyň 16-njy apreline çenli ýokary okuw mekdebinden ýörite taýýarlanylýan materialy çap etmedi. Çärjewdäki (häzir Türkmenabat) pedagogik institutynyň direktorynyň orunbasary A.Gurbanowyň 16-njy aprelda çap edilen “Gaýybana okuw gowylandyrmak ugrunda” diýen makalasynda-da “Halk Magaryf ministriň 1953-nji ýylyň 13-nji martyndaky 52-nji buýrugyna laýyklykda, raýon halk magaryf bölümleriniň gaýybanaçy mugallyma özbaşdak işlemek üçin her hepdede 2 gün boş wagt bermekligi ýola goýmaýandygy” barada gürrüň berilýär. Şol makaladan soň tä “1959-njy ýylyň 27-nji awgustyna çenli ýokary okuw mekdeplerinden ýörite taýýarlanylýan material çap edilmedi. “Mugallymlar gazetinde” 27-nji awgustda çap edilen materialam ýene Çärjewiň pedagogik institutyna bagyşlanyp, onda anyk mesele hakynda däl-de, umumy gürrüň berilýär.(20.2, 1959,27 awg. P.Atameredowyň çykyşy).

Şeýle faktyň özi redaksiýanyň tematiki hem-de žanr syýasatyny nädogry alyp barandygyny görkezýär. Beýleki milli gazetlere garanyňda, “Mugallymlar gazetini” okuw mekdeplerinden, onda-da ýokary we ýörite orta okuw mekdeplerinden yzygiderli berip, döwrüň öňe süren meselelerini beýan edip durmaly. Şol döwürde türkmen gyzlarynyň okuw bilen baglanyşykly tiz çözülmeli meseleler häli-şindi ýüze çykyp durýardy. Türkmenistanyň milli metbugaty “dymanyny” kem görmeýän ýalydy. Ahyry “Prawda” gazetini seslenmeli boldy. “Prawdanyň” Türkmenistan boýunça öz habarçysy Rahym Esenowyň “Könäniň ýesirliginde”(1962ý, 25 maý) diýen makalasy çap edildi. Makalada türkmen gyzlarynyň okuwa göýberilmän, öýde saklanylýandygy barada gürrüň berilýär. “Prawda” gazetiniň çykyşyndan soň milli

gazetler şol makalany türkmençä terjime edip, çap etmek bilen (1962ý., 27 *may*) oňaýdylar. Türkmen gyzlarynyň ýokary we ýörite orta okuw mekdeplerine çekilişleri hakynda mesele gozgajam bolmady. Hakykatda welin, “Giriş ekzamenleri nämeleri ýüze çykardy” diýen makalada bellenişi ýaly, türkmen gyzlarynyň köpüsiniň okuwa höwesli bardy. Şol bir wagtyň özünde olaryň käbirini gepledip-de bolmaýardy. (15.2, 1963, 6 *sent.*). Diýmek, metbugat üçin öwrenmeli, ýüze çykarmaly, beýan etmeli meseleler az däl.

Ahyry “Sowet Türkmenistany” gazetini, “Mugallymlar gazetini” bilen bilelikde (hakykatda, tersine bolmalydy – H.G.) reýd geçirdi. Reýd boýunça oba ýerlerinden türkmen gyzlarynyň ýokary okuw mekdeplerine, şeýle hem ýörite orta mekdeplerine çekilişi gözden geçirildi. Üstünlikler hem kemçilikler bellenildi. (15.2, 1963, 2 *okt. Reýd*). Milli gazetiniň ikisiniň bilelikde reýd geçirip, mesele gozgaýan material taýýarlamagy gowy zat. Emma reýd boýunça taýýarlanylýan şol material ilkinji bolşy ýaly, iň soňky hem boldy. Gazetler soňra inisiatiwa görkezmedi.

Türkmen gyzlarynyň okuw hakyndaky mesele “Izwestiýa” gazetini-de gyzyklandyrdy. Gazetiniň habarçylary W.Bulanowyň hem-de L.Toparkowyň “Erjelleriň boýun egdirilmegi” makalasy “Izwestiýa” gazetinde (1965, 7 *ýanw.*) çap edildi. Makalada Murgap etrabynda oba gyzlarynyň okuwa göýberilmändigi, ahyry olaryň birnäçesini komsomolyň sekretarynyň “alyp gaçyp”, Aşgabatda alyp gaýdandygy barada gürrüň berilýär. Makala gyzykly ýazylypdyr. Emma şu ýerde “Hany, milli gazetler niredede?” diýen kanuny sowalam ýüze çykýar. Sowal ýene jogapsyz galdy.

Ozalky soýuzyň gazetleri milli gazetleriň düşündän “göç geçirmek” kemini goýanoklar. Emma milli gazetlerde oba gyzlarynyň okuw meselesi “yrgyldamady”. “Prawda” gazetini ýene şu tema ýapyşdy. “Prawda” gazetinde Rahym Esenowyň “Aýzada, sen ýene-de okarsyň!” makalasy çap edilip (1966, 27 *ýul*), onda Aýzada Annasähedowanyň okuwa göýberilmän öýde saklanylýandygy hakynda gürrüň gidýär. Şondan käm wagt geçmänkä, “Ýaş kommunist” gazetinde “Aýzada okaýar” (22.2, 1966, 6 *okt.*) materialy çap edilip, Aýzada Annasähedowanyň Türkmen döwlet

uniwersitetinde okaýandygy habar berildi. Şunuň bilen iş tamam, wessalam edildi.

Türkmenistanda ýokary okuw mekdepleriniň, onda okaýanlaryň sany 70-nji ýyllaryň başynda hasam artdy. Mugallymlar 24 müň 443 sany. Olaryň 55%-i ýokary bilimli. Wuzlarda 31 müň 572 student, ýörite orta okuw mekdeplerinde 31 müňden gowrak okuwçy okaýrdy (15.2, 1970, 4 okt. *Baş makala*) “Sowet Türkmenistany” gazetiniň baş makalasynda şeýle maglumatlar getirildi. Sanlar birneme çişirilip görkezilen ýaly. Emma okuw mekdeplerinde okaýanlaryň sanynyň görnetin köpelendigi welin hak. Munuň şeýledigini TKP-niň XX gurultaýy hem tassyklady. Türkmenistanda studentleriň sany 29,1 müň adama ýetdi (13.2, 15s.). Netijede ýokary okuw mekdeplerinde okaýan türkmen gyzlarynyň sany 1,5 esse (1970-nji ýylyň hasaby boýunça – H.G.) artdy (15.2, 1972 4 mart *LKSMT-niň XXIV gurultaýy*). Türkmen gyzlary, şeýlelikde, Wuzlara bäsleşik esasynda kabul edilip başlandy.

60-njy ýyllardan Türkmenistanda ýokary we ýörite okuw mekdeplerinde uly öwrülişik başlandy. Hünärleriň sany artdy. Milli işgärleriň taýarlanylyşynda özgerişlik boldy. Eger 1950-nji ýylda (uniwersitetiň açylan ýyly- H.G.) studentlere 9 hünär öwredilen bolsa, ondan on ýyldan gowrak wagt geçensoň (1961-njy ýyl) 22 hünär öwredildi (15.2, 1961, 8 okt. *P. Azymowyň çykyşy*). Şeýlelikde, uniwersitetde “13 ýylyň içinde (1950-1963-nji ýyllar – H.G.) 6378 hünärmen taýarlanyldy, şonuň 3778-si türkmenlerdir. (15.2, 1963, 9 awg. *A. Gurbanowyň çykyşy*). Ýokarda belläp geçişimiz ýaly, milli işgärleriň taýýarlanylyşynda özgerişlik bar. Ýokary bilimli milli işgärleriň taýýarlanylyşynda özgerişligiň bardygyny TKP-niň XVIII gurultaýy hem “18416 mugallymdan 9 müň mugallymyň ýokary bilimi bar (15.2, 1963, 27 dek.) diýip nygtamak bilen belledi.

Ýokary bilimli 9 müň mugallym 19 müňden gowrak mugallymyň takmynan 60%-ini tutýar. Şolaryň 13 700-si türkmen mugallymy, olaryň hem 2100-si aýal-gyzzar (15.2, 1964, 28 noýa. *M. Annagurdowyň çykyşy*). Ýokary bilimli milli işgärleriň sany köplenç pedagoglaryň hasabyna köpeliýärdi. Türkmenistanyň umumy bilim berýän mekdeplerinde 25 müň mugallym işläp, şolaryň ýarysynyň ýokary bilimi bardy. 1972-nji ýyla çenli mugallymlaryň

sany 26,8 müňe ýetdi. Şolaryňam 60%-niň ýokary bilimi bar. Okuw mekdeplerindäki studentleriň hem okuwçylaryň sany-da artdy. Ýokary okuw mekdepleriniň 5-sinde, ýörite orta okuw mekdepleriniň 29-nda 60 müň adam okaýar (15.2, 1969, 5 okt. K.Atemasowyň çykyşy).

Ýokary okuw mekdeplerinde öwredilýän hünärleriň sany soňky 10 ýyldan gowrak wagtyň içinde 40 hünäre ýetdi. “Ýokary okuw mekdepleriniň 6-nda 30 müň student okaýar” (22.2, 1972, 31 awg. A. Gurbanowyň çykyşy). “Ýaş kommunist” gazetiniň ýokary okuw mekdeplerinde öwredilýän hünärleriň hem-de studentleriň sanynyň artýandygyny nygtamagy dogry. Emma ýokary okuw mekdepleriniň sanynda ýalňyşmagy welin düşnüksiz. “Ýaş kommunist” gazetinde şu makala çap edilmezden iki aý çemesi ozal “Sowet Türkmenistany” gazetinde Türkmenistanyň 8-nji çagyrylyş Ýokary Sowetiniň 3-nji sessiýasynyň resmi materiallarynda ýokary okuw mekdepleriniň 5-siniň bardygy görkezilipdi. Umuman, 1972-1975-nji ýyllarda ýokary hem ýörite okuw mekdeplerinde okaýanlaryň sany gazet materiallarynda görkezilende bulaşyklyga ýol berlipdir. Bu ýagdaý esasanam “Sowet Türkmenistany” gazetinde şeýle. Ynha, mysal üçin, O.Orazmuhammedowyň “Ynamly ädim” (1972, 2 sent.) diýen makalasynda ýokary we ýörite orta okuw mekdeplerinde okaýanlaryň sany 59 müň adam, “Halk mugallymy” (1974, 6 okt.) diýen baş makalada 50 müň adam, “Türkmenistanyň mugallymlarynyň uly maslahaty” (1975, 14 maý) diýen makalada hem 59,6 müň adam diýlip görkezilipdir. 1972-nji ýylda, eger şol okuw mekdeplerinde okaýanlaryň sany 59 müň bolup, 1975-nji ýylda köpeliş, 59,6 müň bolmagy sülä gelmänem duranok. Emma 1974-nji ýylda okaýanlaryň sany 50 müň diýlip görkezilmegi näme?! Awtorlaryň günäsi ýa-da redaksiýanyň? Belli däl. Ýöne bir zady welin anyk aýtmaly. 70-nji ýyllardan halk hojalygynyň ähli pudagynda bolşy ýaly, bilimde hem “artdyryp ýazmaklygyň”, bulaşyklygyň has-da güýçlenip başlanandygy hak. Muňa redaksiýa hem ýeterlik üns bermändir.

Taýýarlanylýan hünärmenler bilen birlikde, milli işgärleriň, onda-da türkmen aýal-gyzlarynyň sany welin görnetin artdy. 1975-nji ýylda türkmen aýal-gyzlardan ýokary bilimli hünärmenler 37%-e,

ýörite orta bilimli hünärmenlerem 51%-e barabar boldy. (15.2, 1975, 8 mart).

Ozalky soýuz döwründe ýokary mekdebi mundan beýläk-de ösdürmek, hünärmenleriň taýýarlanylyşynyň hilini ýokarlandyrmak weseleleri ýokardan görkezme esasynda alnyp barylýardy. SSKP MK-nyň, SSSR Ministrler Sowetiniň ýokary mekdep hakynda 1979-njy ýyldaky kararyndan (“*Sowet Türkmenistany*”, 1979, 13 iýul) soň, döp bolşy ýaly, milli gazetler hem ýokary mekdep bilen baglanyşykly materiallary köpelti. Ýöne şol materiallaryň köpüsi umumy äheňde ýazylan. Kararyň goldanylýandygy ýaňzydylyp, ýokary mekdebiň Türkmenistan boýunça “täze sepgidiniň” bellenilendigi nygtalýar (15.2, 1979, 31 awg. *B.Pälwanowanyň çykyşy*). “Täze sepgitde” milli hünärmenleriň taýýarlanylyşynyň, onda-da türkmen aýal-gyzlaryndan hünärmenleriň hilini gowulandyrmak meselesinde welin gürrüň az edilýär.

Gazet materiallarynda esasy gürrüň fakultetleriň, kafedralaryň, hünärleriň artyşy, talyplaryň sanynyň köpelişi, netijede ökde hünärmenleriň näçesiniň gutaryandygy barada bolýar. 80-nji ýyllarda gazet sahypalarynda ýokary okuw mekdepleri hakynda çap edilen materiallardan şeýle mysallary näçe getireýin diýseň getirip bolýar. Emma milli işgärleriň taýýarlanylyşy, olaryň hilini gowulandyrmak hakynda welin kalam agyz söz tapyp bolanok. Ýnha, Türkmenistanyň iň uly ýokary okuw mekdebi – Türkmen döwlet uniwersiteti hakynda ýazylan materialda gündizki we gaýybana bölümlerinde gumanitar hem tebigat fakultetleriniň 11-siniň, taýýarlyk bölümüniň, aspiranturanyň, hünäri ýokarlandyryş fakultetiniň, kabinetleriň we laboratoriýalaryň 80-den gowragynyň, kafedralaryň 43-siniň bardygy höwes bilen gürrüň berilýär. Şunuň bilen birlikde, uniwersitetde 10 müň talybyň, şol sanda gündizki bölümünde 6 müň adamyň okaýandygy, olara 12 hünär boýunça bilim berlip okuw mekdebini her ýyl ýokary hünärmenleriň 1700-siniň gutaryandygy nygtalýar (15.2, 1982, 26 dek. *G.Mälikgulyýewiň çykyşy*). Okuw mekdebiniň ştatynyň, strukturasynyňam “çişirilendigi” hak. Şonça hünärmeniň taýýarlanylandygam hak. Ýöne şolaryň içinde milli işgärleriň hiliniň näderejedigi welin uzak

ýyllaryň dowamynda anyklanylmady. Has dogrusy, gazetler şeýle möhüm iş bilen meşgullanmady.

Diňe 1985-nji ýyldan soň ýokary okuw mekdeplerem, redaksiýalaram “aňyna aýlanyp”, nähili hünärmenleriň taýýarlanylýandygy barada oýlanyp başladylar. Täze talaplara laýyk işlemek üçin okuw mekdepleriniň işini gaýtadan guramaly diýen netijä geldiler. Täze okuw meýilnamalary, maksatnamalary düzüldi. Türkmenistana kämil bilimli milli işgärleriň zerurdygyna düşüňildi. Sebäbi 80-nji ýyllaryň ortalaryna çenli ýokary okuw mekdepleri göterime kowalaşyp, hiç zatdan baş çykarmaýan hünärmenleri taýýarlady. Baha talyplaryň bilimine laýyk göýülman, artdyrylyp goýuldy. Şeýle ýagdaý üýtgedip gurmak, çaltlandyrmak ugry bilen çapraz geldi (15.2, 1987, 6 ýanw. *Ýokary mekdep we talyp. Makala*). Türkmeniň ruhuna bap gelmeýän “leksiyalar” okaldy. Talyplar auditoriýa gabalyp, tejribe endiklerinden daşlaşdyryldy. Döwür indi leksiýalaryň gysgaldylyp, talyplaryň özbaşdak işlemegini talap etdi. Talyplaryň pikirlenmek ukybyny, inisiatiwasyny, ugur tapyjylygyny ösdürmeli. Sebäbi ýokary okuw mekdeplerini gutarýan hünärmenleriň bilim derejesi, üstesine-de görüm-göreltesi pesdi.

Eline diplom berilýän “milli hünärmenler” öz ene dilinden känbir baş çykaranok. Okuwlaryň diňe rus dilinde geçilip, türkmen diline üns berilmezligi netijesinde hünärmenler ne rus dilini oňat özleşdirdi, ne-de öz ene dilini. Rus filologiýasyny gutaranlar türkmen mekdeplerinde okatmaga, türkmen filologiýasyny gutaranlaram rus mekdeplerinde okatmaga ukypsyz boldy. Şundanam ýokary okuw mekdeplerinde türkmen hem rus dillerini deň derejede okatmaly diýen netije çykaryldy (15.2, 1988, 7 sent. *M. Penjiýewiň çykyşy*).

Milli gazetler ýokary okuw mekdeplerinde rus diliniň okadylyşy barada baryp-ha 1947-nji ýylda-da mesele gozgapdy. Ýöne şol wagtlar ýokary okuw mekdeplerinde milli hünärmenler azdy. Leksiýalar rus dilindedi. Türkmenistanda hemme hünär boýunça ýokary okuw mekdebini döretmäge mümkinçilik ýokdy. Şonuň üçin türkmen ýaşlary Moskwa ýaly uly şäherlere gidip okamaly bolýardy. Şol ýerlerde okamak üçinem rus dilini bilmeli. Türkmen ýaşlarynyň rus dilini bilşi-de ýabygorlydy. Şeýlelikde, merkezi ýokary okuw mekdeplerine girip bilýänler azdy. Netijede

döwlet apparatlarynda, medeniýet we sungat edaralarynda türkmenlerden bolan hünärmenler azdy (15.2, 1947, 19 okt. Ş. Batyrowyň çykyşy). Ýagdaýyň şeýle bolmagy düşnükli. Emma türkmen filologiýasynda okaýanlardanam talap üýtgeşikdi. Olardan rus klassyk şahyr- ýazyjylarynyň eserleriniň asyl nusgasynyň özleşdirmek talap edilýärdi. Şol talap boýunça-da talyplaryň bilim derejesine baha berilýärdi. Metbugatyň ýazmagyna görä, Aşgabat pedinstitutynda geçirilen gysky synaglar okuw maksatnamalarynyň gowşak özleşdirilýändigini görkezdi. Dil we edebiýat fakultetiniň 3-nji ýylynda geçirilen synaglar talyplaryň Puşkiniň, Lermontowyň, Tolstoýyň, Çehowyň, Griboýedowyň, Gogolyň, Ostrowskiniň eserleriniň asyl nusgasyny okamandyklaryny görkezdi (22.2, 1948, 29 ýanw. R. Goçgeldiýewiň çykyşy). Gör-ä bolýan zatlary! Rus dilini oňly bilmeýän türkmen ýaşlaryna şunuň ýaly talap bildirildi. Rus dilini bilmeýän adamlary (onda-da rus klassyk şahyr-ýazyjylaryň eserleriniň asyl nusgasyny diýsene!) sowatsyz hasap etdiler. (15.2, 1989, 28 fewr. E Aşyrowanyň çykyşy).

50-nji ýyllarda ýokary okuw mekdeplerinde, esasanam täze açylan Türkmen döwlet uniwersitetinde ýagdaý az=kem üýtgäpdi. Sapaklar milli toparlarda hökmany suratda türkmen dilinde geçildi. Emma 60-njy ýyllardan ýene-de türkmen filologiýasy fakultetinden beýleki fakultetlerde okuwlar rus dilinde alnyp barylýdy (16.2, 1989. 4, 81s.). Emma milli metbugat welin Türkmen uniwersitetini milli hünärmenleriň mekdebi hökmünde taryplap aldygyna öwdi. Geçmişde tas бүтінлеý diýen ýaly sowatsyz türkmen halky milli ýazyjylary, sungat işgärlerini orta çykardy (23.2, 1974, 13 okt. Milli kadrlar mekdebi). Şu meselede uniwersitetiň paýy ulumyş. Metbugat mysallara ýüzlenýär: 14 fakultet, 50-ä golaý kafedra, 640 mugallym milli hünärmenleriň mekdebinde işleýär. Umumy hem şowhunly ýazylan materialdan milliligiň ysam gelenok. “Bal, bal diýeniň bilen agzyň süýjemeýşi” ýaly, “milli hünärmenleriň mekdebi” diýip, şowhun edenini bilen okuw mekdeplerinde ýagdaý üýtgänok. Ýagdaý tä 80-nji ýyllaryň ahyryna, 90-nji ýyllaryň başlaryna- Türkmenistan Garaşsyzlygyny alýança şol durşuna dowam etdi. Eýýäm 80-nji ýyllaryň ahyrynda metbugat rus diline bolan garaýşyny aç-açan ýazyp başlady. Yerli ilatyň diňe 25,4%-i rus dilinde erkin gürläp

bilýär...(15.2, 1988, 11 noýa. A. Ataýewiň çykyşy). Okuw mekdeplerinde ene dilini örän ýaramaz bilýän pedagoglaram bar. Umuman 15 mün türkmen öz milletiniň dilini ýa bilmeýär, ýa-da örän ýaramaz bilýär. Türkmen dili sapak hökmünde Wuzdan we ýörite okuw mekdeplerinde meýilnamadan aýryldy (15.2, 1989 9 fewr. P. Azymowýň çykyşy). Týrkmenistana gerekli hünärler hem meýilnamalaşdyrylmady. Şol wagtlar hünärmenler meýilnama boýunça taýýarlanylýardy. Metbugat döwlete gerek boljak milli hünärmenler hakynda şeýle ýazypdy: yokary hünärli žurnalistlere isleg uly. Žurnalistika hünäri boýunça fakultet heniz açylanok we ol meýilnamalaşdyrylanok. Beýleki ýerlere (beýleki respublikalara-H.G.) gidip okamak kyn. Ýokary hünärli hünärmenleri taýýarlamaly. Meýilnamalaşdyrmakda kemçiliklere ýol berilýär (15.2, 1966, 25 mart. B. Pälwanowanyň çykyşy). Emma durgunlyk döwründe beýleki ugurlarda bolşy ýaly, okuw mekdeplerinde-de haýsam bolsa bir hünär boýunça okuwy ýola goýjak bolsaň – Moskwanyň rugsady gerekdi. Onsuz “çöp başy gymyldamaýardy”. Şeýdibem, milli metbugatyň çykyşy ýol almaýardy.

Milli işgärleri taýýarlamagyň ýagdaýy beýleki ugurly ýokary mekdeplerinde-de öwerlikli däl. Oňa idili ünsem berilmedi. “Sowet Türkmenistany” gazetini “Ökde hünärli medisina kadrlaryny has köp ýetişdireliň (15.2, 1957, 13 okt.) diýen umumy sözbaşyly ýörite sahypasyny medisina kadrlarynyň taýýarlanylşyna bagyşlapdyr. Gazetiň ýazmagyna görä, ökde hünärli medisina işgärleri ýetişdirilýär. Emma olaryň arasynda milli işgärleriň tutýan orny näçe? Žurnalistler şeýle ýagdaýlar bilen gyzyklanmady. Ähli milletden bolan medisina işgärleri biraýakdan sürüldi. Hakykatda welin türkmen oğlan-gyzlaryndan bolan medisina işgärleri azdy. Medisina institutynda okaýan 1984 talybyň 730-y türkmen oğlanlary, 360-y türkmen gyzlary. Yagdaý 50-nji ýylyň ahyrynda şeýle. Elbetde, 30-njy, 40-njy ýyllara garanda, azda-kände öňe ilerleme duýulman duranok. Emma kanagatlanarly däl. Ýagdaý 70-nji ýyllaryň ahyrlarynda-da känbir üýtgemedi. Emma metbugat welin ýagdaýy güläle-güllük edip göýýardy. Metbugat:”Ýerli milletden bolan wraçlar artýar. Wuz döräli bari 8252 wraç taýýarlanylýp, şonuň 3530-sy ýerli milletden (15.2, 1977, 30 iýun Ç. Baýryýewiň çykyşy) –

diýip ýazdy. Gazet näçe ýazsa-da, bu ýerde öwnerlikli zat ýok. Ýönekeýje hasap. Ýerli milletden bolan wraç taýýarlanylýan ähli wraçyň 40%-den sähelçe gowragyny tutýar. Eýsem, munuň özi kadaly ýagdaýmy? Elbetde, däl. Emma milli metbugat welin millilik hakynda gönüsini ýazyp bilmedi.

Ýokary okuw sähmet bilen, onda-da şatlykly zähmet bilen baglanyşdyrylsa milli işgärleriň taýýarlanylýandygy hasap edildi. Türkmenistanyň oba hojalyk institutynyň direktory A.Parajow “Institut ýaşlara garaşýar” (15.2, 1950, 19 iýul) diýen makalasynda: “Garaňky tamyň içinde tut ýapraklaryny iýýän ýüpek gurçuklarynyň sygyrdysy eşidilýär”, “Ekilen üzüm nahallarynyň arasyndaky gyzlar we ýigitler ýaş nahallara usullyk bilen seredýärler”, “Niräni görseň şatlykly, ýadawsyz zähmet. Ine, bu ýerde Türkmenistany oba hojalyk hünärmenleri bilen üpjün edýän Türkmen döwlet oba hojalyk instituty ýerleşýär” Umumy hem şowhunly ýazylan makaladan şunuň ýaly faktlary ýene getirse boljak. Faktlaryň üsti bilen oba hojalygy üçin milli işgärleriň taýýarlanylýandygy ýaňzydyljak bolunýar. Emma talyplary şatlykly zähmete baglap goýanyň bilen milli işgärleri taýýarladygyň bolýarmy?! Onsoňam bu faktlar hiç bir heňe gelmeýän faktlar. Heý-de, iýul aýynda (gazetiň makalany çap eden mahaly - H.G.) ýüpek gurçuklary, ýa-da ýaşajyk üzüm nahallary hakynda gürrüň etmek bolarmy? Barysy ýasama faktlar, ýasama gürrünler, Ynandyryjy däl. Redaksiýanyň işgärleri welin şu meselede “düzediş” girizäýmeli ekeni.

Türkmen döwlet pedagogik sungat instituty Türkmenistanda täze döredilen okuw mekdebi. Ol ýokary hünärli hünärmenleri professional sazçylyk kollektiwleri üçin sazandalary, kompozitorlary, pianinoçylary, wokalçylary, aýdym-saz mugallymlaryny taýýarlaýar. Munuň özi gowy zat. Emma 75 adamyň (jemi okaýan talyp – H.G.) 10-synyň fortepýan, 8-siniň aýdymçylyk, 8-siniň sazyň nazareti, 12-siniň halk saz gurallary, 12-siniň orkestr sazandylygy hünärlerini öwrenýändigini, 25-siniem aýdym-saz mugallymy hünärini edinýändigini aýdylýar-da, (16.2, 1974, 5, 92-93s.) türkmeniň dutar, gyjak, gopuz ýaly milli senetlerini öwrenmek “ýatdan çykarylýar”.

Institutytda milli senedi öwrenmek meselesinde soňky ýyllarda-da ýagdaý känbir üýtgemedi. Emma metbugat welin, 20-ä

golaý milli wekil bilim alýar. 1976-njy ýylda aýdym-saz mugallymlarynyň ilkinji göýberilişi bolup, onunjy bäsýyllykda (1976-1980-nji ýyllar –H.G.) medeniýet we sungat boýunça 400-den gowrak ýokary bilimli hünärmen taýýarlar (15.2, 1976, 24 awg. *K.Ezizowyň çykyşy*) diýip ýazdy. Taýýarlanyljak 400-den gowrak hünärmeniň 20-ä golaýy milli wekil bolansoň, milli hünärmenler hakynda agyz dolduryp aýdar ýaly zadam ýok. Metbugat welin şu zatlara anyk göz ýetirjigem bolmady.

Yokary okuw mekdeplerinde okaýanlaryň,olary gutarýanlaryň sany artsa-da, hünär edinmek üçin okuwa girenleriň sany az. Olaryň köpüsi häki bir ýokary bilim almak üçin okuwa girenler. “Aý, bolýa-da, ýokary okuw mekdebiniň birine burnumy sokaýyn. Diplom alsam bolýar-da” niýetli adamlar. Şeýle meýil oglan-gyzlarda 50-nji ýylaryň ahyrynda döräp başlapdy. “Ýaş kommunist” gazetini pikir alyşmak maksady bilen “Edebiýata giräýsemmikäm diýýärim”... (22.2, 1959, 12 *ýul*) diýen makalany çap edipdi. Hünär seçip almakda oglan-gyzlaryň “Indi okuwlaryň şondan (edebiýatdan – H.G.) aňsady hem ýok. Garaz, diplom alsak bolýar eken-dä!” diýen pikire gulluk edýäni köp. Makalanyň awtorynyň ýazyşy ýaly,okuwa arza berenleriň arasynda başga institutda “bagty çuwmediklerem” bar. Olar hem, “Garaz, diplom alsak bolýa-da” niýet bilen “edebiýata” (gürrün Türkmen döwlet uniwersitetiniň dil we edebiýat fakulteti hakynda – H.G.) girmek isleýär.

Netijede gury diplom almak maksady bilen okuwa girip, “boş çykanlaryň” sany-sajagy ýok. Ýa bolmasa filolog hünärli hünärmenleriň taksi sürüp, satyjy, otlularda ýolbelet bolup işläp ýöreni as däl. Pedagogik institutlarda ýaramaz hilli hünärmenleriň taýýarlanylýandygyny TK(b)P MK-nyň 1951-nji ýylyň 28-29 –njy dekabryndaky VI plenumynda-da bellenipdi. Pedagogik instituty gutaranlardan mugallym bolup işläp bilmeýänleri, onda-da ýokary klaslary okatmaga ukypsyzlary (25,2, 1g, 1\11 *ýaz, 11iş, 30 tk*) bar. Plenum ýagdaýy bilip dursa-da, ýokary okuw mekdeplerinde ökde hünärmenleriň taýýarlanylýşyny beýan edip durmak barada milli gazetleriň önünde anyk wezipeleri goýmady.

Ýagdaý Garaşsyzlygyň önüsrasynda-da şondan gowy däl. Sebäbi ýaşlaryň köpüsi hünär edinmek üçin däl-de, diplom almak

üçin okuwa girýärdi. Bu “kesel” diňe pedagogik institutlarda, uniwersitetde däl, beýleki okuw mekdeplerine-de ýaýrapdy. Politehniki hem-de oba hojalyk institutlary gutaranlardan sosiologik soraşma geçirilende, 40%-niň häki-bir ýokary bilim almak üçin okuwa girendigi, 12%-nde okuwa giren mahalynda geljekki hünärine ýaramaz garaýşyň dörendigi, 38 %-nde saýlan hünäri boýunça belli düşünjesiniň bolandygyny görkezdi (20.2, 1989, 2 apr. *Inžener wezipemi ýa-da hünär. Makala*). Diýmek, soraşylanlaryň 10%-niň ýokary okuw mekdebine näme maksat bilen girendigem belli däl. Belki, “wagt geçirmek” üçin girendir. Bolup biler. Hökmürowan düzgüni döwründe Türkmenistanda-ha ýokary okuw mekdeplerinde milli hünärmenleriň taýýarlanyşynyň ýagdaýy şeýledi. Eline diplom berilip göýberilýän “hünärmenlerem,” esasan-da ýokary bilimli mugallymlar sowatsyz bolup çykýardy. Milli metbugat sowatsyz mugallymlar hakynda ýazmady. Emma “Prawda” gazetini merkezi neşir bolansoň, “Mugallyma ikilik” (1986, 10 dek.) diýen makalany çap etdi. Makalada ýokary okuw mekdepleriniň sowatsyz mugallym işgärlerini taýýarlaýandygy tankyt edildi.

Eýsem, ýokary okuw mekdeplerinde ýaramaz hilli işgärleriň taýýarlanylmagynyň sebäbi näme? Milli metbugat gös-göni aýdyp bilmese-de, onuň sebäbini azda-kände gytaklaýyn beýan etdi. Ine, şol sebäpler:

Birijiden, Ýokary okuw mekdeplerinde ylmy hem ylmy pedagogik işgärler köp bolmaly (17.2, 1970, 1, 66s.). Emma ylmy-pedagogik işgärler köp bolmasa-da, göterimdir sanlara kowalaşylyp, talyplaryň hiç hili netije bermeyän ylmy gurnaklary artdyrylyp görkezildi. Diňe Türkmen uniwersitetiniň özünde 800 talybyň ylmy gurnagyň agzasy (15.2, 1968,20 noýa.) bolmagy biziň pikirimizi tassyklaýar. Talyp ylmyny ösdürmek üçin öňi bilen ýokary okuw mekdebini okuw hem ylmy serişdeler bilen üpjün etmeli (15.2, 1986, 13 iýun. *G. Mälikgulyýewiň çykyşy*). Okuw-terbéçilik işindäki üstünlik- okuw-material baza bagly. Emma Türkmen uniwersiteti boýunça tutuş başýyllygyň dowamynda alnan okuw enjamy 400 müň manatlykdy (20.2, 1985, 1 sent. *G.Mälikgulyýewiň çykyşy*). Üstesine-de, ylm ilkibaşda bir ugur boýunça ösdürildi. Ilatyň tutuşlaýyn sowatsyzlygyny ýok etmegiň serişdesi hökmünde gumanitar

lymlary ösdürilipdi. 1950-nji ýylda alymlyk derejesi we alymlyk ady bolan 23 mugallymyň arasynda tebigat ylymlary boýunça ýekeje-de kandidat ýokdy (20.2, 172, 26 apr. *S.Myradowyň çykyşy*).

Ikinjiden, ozalky SSSR-iň halk magaryf ulgamyndaky häli-şindi ýüze çykyan “reformalar” Türkmenistanyň ýokary okuw mekdeplerinde-de talyplary ylym-bilimden çetleşdirip, täze wezipe hökmünde önümçilik endigini “kämilleşdirmäge” gönükdiripdi (15.2, 1958, 25 okt. *A. Gurbanowyň çykyşy*), ozalky soýuzyň zawodlaryna tejribelige iberipdi (15.2, 1970 3 sent. *B.Paramonowyň çykyşy*). Pedagogik tejribeligi formal ýagdaýda geçirilse-de, milli gazetler ony ýaşyryp, “owadanlap” beýan edipdi (20.2, 1984, 14 mart *A. Myradowyň çykyşy*). Talyplar mekdep tejribeligini hakykatda birinji ýyldan başlamalydy. Tejribeligiň möhletini ýylyň-ýylyna köpeltmelidi (22.2, 1986, 28 iýun. *K.Agaýewiň çykyşy*). Ýokary hünärli milli işgärleri taýýarlamak üçin talyplaryň önümçilik tejribeligine düýpli öwrülişik gerekdi.

Üçünjiden, talyplar hünär boýunça tejribelik däl-de, uzak möhletleýin önümçilige çekilipdi, hatda olaryň kanikul döwründe-de önümçilik bilen meşgullanmagy makul bilnipdi. (15.2, 1959, 17 dek. *K. Muhammetberiýwiň çykyşy*). Soňabaka talyplaryň önümçilige çekilişi ähli okuw mekdeplerinde-de giň ýaýbaňlandyrylypdy. Uniwersitetde okap, önümçilikde işleýän talyplaryň 350-sinden 252-si kommunistik zähmet ugrunda göreşýär. Talyplaryň 76-sy kommunistik brigadasynyň agzalary we zarpçylary (22.2, 1962, 17 ýanw. *Komsomolyň XIX gurultaýy*). Gowaça meýdany talyplar üçin önümçilik tejribeligine öwrüldi. Her talyba 1,5 tonna pagta ýygmak üçin (her hana pagta 3 gram bolaýanlygynda) her talyp gowaça düýbüne 300 muň gezek eglip-galmaly. Olaryň önümçilik tejribeligi üçin Wuzlara gowaça meýdanlary berkidilse has-da gowy boljak (22.2, 1979, 20 noýa. *W. Krýäkiniň çykyşy*). Şeýle pikirleri milli metbugat çekinmän ýazdy.

Dördünjiden, okuwçylaryň girjek ugrundan başaraňlygy göz önünde tutulmady. Okuwa zehinli ýaşlar däl-de, “talantly” ene-atalarynyň aladasynda daýýanlar kabul edildi. (22.2, 1959, 19 iýun. *J.Berdiýewiň çykyşy*). Okuwa seljerilip alynmansoň, ýene-de “Talantly ene-atalaryň “kömegi” bilen talyplara ýokardyrylan

bahalar-da” goýuldy. Bilimi dogry kesditlemekdäki formalizmi ýeňip geçmek hakynda ozalky SSSR-iň Magaryf ministriliginiň karary hem çykdy. Ýokarlandyrylan baha goýmaly däldigi, ukybyna obýektiw baha bermelidigi kesgitlenipdi (20.2, 1983, 25 *maý. Baş makala*). Emma netije bermedi. “Talantly” ene-atalaryň çagalary “diplomly” bolup, “talantsyzlaryňkam” köplenç okuw mekdebi bilen hoşlaşmaly boldy.

Mysal üçin, 1961-nji ýylda Türkmenistanyň ýokary okuw mekdeplerine 1505 adam kabul edilen bolsa, 1966-njy ýylda şolaryň 880-si (ýa-da 58%) okuwy gutardy. Ýa-da ýene bir mysal. 1970-nji ýylda ýokary okuw mekdeplerine 6,1 müň adam kabul edilip, 1975-nji ýylda şolaryň 4,9 müňi (ýa-da 80,5%) , 1976-njy ýylda 6,9 müňi kabul edilip, 1980-nji ýylda şolaryň 5,6 müňi (ýa-da 81,4%) okuwy gutardy. (12. 2, 35s.). Eline diplom alan hünärmenleriň hem “gömükleri” az däldi.

Türkmenistanly ýaşlaryň birentegi ozalky soýuzyň beýleki respublikalaryna, esasan-da Moskwa, Leningrad şäherleriniň ýokary okuw mekdeplerine iberildi. Oglan-gyzlary Türkmenistandan daşardaky ýokary okuw mekdeplerine ibermek meselesi baryp-ha, 1928-nji ýylyň 1-6-njy martynda TK(b)P MK-nyň II plenumynda ilkinji gezek goýlupdy. Türkmenistanda ýakyn wagtlarda türkmen dilinde okadylýan ýokary okuw mekdeplerini açmaga mümkinçiligiň ýokdugyny göz önünde tutup, SSSR-iň beýleki etraplarynyň ýokary okuw mekdeplerine ibermek üçin türkmen okuwçylaryny rabfaklaryň, şeýle hem Orta Aziýa döwlet uniwersitetinde ýörite guralan taýýarlaýyş bölümleriniň üsti bilen taýýarlamagyň zerurdygundan ugur alynmalydygy bellenilipdi (25.2, 1g, 1\1 ýaz., 74 *iş, 30 tk*). Soýuzyň Moskwa, Daşkent we beýleki şäherleriniň ýokary okuw mekdeplerine okuwçylaryň seçilip alnyşyna has-da düýpli üns bermeli. Okuwa iberilende okuwçynyň ol ýa-da beýleki okuw mekdebinde okamaga isleginden däl-de, Türkmenistany gurmak üçin ilkinji nobatda hünärlü işgärlere hem hünärmenlere zerurlygyň mynasybetinden ugur almak hökmanydyr.

Ozalky soýuzyň ýokary mekdeplerine türkmen oglan-gyzlary azda-kände ähli ýyllarda-da iberildi. Emma olaryň okuwlary milli metbugatda köp wagtlap beýan edilmedi. 1946-njy ýyldan soň döwlet

ýolbaşçylarynyň makalalarynda ýaşlaryň birenteginiň Moskwanyň, Leningradyň, Bakuwyň, Daşkendiň we beýleki şäherleriň okuw mekdeplerinde okaýandygy, köpüsiniň oglan-gyzlarydygy ýatlanylýp başlandy (15.2, 1949 30 dek. G. Alyýewiň çykyşy). Soňra ýörite “Bular Moskwada okaýarlar” (15.2, 1953, 11 fewr.) diýen material çap edilip, Moskwanyň teatral sungaty döwlet institutynyň (GITIS) ýanyndaky türkmen teatral instituty hakynda gürrüň berildi.

Moskwada okaýan ýaşlar hakyndaky ilkinji sahypany, ýüzleýrägem bolsa birinji sapar “Ýaş kommunist” gazetini gurady (22.2, 1950, 16 fewr.). “Olar Moskwada okaýarlar” diýen sahypada talyp ýaşlaryň, aspirantlaryň çykyşlary bilen doldurylan ýörite sahypada türkmen oglan-gyzlarynyň okuw, dynç alşy doly açylyp görkezilenok. Guraksy hem umumy sözlerden okyjy hiç zat alyp bilenok. Emma “Sowet Türkmenistany” gazetiniň guran “Bular Moskwada okaýarlar” (15.2, 1950, 22 mart) diýen sahypasynda welin ýokary okuw mekdeplerinde okaýan geljekki milli işgärler barada azda-kände düşünje alyp bolýar. Moskwanyň döwlet uniwersitetinde, Çaykowskiý adyndaky konserwatoriýada, Gubkin adyndaky nebitçilik institutynda türkmen oglan-gyzlary okaýar. Geljekki tanymla hünärmenler Weli Muhadow, Abdy Annalyýew ýaly ýaşlara bilim berýändigini, Pygam Azymow, Gaýyp Nepesow, Aga Garryýew, Baýmuhammet Garryýew, Ruhy Annaýew, Geldi Orazow, Çaryýew ýaly ýokary hünärli ogullary ýetişdirdi üçin türkmen halky Moskwa minnetdar. Moskwa okuwa gelýän türkmen ýaşlarynyň sany-da ýyl-ýyldan köpeliýär. Ine, gazet ýörite sahypasynda milli işgärleriň ýetişdirilişi barada şeýleräk teswirlemäni beýan edipdir. Oňat başlangyç. Emma Moskwada, beýleki şäherlerde okaýan, ylym bilen meşgullanýan türkmen oglan-gyzlary barada guralan şunuň ýaly ýörite sahypa uzak ýyllaryň dowamynda ýekejeliginde galdy.

Milli metbugatda türkmen oglan-gyzlarynyň okuw “Adaty günleriň birinde”, (15.2, 1963, 7 apr.) “Türkmenistanly studentler gürrüň berýärler” (15.2, 1966, 28 iýun) diýen sözbaşylar bilen berlen informasion häsiýetli materiallarda örän ýüzleý beýan edilipdir. Talypdar hakynda ýazylan materiallaryň hemmesi diýen ýaly Moskwa hem Leningrad (häzirki Sankt-Peterburg) şäherlerinden. Hakykatda “türkmen talypalarynyň uly topary Kiyewiň,

Harkowyyň, Odessanyň, Stawropolyň, Krasnodaryň, Iwanowyyň, Doneskiniň, Saratowyyň, Nowosibirskiniň we beýleki şäherlerdäki ýokary okuw mekdeplerini-de (15.2, 1978 1 *ijul* B. Paramonowň *çykyşy*) gutarýardy. Diňe şularymy? Ýok. Ozalky soýuzyň “Merkezi Wuzlarynyň 129-nda türkmenistanlylaryň 3 müňe golaýy 120 hünär boýunça” (15.2, 1985, 7 *apr.* B. Öwezowyyň *çykyşy*) okady. Milli gazetler welin merkezi okuw mekdepleriniň 129-nda 120 hünär boýunça bilim alan ogan-gyzlar barada sanaýmalyja materialy çap etdi. Materiallaryň hemmesi-de habar hem korrespondensiýa žanrynda. Eger-de metbugat türkmen ogan-gyzlarynyň okuwyny hakynda interwýu, reportaž ýaly täsir ediji žanrlary ulanyp, material guranlygynda faktlary beýan etmekde guraksylykdan hem ýüzleýlikden gaça dursa-da durardy.

Merkezi şäherleriň ýokary okuw mekdeplerindäki ogan-gyzlar hakynda çap edilen materiallarda ýene-de bellemeli bir zat bar. Ol hem materiallarda köplenç “okaýanlaryň köpüsi türkmen ogan-gyzlary” diýen ýaly jümleleriň ulanylmagydyr. Eýsem, Türkmenistandan ýörite iberilenleriň arasynda ýerli milletleriň çagalaryndan başga, haýsy milletleriň çagalary okaýarka? Metbugat materiallarynda görkezilmänsoň, belli bolman galýar. Ýöne bir zat welin belli. TK(b)P MK-nyň 1928-nji ýylyň 1-6-njy martyndaky II plenumynda beýleki raýonlaryň ýokary okuw mekdeplerine diňe türkmen okuwçylaryny ibermek barada gürrüň gidipdi. Gowy başlangyjam diýdiripdi. Ya bolmasa gürrüň şol ýerde gürrünliginde galyp, soňabaka düzgünler üýtgäýdimikä? Belli däl-dä! Köplenç şol bir meňzeş (meselem “Bular Moskwada okaýarlar”, “Olar Moskwada okaýarlar” diýlip gaýtalanýan sözbaşylar) sözbaşyly materiallardan-a hiç zat aňyp bolanok. Üstesine merkezi şäherlerdäki okuw mekdeplerine giren ýaşlaryň synaglara döz gelip bilmän yzyna gaýdanlaram bardy. Emma milli metbugat dymypdy. Hakykatda welin “1965-1968 –nji ýyllarda Türkmenistan boýunça merkezi ýokary okuw mekdeplerinden çykyp gaýdanlaryň sany 40%-e ýetipdi” (12.2, 35s.).

Geliň, indi Türkmenistanyň ýörite orta okuw mekdeplerine ser salyp göreliň. Sebäbi milli işgärleri taýýarlamakda belli bir derejede olaryň hem oýnan roly uly bolupdy. Türkmenistanyň ýokary

okuw mekdeplerinde bolşy ýaly, 50-nji ýyllaryň ahyrynda ýörite orta okuw mekdeplerinde okaýnlaryň sany hem artdy. Eger-de, 6 Wuzda 13 müňe golaý talyp okaýan bolsa, 23 tehnikumda we beýleki ýörite orta okuw mekdeplerinde 13 müňden gowrak talybyň okaýandygyny (15.2, 1959, 30 apr. *Red. makala*) metbugat habar berdi. Ýörite orta okuw mekdeplerinde talyplaryň sanynyň köpeliýändigini gowy zat. San meselesinde şeýle. Geliň, indi hil meselesine aralaşjak bolalyň! Ýörite orta bilimli hünärmenleriň arasynda milli işgärleriň orny näçeräkkä?

Metbugat bu sapar welin känbir ýaşyrjagam bolmady. “Ýerli ilatdan okuwa çekmeklik göwnejaý däl. Mary meduçilişesini 1956-njy ýylda türkmen gyzlarynyň biri gutardy (15.2, 1957. 10 ýanw.) diýip, baş makalasynda ýazdy.

Soňky onýýllyklarda-da talyplaryň sany gitdigiçe artdy. 60-njy ýyllaryň ortalarynda ýokary okuw mekdepleri bilen birlikde ýörite orta okuw mekdeplerinde okaýanlaryň sany 41 müň 770 adama ýetdi. Umumy bilim berýän mekdepleri-de hasap edeniňde, adamlaryň her bir dördünjisi okaýan (15.2, 1966, 25 fewr. *TKP-niň XIX gurultaýy*) bolup çykdy. Okuwçylaryň sany gysga wagtda uçursyz köpeldi.

Dogry, talyplaryň sanynyň artmagy bilen milli hünärler hem köpeldi. Çeperçilik uçilişesinde hünärleriň sany 9-a ýetdi. Diňe şu ugurda orta bilimli işgärleriň 2 müňi taýýarlanylady. Çyzýw, hudožnik, dekorator, skulptor, hudožnik bezegçi, metaly işläp bejeriji, halyçy hünärlere (15.2, 1981 27 dek. *A. Nyýazgeldiýewiň çykyşy*) isleg artdy. Islegiň artdygyça, orta bilimli hünärmenleriň sany hem köpeldi. “Soňky baş ýylyň (1981-1985-nji ýyllar – H.G.) içinde hünärmenler bilen üpjünçilik 30% bolanlygyndan 60%-e çenli ösdi” (23.2, 1986, 21 mart. *A. Mämiliýewiň çykyşy*). Eýsem, şol hünärmenleriň hil derejesi nähili? “Sazçylyk, çeperçilik uçilişelerini, medeni aň-bilim tehnikumyny, ýörite sazçylyk mekdebini gutaranlaryň bilimi pes”. Ine, makalada şeýle diýlip nygtaldy. Ýagdaý Aşgabadýň orruk ortasynda ýerleşen ýörite orta okuw mekdeplerinde şeýle. Eýsem, welaýat şäherlerindäki mekdeplerde ýagdaý nähilikä? Welaýatyň “Mekdeplerinde aýdym sapagyny duş

gelen mugallym okadýar” (22.2, 1986, 30 sent. *B.Berdiýewiň çykyşy*).

Aýdym sapagynyň ikinji derejeli sapak hasaplanylmagyna näme sebäp bolduka? Çärjewiň (häzirki Türkmenabat) sazçylyk uçilişesini tamamlanlar hünär alyp bilmeýarmikä? Ýa-da hünärmenleriň sany ýetmeýämikä? Gazet makalasy şu sowallara jogap tapyp bilenok.

Ýörite orta okuw mekdepleriniň meselesine metbugat materiallarynda bir taraplaýyn seredilýär. Meseläniň içine girilmän, gyrasynda aýlanylýar. Özünem orta atylýan şol bir zat. Häzir tehnikumda (gürrün medeni aň-bilim tehnikumy hakynda barýar - H.G.)”metodik stendiň” (20.2, 1979, 4 noýa. *G.Garajaýewiň çykyşy*) töwereginde gürrün gitse, ýene-de sanlyja ýyldan “Okuw serişdelerinden kompleksleýin peýdalanmagyň” (20.2, 1981, 22 may *R. Rahmanowýň çykyşy*) zerurdygy nygtaldy. Orta atylýan meseläniň ikisem bir okuw mekdebinden. Okuw mekdebi bar ýerinde şo-ol gaýtalanyp gelýän tema. Metbugat uşak, onda-da gaty uşak temanyň çygryndan çykyp bilenok.

Metbugat obýekti öwrenmezden, alyp barýan işlerine göz ýetirmezden material taýýarlamaga howlugýar. Çeperçilik, sazçylyk üçilişelerinde taýýarlanylýan milli işgärleriň “ýabygorludygy” barada Medeniýet ministrliginiň habary hem bar. Emma metbugat ur-tut material taýýarlamak bilen bolýar. Sazçylyk uçilişesine saz medeniýetiniň mekdebi (15.2, 1970, 11 apr. *R. Babaýewiň çykyşy*) hökmünde garalýar. Ýa-da bolmasa geljekki hudožnik gyzlaryň (20.2, 1978, 8 mart. *W. Timugyň çykyşy*) waspy ýetirilýär. Okuw mekdeplerinde ýagdaý real bolanlygynda öwseňem, taryplasaňam bolar. Emma şol okuw mekdeplerini gutaranlaryň biliminiň pesdigini Medeniýet ministrligi boýun alyp duran mahalynda, hakykatdan daşlaşmak metbugatyň peýdasyna däl. Okyjynyň metbugata ynamyny gaçyrýar.

Umuman, ýörite orta okuw mekdepleri hakynda çap edilen materiallar kän bolmasa-da, “Mugallymlar gazetini” beýleki milli gazetlere garanyňda, material meselesinde azda-kände tapawutlanýar. Gazet “Ýörite orta okuw jaýlarynda” rubrikasyny açyp, şol rubrika astynda materiallary seýregrägem bolsa çap etdi.

Materiallarda okuw mekdepleriniň “wawwaly” meselelerine – tejribeligiň netijeliligini ýokarlandyrmak meselelerine (15.2, 1976, 9apr. *G. Gülekowyň çykyşy*) ýüzleýrägem bolsa deglip geçildi. Emma, arman, şeýle materiallar kän däl-dä! Milli gazetler ýörite orta okuw mekdepleri hakyndaky materiallaryny köplenç okuwly tamamlanlara bagyşlady. (23.2, 1962, 5 iýul. *Sahypa*). Sahypa berse bolar, eger-de materiallarda okyjylar üçin öwrenerlikli zat bar bolanlygynda. “Nobatçy” sözler bilen doldurylan çykyşlardan hiç zat öwrenip bolanok. Okyjy täsirli, öwrediji materiallara garaşýar. Ýörite orta hem ýokary okuw mekdeplerinde milli işgärleriň nähili taýýarlanylýandygy bilen gyzyklanýar.

Ýagdaý öwerlikli däl. Milli metbugat tötänlikdenmi ýa-da aslyna göz ýetirmezdenmi, “Spesialistleriň hili (onda-da Türkmen döwlet uniwersitetinde) gowylandy” (15.2, 1985, 17 apr. *Baş makala*) diýip, döşüne näçe kakasa-da, ýokarda belläp geçişimiz ýaly, geçen ýyllarda ýokary hem ýörite okuw mekdeplerinde köplenç pes hilli işgärler taýýarlanylady. Geliň, indi şol işgärleriň umumy bilim berýän mekdeplere täsiri hakynda durup geçeliň.

b) Metbugatda umumy bilim berýän mekdeplerdäki ýagdaý

Medeniýet mekdeplerden başlanýarmy? Elbetde, mekdepden. TK(b)P MK-nyň, baryp-ha, 1928-nji ýylyň 1-6-njy martynda bolan II plenumynda milli medeniýeti ösdürmek üçin ilkinji nobatda çözülmeli meseleleriň hatarynda “Ene dilindäki mekdepleri ösdürmek” (25.2, 1g, 1/1 ýaz. 74 iş, 26 tk) wezipesi goýlupdy. Ýerli milletden bolan hünärli işçileri ýetişdirmek üçin mekdepleriň, onda-da umumy bilim berýän mekdepleriň, şeýle hem professional-tehniki häsiýetdäki mekdepleriň giň setini ösdürmek wezipesi öňe sürülüpdi, sebäbi sowatlylyk halkyň medeniýetliligini-de kesgitleýärdi. Şonuň üçin ählumumy okuw medeni özgerişligi geçirmekde esasy orunlary eýelemelidir (25.2, 1g, 1/1 ýaz, 74 iş, 29tk) diýlip kesgitlenipdi.

Elbetde, sowatlylygy ösdürmek üçin mekdeplere üns bermelidigini şol plenum kesgitlemedi diýip bolmaz. Belli metbugatçy alym M. Annagurdow “Sowet Türkmenistanynda

sowatsyzlygyň ýok ediliş taryhyndan oçerkler” kitabynda şeýle faktlary getirýär: Türkmenistanda sowatsyzlygy ýok etmek, magaryf hem medeni aň-bilim ugrundaky ilkinji ädimleriň döwri 1918-1924-nji ýyllardyr. Şol döwürde metbugatam magaryf meselesi hakynda materiallary çap edipdi. “Gornist” gazetiniň 1919-njy ýylyň 26-njy we 28-nji dekabrynda çykan sanlarynda “Türkmen halky üçin ýagtylyga we medeniýete baka beýik ýol” diýen makala ýerleşdirilip, şol makalada: “Türkmen halkynyň arasynda medeniýeti we magaryfy ýaýratmak üçin ozaly bilen mugallymlary taýýarlap ýetdirmek hakynda aladalanmak zerur, mugallym bolmasa, magaryf ýok, mekdep bolmasa, medeniýet ýok” diýilýär (2.2, 21-22s.). Şeýlelikde, her bir ýurduň medeni derejesi barada gürrüň edilende, ozaly bilen onuň ilatynyň sowatlylyk derejesine salgylanýar. Diýmek, medeniýetiň ösmegi üçin ýurduň ilatynyň sowatlylyk derejesiniň ösmegi zerur bolup durýar. Ilkinji nobatda umumybilim berýän mekdeplere üns bermelidi. Şeýle hem edildi. “Aňyrsy ýigirmi ýyldan sähelçe köpräk wagtyň içinde Türkmenistanda sowatsyzlygy ýok etmek işi esasan tamamlandy. 1940- 1941-nji okuw ýylynyň ahyrynda Türkmenistanda dokuz we şondan ýokary ýaşly ilatyň 81,9%-i sowatlydy. Ilatyň sowatlylyk derejesi Beýik Watançylyk urşundan soň has-da artyp, 1945-1946-njy okuw ýylynyň ahyrynda 91,6%-e ýetdi (2.2, 372-373s.).

Uruşdan soňky ýyllarda-da milli metbugat ilatyň medeni derejesini ýokary götermek, türkmen halkynyň milli abraýyny, guwanjyny galkyndyrmak üçin okuw ugrundaky ýörişi güýçlendirmelidigini wagyz edýän materiallarynda nygtap durdy. Mekdepler ösdürilmese, “Halkyň medeniýetini ýokary götermekde degişli gerim bolmasa, apparaty ýerli halk bilen üpjün etmek, döwlet, hojalyk we medeni gurluşyk işini бүтін güýji bilen öňe sürmäge ukyply ýokary bilimli milli intelligensiýany çalt ösdürmek ýaly möhüm meseläni çözüp bolmaz” (15.2, 1947, 8 iýun. Ş. Batyrowyň çykyşy). Şonuň üçin okuwa üns bermeli. Türkmen oglan-gyzlarynyň mekdeplerde okamagyny oňat ýola goýmaly.

Mesele aýdyň. Emma metbugatyň nygtaýsy ýaly, halk magaryfynyň işine düýpli üns berilmese, medeniýetiň ýokary göterilmegini, milli türkmen intelligensiýasynyň hatarynyň ösmegini

bökdär. Eger orta we ýokary mekdeplerde ýerli halkdan okuwçylar üzül-kesil köpeldilmese, diňe 1-2 ýyldan däl, hatda 5-6 ýyldan soň hem ýokary bilimli milli hünärmenler häzirki ýaly az bolar, türkmen milli intelligensiýasynyň hatary häzirki ýaly selçeň bolar (15.2, 1948, 27 few. *Baş makala*). Halk magaryfynyň işiniň gowşakdygynyň sebäbi gazet makalasynda derňelýär: partiýa guramalarynyň halk magaryfyna ýolbaşçylygy gowşak. Býuro mežlislerde bu meselä seýrek garalýar. Raýkomyň, obkomyň birinji sekretarlary halk magaryfyna degişli ýygnaklara, konferensiýalara köplenç gatnaşmaýar. Halk magaryfy ýatdan çykarylan uçaştoga meňzeýär. Raýon hem oblast ýolbaşçylary kolhoz-sowhozlara ýygy-ýygdydan barýarlar. Hojalyk işi bilen tanyşýarlar. Hatda at ýataklaryna, towuk keteklerine çenli aýlanýarlar. Emma mekdebe barmagy welin “ýadyndan” çykarýarlar.

Hakykatda welin medeniýeti ýokary götermek üçin ilatyň sowatlylygyny ýokary götermeli. Sowatlylygyň ýokary göterilmegi döwletiň ýokary göterilmegidir. Şeýle maksat bilenem ozalky soýuzyň hökümetiniň karary bilen 1949-1950-nji okuw ýylyndan başlap obalarda hökmany ýediýyllyk okuw girizildi (15.2, 1949, 30 dek. *G. Alyýewiň çykyşy*). Diýmek, türkmen halkynyň medeniýetini medeni aň-bilim edaralary, ýokary okuw mekdepleri, Ylymlar akademiýasy, milli ýazyjylarymyz, kompozitorlarymyz, hudožniklerimiz bilen bir hatarda, esasan milli mekdeplerimiz kesgitleýär (15.2, 1959, 6 fewr. *J. Garaýewiň çykyşy*). Mekdeplerde-de medeniýeti ýokary götermek ugrundaky göreşde halk mugallymy esasay daýanç bolmaly. Umumy sekizýyllyk okuwy amala aşyrmaly (15.2, 1960, 16 awg. *Mugallymlaryň VI gurultaýyna*). Umuman, halk magaryf ulgamyny üýtgedip gurmaly. Sebäbi Türkmenistan komsomolynyň XIX gurultaýynda aýdylyşy ýaly, “4 klas bilen kommunizm gurup bolmaz” (22.2, 1962, 4 apr. *Okamaýan çaga bolmaly däl*). Ýakyn onýyllykda mekdep ýaşyndaky çagalaryň hemmesiniň orta bilimli bolmagyny gazanmaly.

Ählumumy orta bilimine-de geçildi. Emma ählumumy orta biliminiň-de meseleleri az bolmady. 80-nji ýyllaryň başynda halk hojalyk meýilnamasy boýunça orta bilim bermek meýilnamasy 97,8% ýerine ýetirildi. Bilim meýilnama girizildi (16.2, 1980, 11, 78

s.). Halk hojalyk meýilnamasy bilen ölçeldi. Bilimiň ýagdaýy hakykatda näderejede? Milli metbugat bilimi nähili beýan edipdir? Geliň, şu sowallara jogap tapjak bolalyň.

Milli metbugat Beýik Watançylyk urşunyň yz ýanyndaky ýyllardan bilimiň ýagdaýyny turuwbaşdan mekdepleriň sany bilen kesgitläp başlady. Munuň hem sebäbi bardy. Türkmenistanyň Magaryf ministrligi boýunça 1950- nji ýyla çenli mekdepleriň sanyny 1075-ä, şol sanda şäherlerde 130-a, oba ýerlerinde-de

945-e ýetirmelidi. Şol wagta çenli mekdeplerde okaýan okuwçylaryň sanyny 195 müňe, şol sanda şäherlerde okaýanlaryň sanyny 52,9 müňe, oba ýerlerindäkilerem 142,1 müňe çenli köpeltmelidi (3.2, 134s.).

Türkmenistanda mekdepleriň sany hem ýylsaýyn köpelip başlady. Eger 1947-nji ýylda “Respublikada 1000-den hem gowrak mekdep” (15.2, 1947, 9 fewr. *Makala*) bar bolan bolsa, 1948-nji ýylda “Mekdepleriň sany 1083-e” (15.2, 1948, 22 okt. *Ş. Batyrowyň çykyşy*), 1949-njy ýylda hem 1200-e ýetdi (15.2, 1949, 14 sent. *TK(b)P MK-nyň karary*). Şol ýyl mekdeplerde okaýan çagalaryň sany 204 müňe barabar boldy. Milli metbugatyň ýazyşy boýunça, Türkmenistanyň halk magaryfynyň 1950-nji ýyla çenli döwürdäki wezipesi eýýäm artygy bilen ýerine ýetirildi. Emma T. Berdiýewiň “Türkmenistanyň mekdepleriniň taryhy boýunça oçerkler” kitabynda welin eýýäm başgaça sanlar getirilýär. Kitapda getirilýän maglumatlara görä, 1945-1946-nji okuw ýylynyň özünde mekdepleriň sany (296 sany başlangyç, 676-doly däl orta, 115-orta mekdep) 1087-ä ýetdi. 1949-1950-nji okuw ýylynda bolsa (431-başlangyç, 731-ýediýyllyk, 91-orta mekdep) mekdepleriň sany 1253-e ýetdi. Okuwçylaryň umumy sany 210.663-e barabar boldy (3.2, 140s.).

Görnüşi ýaly, milli metbugat 1949-njy ýyldaky mekdepleriň sanyny 1200, okuwçylaryň sanyny 204 müňe barabar diýip görkezen bolsa, görkezilen kitapda şol okuw ýylynda mekdepleriň sanynyň 1253-digi, okuwçylaryň sanynyň hem 210.663-e barabardygy nygtalýar. Tapawut kiçi-girim däl. Haýsysy dogry? Ýöne milli metbugatyň sanlary tegeläp alyp, “gowrak” “barabar” ýaly sözleri getirmegi welin şübhe döretmän duranok. Herhal, metbugat şunuň

ýaly resmi faktlary getirende, anyk sanlara daýanyp, “barabar”, “gowrak” diýen ýaly sözleri ulanmasa ýagşy. Onsoňam material taýýarlanylanda magaryf organlaryndaky delillendirilen sanlara daýanmaly. Materiallarda sanlary çen-çak bilen ulanmak bolmaz.

“Sowet Türkmenistany” gazetinde welin bary-ýogy üç aýyň dowamynda çap edilen materiallarda-da mekdepleriň sany dürli hili getirilýär. Gazet “Täze okuw ýyly” diýen baş makalasynda (1952, 31 awg.), “Häzir respublikada 1162 mekdebiň 210 müňden gowrak hem okuwçynyň bardygyny (1949-njy ýylda 1253 mekdebiň 210663 okuwçy bardy – H.G.) ýazýar. Şol ýylyň 17-nji oktyabryndaky sanynda SSKP-niň XIX gurultaýy hakyndaky materialda Türkmenistanda 1224 mekdebiň bardygy nygtalýar. Bir gazetde bir zat hakynda getirilýän sanlar deň däl. Bularyň haýsysy dogry? Okyjylar üçin düşnüksiz bolup galýar.

Diňe bir “Sowet türkmenistany” gazetini däl, Türkmenistanyň Magaryf ministrliginiň gazetini bolan “Mugallymlar gazetinde” hem şol bir ýyldaky mekdepleriň sany dürlüçe getirilýär. Gazet: “1952-1953-nji okuw ýylynda Magaryf ministrliginiň ulgamynda 1154 mekdep, okaýan çagalaryň sany 209 müňden hem gowrak” (20.2, 1952, 7 noýa. G. Amanmyradowyň çykyşy) diýip ýazýar.

Milli gazetler mekdepleriň, okuwçylaryň sanyny dürlüçe ýazsalar, Türkmenistanda halk magaryfynyň “gülläp ösýändigini” hak. Onda näme üçin “Prawda” gazetini “Okuw ýylynyň bosagasynda” (21.2, 1971, 23 awg.) diýen baş makalasynda mekdepleriň gurluşygynyň pesdigi üçin Türkmenistany tankytлады? Okuw ýaşly çagalaryň sany ýylsaýyn artýar. Metbugatyň ýazyşyna syn etsen, mekdepleriň sany-da köpeliýär. Mekdepler köpelse-de, okuwçylary Orsýetdäki ýaly bir smenada okatmak mümkin däl. Iki smenada okatmaly bolýar. “Prawda” gazetini, ana, şonuň üçin Türkmenistanyň magaryf ulgamyny tankyt edýär.

Milli metbugat welin mekdepleriň hem okuwçylaryň sanynyň artýangyny ýazmagyny dowam etdirdi. Eger 1972-nji ýylda 1648 mekdep bolup, okuwçylaryň sany 580 müň (15.2, 1972, 2 sent., O. Orazmuhamadowyň çykyşy) bolan bolsa, iki ýyldan soň okuwçylar 620 müňe (15.2, 1974, 5 okt. G.Kandeliskiniň çykyşy) (bu ýerde diňe

gündizki mekdepleriň gürrüni edilýär – H.G.) ýetdi. Ondan soňky iki ýylyň içinde okuw ýaşly çagalaryň sany 50 müňe çenli köpelip, orta bilim berýän gündizki mekdepleriň 1700-sinde 670 mün (*15.2, 1976, 29 awg. G.Kandelinskiň çykyşy*) çaga okady. Okuwçylaryň sanynyň köpelmegi, şoňa laýyklykda mekdepleriňem artmagy, ýokarda belläp geçişimiz ýaly, kanuna laýyk zat. Emma 1978-nji ýylda umumy bilim berýän mekdepleriň sany 1555, okuwçylaryň sany hem 668 mün diýlip (*15.2, 1978, 17 awg. Baş makala*) görkezilmegi welin geň galdyryr. Munuň özi soňky iki ýylda okuwçylaryň sanynyň köpelmän, mekdepleriň hem artmandygyny aňladýarmyka?! Gazet materialyndan çen tutsaň-a, soňky iki ýylda mekdepler köpelmän, gaýtam ozalkysyndan 145, okuwçylaryň sanam 2 mün kem. Näme üçin beýle? Ýa-da munuň özi halk magaryfynda “gülledilen” sanlaryň netijesimikä?! Düşnüksiz bolup galýar.

Gazetiň indi şondan 6 ýyl geçirip ýazan baş makalasyna dolanyp geleliň. Gazetiň ýazyşy ýaly, “15 69 mekdebe okuwçylaryň 771,6 müňüsiniň barmagy” (*15.2, 1984, 1 sent. Baş makala*) göz önünde tutulýar. Baş makala ynansaň soňky alty ýylyň içinde baryýogy 14 sany mekdep artan bolsa, okuwçylaryň sany 103,5 mün köpelpidir. Mekdepleriň sanynda ösüş ýok. Ozalky “gurlan” mekdepler gitdigiçe azalýar. Belki-de, ozalky “gurlanja” mekdeplerem ýykylyp başlandyr. Bolmasa metbugat 90-njy ýyllaryň başynda ahyry magaryf ulgamyny real beýan etmekde ilkinji ädimi, onda-da möhüm ädimi ädip, mekdepleriň 183-siniň awariýa ýagdaýdadygyny, 305-siniňem düýpli remonta mätäçdigini (*15.2, 1990, 7 okt. Ö Nepesowyň çykyşy*) ýüze çykarmazdy. Ozalyndan şeýtmelidi. Emma hökmürowan düzgüniň zabun döwri metbugatyňam elini baglapdy. Ol-a mekdepleriň sanyny dogry görkezmek ekeni, milli mekdepler hakynda-da känbir sesiňi çykaryp bolanokdy.

Türkmenistanda milli mekdepler ösüşe eýe bolupdy. Umuman milli mekdep babatynda bitirilen işler kän. Umumy bilim berýän mekdep diýilýäniň özi-tarp ýerden, bu babatda hiç bir tejribäniň ýok ýerinde döredilipdi. Beýik Watançylyk urşundan soň öndüriji güýçleriň ösmegi bilen halk magaryf işiniň berkemegine şert döredi. Ählumumy ýediýyllyk bilim durmuşa geçirildi. Eýýäm 50-nji

ýyllaryň ikinji ýarymyndan uly şäherlerde onýyllyk bilime geçilip ugraldy. Milli mekdepleriň seti giňeldi. Ýerli ilat şähre göçüp geldi. 1955-1956-njy okuw ýylynda şäher ýerlerindäki mekdepleriň üçden iki essesinde milli dilde okadyldy (20.2, 1977, 12 okt. T. Durdyýewiň çykyşy).

Emma tä 50-nji ýyllaryň ortalaryna çenli milli mekdepler, milli dilde okadylyşy hakynda metrbugat känbir materialam çap etjek bolmady. Bolmasa Türkmenistan mugallymlarynyň 1947-nji ýylyň 19-njy awgustynda bolan II gurultaýynda şäherde ýaşanlaryň çagalarynyň obalara gidip okamaga mežbur bolýandygam aýdylypdy. “Näme üçin Mary şäherinde şu wagta çenli türkmen mekdebi açylmaýar?” (15.2, 1947, 22 awg. *Mugallymlaryň II gurultaýy*) diýen sowalam goýlupdy. Metbugat gurultaýyň materiallaryny çap etmek bilen oňdy. Mesele gozgamady. Sowalam jogapsyz galdy.

Diňe 50-nji ýyllaryň ortalarynda metbudatda milli mekdepleriň gurluşygy hakynda mesele gozgalyp başlandy. “Sowet Türkmenistany” gazetini Mary raýonynyň “Kommunist” kolhozynyň umumy ýygnaýynyň tabşyrmagy boýunça ýazylan: “Mekdep hakynda hakyky halk aladysyny edeliň (15.2, 1954, 6 apr.) diýen makalany (bu ýerde “näme üçin “Mugallymlar gazetini” çap etmändir?” diýen sowalam gelip çykýar - H.G.) çap etdi. Makalada esasy gürrüň mekdep gurluşygyna kolhoz serişdesiniň göýberilişi hakynda barýar. Emma kolhoz inisiatiwasynyň nähili goldaw tapandygy birbada metrbugatda belli bolman galdy.

Inisiatiwa görkezilip, çap edilen materialdan 2 aýdan gowrak wagt geçensoň, gazetiniň baş makalasynda inisiatiwa görkezen kolhozyň ady tutulyp, mekdep jaýyny şu ýyl ulanmaga berjekdigi, şol hojalygyň asylyly döbine eýerip, Ýolotenden Molotow adyndaky kolhozyň hem mekdebiň gurluşygyny ýaýbaňlandyrandygy agzalyp geçilýär (15.2, 1954, 17 iýun *Baş makala*). Inisiatiwa görkezen kolhoz barada, şol ýerde işleriň gidişi hakynda ýörite materiala derek baş makalada ýüzleýräk agzalyp geçilýäýär. Hatda gazetiniň ýörite çap eden “Mekdep jaýlarynyň gurluşygyna köp üns bermeli” (15.2, 1954, 14 okt.) diýen makalasynda-da obalarda mekdep jaýlarynyň gurluşygynyň has pes derejede alnyp barylýandygy nygtalýar-da, marylylaryň inisiatiwasy hakynda ýekeje sözem agzalmayar.

Ahyry 15 aýa golaý wagt geçensoň, redaksiýa tarapyndan ýazylan “Mekdepleri täze okuw ýylyna göreldele taýýarlamaly (15.2, 1955, 27 *ýul*)” diýen makala çap edilip, onda Mary raýonynyň “Kommunist” kolhozynyň inisiatiwasynyň goldanylýandygy, Türkmenistan boýunça 1954-nji ýylda kolhozlaryň serişdesi boýunça 22 mekdebiň gurlandygy, ýene 58 kolhozyň hem mekdep gurmagy borç edinendigi habar berildi. Görnüşi ýaly, mekdep gurluşygynda azda-kände edilen işler bar. Emma milli metbugat obalardaky milli mekdepleriň gurluşygyny yzygiderli beýan etmedi. Inisiatiwanyň nähili goldanyandygy 15 aýdan soň habar berilse, metbugat sözüniň netijeliligini ýokarlandyryp bolmaz. Inisiatiwa görkezmek, ony metbugatda çap etmek-de o diýen kyn däl. Emma ony metbugatda yzygiderli beýan etmekde iş bar. Milli metbugatyň iň gowşak taraplarynyň biri hem şu mesele bolsa gerek.

Obalarda çagalaryň köpelişini nazara alyp, milli mekdepleriň sanyny artdyrmak, olary esasan hojalyklaryň hasabyna gurmak gowy zat. TKP MK-nyň 1V plenumy kolhozlaryň serişdeleriniň hasabyna mekdepleri gurmagy we enjamlaşdyrmagy karar hem etdi (15.2, 1957, 3 *mart*). Netijesem erbet bolmady. Gurulýan mekdepleriň sany hem artyp başlady. Emma oňat başlangyç gazet materiallarynda beýanyny tapmady. Metbugatyň ökde zady inisiatiwany çap etmek, formalizmiň “gözüni çykarmak” Ýene-de bir mysal getireýin.

“Sowet Türkmenistany” gazetini “Bir smenalaýyn okuwa geçmek ugrunda” diýen umumy sözbaşy bilen ýörite sahypa (1960, 10 *mart*) berdi. Sahypada Çärjew etrabyň zähmetkeşleriniň respublikanyň ähli kolhozlaryna, mugallymlaryna ýüzlenmesi çap edilip, onda kolhozlaryň serişdeleriniň hasabyna mekdep gurmak hem enjamlaşdyrmak barada inisiatiwa bildirilýär. Bu eýýäm marylylaryňkydan soň görkezilen ikinji inisiatiwa. Bir tarapdan munuň özi gowy zat. Emma ikinji tarapdan welin formalizmi has-da “gülletmek” boldy. Bir zada üns bereliň. Şu sahypada çärjewlileriň inisiatiwasy berildi. Entek ol okyjylaryň hiç birine-de ýetmändi. Habarsyz bolmaly. Emma geň galdyrylan ýeri şol sahypada Sakarçäge raýkomynyň sekretary N. Berdimyradowanyň “Çärjewlilerden galmarys” diýen makalasy boldy. Inisiatiwa görkezilip ýazylan makala bilen bir sahypada çap edilen ikinji material. “Inisiatiwa

ýaýramanka nähili ýol bilen ol eýýäm goldanylyp ýörkä” diýdirjekdigi hak. Diýilse-de, sowet döwründe metbugatyň şunuň ýaly “iş usullaram” bardy. Ýöne bu ýerde “Sowet Türkmenistany” gazetiniň redaksiýasynyň has çökderräk ýeri, inisiatiwanyň çykan gününüň ertesi çap etmek üçin taýýarlanylýp goýlan materialyň ýalňyşlyk bilen şol bir sanda berilmegi bolsa gerek.

Formalizme boýalan “inisiatiwanyň-da”, materiallary zoraýakdan çap etdirillýän metbugatyň-da bu ugurda kän ýol geçmejegi hak. Metbugat sahypalarynda inisiatiwa ýatdan çykdy. Emma oba ýerlerinde welin mekdep gurluşygy ýatdan çykmady. Guruldy. “Geçen 7 ýylda (1954-nji ýyldan bäri-H.G.) 11280 orunlyk mekdep salyndy. Indiki 7 ýyllykda mekdep we internat jaýlarynyň sany 5 esse köp bolar (15.2, 1960, 15 iýul, M. Amanowyň çykyşy) – diýip, gazet habar berdi.

Köpem bolmasa-da, ýagdaýa görä oba ýerlerinde mekdep guruldy. Ýöne welin okuw ýylyna taýýarlyk diňe mekdep jaýlary bilen çäklenenok ahyr. Taýýarlyk hakynda gürrüň gidende: “Biz syýa çüýşejiği we syýa, ruçka we pero, galam we rezinka, surat çotgajygy we reňk, sumka we suw içmek üçin bak we kružka, nebit çyrasy we çüýşesi, mel we esgi ýaly başga “ownuk-uşak” zatlar hakynda hem unutmaly däldiris (19.2, 1946, 1-2, 9s.) diýip žurnal ýazdy. Makalanyň ýazylan wagtyňy göz önüne getirmeseň, bir hili geňräk hem görünýär. Material döwrüne görä ýazylaýanda-da, biziň pikirimizçe, taýýarlyk işi juda “ownadylypdyr”.

“Täze okuw ýylyna taýarlanmak- mekdebiň remonty, mekdep abzallaryny bejermek däl. Munuň özi dar düşünje – diýip gazet ýazdy. – Ilkinji çäre geçen okuw ýylynyň jemini jemlemekdir, netije çykarmakdyr” (15.2, 1948.30 iýun A.Saparowyň çykyşy). Göräýmäge oňat pikir. Emma awtor sözünde tapylaýanok. Şol makalanyň hem köp bölegini mekdep jaýlarynyň remonty, odun taýýarlamak, abzallary remont etmek, klasy enjamlaşdyrmak, galam, syýa, ruçka bilen üpjünçilik, okuwçy çekmek ýaly meseleler tutýar.

Okuw ýylyna taýýarlyk işinde ähli meselelerem wajyp welin “okuw kitaplary, okuw maksatnamalary we görkezme esbaplar bilen üpjün etmek örän möhüm işdir” (15.2, 1952, 24 may. T. Mämmedowyň çykyşy) diýip gazet belledi. Şu we şuna meňzeş

möhüm “döwlet ähmiýetli” wezipeler material çap bolanyndan soň altynjy gün diýlende, “Täze okuw ýylyna taýýarlygy gijikdirmeli däl” diýen baş makala (1952, 30 maý) hem gaýtalandy. Arasyna wagt salman şol bir zady yzly-yzyna gaýtalap durmak bilen metbugat näme utýarka?

Taýýarlyk meselesinde partiýa we sowet guramalarym ýatdan çykarylmaýdy. Sebäbi redaksiýanyň partiýa durmuşy hem-de sowet gurluşy bölümleri aýlyk iş meýilnamalaryny tassyklarynda hersi-de, özüçe okuw ýylyna taýýarlyk hakyndaky baş makalany meýilleşdirýär. Onsoň bir aýyň içinde iki sany meňzeşje baş makala çap edilýär. Olaryň biri-birinden tapawutly ýeri her bölüm öz funksiýasy boýunça wezipe goýýar. Sowet gurluşy bölümi sowetler bilen iş salşansoň, “Çagalary hasaba almak işini mekdep işgärleri bilen birlikde ýerli sowetleriň ispolkomlary geçirmelidirler (15.2, 1952, 15 iýul. Baş makala) diýip ýazsa, partiýa durmuşy bölümi: “Okuw ýaşly çagalary her öýe aýlanyp, görüp hasaba almaly. Bu işde partiýa guramalary mekdep işgärleri bilen deň jogapkär (15.2, 1952, 12 awg. Baş makala) diýip nygtaýar.

Ýokary synp okuwçylary oba hojalyk işlerinden daşgary mekdep jaýlarynyň remontyna-da çekildi. Munuň özi, birinjiden, okuwçylarda fiziki zähmete höwes döretmekdäki, ikinjiden hem mekdep jaýynyň remontyna sarp edilýän harajaty kemeltmekdäki peýdasy bilen delillendirilýär (15.2, 1959, 31 iýul. Baş makala). Bolmanda-da, her bir paýhassyz hereketi haýsy bir “sebäpjik” bilen delillendirmek şol döwürde kada öwrülipdi.

Eýsem-de, okuw ýylyna taýýarlygyň barşyndaky kemçilikleri tankytlaýan materiallar çap edilmedimikä? Seýregem bolsa çap edildi. Kemçilikler köplenç hem baş makalalarda agzalyp (meselem, “Täze okuw ýyly ýetip gelýär” diýen baş makala. “Sowet Türkmenistany”, 1965, 23 iýul) geçildi. Emma baş makalalarda öz salgylaryna aýdylýan tankyda ýerli organlar känbir üns hem berenoklar. Onsoň redaksiň çykyşyna üns berilmeýändigini gaty görüp, tankydy makala çap eden halatlaram boldy. (15.2, 1965, 18 awg. N. Nudyýewiň çykyşy).

Milli metbugatda okuw ýylyna ýýarlyk boýunça ýaryş yglan etmek-de 50-nji ýyllaryň başyndan däbe öwrüldi. Elbetde, oňat

guralan ýaryşyň hereketlendiriji güýçdügini inkär etmek bolmaz. Özara bäsdeşligi metbugatda nähili beýan etmeli? Gep şunda. Mälim bolşy ýaly, ýaryş metbugatda esasan üç sany etap boýunça beýan edilýär (14.2, 41-42s.). Olar esasan taýýarlyk, ýaryşyň gidişi hem-de jemlenme etaplary. Taýýarlyk etapynda esasan öňde baryjylaryň ýüzlenmesi, nazaret makalasy, korrespondendensiýa, okyjylaryň hatlary ýa-da borçnama çap edilýär. Ýaryşyň gidişi beýan edilýän etapda syn, reportaž, interwýu, reýd, “metbugat-merkezi”, kommentariýaly maglumat, ýaryşyň gündeligi, göçme redaksiýa materiallary berilýär. Ýaryşyň jeminde hasabat, metbugata syn, “tegelek stoluň” başyndaky söhbet, “Açyk hatlar günü”, “Ykdysady klublar”, öňde baryjy tejribäniň mekdebi, oçerk zarisowka ýaly žanrlar hem rubrikalar ulanylýar.

Ýaryşyň birinji etapynda ýaryşyň gyzyklandyryjy ýagdaýy, mundan beýläk öňde durýan täze wezipeler çözülmelidir. Şonuň üçin ýaryşyň birinji etapyndaky žanrlary, rubrikalary ulanmaly. Emma “Sowet Türkmenistany” gazetinde bu düzgün saklanyлмаýar. Gazet 1950-1951 –nji okuw ýylyna taýýarlyk (remont, mugallymlar üçin jaý gurmak we ş.m. meseleler) boýunça marylylaryň ýüzlenmesini çap etmek bilen oňaýar (15.2, 1950, 24 may). Ýaryşyň birinji etapyndaky beýleki rubrikalardan, žanrlardan peýdalanmaýar. Resmi, guraksy hem umumy ýazylan ýüzlenme okyjyny özüne çekmeýär. Mundan beteri ýaryşyň ikinji etapyň beýan edilişem göwnējaý däl. Ýüzlenme çap edilenden bir aý geçensoň, makalanyň birýerräginde “Marylylaryň çagyryşy goldanyldy (15.2, 1950, 28 iýun. A. Ataýewiň çykyşy) diýen jümle getirilmek bilen “ýaryş” jemlenildi. Formal guralan ýaryş hiç hili netije-de bermeýär.

1951-1952-nji okuw ýylyna taýýarlyk barada faraplylaryň ýüzlenmesi-de formal guralan ýaryşlaryň biri. Dogry, ýüzlenmäni TK(b)P MK makullady we ony “Sowet Türkmenistany”, “Turkmenskaýa iskra”, “Ýaş kommunist”, “Komsomoles Turkmenistana” gazetlerinde çap etmegi karar hem etdi (15.2, 1951, 14 apr.). Ýüzlenmäni metbugatda çap edeniň bilen iş tamamlanaýýarmy?! Ýaryşyň birinji etapynda göz öňüne tutulan şertler ýerine ýetirilmedi. Ýaryşyň ikinji etapy – beýan edilişi 15-20 setirlik habar bilen oňduryldy (15.2, 1951, 24 apr. M.Körowyň

çykyşy). Kompartiýanyň “deminiň” ýer sarsdyrýan döwründe çetki etraplaryň haýsydyr bir mekdebiniň işi-de TK(b)P MK-nyň býurosýnda ara alnyp maslahatlaşyldy. Stalin raýonynyň (häzirki Murgap – H.G.) 18-nji orta mekdebiniň-de okuw ýylyna (çagalary hasaba almak, mekdep jaýyny, okuw esbaplaryny remont etmek, odun taýýarlyk we ş.m.) taýýarlyk işi ara alnyp maslahatlaşyldy we oňlanyldy. Gazet şol mekdebiň işi hakynda ýörite sahypa berdi (15.2, 1951, 15 awg.) Emma gazet sahypasynda beýleki mekdeplere görelde bolar ýaly hiç hili tejribe ýok. Hatda şol wagt mekdep meselesinde faraplylaryň ýüze tutulan ýüzlenmesine-de jogap ýok. Diýmek, mekdebiň işiniň býuro mejlisinde ara alnyp maslahatlaşylmagy-da, “tejribe” hökmünde gazetiň bir sahypasynyň berilmegi-de formallygyň bir görnüşinden başga hiç zat däl.

Formallykdan gelip çykýan gözboýagçylyk ýaryşyň jemleýji etapýnda-da ulanyldy. Ine, faraplylaryň ýüzlenmesi: “Faraplylaryň watançylyk inisiatiwasy respublikamyzyň hemme zähmetkeşleri tarapyndan gyzgyn garşylanyldy. Şonuň netijesinde zähmetkeşler köpçüliginiň giň gatnaşmagy bilen, jemgyýetçilik guramalary tarapyndan mekdepler üçin ençeme täze jaýlar salyndy, ýüzlerçe mekdep jaýlary hem-de mugallymlar üçin ýaşaýyş jaýlary düýpli remont edildi (15.2, 1951, 1 sent. *Baş makala*) – diýlip, şeýlerägem jemlenildi. Ine, onsoň, okyjy şu umumy sözlerden ýaryşyň netijesi hakynda nähili maglumat alandyr öýdýärsiňiz?! Hiç hili. Mekdepleriň şunuň ýaly “ýaryşlary” başga-da az däl. Türkmengala raýonynyň magaryfçylary-da Ýolöten raýonynyň magaryfçylary bilen ýaryşdy. Bu ýaryşda-da “formallyk gülläp ösdi”. Diňe mekdebiň okuw ýylyna taýýarlygy gözden geçirilýär. Mugallymyň ussatlygy, şahsy göreldesi göz önünde tutulmaýar Baza kärhanalary bilen mekdepleriň arasynda “köpri” gowşak (20.2, 1987, 2 awg. *A Baýlyýewiň çykyşy*). Milli metbugat ahýry 80-nji ýyllaryň ahýrlarynda guralýan ýaryşlarda meseläniň formasyna kowalaşylyp, esasy meseläniň - çagalara bilim bermek meselesiniň daşyndan öwrülip geçilýändigini boýun aldy. Möhüm meseläniň çözgüdine garaşýlan meseläni gozgady. Teklibe-de garaşdy. Emma ýerlerden hiç hili teklibem bolmady.

Okuwyň gidişinde gatnaşyk hem ýetişik esasy mesele. Milli metbugat, eýsem şu meseläni nähili beýan etdikä!!

Beýik Watançylyk urşy gutaran badyna milli metbugat umumy hökmany okuw hakyndaky meselä üns berdi. “Şu ýyl (1949-njy – H.G.) SSR Soýuzynyň Ministrler Sowetiniň karary boýunça hemme ýerde ählumumy hokmany ýediýyllyk okuw girizilýär. Başlangyç synpy gutaran 5-nji synpa okuwa hökman çekilmeli” (15.2, 1949, 1 iýun. *Baş makala*) – diýip gazet ýazdy. TSSR-iň 25 ýyllygy hakynda TK(b)P MK-nyň kararynda nygtalyşy ýaly, halk magaryfynda esasy wezipe mekdep ýaşly (7 ýaşly – H.G.) çagalaryň ählisini mekdebe çekmekden, ählumumy hökmany ýediýyllyk okuwy durmuşa geçirmekden ybarat (15.2, 1949, 14 sent.). Şeýlelikde, 1949-1950-nji okuw ýylynda ählumumy hökmany ýediýyllygyň girizilmegi bilen türkmen orta mekdeplerinde okuwçylary kabul etmegiň döwlet plany ýerine ýetirildi (15.2, 1950, 27 ýanw. *Baş makala*). Ählumumy ýediýyllyk, şäherlerde bolsa onýyllyk okuwyň amala aşyrylyp başlanmagy ýurduň hemme ýerinde hökmany orta bilime geçilmegine mümkinçilik döretdi. Gysga wagtda munuň özi, elbetde, uly üstünlik. Emma gazetiň ählumumy orta bilime geçilensoň, “Halkymyzy boýdan-başa ýokary bilimli etmek meselesi çözüler (15.2, 1951, 3 mart. A. Annanurowyň çykyşy) diýip nygtamagy welin halk magaryfyna real garalmaýandygyndan, umumy üstünlikde hil meselesinde sanyň agdyklyk edýändiginden habar berýär. Dogry, mekdeplerde okuwçylaryň sany artdy. Metbugatyň ýazyşyça, hatda “1951- 1952-nji ýyllarda 8-10-njy synplarda okaýan türkmen gyzlarynyň sany 1948-1949-njy ýyllardaka garanda sekiz esse köpeldi (20.2, 1953, 30 ýanw. *TKP MK-nyň III plenumy*).

Munuň hem sebäbi respublikanyň Magaryf ministrliginiň (şol wagtlar Narkompros diýlip atlandyrylýardy – H.G.) mekdepleriň 8-10 synplarynda okaýan türkmen kontingentine üns berenligidir. Bu meselede mekdepleriň ýanynda açylan internatlaram uly rol oýnady. Eger 1946-1947-nji okuw ýylynda internatlarda ýaşaýanlaryň sany 1778 okuwçy bolan bolsa, onda 1950-1951-nji okuw ýylynda okuwçylaryň sany 3802-ä ýetdi. Şolaryň 870-si türkmen gyzlarydyr. (3.2, 140s.) Ýöne welin T. Berdiýewiň kitabyndaky sanlar (esasan-

da internatda ýaşaýan türkmen gyzlarynyň sany) artdyrylyp görkezilene meňzeýär. Emma başga bir alym T.Durdyýewiň kitabynda “1945-1946-njy okuw ýylynda onunjy synpy türkmen gyzlarynyň bary-ýogy 12 –si gutaran bolsa, 1950- 1951-nji okuw ýylynda olaryň sany 206-a, 1954-1955-nji okuw ýylynda hem 986-a ýetdi (12.2, 187 s.) diýlip görkezmegi hakykata ýakyndyr. Sebäbi arhiw materiallarynyň şaýatlyk etmegine görä, 1945-nji ýylda orta mekdebi 198 adam gutaran bolsa, 1951-nji ýylda orta bilim alanlaryň sany 2007-ä ýetdi.Şunuň bilen birlikde 8-nji synpy gutaran türkmen gyzlarynyň 500-si okuwyny dowam etdirmän taşlady.(25.2, 1g,1\11 ýaz, 11 iş, 26-27 tk). 50-nji ýyllaryň başynda mekdepleriň ýokary synplarynda okaýan türkmen gyzlarynyň sanynyň artandygyny tassyklaýan metbugat materiallaram hakykata ýakyn durupdyr. Halk magaryfyndaky ählumumy orta bilimine geçilmegindeki üstünligi,kemçiligi metbugat tä 80-nji ýyllaryň ortalaryna çenli teswirledi. Ine, birdenem täze mekdep reformasy ýüze çykyp, 6 ýaşlylaryň okuwyny guramak meselesi gün tertibine geçdi. (20.2, 1986, 12 fewr. Sahypa).Mekdepleri opuryp, çagalary göýdükdiren şol reforma Türkmenistan tä Garaşsyzlygyny alynça dowam etdi.

Milli metbugat mekdep reformalarynyň ählisini hem beýan etdi. Umumy hökmany okuw hakyndaky kanunyň ýaramaz ýerine ýetirilýändigini, ýagny çagalary okuwa çekmegiň peseldilen meýilnamasynyň düzülendigine çenli ýazdy. (15.2, 1948, 21 may. *Baş makala*).

Şol sanda partiýa guramalary-da hökmany okuw hakyndaky kanundan ünsüni sowmady. Partiýanyň Merkezi Komitetinde-de, onuň bölümlerinde-de mekdep reformasynyň ýerine ýetirilişi hakynda magaryf organlarynyň ýolbaşçylarynyň hasabaty diňlenildi, (15.2, 1949, 18 mart, 16 dekabr). Bu mesele partiýanyň X gurultaýynyňam ünsünden sypmady. “Mekdep ýaşly çagalary ählumumy ýediýyllyk hökmany okuwa almaklyk ýerine ýetirilmeýär (15.2, 1950, 2 sent.) diýlip TK(b)P-niň kararynda nygtaldy.

Emma ählumumy hökmany ýediýyllyk bilimi ugrukdyrmakda birbada partiýanyňam täsiri o diýen duýulmady. Käbir mekdeplerde çagalaryň hasaby juda bulaşdyryldy. Mekdepleriň direktolary-da, halk magaryf bölümleri-de, ýerli guramalar-da näçe çaganyň okuwa

çekilmän galandygyny anyk aýdyp bilenok (15.2,1950, 23 dek.A.Ataýewiň çykyşy). Okuw ýaşly çagalary mekdebe çekmegiň ýagdaýy soňky ýyllarda-da kemçilikden halas bolmady. Ine, şonuň üçin-de, “çagalary okuwa çekmegiň döwlet plany ozalkysy ýaly ýerine ýetirilmeyär” (15.2, 1954 16 fewr.) diýip, TKP-niň X11 gurultaýy belledi.

Çagalary okuwa çekmegiň tabşyrygy ýerine ýetirmeýän bolsa, onda näme üçindir partiýanyň hiç bir gurultaýy-da milli metbugatyň önünde şu meselede wezipe goýmady. Kemçilikleri düzetmäge metbugaty çagyrmady. Ýöne metbugat, esasan-da “Sowet Türkmenistany” gazetini öz wezipesi boýunça borjuny berjaý etmekden uzaklaşmady. Okuw ýaşly çagalaryň mekdebe çekilişindäki kemçilikler hakynda tankydy materiallary çap etdi. (15.2, 1956, 5 okt; 1962, 13 okt; 1963, 6 ýanw.). “Ýaş kommunist”, “Mugallymlar gazetini”, “Mydam taýýar” gazetleri LKSMT MK, Halk magaryf ministrligi, Döwlet kontrolygy komissiyasy bilen bilelikde reýd geçirip, okuwçylaryň mekdebe gatnaýyşlaryny gözden geçiripdirler. Ýagdaý diýer-aýdar ýaly däl. Ýolöten, Gyzyletrek, Köneürgenç, Kuýbyşew raýonlarynda ýagdaý has-da çydamsyz. Mekdep direktorlary mekdebe gatnaşmadyk okuwçylaryň atlaryny hem synp žurnallarynda, hamala okaýanlar hatarynda görkezip, görnetin gözboýagçylyk edýärler. Ýolötende okamaga degişli çagalaryň hemmesiniň atlary synp žurnallarynda bar. Olar synpdan-synpa geçirilipdir. Ýöne olaryň käbiri mekdebiň nirededigini bilenok (22.2, 1962, 4 apr. Reýd).

Ine, ählumumy hökmany okuw hakyndaky kanunyň ýerine ýetiriliş-ä şeýle. Milli metbugat mekdepleriň işi hakynda şunyň ýaly anyk tankydy materiallary örän seýrek çap etdi. Materiallaryň köpüsi umumy, hiç kimi borçly etmeýän, şol bir adam tarapyndan ekiz taýy sözbaşylarda ýazylan materiallar. Meselem, “Sowet Türkmenistany” gazetinde A.Ataýewiň iki sany (“Mekdepleriň işini has gowylandyrmaly”, (1951, 4 fewral; “Mekdepleriň işini üzul-kesil gowylandyrmaly”, 1951, 28 fewral) materialy çykdy. Sözbaşylarynyň meňzeşliginden daşgary-da, 28-nji fewralda çap edilen material 4-nji fewralda çykan materialy gaýtalaýar. Kemçilikleri düzetmegiň anyk ýollary salgy berilmeyär-de, faktlar sanalýar. “Sowet Türkmenistany”

gazetinde mekdep durmuşyndan işjeň çykyş eden A.Ataýewiň soňky ýyllardaky materiallary-da umumy äheňde bolup, biri-birini gaýtalady (15.2, 1963, 9 *ýul*; 1965, 16 *apr.*).

Partiýanyň gurultaýlarynda ählumumy okuw hakyndaky kanunyň ýerine ýetirilişindäki kemçilikler nygtaldy. TKP MK-nyň plenumlarynda-da bu mesele ünsden düşmedi. Emma peýdasy näme? Kemçilikler ýylyň-ýylyna gaýtalandy. TKP MK-nyň III plenumynda 1953-1954-nji okuw ýylyndan başlap Aşgabat şäherinde, welaýat merkezlerinde, Balkanabat şäherinde ählumumy orta bilime geçmek hakynda karar kabul edildi. Şunuň bilen birlikde, çagalary okuwa çekmegiň döwlet meýilnamasynyň ýerine ýetirilmeyändigide, ýaşlary 8-10-njy synplarda okatmagyň döwlet meýilnamasynyň ýerine ýetmeyändigide nygtaldy. Türkmen gyzlarynyň 8-10-njy synplarda okuwyny dowam etdirmeyändigide aýdyldy (15.2, 1953, 28 *ýanw. S.Babayewiň çykyşy*). Hatda, şol plenumdan on ýyl geçensoň, partiýanyň MK-nyň VIII plenumynda-da şol pikir gaýtalandy (15.2, 1963, 14 *ýul*). Känbir peýdasy bolmady.

Sebäbi obada medeniýeti götermegiň köp babatlarda oba mekdepleriniň işine, halk magaryfynyň işiniň guralysyna baglydygy 1958-nji ýylda bolan III plenumda-da kesgitli aýdylypdy. Her ýyl çagalaryň köp sanlysynyň ýediýyllyk, hatda başlangyç bilimi-de alman mekdebi taşlaýandygynyň faktlary getirildi. Esasan-da, türkmen gyzlary mekdepden çykyp gidýär. Plenum obalarda okuw ýaşly çagalaryň hemmesiniň mekdebe çekilmegine, olaryň mekdebi taşlamagyna ýol berilmezligine magaryf ministligini borçly edipdi. Orta bilimi ösdürmek bilen oba ýaşlarynyň aňsamky mekdepleriniň setini giňeltmäge aýratyn üns bermek-de bellenilipdi (25.2, 1g, 50 *ýaz, 10 iş, 3-9 tk*). Emma netije bermändi. 1963-nji ýyldaky III plenumyň netijesem şeýle boldy. Okuwçylaryň mekdebe gatnaşygyndaky, olaryň bir böleginiň okuwa taşlamagyndaky kemçilikler dowam etdi. Çagalaryň bir böleginiň sekizýyllygy öz wagtynda gutarmaýandygyny “Prawda” gazetini tankyt etdi hem-de netije çykarmagy respublikan guramadan talap etdi (21.2, 1965, 12 *ýanw. Baş makala*). Emma ýagdaý üýtgemedi. Respublikanyň milli gazetleri ondan soňky ýyllarda-da ýekeje çaganyň-da okuwa çekilmän galmaly daldigi, ýokary synplara bardygyça türkmen

gyzlarynyň sanynyň azalýandygy hakynda ýazma kemini goýmadylar (15.2, 1968, 12 *ýul*, *Baş makala*; 1969, 5 *awg*; 20.2, 1973, 29 *ýun*. *Baş makala*; 15.2, 1974, 3 *mart*, *Baş makala*). Deklaratiw, buýruk beriji sözlerden gyrma materiallar ýer tutmady. Sebäbi buýruk beriji materiallar real durmuşdan sowa geçýärdi. Hakyky durmuşda bolsa metbugat materiallarynyň şaýatlyk etmegine görä, başga hili ýagdaýlar hokum sürýärdi.

Çagalaryň mekdebe gatnamazlygynyň sebäbini milli metbugat şeýle düşündirýärdi: "Çagalar ýylboýy diýen ýaly pagta ýygmakda, gowaça çöplerini ýygnamakda, gazy-haşar işlerinde peýdalanýarlar (15.2, 1946, 11 *ýun*. Ş. *Batyrowyň çykyşy*). Käbir hojalyklaryň ýolbaşçylary öz ygtyýaryndaky okuwçylary mekdepeden boşadyp kolhozda işletdi (15.2, 1948, 13 *ýanw.*). Milli metbugat: "Başlangyç mekdebiň okuwçylary hiç hili hojalyk işinde işledilmeli däl. Ýokary klas okuwçylary hem iň zerur ýagdaýlarda diňe degişli partiýa, sowet guramalarynyň karary esasynda hojalyk işinde wagtlaýyn peýdalanylýp bilner. Başga hili ýagdaýda ýekeje okuwçy hem hojalyk işinde işledilmeli däl" (15.2, 1948, 27 *okt.* *Baş makala*) diýip ýazdy. Dogry, şondan soň, hojalyk ýolbaşçylary özbaşdak hereket edip, okuwçylary mekdepeden alyp galyp, hojalyk işinde peýdalanylýp bilmedi. Ýöne partiýa, sowet guramalary welin okuwçylaryň hojalyk işinde peýdalanmagyna ýol berdi. Edil 40-njy ýyllaryň ortalarynda bolşy ýaly, 50-nji, 60-njy, 70-nji, 80-nji ýyllarda-da okuw ýaşly çagalar hojalyk işinde işledildi. Sentýabrdan tä dekabra çenli pagta ýygymyna sürüldi. Netijede halk magaryfynda gözboýagçylyga, formallyga giň ýol açyldy (15.2, 1950, 28 *ýul*. *Baş makala*; 1988, 17 *fewr.* D. *Balakaýewiň çykyşy*).

Oba mekdepleriniň okuwçylarynyň bilim derejesi peseldi. Şeýle-de bolsa olaryň wagtyny, güýjüni, saglygyny ýalmap-ýuwutmagyny dowam etdirýän pagta ýuwdarhasy hem barha möwç aldy. "Prawda" gazetini çykyş edip, ekin meýdanlarynda işleýän okuwçylaryň köp sanlysynyň biliminiň 5-6-njy synplarynyň derejesindedigini nygtamak bilen, "Şeýle taýýarlyk bilen olar nirä girip bilerler"? (21.2, 1988, 24 *noýab.* M. *Wolkowyň çykyşy*) diýen sowaly orta atdy. Hiç kim jogap berip bilmedi. Sebäbi ýagdaý hakykatdanam şeýledi. Emma şonda-da milli metbugat tä

Garaşsyzlyk gazanylýança “pagta ýuwardhasy” barada düýpli makala çap edip bilmedi. Okuwçylaryň ýetişiği barada, bilim derejesi barada informasion häsiýetdäki materiallarda, köplenjem baş makalalarda agzaldy.

Hakykatda welin okuwçylaryň bilim derejesi barada düýpli materiallary çap etmäge wagt ýetipdi.

Okuwçylaryň ýetişigini gazanmak, olaryň bir synpda iki ýyl oturmagyna ýol bermezlik wezipesi baryp, 1947-nji ýylda Türkmenistan mugallymlarynyň II respublikan gurultaýynda goýlupdy. Ikiýylçylygyň önüni almak wezipesi öňe sürüldi: Meýilnama dolmasa käýýelýär. Adamyň ýüregini terbiýelemekde ýaramaz netije gazanylsa nätmeli? Munuň özi hemmesindenem agyr. Okuwçy öňki synpynda galdyrylýar. Munuň özi pedagogiki mesele bolmakdan döwlet möçberli meselä öwrüldi. Sebäbi döwlete maddy zyýan berýär. Ýetginjegin önümçilige gatnaşmagyny 1-2 ýyl bökdeýär. Ata-enesiniň mekdebe garaýşy üýtgeýär (15.2, 1947, 23 awg. *Mugallymlaryň gurultaýy*). Şonuň üçin mugallymlaryň gurultaýy: “Bir klasda iki ýyl galdyrylmagyny ýok etmek hakyndaky meseläni örän pugta suratda öňde goýmak gerek” diýen netijä gelipdir. Okuwçylaryň bir synpda ikinji ýyl galmagyna soňabaka “işdäki zyýançylyk hökmünde” (15.2, 1948, 22 okt Ş. Batyrowyň çykyşy) garaldy. Sebäbi metbugatyň ýazmagyna görä, bir synpda iki ýyl oturmak döwlet býužeiiniň boýnuna agyr ýük bolup düşýär (19.2, 1951, 2, 13 s.). Şunuň bilen birlikde, mekdep ýagdaýynyň kanagatlanarsyzlygy, mekdep jaýynyň, esbaplarynyň ýeterliksizdigi, mekdep kitaphanasynyň ýokdugy, mugallymyň taýýarlygynyň gowşakdygy okuwçynyň iki ýyl oturmagynyň esasy sebäbi hökmünde görkezilýär (19.2, 1951, 2, 15 s.). Düşnüksiz. Bu ýerde mekdep ýagdaýynyň kanagatlanarsyzlygynyň, ýa bolmasa mekdep esbaplarynyň ýeterliksizdiginiň okuwçynyň bir synpda iki ýyl oturmagyna sebäp bolşy düşnüksiz. Emma “Mugallymlar gazeti” “Sapaklaryna ýetişmeýän okuwçylara kömek bermeli. Okuwda yza galmagynyň sebäbini öwrenmeli we sebäpleri ýok etmeli (20.2, 1952, 29 fewr. *Baş makala*) diýip, bu meselä başgaça çemeleşdi. Gazet ikiýyllykçylygyň sebäbini okuwçylaryň ene dilini bilip, sowatly ýazmagy başarmazlygyndanam (20.2, 1956, 16 fewr. *Baş*

makala) gördi. Hut ene dilinden sowatsyz bolup, mekdep okuwçylarynyň 15 %-den köpräginin ikinji ýyl bir synpda galandygyny nygtady.

Ikiýylçylygyň ösmegine, elbetde, bu sebäplerem täsirini ýetiren däldir diýip bolmaz. Emma okuwçylaryň synpynda ikinji ýyl oturmagyna esasy sebäp bolýan zat name? Anyklanylman galýar. Bolmasa partiýanyň MK-nyň 1951-nji ýyldaky plenumynda-da ikiýylçylyk meselesine deglip geçilip, 1950-1951-nji okuw ýylynda 204579 okuwçydan 31378 okuwçynyň ýa-da 15,3 %-niň synpynda galdyrylyp, işgärler meselesiniň çözülmegini yza tesdirýändigini nygtalypdy (25.2, *Ig, 1\11 ýaz, 11 iş, 27 tk*). 1958-nji ýyldaky plenumynda-da ikiýylçylyk meselesi gozgalyp, 1957-nji ýylda okuwçylaryň 30 müňden gowragynyň synpynda galdyrylandygy, olaryň hem ýarpysyndan köpräginin oba mekdeplerine degişlidigi howsala bilen belenilipdi (25.2, *Ig, 50 ýaz, 11iş, 17 tk*). Emma partiýanyň “kötegi” näçe güýçli-de bolsa, netije bermedi. Ikiýylçylygyň sany köpelmese, azalmady. Milli metbugat welin ikiýylçylygyň düýp sebäbiniň gözlegini dowam etdirdi. “Bir okuwçyny-da ikinji ýyl bir klasda galdyrman işlemegi başaryan Rostowyň 1-nji mekdebiniň geçirýän işi we usuly ähli ýurdumyzda (ozalky SSSR ýurdumyzda –H.G.) giňden propagandirlenýär” (16.2, 1962, 10, 72s.) – diýip, “Türkmenistan kommunisti” žurnaly ýazmak bilen, şolaryň iş usulyny öwrenmegi we milli mekdeplerimizde ulanmagy ündedi.

Näme, Rostowyň mekdebi ýaly mekdep Türkmenistanda, eýsem ýokmy? Elbetde bar. Ynha, Aşgabat şäherindäki 3-nji mekdebem şonuň ýaly mekdep. Şu okuw ýylyny (1962- 1963-nji okuw ýyly – H.G.) ikiýylçysyz tamamlamagy borç edindi. Şol mekdebiň tejribesini propagandirlemegi-de maksat edindi (20.2, 1963, 6 *fewr. Sahypa*). “Mugallymlar gazetiniň” ýörite guran sahypasy anyk mysallara ýüzlenilmän, umumy ýazylan materiallardan gyrma. Öwrener ýaly zat ýok. Ýa-da şol mekdep näçe öwlüp, näçe arşa çykarylsa-da, ýüze tutar ýaly tejribesi bolman, galp öwgülerden “bezenen” bolaýmasyn! Belli däl.

Eýsem, ikiýylçylygyň soňuna nädip çykmary? “Mugallymlar sapagyny taýýarlykly geçmeli. Sapagyna gowşak ýetişýänler bilen

indiwiđual işleri geçirmeli. Okuwçylar okuw kitaplary hem esbaplary bilen üpjün bolmaly (20.2, 1967, 13 ýanw. T. Ataýewiň çykyşy). “Mugallymlar gazeti”, ine, şeýle teklibi-de öňe sürdi.

“Türkmenistanyň halk magaryfy” žurnalynyň ýazmagyna görä, “Okuwçy okuwa doly gatnasa, akyl tarapyndan we synasy sag bolsa, ol okuwçy başgalardan galmaly däl” (17.2, 1968, 4, 55s.). Özbaşdak işläp bilmegi başarmaly. Özbaşdak pikirlenip bilýän çaga okuwyna-da ýetişäýmeli. Şony başarmaýan okuwçyda ösüşiň saklandygydyr. Muňa-da ene-ata günäkär, sebäbi ruhy we fiziki ösüşine päsgel breäýr (17.2, 1973, 10, 74s.).

Milli metbugat ikiýylçylygy döredýän sebäpler hakynda ýazmagyny dowam etdirmek bilen ilkinji partiýa, profsoýuz, komsomol guramalarynyň kömegine daýanylsa, ikiýylçylyksyz işläp bolýandygyna mysalam getirdi. Öňde baryjy tejribe hökmünde Saýat etrabyňyň 3-nji mekdebine ýüzlendi. “Şol ýyl (ýagny, 1958-1959 okuw ýyly – H.G.) mekdepde işlän 39 mugallymyň 6-sy ikiýylçysyz işledi. Häzir (ýagny, 1975-nji ýylda – H.G.) 65 mugallymyň 62-si ikiýylçysyz (20. 2, 1975, 12 ýanw. S. Baýhanowyň çykyşy).

Hakykatda şeýle netije hökmürowan düzgüniň, galyberse-de onuň güýçli kötege daýanýan jemgyýetçilik guramalarynyň “kömegi” bilen gazanylýandygyny kim inkär edip biler? Muny ýurduň Garaşsyzlygynyň öň ýanynda milli merbugatyň özi hem boýun alyp, “Programmanyň talabyny ödemeýän okuwçylary indiki klasa geçirmäge synanyşýanlardan, formallyga ýol berýänlerden berk talap etmeli. Prosente kowalaşýanlara garşy barlyşyksyz göreşmegiň pursady geldi” (20.2, 1989, 5 may, D. Gurdowyň çykyşy) diýip, meseläni curt-kesik goýdy. Göterime kowalaşmak meselesini birazajyk soňraga goýup, gelin, ilki bilen okuwçynyň okuwa ýetişmegi, mugallymyň hem işlemegi üçin şert döredilişi hakynda az-kem durup geçeliň.

Milli metbugat synag günlerinde okuwçylara şert döredilişi hakynda az ýazmady. Ýöne materiallarda öňe sürülýän meseleler- şol bir meseleler. Biri-birini gaýtalaýan juda “ownadylan” meseleler. Synaglary üstünlikli geçirmek üçin, “Mugallym okuwçynyň gaýtalajak temasyny saýlap bermeli, gaýtalamygyň belli bir wagtda bolmagyny gazanmaly. Ene-atalar öz çagalarynyň belli bir wagtda

okaýşyna we belli bir wagtda dynç alşyna kontrollyk etmeli” (15.2, 1952, 21 maý *Baş makala*). “Belli bir wagtda” berjaý edilmeli işleriň hataryna “Mugallymlaryň nobatçylygyny düzgünleşdirmegem, taýýarlyk döwründe okuwçylaryň ikinji derejeli iş bilen meşgullanmagynyň soňuna çykmagam, her hili ýygmanyşyklaryň, maslahatlaryň okuw prosesine gös-göni kömek bermeýän beýleki çäreleriň azaldylmagam” (15.2, 1954, 27 apr. *Baş makala*) goşuldy.

Diňe şunuň bilenem çäklenilmedi. Hut magaryf ministry: “Okuwçylar, şuny ýadyňyzda saklaň! Okuw ýylynyň bütin dowamynda bolşy ýaly, hut ekzamen berýän günleriňizde hem gündelik režimi pozup, ukynyň ýa-da dynç almagyň hasabyna artyk işlemek bolmaz... Wagtynda ýatmak, wagtynda turmak, wagtly-wagtynda dynç almak, arassa howada gezmek... gerek (15.2, 1954, 20 maý, *A. Gurbanowyň çykyşy*) diýip okuwçylara ýüzlendi. Eger gazet baş makalasynda, ene-ata “Çagalarynyň öz wagtynda nahar iýmeginde, dynç almagyna esewan bolmalydyr (15.2, 1955, 16 apr. *Baş makala*) diýip, ýazan bolsa, göni bir ýyldan soň, şol bir sözbaşydaky baş makalada şol bir sözlemler gaýtalanýar (15.2, 1956, 16 apr. *Baş makala*). Muňa biri-birinden göçürilen baş makalalar diýmän, eýsem name diýjek?!

Emma milli metbugat okuwçynyň synaga taýýarlygyny syýasy kampaniýa öwürdi. Mekdepde synaga taýýarlyk üçin otag, sorag we jogap stolyny döretmek meselesini gozgady (15.2, 1955, 20 maý. *I. Hojamyradowyň çykyşy*). Synaga taýýarlyk üçin mekdepde ýörite otag döretmek meselesine geň galyp oturmaly däl. “Ýaş kommunist” gazetini bu barada tas 10 ýyla golaý ozal- ýagny, Beýik Watançylyk urşunyň yzýanynda: ”Öýde sapaga taýýarlanmaga şertleri bolmadyk okuwçylar mekdepdäki sapaga taýýarlanylýan ýörite otagda işlemeli (22.2, 1946, 16 maý. *Baş makala*) diýip ýazypdy. Emma şondan 10 ýyl soň 50-nji ýyllaryň ortalarynda welin “Okuwçylaryň öýlerinde synaglara taýýarlanmagy üçin oňat şertleriň döredilmeginde mugallymlaryň esewan bolmalydyklary (15.2, 1955, 26 maý, *Baş makala*) kada öwrülipdi.

Mugallymyň egnindäki ýük çekip-çydar ýaly däl. Mugallym “ekzamen berýän okuwçynyň öz ýany bilen kitabyň ýa-da depderini

alyp gelmegine, jogap beren wagty olardan peýdalanmagyna ýol bermeli däl... Eline bilet alan okuwçynyň ekzamenasion jaýdan çykmagyna rugsat bermek bolmaz (15.2, 1951, 20 maý. *Baş makala*). Mugallymyň öňünde goýlan “wezipeler-ä” seýleräk. Ýöne žurnalistler tarapyndan mugallymyň mundanam kyn ýagdaýa salnan ýerlerem bolupdy. N.Omadowyň “Oba mugallymy” diýen makalasynda şeýle diýýär: “Sakarçäge raýonynyň Molotow adyndaky kolhozdaky mekdebiň biologiýa mugallymy Akmyrat Halmyradow “tehniki ekinler” diýen tema boýunça geçilen sapagy özleşdirmek üçin 3-nji brigadanyň meýdanyna bardy. Gowaçany sowuk urandygyna garamazdan, çagalar onuň ösüşi, hasyllanyşy, gozalarynyň açylyşy bilen tanyşdylar. Ine, gerek bolsa täzelik! Sowuk uran gowaçanyň ösüşi, hasyllaýşy (20.2, 1954, 9 dek.) bilen okuwçylaryň tanyş bolşuna haýran galaýmaly! Mugallymyň “tejribesini” açjak bolnup, formalizme ýüz urulmagy, žurnalistiň-de, galyberse metbugatyňam peýdasyna däl.

80-nji ýyllaryň ortalaryndaky üýtgedip gurmak, aç-açanlyk döwrem durgunlygyň buzyny döwüp bilmedi. Şol döwürde Kabul edilen mekdep reformasam ýol almady. Ökuwçylara çuňňur bilim bermek üçin mugallymlara-da şert döredilmedi. Muny milli metbugatyň özem boýun alyp, şeýle ýazypdy: reformanyň durmuşa geçirilişi ýaramaz. Reformanyň talaby boýunça her bir synpda okuwçylaryň sany 25-30 çaga bolmaly. Emma mekdebiň köpüsinde okuwçylaryň sany 40-dan geçýär (15.2, 1989 8 awg, *M. Rahymowyň çykyşy*). Soňra gazet makalasy dowam etdirmek bilen pedagogika ugrunda işleýän ylmy işgärleriň-de mugallymlara nepiniň degmeýändigini delillendirip şeýle ýazýar: “Pedagogik ylmlaryň ylmy-barlag institutynyň 50-ä golaý ylmy işgäriniň ençeme ýylyň dowamynda öwrenip ýazan peýdaly ylmy işleriniň köpüsi 15-20 ýylyň dowamynda seýflerde çaň basyp ýatyr”. Diýmek, durgunlyk döwriň ylmy hem il bähbidine goşulmandyr.

Şeýlelikde, yurt Garaşsyzlygyň öň ýanynda oba okuwçylarynyň bilim derejesi juda peseldi. Hatda ýokary okuw mekdeplerine girmäge meýil edýän okuwçylaryň ýönekeýle düşünjesiniň bolmadygynyň resminamalaryny kabul etmeli däl diýen

teklibi girizenlerem boldy (15.2, 1989, 8 awg. *M. Rahymowyň çykyşy*).

Okuwçylaryň şeýle derejä düşmeginiň ilkinji sebäbi ýokary ýetişik gazanmak üçin formalizme ýol berilmegidir. Milli gazetler öz sahypalarynda 100% “ýetişik” hakyndaky materiallara giň orun berdi. Şeýlelikde, “Köp mugallymlar öz okuwçylarynyň okuwa 100% ýetişmegini we okuw maksatnamasynyň talabyna doly aýyklykda bilim almagyny gazandy” (15.2, 1952, 12 awg. *A.Ataýewiň çykyşy*) diýlip, heşelle kakylady. “Mugallymlar gazetini” ýörite rubrikada 100% ýetişik gazanýan mugallymlaryň çykyşyny çap etse, “Sowet Türkmenistany” gazetini bu meseläni özüniň baş makalalarynda beýan etdi (20.2, 1962, 15 maý; 1966, 1maý; 15.2, 1965, 19 ýanw. *Baş makala*).

Tä 80-nji ýyllaryň ortalaryna çenli 100% “ýetişik” barada metbugat öz pikirini aýdyp bilmedi. Ahyry “Näçe prosent ýetişik gerek?” (20.2, 1986, 21 maý. *B.Badaýewiň çykyşy*) diýen makala çap edilip, onda formal görüme ýetişigi däl-de, obýektiw ýetişik ugrunda göreşmegiň zerurdygy nygtaldy. Onsoňam bahanyň okuwçynyň bilim derejesine görä goýulmalydygy, depderini galdyryp gelendigi ýa-da bitertip alyp barany üçin ikiligiň goýulmaly däldigi ýaňzydyldy.

Elbetde, 100% ýetişik ugrunda göreşilýän ýerde, obýektiw ýetişigi gazanmak mümkin dal. Emma milli gazetleriň özlери-de formallyga ýol berip, 100% ýetişik hem obýektiw baha hakyndaky materiallary çap etdi. “Ekzamenlerde esasy göz önünde tutulmaly zat her bir okuwçynyň bilimini dogry kesgitlemekden, formalizme garşy barlyşyksyz göreş alyp barmakdan ybarat” (15.2, 1950, 20 maý. *Baş makala*) diýip sargady. “Sowet Türkmenistany” gazetini çap eden soňky baş makalalarynyň birinde-de: “Ekzamenlerde talap edilýän esasy zat okuwçylaryň bilimlerini dogry kesgitlemekdir” (15.2, 1951, 1 iyul. *Baş makala*) diýip, ozalky pikirini tas sözme-söz diýen ýaly gaýtalady. Bu ýerde biri-birinden göçürülip ýazylan baş makalalar hakynda gürrüň etmäniňde-de, obýektiw baha baradaky meselede okyjylaryň ünsüni çekip bilmändigini welin bellemek gerek. Diňe 80-nji ýyllaryň başlarynda “Mugallymlar gazetini” obýektiw bahanyň hem okuwçynyň, hem mugallymyň abraýydygyny nygtamagy başardy. Okuwçylara goýulýan baha barada okyjylaryň seslenmesini gurady.

“Haý-haýly ýokary ýetişiğe kowalaşman, okuwçyň hakyky gazanan bahasyny özüne bermeli. Baha hem okuwçyň, hem mugallymyň abraýy (20.2, 1981, 18 sent. *A Hanowyň çykyşy*) – diýip, okyjy öz seslenmesinde belledi.

Emma 100% ýetişiğiň maksat edilen ýerinde obýektiw baha ornuň bolmaýandygy, gaýtam tanyşlyk boýunça ýokarlandyrylan baha ýol açylyandygy hakynda metbugat köp wagtlaý dil ýaryp bilmedi. 80-nji ýyllaryň ahrynda şu meselede öz pikirini aýtmaga metbugata ilkinji mümkinçilik döredi. “Attestatlara tanyşlyk üsti bilen ýokarlandyrylan baha goýulýan halatlary bar. Wuzlarda bolsa birinji synpdan onunjy synpa çenli otliçno okaýan okuwçylaryň birnäçesi okuwa girip bilmeýär. Pes ýetişik bilen mekdebi tamamlan okuwa girýär. Şu güniň talabyny ödemeýän gowşak işgärler şolar bolsa gerek. Bize hil gerek. Predmet olimpiadalarynda orunlaryň nädogry paýlanmagy, ökte okuwçynyň okuwa girip bilmezligi mekdep okuwçylarynyň arasynda uly sorag alamatyny döredýär” (22.2, 1987, 7 apr. *G. Orazlyýewanyň çykyşy*) – diýip, metbugat aç-açan belledi. Göterime kowalaşmagyň endik bolandygyny, mekdebi otliçno gutaranlaryň hem ýokary okuw mekdeplerinde okamak arzuwynyň paşmaýan halatlarynyň köpdügi Türkmenistanyň halk mugallymy Haýyt Borjakow hem biraz soňra boýun aldy (22.2, 1987, 12 may *H. Borjakowyň çykyşy*).

Okuwçylaryň pes ýetişigine, elbetde, mugallym günäkär. Mugallyma hem mekdep ýolbaşçylary gözegçilik etmeli. Sapak berşini barlap durmaly. Bu hakykaty hiç kim iňkär edenok. Emma mugallymlaryň sapak berşine gözegçilik hakyndaky meselede welin milli metbugatyň çenden çykan pursatlaram boldy. “Okuw ýylynyň dowamynda direktor azyndan 400 gezek günde iki gezek sapakda oturmaly (15.2, 1946, 9 mart. *M. Fomiçewyň çykyşy*). – diýip gazet ýazdy. Pikir edip görüň. Eger şeýdilejek bolsa, onda direktoryň sapakda oturmaly wagty бүтін ýylyň ähli günündenem kän. Mekdebiň ähli hysrydly işlerini başdan geçirýän ýolbaşçy üçin munuň özi real zat däl di.

Emma hökmürowan düzgüni şertlerinde real bolsun, real bolmasyn her bir görkezme, buýruk ýerine ýetiriläýmelidi. Bolmasa tankyt ýassygy bolaýmalydy. Şeýle halatlaram kän gaýtalanypdy.

“Mugallymlaryň işine, olaryň sapagynyň taýýarlynyşyna mekdep direktorlarynyň okuw müdirleriniň ýolbaşçylygy we gündelik kontrollýgy ýok. Aşgabat raýonynyň 3-nji orta mekdebiniň direkrory Babaýew birinji çäryeginiň bütin dowamynda diňe 12 gezek sapaga barypdyr” (19.2, 1948, 1, 6s.). Şunuň ýaly ýagdaý “Mekdep direktorlarynyň we okuw müdirleriniň klasa girmek we okadylyşynyň hilini barlamak dogruda magaryf ministriniň buýrugyny ýerine ýetirmeýändigini (15.2, 1948, 11 awg. D.Esenowýň çykyşy) aňladýardy.

Synpa girilişi, sapagyň okadylyşynyň hili okuw işleri baradaky orunbasarlarynyň analizleri beýleki mekdepleriň mugallymlary üçinem gymmatly tejribe. Okyjylar şu meselede: “Mekdepleriň direktorlarynyň, okuw işleri baradaky orunbasarlarynyň mugallymlaryň sapaklaryna gatnaşýslyary, olaryň berýän analizleri, maslahatlary çap edilse” (20.2, 1969, 1 ýanw. E. Öwezowýň çykyşy) gowy boljakdygyny teklipl hem etdiler. “Mugallymlar gazetini” okyjylaryň haýyşyny göz önünde tutup, ýörite rubrikalary döredip, mugallymlaryň sapagyny okadyşyndan materiallary çap etdi. “Iş tejribeden”, Biziň işdeş ýoldaşlarymyz”, “Sapakdan bellikler” rubrikalayndaky materiallar her bir mugallymyň iş tejribesiniň kämilleşmegine ýardam berýär (20.2, 1970, 6 may. Okyjynyň bellikleri) – diýip okyjy ýazýar.

Mekdeplerde jogapkärli döwür – synaglaryň geçirilýän döwri. Şol döwürde milli metbugat umumy sözbaşylar astynda synaglara taýýarlykly gelnişi barada gürrüň berýän materiallar toplumyny, suratlary çap etmegi (“Şu gün mekdeplerde klasdan klasa geçiriş synaglary we gutardyş ekzamenleri başlanýar”. Umumy sözbaşy. “Sowet Türkmenistany,” – 1949, 20 may) däbe öwrüldi. Şeýle döp soňky ýyllarda-da (“Şu gün mekdeplerde ekzamenler başlanýar”. Umumy sözbaşy. “Sowet Türkmenistany”.- 1953, 20 may) gaýtalandy. 60-njy ýyllaryň ahyrynda milli metbugat synaglara pylança günün galandygyny duýdurýan umumy sözbaşylary-da berip (meselem, “Ekzamenlere 2 gün galdy”. Umumy sözbaşy. “Mugallymlar gazetini” – 1969, 30 may) başlady.

Milli gazetleriň redaksiýalarynyň synag döwründäki guramaçylyk işleriniň azda-kände netije beren bolmagy mümkin.

Emma umumy alanynda, tutuş Türkmenistanda bilim ulgamynyň guralyşy göwnejaý däl. Türkmeniň milli ýagdaýy nazara alynmazdan, reforma üstüne reforma geçirilýärdi. Onsoň bilim oňat netijäni nähili bersin! “RSFSR we beýleki soýuz respublikalary bilen deňeşdirilende biziň respublikamyzda alty ýaşly çagalaryň mekdebe taýýarlyk derejesi pes: birinjiden, oba ýerlerinde çagalaryň köp bölegi çagalar baglarynda däl-de, maşgalada terbiýelenýär. Onuň derejesi çagalar bagyndakydan pes. Köp maşgalalarda çagalary mekdebe taýýarlamak barada pikirem edilmeýär. Ikinjiden, ene-ata uzynly gün oba hojalyk işlerinde. Olarda çaga bilen işlemäge wagt ýok. Kabul etmeli diýseler, Kabul etdiler “(20.2, 1989, 24 sent. S. Allahanowyň çykyşy). Moskwadan görkezme bolansoň, türkmeniň häsiýetine, däbine, galyberse-de ýerli ýagdaýa gabat gelýärmä ýa-da ýok, reformany kabul edäymelidi. Bolmasa mugallymlaryň, okuwçylaryň ellerinde reformanyň talaplary boýunça düzülen okuw makastnamalaram, täze okuw kitaplaram ýok. Durşy bilen formalizm (20.2, 1989, 27 sent. A. Ruzmetowyň çykyşy). Formalizme kowalaşmagam okuwçylary sowatsyz goýdy.

Eýsem-de bolsa, çagalaryň körzehin galmagynda diňe bilim ylgamynyň guralyşy günäkärmi? Ýok. Munda mugallymlaryň günäsem az däl. Sebäbi mugallymlar edilýän talaba laýyk okadyp bilenok. Şonuň üçin Türkmenistanyň Magaryf ministrligi mugallymlar üçin ýörite kurslaram gurady. Kursdan öň mugallyma gönükme we ýumuş tabşyrylýar. Munuň özi mugallym üçin – birinji hasap. Birinji hasaby etrap bilim bölümi geçirýär. 2-nji we 3-nji hasaby mugallymlary kämilleşdiriş instituty berýär. Hasaplary berip bilmedikler kurslara göýberilmeýär (15.2, 1949, 19 ýanw. T. Taganowyň çykyşy). Şu gazet makalasyndan soň on gün geçip-geçmänkä, gazet baş makalasynda: “Ministrlik tarapyndan geçirilýän gysga wagtlyk kurslar hem edilýän talaby ödäp bilmän geldi. Mugallymlaram özbaşdak işlänok (15.2, 1949, 28 ýanw. Baş makala) diýip ýazdy. Eger şeýle bolsa, mugallymlara ýüzlenip: “Gory sarp edip, bilimiň, güýjüň, kuwwatyň üstüni ýetirip durmasaň, onda sizde hiç bir zat galmaz ahyry” diýäymegimiz galýar. Yöne welin “Sowet Türkmenistany” gazetini Magaryf ministrliginiň gysga wagtly kurslary gurandygyny mälim edenden soň, gysga wagtda, onda-da örän gysga

wagtda kurslaryň talaby ödemändigini nähili subut etdikä? Kanuny sowal jogapsyz galýar.

Ýöne käbir mugallymyň 4 sagatlyk temany 30 minudyň içinde geçip gutarmagy (15.2, 1949, 2 mart. *A. Annagylyjowyň çykyşy*) welin, olaryň sowatlyygynyň nyşany däl. Munuň özi mugallymlaryň öz bilim derejesini artdyrmak we mugallymçylyk ussatlygyny kämilleşdirmek ugrunda juda az aladanýandygynyň (20.2, 1960, 7 ýanw. *N. Garaýewiň çykyşy*) nyşany. “Welmyrat aga name diýerdikä?” diýen obrazly sözbaşyda çap edilen makalada nygtalyşy ýaly, ýata suwam porsamak bilen bolýar. Zä Ahmetkeşleriň medeni derejesini ösdürmekde ön hatarda bolmaly oba intelligenti, çagalara bilim, terbiýe bermeli mugallym hem, eger öz bilim we medeni derejesini, hünärini yzygiderli artdyryp durmasa... ýata suwa öwrüler. Özüniň guba düýesini bir kitaba çalşan Welmyrat aga şeýle adamlara name diýerdikä? (15.2, 1977, 12 awg. *O. Akgaýewiň çykyşy*). Dogrudanam, name diýerdikä?” Haýsy çeper eserleri okadyňyz? diýen sowala, “Gan bilen der” diýen kitapçany. “Şonuň awtory kim?” diýen sowala hem “Dogrudanam awtory kimkä?” diýip oýlanyp durşuna, “Öz-ä Daşhowuz tarapdan” diýip, jogap berýän mugallymyň-a (20.2, 1987, 11 noýab., *B. Japarowyň çykyşy*) maňlaýyndan sypamazdy.

Emma mugallymlara sylag-serpaý gysganylmady. Respublika boýunça halk magaryf işgärlerinden 2165 adam SSSR-iň ordenleri we medallary, 3210 adam” Halk magaryfynyň otliçnigi” nyşany bilen sylaglanyldy. 467 adama “TSSR-iň at gazanan mekdep mugallymy” diýen hormatly at dakylady (22.2, 1969, 23 awg. *Baş makala*).

Dogry, mugallymlaryň hemmesini biraýakdan sürmek bolmaz. Olaryň içinde hünärini söýüp, uly abraýa eýe bolanlaram bar. “Oktýabr raýonyndan Saparmät Hojaýew, Saragtdan Rejepgül Uhulowa, Sakardan Haýyt Borjakow... (20.2, 1984, 6 ýanw. *Baş makala*) şeýle mugallymlardan. Tejribeli mugallymlaryň käbiri hakynda aýratyn materiallaram berildi (22.2, 1965, 3 iýun; 15.2, 1983, 15 apr; 1984, 26 iýun). Emma mugallym hakyndaky materiallaryň köpüsi ýüzleý ýazylypdyr. Mugallymyň hormata mynasyp bolşy, iş tejribesi açylyp görkezilmeýär. 150-200 setirlik materialda “tejribeli” sözünü 5 ýerde agzanyň bilen mugallymyň iş

tejribesiniň açylyp görkezildigi däl (15.2, 1966, 26 noýab. *J Nuryýewiň çykyşy*).

Milli metbugat köplenç halatda milli mugallymlar hakynda material bereninden, rus pedagoglary barada ýazanyny kem görmedi. Rus mugallymlary O. Belowa, A. Žmatowa hakdaky ýazylan materiallaram iň bärkije mysallar (15.2, 1955, 11 fewr; 1955, 25 fewr.).

Türkmenistanda бүтін өmrünü bilime bagyşlan aýllar känem däl. Şolaryň biri-de Rejepgöl Uhulowa. Emma Sosialistik zähmetiň gahrymany diýen ada mynasyp bolan ýeke-täk aýal pedagog hakda material bermegi milli metbugat “ýatdan çykardy”. Merkezi “Selskaýa žizn” gazetini “Hemişе yaş bol, Rejepgöl” (24.2, 1966, 4ýanw) diýen materialy çap edenden 2,5 ýyly geçirip, gahryman pedagog hakda ýazmak milli metbugatyň ýadyna düşdi (15.2, 1968, 3 iýul *J Nuryýewiň çykyşy*). Bütün ömrünü bilime bagyşlap, pensiýa çykan mugallymlaryňam bir bölegi, “ozalky mugallym agyz bekläp, mollaçylyk edýär. Partiýanyň ýolundan sowuldy” (15.2, 1974, 17 mart *K.Mommyýewiň çykyşy*) bahanasy bilen il masgarasy edildi.

Milli mugallymlaryň hünärine kämilleşmegine ozalky SSSR-iň häli-şindi çykaryp duran kararlaram ýaramaz täsirini ýetirdi. Karar name talap etse, magaryf işgärlerem şoňa laýyk işlemelidi. Mekdepleriň ýanynda önümçilik brigadalaryny döretmelimi, baş üstüne, Aýnabat Begenjowanyň göreldesi boýunça önümçilik brigadasy döredildi. Okuwçylaryň yetiştirýän gowaça hasylyna kolhozyň agronomlaram haýran galýar. Yaş ussatlar kolhozda gowaçanyň ujuny nähili çyrypmalydygynam öwretmekçi (15.2, 1948, 24 awg. *S. Spatagyň çykyşy*). SSKP MK we SSSR Ministrler Sowetiniň “Mekdebiň durmuş bilen aragatnaşygyny pugtalandyrmak hakynda we ýurtda halk magaryf sistemasyny mundan beýläk-de ösdürmek hakynda”(1958ý.) karary çykdymy, baş üstüne, “Sowet Türkmenistany” gazetini “Sowet mekdepleri durmuş bilen mäkäm baglanyşdyrylar (15.2, 1958, 17 dekab.) diýen umumy sözbaşydaky ýörite sahypasyny taýýarlady. Sahypada mekdep bilen baglanyşykly dürli tekliplerem orta atyldy. “Çagalaryň zähmete bişişmegi üçin oba mekdepleriniň direktorlary agronom bolmaly. Okuwçylaryň tomusky kanikulyny sentýabr, oktyabr, dekabir aýlaryna geçirmeli. Çünki, şol

aýlarda pagta ýygymy başlanýar”. Şeýle teklipler näçe diýseň bar. Partiýa himiýa senagatyna (1964ý.) üns bermeli diýdimi, baş üstüne, mekdeplerde himiýa sapagynyň okadylyşam gowulandyryldy. Mineral dökünlere, olaryň ulanylyşyna degişli sapaklar golaýdaky kolhozlaryň dökün saklanylýan ýerlerinde, ekin meýdanlarynda geçilip başlandy (15.2, 1964, 6 okt. *Baş makala*). Partiýanyň syyasatyna baglylykda mekdepleriňem syýasatyny häli-şindi üýtgedip durandygyna metbugatda başga-da mysallar kän.

Mugallym diňe okuwçy okatmak bilen çäklenmän, eýsem, ol ak ýürekli, dogruçyllygy, şahsy göreldesi bilenem tapawutlanmaly (15.2, 1957, 17 awg. *Baş makala*). Mugallym “özüniň sowatlylygy, dünýägaraýşynyň giňligi, çagalaryň ýüregine barýan ýoly tapýanlygy bilenem (15.2, 1982, 10 apr. *Baş makala*) tapawutlanmaly.

Diňe şularmy? Ýok. Mugallym “oba adamlarynyň dünýägaraýşynyň ösmegine, gözýetiminiň giňelmegine, medeni derejesiniň ýokarlanmagyna-da täsirini ýetirmeli. Mugallymdan edilýän talap hem ösdi (15.2, 1978, 11 iýul Ö. Durdymyrowyň çykyşy). Ozal öýünde stoldur otyrýjy bolmadyk adam intelligent hasaplanmadyk bolsa, 70-nji ýyllaryň ahyrynda duly goşa şifonýerli, onlap haly-palasly, telewizorly, magnitofonly, garažly, ýeňil maşynly hojalygyň şahsy kitaphanasy bolmasa intelligent hasaplanmady. Sebäbi mugallyma şeýle talap bildirildi.

Emma 80-nji ýyllaryň başyndan mugallymyň abraýy peseldi. Sebäbi, birinjiden, mugallym jemgyýetde degişli belentlikde goýulmady, oňa hormat azaldy. Ikinjiden, mugallymyň özi bilim derejesini ýokarlandyrmaga, käriniň ussady bolmaga, halk arasynda abraýly bolmaga çalyşmady. Gaýtam, ýaramaz şahsy göreldesi bilen özüni tanatdy. “Gören ýerinden hojalyk mallaryna ot ýygyp, geýim-gejimini göm-gök edip, şol durşuna-da sapaga girýän” (15.2, 1983, 18 mart. Ç. Annagurbanowyň çykyşy), “Jaý gurdurjak welin mugallym-sugallym tapylmazmyka. Bahasyndan-a gaçmazdyk” diýen gürrüňlere sebäp bolýan (15.2, 1985, 18 apr. A. Ýusubowanyň çykyşy) mugallymlaryňam, heý, abraýy bolarmy! Kim olara hormat goýar?

Milli metbugat bu ýerde şahsy hojalyk işleri bilen meşgullanmagy tankytlanok-da, mugallymyň abraýyna zeper

ýetirýän sebäpleri gözledi. Metbugatyň ýazyşy ýaly, “Teplisada pomidor, hyýar ýetişdirmegem, jaý salmagam, mala ot ýygmagam aýp zat däl. Eger öz işine zeper ýetirmän, abraýyna çirk ýetirmän herki zady öz çeni-caky bilen edýän bolsa, hiç kim bu zatlary mugallymdan aýp görmez. Ýöne bu zatlar zähmetsöýerligiň alamaty däl. Harsydünýäligiň alamaty. Oz işine sowuk-salalygyň alamaty (16.2, 1985, 4, 83 s.) Mugallymyň kärene höwesiniň gaçmagy bilenem tä 90-njy ýyllaryň başlaryna çenli çagalara bilim bermekde düýpli özgerişlik bolmady. Onuňam esasy sebäpleriniň biriniň mugallymyň abraýynyň pese gaçandygyny bellemek bilen, milli metbugat. “Mekdep jemgyýetiň sostaw bölegi. Jemgyýete has bolan ýetmezçilikler mekdebe-de, bilim sistemasyna-da mahsus. Mugallymyň abraýynyň pese gaçmagy durgunlygyň mirasy” (15.2, 1990, 30ýanw. *K.Nuryýewiň çykyşy*) diýip ýazdy. Onda-da Beýik Garaşsyzlygyň öň ýanynda örän dogry ýazdy.

III BAP. METBUGAT WE HALKYŇ DURMUŞ MEDENIÝETI: GAZANYLANLAR HEM ÝITIRILENLER

1. Oba medeniýeti

Umuman, medeniýet, onda-da milli medeniýet näme? Durmuşyň ähli döwürlerinde-de medeniýet ünsden düşmändir. Sebäbi halk hojalygyny ösdürmegiň depgini zähmetkeşleriň medeni derejesiniň ýokarlandyrylyşyna bagly. Diýmek, medeni özgertmeler esasy meseleleriň biri bolup, onsuz milli medeniýeti döretmek hem mümkin däl. Munuň özi ýerli halkyň medeniýetini çalt ýokary götermekdir.

Indi milli medeniýet hakynda. Her bir milli medeniýetde demokratik hem sosialistik medeniýetiň hiç bolmanda ösüp ýetişmedik elementleri bar, ýa bolmasa her milletde zähmetkeşler köpçüligi hem eksplatrileýänler bolup, olaryň ýaşayyş şerti demokratik hem sosialistik ideologiýany döredýär. Her bir milletde şunuň bilen birlikde, buržuaz medeniýetem bardyr. Ol esasan çernosoten hem klerikal medeniýeti bolup, özleri-de diňe “elementler” görnüsinde däl-de, agalyk ediji medeniýet görnüşindedir. Şonuň üçin-de, milli medeniýet, umuman pomeşikleriň, poplaryň, buržuaziýanyň medeniýetidir. “Internasional medeniýeti” şygaryny öňe sürmek bilen, biz her bir milli medeniýetden diňe onuň demokratik hem sosialistik elementlerini alýarys (*1.3, 1g. 1\1 ýaz, 74 iş, 23 tk*). Bu kesgitleme XX asyryň başlarynda aýdylypdy. TK(b)P MK-nyň 1928-nji ýylyň 1-6-njy martynda bolan II plenumynda-da şol kesgitleme ýene-de gaýtalanylyp, milli medeniýeti nädip proletar medeniýet bilen utgaşdyrmalydygyň, nädip milli formaly, sosialistik mazmunly medeniýeti doretmelidigiň gürrüňi edilipdi.

Şol bir halkyň ähli medeniýetine milli medeniýet diýibem bolmaz. Ýerli halkyň medeniýetiniň diňe milli ideologiýa jogap berýän bölegi milli medeniýetdir. Milli medeniýet şygary häkimiýet elindekä buržuaziýanyň şygarydy. Milletleri jebisleşdirmek buržuaz

tertíp-düzgüni goragynda geçipdi. Häkimiýet halkyň eline geçenden soň welin, milli medeniýet şygary halkyň şygary boldy. Milletleri jebisleşdirmegem indi Garaşsyzlyk döwründe durmuşa geçip ugrady.

Her bir millet ösüşine özüniň elementlerini girizmek bilen medeni ösüşiniň formasyny kesgitleýär. Şol elementler esasan: a) dil; b) ykdysady aýratynlygy, oňa dürli hojalyk gurluşlarynyň gatnaşygy; w) territoriýasy bilen baglanyşykda geografiýa şertleriniň täsiri astyndaky aýratynlyk; g) taryhy, jemgyýetçilik däp-dessur aýratynlygy; d) ýaşaýyş-durmuş aýratynlygy we başgalardan ybarat. Şu ýagdaýlar milli medeniýetiň ol ýa-da beýleki formalaryny kesgitleýär.

Eýsem-de, milli medeniýetiň şol wagtky ýagdaýyny häsiýetlendirmekde Türkmenistanyň nähili aýratynlygy bar? Olar esasan şu aşakdakylardan ybarat:

a) ösmedik, yzagalak dili; b) yzagalak ykdysadyýeti, ýer işläp bejermegiň yzagalak formasynyň hem guralynyň, käbir etraplarda ýarymnatural hojalygyň, çarwa we ýarym çarwa ýaşaýyş obrazynyň, patriarhal-gulçulyk durmuşynyň galyndylarynyň bolmagy; w) seýrek ilatly dürli hili ägirt uly territoriýasynyň bolmagy, şäherlerde türkmenleriň ýaşamaýandygy; g) ýaşaýyş-durmuşynyň aýratynlygy – aýallaryň gul hökmünde saklanylmagy, durmuş ukladyna şerigatyň we adatyň, hususan-da, ganly ar alşyň (hunuň) täsir etmegi, şeýle hem Türkmenistanyň geçmiş taryhy bilen baglanyşykly beýleki aýratynlyklar (*1.3, 1 g, 1\1 ýaz, 74 iş, 24 tk*).

Türkmenistanda 1917-nji ýyla çenli milli medeniýet haýal ösüpdür. Sebäbi, birinjiden, araplar tarapyndan düýbi tutulyp, has ösen yslam medeniýeti tarapyndan gysylypdyr. Yslam medeniýeti has yza galan türkmen medeniýetine progressiw täsirini ýetirip bilmedi. Sebäbi yslam üýtgedilmeýän din hökmünde getirilip, medresselerde, mekdeplerde okadylyşy arap dilindäki Gurhanyň diňe ýat tutulmagy bilen çäklenilipdir. Netijede şu okuw mekdeplerini gutaran adamlar diňe arap dilinde okap hem ýazyp bilseler-de, aslynda ýazylan zatlara düşünmändirler. Şunuň bilen birlikde, ikinjiden, dürli halklaryň täsirine duçar edilen taýpalaryň özara üzneligi-de türkmen medeniýetiniň ösüşine ýaramaz täsirini ýetiripdir.

Patyşa hökümeti türkmenleri ykdysady hem medeni taýdan gysmak, ruslaşdyrmak syýasatyny, hususan-da, ýerli-rus mekdepleriniň üsti bilen geçirmek üçin türkmen taýpalarynyň üzneligini emeli usulda goldapdyr. Şeýlelikde, patyşa hökümetiniň syýasaty yslam bilen deňeşdirilende has progressiw rol oýnaýandygyna garamazdan, türkmen medeniýetiniň ösüşini bökdäpdir.

Üçünjiden, Türkmenistanyň yza galak ykdysadyýeti, ýönekeýje iş gurallary, ýeri işläp bejermegiň düzgüni, halkyň çarwa we ýarym çarwa ýaşayş obrazy-da türkmen medeniýetiniň ösüşine ýaramaz täsirini ýetirdi. Şeýlelik bilen, 1917-nji ýyla çenli türkmen medeniýeti başlangyç ýagdaýda boldy (1.3, 1g, 1\Iýaz, 74 iş, 25 tk).

Eýsem-de, türkmen milli medeniýetini mundan beýläk nähili ýol bilen ösdürmeli? Plenum önuňam jogabyny berdi. Türkmenistanyň zähmetkeşlerini özleriniň milli medeniýetini ösdürmekde milli proletar medeniýetiniň merkezi hökmünde Sowet Soýuzyny nazarda tutmaklyga borçly etdi. Şu ýagdaýda rus medeniýetiniň artykmaçlygy hakyndaky gürrüňleriň hem-de yza galak halklaryň medeniýetiniň üstünden has ösen rus medeniýetiniň ýeniş gazanmagynyň gutulgysyzdygy hakyndaky pikirň öňe sürülmeginiň welikorus milletiniň agalyk etmegini pugtalandyrmaga synanyşykdan başga hiç zat dälidi hakynda BK(b)P-niň XII gurultaýynyň bellän kararlaryndan netije çykarmalydygy-da nygtaldy (1.3, 1g, 1\Iýaz, 74 iş, 27 tk).

Elbetde, baryp 20-nji ýyllaryň ahyrynda türkmen milli medeniýetiniň ýagdaýyna, onuň geljekki ösüş ugurlaryna berlen baha bilen ylalaşmakdan başga alaç ýokdy. Sebäbi şol wagtlar partiýa resminamalarynda bellenilişi ýaly, häkimiýet proletariatyň eline geçensoň, milli medeniýet şygary-da proletariatyň şygaryna öwrülipdi. Dogry, Türkmenistanda umumy medeniýeti ösdürmekde görnüp- eşilmedik işler berjaý edildi. Şu ylmy işimiziň 2-nji babynda nygtalyp geçilişi ýaly, türkmen halkynyň sowatlylyk derejesi ösdi. Eýýäm 1940-1941-nji okuw ýylynyň ahyrynda Türkmenistanda ilatyň sowatlylygy 80%-den agypdy. Munuň özi, respublikada sowatsyzlygy ýok etmek işiniň esasan tamamlanandygyny alamatlandyrýardy (2.3, 4s.)

Türkmenistanda medeni ojaklaryň hem gurluşygy ýaýbaňlandyrylyp, adamlara medeni hyzmat gowylandyryldy. Aňdüşünje artdy. Umumy medeniýet ösdürildi. Muny hiç kim inkär edip bilmez. Emma milli bilim ulgamynyň bir galypa salnyp, şowsuzlyklara, soňabaka ýene sowatsyzlyga ýol berlişi ýaly, medeniýet meselesinde-de BK(b)P-niň XII gurultaýynyň kararlary gödek bozulyp, milli halklaryň medeniýeti umumy medeniýete- rus halkynyň medeniýetine tabyn edildi. Milli medeniýet bir galypa salnyp, umumylaşdyryldy. Milli formally sosialistik mazmunly medeniýet ugrunda göreşildi. Hakykatda döredilýän medeniýetde milli forma-da ýokdy. Milli medeniýet gysylyp, boglup, sesi çykmaz ýaly edilipdi.

Milli metbugat hem öz döwrüniň gözi hem gulagy. Öz döwrüne gulluk edýän gural. Medeniýet hem halka medeni durmuş hyzmaty meselesinde-de şu nuktaýnazardan ugur alyndy. Munuň şeýledigini Beýik Watançylyk urşundan soňky ýyllardaky milli metbugatyň materiallary-da subut edýär.

Milli metbugatda medeniýet hakynda mateiallar häli-şindi çap edildi. Emma olaryň köpüsi diýen ýaly ownuk meseleleriň töwereginden daşlaşyp bilenokdy. Milli meselä içgin aralaşmag-a däl, eýsem ondan kem-kemden arany açýardy. Halk köpçüligine “Öýüňiz päkize bolsun. Tertipli bolsun. Şeýtmeseň, medeniýet hakdaky gürrüň peýda bermez” (8.3, 1947, 8 iýun, Ş. Batyrowyň çykyşy) diýlip ýüzlenilýärdi. Medeniýet meselesi hakynda gürrüň gozgalanda, etrap merkezlerindäki uly medeniýet hem dynç alyş bagynyňam “başy” agyrdylýardy. Metbugatyň ýazmagyna görä, şeýle baglaryň köpüsiniň “Howlusy agardylmandyr, bagyň içinde kitaphana, okalga guralmandyr. Baga gezelenje gelýän adamlar oturar ýaly oturgyç, okar ýaly gazet, žurnal we kitap tapyp bilmeýärler (8.3, 1948, 2 iýun. *Baş makala*). Gazet materialynda getirilýän faktlar dogrydyr. Oňa söz ýok. 50-nji ýyllaryň başynda telewideniýäniň entek adynyň-sorunyň ýok mahalynda, seýil baglarynyňam roluny inkär etmek bolmaz. Emma medeniýet meselesiniň beýan edilişi şol mahalky hökmürowan partiýany-da kanagatlandyрмаýardy. “Medeniýet hakda umumy gürrüň etmegi, obadaky medeni durmuş edaralarynyň işine perwaýsyz garamaklygy bes etmek gerek, medeniýeti oba

ornaşdyrmak bilen her gün meşgul bolmak gerek” (8.3, 1951, 24 mart) diýip, MK-nyň sekretary wezipäni keserdip goýdy. Umumy gürründen anyk meselä- milli medeniýet hakyndaky gürrüne geçmegem derwaýysdy.

Gazet-žurnal materiallaryny derňeseň, milli medeniýet hakyndaky düşüňjä dürlüçe çemeleşilendigine-de göz ýetirmek kyn däl. Milli medeniýet – munuň özi “Milli ylmy edaralar, ýokary okuw mekdepleri, professional sungat, hakyky halk magaryfynyň, milli sowet intelligensiýasynyň döremegidir (8.3, 1956, 14 ýanw. H. Bekmyradowyň çykyşy) diýildi. Türkmen milli medeniýeti hakynda.”Türkmenler hem gysga taryhy möhletde özleriniň medeniýetini özgertdiler. Milli formally, sosialistik mazmunly medeniýeti ösdürmekde ägirt uly üstünlik gazandy. Milletleriň arasynda alym, ýazyjy, wraç, mugallym ösüp ýetişdi” (9.3, 1957, 14 ýanw, Baş makala) – diýip, “Prawda” gazetinde ýazdy. Gazet bu üstünligi, elbetde, leninçilik milli syýasatyň dabarasy hökmünde görkezipdi. Millilik diňe sowatly intelligensiýasynyň ösüp ýetişmegine syrykdyrylypdy. Elbetde, sowatly intelligensiýanyň kemala gelmegi, umuman, medeniýetiň ösmegine uly täsirini ýetiripdi. Alym T. Durdyýewiň dürli ýyllarda ýazan iki makalasyna nygtap belleýşi ýaly, sowatsyzlygyň ýok edilmegi, täze intelligensiýa kadrlarynyň taýýarlanylmagy medeni islegi artdyrdy, milli metbugatyň ösmegine ýardam berdi. Medeni aň-bilim edaralary, milli professional sungat ruhy islegi kanagatdyryp, medeniýetli dynç almaga ýardam beripdi. Şeýlelikde, medeni rewolýusiýa Beýik Watançylyk urşundan öň ýeňipdi. Uruşdan soň medeni rewolýusiýa çuňlaşdy we gerimi giňeldi. Hünärleriň köp ugurlary boýunça milli kadrlar taýýarlanylady (8.3, 1974, 14 iýul; 1984, 21 noýab.)

Metbugat materiallarynda getirilýän bu delilleriň hemmesi-de dogry. Medeni özgertmeleriň milli medeniýete ýetiren täsirem uly. Ony hiç kim inkär edip bilmez. Emma milli medeniýet ösüşe eýe boldumy? Onuň ýagdaýy nähili? Milli metbugatdan bu sowallara jogap tapyp bolanok. “Prawda” gazetini ýene-de dymyp oturmady. Baş makalasyny çap etdi. Onda “Sowet jemgyýetinde (şol sanda Türkmenistanda hem – H.G.) medeniýetiň ýüz ýyllyklaryň dowamynda emele gelen in gowy milli däpleri aladaly we aýawly

ösdürilýär (9.3, 1957, 23 awg. *Bas makala*) diýilip nygtaldy. Geň zat. Ýüz ýyllyklaryň dowamynda emele gelen milli döpler ösdürilýän bolsa, onda milli gazetler näme üçin dymýarka? Ýa-da şeýle “aladany” duýmaýarmyka? Bilmedik. Ýöne metbugat materiallarynda-ha şeýle “alada” duşup bolanok.

Milli metbugat umumy medeniýet meselesini welin gözden salanok. Medeniýetli bolmagyň ýollaryny salgy berýär. “Medeniýetli bolmak kyn we inçe iş. Medniýetli bolmak üçin ýöne bir gazet okaýmak ýeterlik däl. Medeniýetiň taryhyna, adamzadyň bütin medeni mirasyna ýüzlenmeli (8.3, 1958, 13 awg. *Makala*). Dogry teklipl, oňa söz ýok. Şol makalada diňe geçmiş mirasymyza ýüzlenmek däl, “Täze kitaplar hakynda kolhozçylaryň öýlerine baryp, gürrün geçirmegem” medeniýetliligiň nyşany hökmünde görkezilýär. Bu teklibem inkär edip bolmaz. Boş wagtyň bolsa, elbetde, bu teklibem medeniýetliligiň nyşany. Medeniýetli bolmagyň ugurlary kän.

Ýöne medeniýetiň milliligi hakynda metbugatda materiallar çap edilmese-de, onyň formalarynyň nähili bolmalydygy barada merkezden görkezmeler berildi. Partiýanyň XXII gurultaýy “Milli medeniýetiň formalary butnamazlyk ýagdaýynda durman kämilleşdirilmeli. Könelişen formalar aýrylyp, täze formalar döredilmeli” (8.3, 1961, 20 okt. *SSKP-niň XXII gurultaýy*). Eýýama laýyk formalaryň gerekdigi aýdyldy. Baş üstüne, milli medeniýete ozalam “täze formalar” geýdirilýärdi. Ýokardan görkezme bolansoň, indi-hä hasam hezil boldy.

Türkmenistanda medeniýete “täze formal;ar-a” däl, eýsem mazmunyna-da “täzelikler” girizilýärdi. Özünem aýyn bolmasa, medeniýetiň “Milli sypatyny kemsitmän, baýlaşýarys” diýdirdik. Türkmenistanyň metbugatynda-ha däl, ozalky soýuzyň merkezi gazetleriniň birinde çykyş edip öwündik.”Medeniýet öýünde horegrafiýa, tans kružoklary, aýdym-saz kružoklary, halk saz gurallarynyň ansambly döredildi”(10.3, 1975, 28 sent.) diýip mysal getirdik. Şu ýerde “Eger-de milli medeniýet kemsidilmeýän bolsa, onda name üçin milli saz gurallary, milli senetleri, nagyslary hakynda gürrüň edilmeýärkä?” diýen kanuny sowalam ýüze çykýar. Emma näce gynansagam, sowala şol döwürde jogap tapylmady.

Medeniýeti medeni harytlaryň sany bilen hem ölçedik. Haýsy hojalykda şol harytlar köp bolsa, şol hojalygam medeniýetli ýaşaýar diýdik. Milli metbugatam “Aglaba hojalyk motosiklet, patefon, radiopriýomnik, tikin maşyny ýaly medeni öý goşlaryny edindi”, (8.3, 1957, 20 *iyul S. Agaýewanyň çykyşy*). “Her biriniň öýüne baranyňda, her hili halyalaryň, ýaýly krowatlaryň... bardygyna hemme zatdan öň gözün düşýär (8.3, 1957, 20 *noýab. B.Gurbanowyň çykyşy*) diýip, höwes bilen habar berdi.

Milli metbugat hojalyklaryň gurply we medeniýetli ýaşaýandygyny nygtamak bilen, şäherlerde we obalarda ýönekeý kolhozçynyň sürüp ýören hususy maşynyna – “Pobeda”, “Moskwiç” ýygy-ýygdydan duş gelinýär (8.3, 1957, 20 *okt. J Köýnekowyň çykyşy*) diýip ýazdy. 50-nji ýyllaryň ahyrynda obalarda medeniýet öýleri, kitaphanalar, çagalar edaralary, hammam hem gurlup başlandy. Hojalyklarda stollaryň, oturgyçlaryň, döwre bap gap-çanaklaryň bolmagyna üns berlip başlandy.

Türkmenistan kompartýasynyň XIV gurultaýy medeni obýektleriň gurluşygyny ýaýbaňlandyrmak boýunça berk talaby hem bildirdi. “Ýakyn geljekki 3-4 ýylda kolhozyň serişdesiniň hasabyna her bir kolhozda klub, mekdep, çaga dogurylýan öý,hammam, çagalar edaralaryny, ykdysadyýeti gurply kolhozlarda bolsa çaga dogurylýan bölümi bolan keselhana, naharhana, pekarnýa gurmakdan ybarat (8.3, 1958, 19 *ýanw. TKP-niň XIV gurultaýy*).

Dogrudanam, öňde goýlan wezipe ýeňil däl. Milli metbugat, esasan-da Türkmenistan kompartýasynyň organy bolan “Sowet Türkmenistany” gazeti partiýanyň kararlaryny wagyz edip başlady. 1958-nji ýylyň 8-nji fewralynda çykan sanynda medeniýet meselesine bagyşlap “Sosialistik oba” diýen baş makalany hem-de “Obada medeniýet gülläp össün” umumy sözbaşyly ýörite sahypany berdi. Elbetde, baş makalada partiýanyň gurultaýynda öňde goýlan wezipeler gaýtalanýar. Şol bir faktlar hem sanlar getirilýär. Ýöne baş makalada medeni edaralaryň düýp maksady hakynda-da pikir ýöredilýär. “Medeni edaralar obanyň bezegi bolmak bilen çäklenmän, ilatyň aň-düşünjesini artdyrmak, gözýetimini giňeltmek boýunça iş geçirýär” diýlip nygtalýar. Emma anyk mysal welin getirilmeyär.

Şeýle baş makalalar resmi materiallardaky faktlaryň hem sanlaryň sanawyndan başga zat däl. Okyja berýän zady ýok.

“Obada medeniýet gülläp össün” umumy sözbaşyly sahypa okyjylardan gelen hatlar esasynda taýýarlanylýpdyr. Onda klub, okalga, kino hem durmuş hyzmaty hakynda okyjylar hatlary ýerleşdirilipdir. Biri-birini gaýtalaýan guraksy materiallar. Eger-de okyjynyň özi ýazyp, ýüregindäkini döken bolanlygynda, material başgaça çykardy. Munuň ýaly ýörite guralýan sahypalar: “Gurultaýdan soň redaksiýa nähili materiallary çap etdi?” diýlip, ýokardan hasabat sorlanda, “Ynha, biziň bitiren işlerimiz” diýip, hasabat bermek üçin redaksiýanyň ýerlerdäki hem-de apparatdaky işgärleriniň “döredijiliginiň” miwesini. Şeýle materiallar işiň bähbidi-okyjylar üçin däl-de, hasabat üçin döredilýär.

Ozakly soýuzyň ähli redaksiýalarynda bolşy ýaly, Türkmenistanyň gazet-žurnallary her gurultaýdan ýa beýleki syýasy çärelerden soň, pudaklar boýunça edara, hojalyk, gurama ýolbaşçylarynyň işgärleriniň çykyşlaryny gurap, olara “Öňümüzde şeýle wezipeler goýuldy, bizem, ine, şeýle işleri bitirýäris” diýdirildi. Ynha, medeniýet işgäri D.Akmämmedowyň, söwda işgäri G. Nepesowyň, hojalyk ýolbaşçysy J.Mähremowyň, gurluşykçy-arhitektör M.Amanowyň çykyşlaram şoňa mysal bolup biler. Bu çykyşlar redaksiýanyň pudaklar boýunça bölümlerinde “aýak üstünde” taýýarlanylýan materiallar. Şol çykyşlardan çen tutsaň-a, gurultaýdan soň medeniýetiň ähli ugurlarynda işler gyzyşypdyr. Entek çözülmeli meselelerem az däl. “Oba ilatyna krowatlary, mebelleri, radio harytlaryny, tikin maşynlaryny köp satyp başlady”, (8.3, 1958, 4 apr. G. Nepesowyň çykyşy), “Partiýanyň XIV gurultaýy wezipeler goýdy. Bizem çagalar bagyny, tomusky klublaryň 2-sini, çaga dogrulýan öýi, hammam, myhmanhana, pekarnýa, köpçülik naharhanasyny, seýil bagy, stadion gurmaly (8.3, 1958, 10 maý. J.Mähremowyň çykyşy). Eger “aýak ýerden” üzülmedik bolup, sözde tapylsa-ha munuň özi gowy zat. Emma şol döwürde soň saýylman, mümkinçilige garalman sözler güwledilip göýberilýärdi. Metbugat özüniň çap eden materialynyňam soňuna seretmeýärdi.

Medeni edaralaryň keşbi hakynda-da söhbet edilýärdi.” Kolhoz posýologyndaky çagalar baglarynyň ýaslilaryň 4-

siniň, kitaphanalaryň 2-siniň, okalgalaryň 4-siniň keşbi” (8.3, 1958, 6 iýun. I. Amanowyň çykyşy) göwünleri götermeli. Häzire, çenli çözülmelik meselelerem birýanly etmeli. Bolmasa “Sergezdan”, “Sneguročka”, “Sadko” ýaly kinofilmler zol gaýtalanýar (8.3, 1958, 27 fewr. D. Akmämmadowyň çykyşy). Bu ýerde gürrüň oba ilatyna edilýän kino hyzmaty hakynda barýar. Oba ýerlerinde türkmen dilindäki kinofilmler ýetelik däl. Milli metbugatyň bu meseläni gozgamagy gowy zat.

Partiýanyň gurultaýynyň medeniýet meselesinde öňde goýan wezipesiniň ýerine ýetirilmegi babatda dürli syýasy çäreler geçirilip başlandy. 1958-nji ýylda oba ýerlerinde halkyň durmuş we medeni derejesini ýokary götermek boýunça çäreler hakynda TKP MK-nyň III plenumy geçirildi. Plenum medeniýeti ösdürmekde gazanylanlary bellemek bilen, häzirki wagtda klub edaralarynyň 773-siniň, kitaphanalarynyň 932-siniň, sesli kinoenjamlarynyň 191-siniň, keselhanalaryň 106-synyň, ýaslilaryň 315-siniň, kolhoz çaga dogrulýan öýleriň 124-siniň bardygyny guwanç bilen belledi. Respublikanyň kolhozlarynyň 70%-i radiofikasiýalaşdyryldy, kolhozlaryň 140-sy öz radiouzelini edindi. Oba ilatynyň durmuşyna gazet-žurnal, kitap pugta ornaşdy (1.3, 1g, 50 ýaz, 10iş, 2tk). Plenum şunuň bilen birlikde, oba ýerlerinde halkyň durmuş ýagdaýyny gowylandyrmakda we medeniýetini ýokary götermekde düýpli kemçilikleriň bardygyny, kolhozlaryň ykdysady ösüşinden yza galyp, halkyň medeni islegini kanagatlandyрмаýandygyny-da belledi.

Plenum respublikanyň kolhozlarynyň 1958- 1960-njy ýyllaryň dowamynda öz güýçleri hem serişdeleri bilen azyndan tomusky klublaryň 189-syny, gysky klublaryň 282-sini, kitaphanalaryň we okalgalaryň 126-syny, meýdan düşelgeleriniň 125-sini, mekdepleriň we internatlaryň 176-syny, çagalar ýaslileriniň 180-sini, çagalar baglarynyň 160-syny, degirmenleriň 11-sini, dynç alyş öýleriniň 13-sini, myhanhanalaryň 34-sini, hammamlaryň 283-sini, keselhanalaryň 55-sini, medpunktlaryň 76-syny, çaga dogrulýan öýleriň 126-syny, stadion – sport meýdançalarynyň hem 42-sini gurmagy ýygnaclarynda ara alyp maslahaytlaşandygyny hem karar edendigini kanagatlanmak bilen belledi (1.3, 1g, 50 ýaz, 10 iş 6 tk). Plenum obada durmuş hem medeniýet meseleleriniň gazet-žurnallarda giň

beyan edilmegini, položitel tejribeleriň wagyz edilip, bar bolan kemçilikleriň-de ýüze çykarylmagyny nygtady (*1.3, 1g, 50 ýaz, 10 iş, 36 tk*).

TKP MK-nyň III plenumy oba adamlarynyň durmuş medeniýeti meselesi boýunça geçirilen iň uly plenumlaryň biri. Onda oba adamlaryna durmuş hem medeni hyzmatyň ähli ugurlary ara alnyp maslahatlaşyldy. Uly wezipeler kesgitlenildi.

Milli metbugat ozalky däbine eýerip, badabat işe girdi. Medeniýet meselesine baş makalalaryny bagyşlady. “Oba medeniýeti çuň ornaşdyralyň” rubrikasynda medeniýet işgärleriniň çykyşlaryny çap etdi. Medisina hem durmuş hyzmaty işgärleriniň materiallaryny berdi.

Plenumyň materiallaryny wagyz etmek maksady bilen “TKP MK-nyň III plenumynyň kararlaryny durmuşa geçireliň” diýen umumy sözbaşyda (“Sowet Türkmenistany”, 1958, 4 iýul) ýörite sahypa çap edildi. Sahypa okyjylaryň hatlary esasynda taýýarlanylady. Materiallaryň köpüsi plenumda getirilen faktlary hem sanlary gaýtalaýar. Cykyş etdirilen medeniýet işgärleri “Plenumyň kararlary ruhlandyrdy. Mundan beýläk has-da joşgunly işläris” diýen tarzda “joşduryldy”.

50-nji ýyllaryň ahyrlary, 60-njy ýyllaryň başlary oba medeniýetini ösdürmek boýunça guramaçylyk çäreleriniň iň köp geçirilen ýyllary hasaplanylýar. Medeni aň-bilim işgärleriniň respublikan birinji gurultaýynyň iki ýyllyk (1958-1960) ýörişiniň ygylan edilmegi-de şol çäreleriň bir bölegi (*11.3, 1958, 18 iýul G.Berdiýewiň çykyşy*). Eger-de medeni aň-bilim işgärleriniň gurultaýynda oba ýerlerinde gurulmaly medeni obýetlet hakynda gürrüň edilen bolsa, ýaşlaryň güýji bilen geçirilen iki ýyllyk ýörişde oba ýerlerinde medeni ojaklaryň işleýşi (haýsysy açyk, haýsysy ýapyk), komsomollaryň ýaşaýan öýlerinde stol, oturgyç, krowat, el ýuwulýan, tarelka, wilka ýaly zatlar barmy ýa ýok, hemmesi gözden geçirilipdir.

Stol hem oturgyç hakynda gürrüň gidende, şu ýerde ýene III plenumyň materiallaryna ýüzlenýäris. Plenum oba aktiwinde, ýolbaşçy işgärlerde, intelligensiýada, kolhozçylarda stola, oturgyja, krowata, özbaşdak ulanylýan gap-gaçlara seýrek duş gelinýändigini

nygtady (*1.3, 1g, 50 ýaz, 11 iş, 67 tk*). Şunuň bilen baglanyşykda plenumda TKP MK-nyň birinji secretary S. Babaýew: "... indi stol, stul, çemçe, okara hakynda. Siziň özüňiz stol başynda oturmaýarsyňyz, siziň özüňiz kolhozlaryň wekillerine öwretmeýärsiňiz. Tersine keçede oturýarsyňyz. Daşhowuzda kolhoz başlygynyňkyda bolanymda, koridorda dik durdum-da, stul äkelmäge mejbur etdim. Meniň ýoldaşlarym bolsa eýýäm keçä geçip ýassygy tirsekläp otyrlar. Men keçä bilgeşleýin geçmedim. Sebäbi kolhozçylar seredip durlar. Eger raýkomyň secretary keçä geçip ýassygy tirseklese, raýspolkomyň başlygam şeýtse, onda hemmelerem keçä geçip ýassygy tirseklemeli bolar. Dogry, kolhoz başlygy keçede oturmady. Meniň ýanymda çekindi öýdýän. Dogrumy? Eger biziň özümüz şeýle hereket etsek, onda haýsy medeniýet hakynda gürrüň edip bolar.! Şeýle ýagdaý siziň her biriňiz bilenem bolup biler. Elbetde, mundan hiç hili medeniýet bolmaz. Besdir, ýoldaşlar. Medeniýetsiz ýaşadyk, indi şeýle ýagdaýyň soňuna çykmak gerek" (*1.3, 1g, 50 ýaz, 11 iş, 134 tk*) – diýip aýtdy.

Plenum oba medeniýeti hakynda gürrüň gozgamak bilen milli medeniýetiň gyrasyndanam barman, internasional medeniýeti, ýagny sowet medeniýetini ornaşdyrmak barada ýowuz wezipeleri öňde goýdy. Milli metbugatam ony alyp göterdi.

Gazetler çap eden materiallarynda oturar ýaly düşegiň – haly-palasyň, keçäniň gürrüňini etmän, stoldur oturgyjyň gürrüňini edenini kem görmedi. Metbugatyň ýazmagyna görä, plenum kolhoz çayhanasyna-da täsir etdi. Çayhananyň uly otagynda indi stol, otyrgyç bar (*8.3, 1958, 11 sent. Ö. Hatdarowyň çykyşy*). Mahlasy, plenumdan soň, obada medeniýeti ýokary götermekde uly işler alnyp barylýar. Indi kolhozçylaram gunorta arakesme wagtynda "medeniýetli" dynç alýarlar. Kolhoz obasynyň gülläp ösüşi hakynda ýörite sahypa berlip, onda kolhozçylaryň günorta arakesme wagtynda stoluň başynda nan iýip oturan fotosuratlaram çap edildi (*8.3, 1958, 12 noýab. M. Guseýnowyň çykyşy*).

Milli metbugat III plenumyň kararlarynyň ýerine ýetirilişine gözegçiligi bir ýylyň dowamynda gözden salmady. Ýörite materiallary çap edip durdy. Yöne şol materiallarda ozalky ýyllarda edilişi ýaly, sowet medeniýeti nusga hökmünde öňe sürüldi.

Türkmeniň ata-baba gelyän köne senediniň, öý goşunyň üstünden gülündi. Kāmahalam milli medeniýete ýasama häsiýet berildi.

Sowet medeniýetiniň artykmaçlygyny görkezmek maksady bilen, bu meselede rus mugallymlarynyň roly güýçlendirildi. Olar türkmen aýal-gyzlaryna öý işlerini öwretmek üçin ýörite otagy enjamlaşdyrmak hakynda oňat inisiatiwa görkezipdir. Mekdep we kolhoz 4 otagdan ybarat jaýy enjamlaşdyrdy. Öý esbaplary satyn alyndy. Birinji otagda kuhnýa, ikinji otag- naharhana. Diwan, stol, oturgyçlar, gap-çanakly kuhnýa şkaфы ýerleşdirilen. Üçünji otag ýatlyýan otag. Üsti rejeli bezelen iki sany krowat dur. Dördünjisi – işlemek üçin otag. Stol, oturgyç, diwan, kitap şkaфы bar. Hatda polotense-de tertipli goýlupdyr. Medeniýeti ornaşdyrmagy öwrenmäge mekdebiň ýokary klas gyzlary gatnaşar. Gyzlara, hatda olaryň enelerine-de utýug etmegi, hem öwredýärler (8.3, 1959, 2 iýun G. Myradowyň çykyşy).

Komsomol ýaşlary özleriniň medeni ýörişinde önlerinde uly wezipeleri goýdy. Şol wezipeler nähili ýerine ýetirilýär? Ýaşlar gazetini yzygiderli beýan etmegi başarmady. Informasion äheňli materiallary çap etdi. Kābir materiallarda bolsa III plenumyň goýan wezipeleri-gurulmaly medeni edaralaryň sany görkezilmek bilen oňuldy (11.3, 1959, 9 ýanw. Ş. Pinhasowyň çykyşy). Türkmenistan komsomolynyň MK-nyň III plenumy oba ýerlerinde medeni we durmuş meselelerini yzygiderli hem çuňňur beýan etmäge, položitel netijäni wagyz etmäge, medeni gurluşyga päsgel berýän zatlaryň garşysyna berk we prinsipial çykyş etmäge “Ýaş communist” gazetini borçly etdi (11.3, 1960, 1 iýul).

Emma näçe borçly edilse-de, “Ýaş kommunist” gazetini iki ýyllyk medeni ýörişi ýeňil-ýelpaý beýan etdi. Yzygiderlilik saklanylmady. Medeni ýöriş “ýadyna düşen” wagty infarmasion häsiýetli materiallary çap etmek bilen çäklendi. Iki ýylyň dowamyndaky gazet toplumyny gözden geçireniňde-de, ýaşlaryň neneňsi işleri bitirendigine göz ýetirmek kyn. Hakykatda welin iki ýyllyk medeni ýörişde ýaşlar köp işleri bitiripdiler. “Komsomollaryň güýji bilen posýoloklar abadanlaşdyrylypdy, jaýlar remont edilipdi hem agardylypdy, köçeler zir-zibillerden arassalanypdy, ağaç

nahallary oturdylypdy we abadanlaşdyrys işleriniň beýleki görnüşlerem berjaý edilipdi. Oba durmuşy gözelleşipdi (3.3, 33s.)

“Ýaş kommunist” gazetiniň ýaşlaryň medeni-durmuş obýektlerine gatnaşsyz hakynda-da idili zat ýazmady. Hakykatda welin komsomolyň XIX gurultaýyna bagyşlanan materialda habar berlişi ýaly, 1960-1961-nji ýyllarda medeni-durmuş obýektleriniň 1200-si guruldy we remont edildi (11.3, 1962, 17 ýanw.).

Ýaşlar gazetini 1962-nji ýylyň ahyrlarynda “köne” medeniýet bilen “täze” medeniýetini aratapawudyny ýok etmek hakyndaky meseläni gozgap başlady. Oba medeniýetini hut kolhoz başlygynyň özünden başlamalydygy hakyndaky materialda, “Şarňyldap duran jaý, onuň işiginde geçmişiň ýadygärligi ýaly bolup oturan gara öý. Biri-birine bap gelmeýär.... Bir aýagyň bilen kommunizme tarap gidip, beýleki aýagyň bilenem bir ýerde deprenip durmak bolarmy? Zähmetkeşler kimden görelde alsyn! (11.3, 1962, 9 okt. H. Şamuhammedowyň çykyşy) diýlip okyjylara ýüzlenilýär.

Gazet ýene pagtabent atdy öydýän. Köne bilen täzäniň özara göreşi hakynda düýpli materiallar çap edilmedi. Medeniýet meselesinde orta çykarylan başlyklaram bolmady. “Ýaş kommunist” gazetini “Başlyk, özünizden başla” diýen materiala onlarça hat gelendigini mälim etmek bilen “çekişmäni” (1962, 9 oktýabr) jemledi.

“Daşky” medeniýet, “içki” medeniýet hakyndaky gürrüň uzak ýyllaryň dowamynda esasy gürrüňe öwürüldi. “Türkmeniň durmuşynyň daşky bezegi onuň baý içki mazmunyna laýyk gelmeýär, maddy üpjünçiligine, olaryň medeniýetine laýyk gelmeýär. Oňat jaýlarda ýaşamaly (8.3, 1964, 4 iýul) diýip, milli metbugat ýazdy. Daşky medeniýete emeli milli öwüşgin bermäge çalyşdyk. Çölde çopan goşunda çay gaýnadyp duran maldara täzeje gyrgyz don geýdirip, ojagyň başynda täzeje milli köýnekli oturan aýalyny-da şaý-sepleri bilen bezäp, gapdalyna gazet üýşürüp, “spidola” diňläp oturyşyna çay süzdürüp surata düşürdik (12.3, 1964, 12, 21 s.). Ine, gerek bolsa milli medeniýetiniň “daşky” görnüşi. Diňe oba ýerlerindäki adamlar däl, hatda uzak örudäki çopanlaram “medeniýetli” dync alýarlar ahyryn.

Şeýdilibem, türkmeniň milli lybasynyň, köne öy-goşlarynyň, döp-dessurlarynyň üstünden gülüندی. Milli lybas “millilik öwüşginini” bermek üçin adamlara islendik ýerde geýdirildi. Gara öýlerem köteklendi. Geçmişin galyndysy hökmünde görüldi. 90-njy ýyllaryň başlarynda türkmeniň gara öýlerine täzeçe garaýyş döredi. “Obadaky tipli jaýlaryň ýanynda gurlan gara öýleri görüp, göwnüň göterilýär. Biziň klimatymyzda şol gara öýleriň höziri başga. Gadymdan gelýän milli zatlarymyzdan el çekýändigimize özüm-ä düşünemok” (11.3, 1990, 17 may. K. Ballyýewiň çykyşy) diýip ýurt Garaşsyzlygynyň ön ýanynda žurnalist öz pikirini arkaýyn beýan edip başlady.

1964-nji ýyldan oba medeniýetini ösdürmegiň täze formalary ýüze çykdy. Gurply hojalyklarda oba intelligentleriniň we aktiwistleriniň maşgala agşamlary geçirilip başlandy. Maşgala agşamynyň esasy maksady – “Oba zähmetkeşleriniň ýaşayyş otagy nähili bolmaly?” diýen sowala jogap tapmak. Görkezmek üçin nusga hökmünde ýörite otaglar taýýarlanylýar. Olar esasan çagalar, nahar bişirilýän, dynç alynýan, ýatylýan otaglar. Şol otaglarda medeni enjamlary – stoldur oturgyjy, çagalar hem ulular üçin krowatlary, holodilnigi, radiopriýomnigi, telewizory, şahsy kitaphanany nähili tertipde ýerleşdirmelidigi maşgala agşamyna gatnaşanlara görkezilýär.

Oba medeniýetini ösdürmegiň täze formasy hökmünde öňe çykarylan maşgala agşamlary medeni enjamlary otaglarda nähili ýerleşdirmelidigini öwretmek üçin beýleki halklaryň wekilleri çagyrylmazdan, milli intelligensiýanyň gatnaşmagynda geçirildi. Milli metbugat maşgala agşamlarynyň geçirilmegine medeniýetde öňe ädilen ädim hökmünde baha berdi. (11.3, 1964, 1 okt. O. Orazmyradowyň çykyşy; 8.3, 1964, 23 okt. Baş makala). Maşgala agşamlarynyň geçirilişi barada ýörite sahypalary, baş makalalary çap etdi. Emma maşgala agşamlaram zor aýakdan ösdürilýän medeniýet bolansoň, ýyndamlygy “samanhana” çenli boldy. Derrew ýatyp galdy. Metbugatam dymmak bilen oňdy. “Sowet Türkmenistanyň aýallary” žurnaly oba ýerlerinde medeniýeti ornaşdyrmagyň täze formasy hakynda ýazyp başlady. Kolhozçy hojalyklaryň ýyllyk girdejisi täze tipli jaý gurulmagyna mümkinçilik berdi. Täze jaýa

göçüp barýanlar “Öý goşlaryny medeniýetli ýerleşdirmek üçin kömek sorap aýallar sowetine ýüz tutdy. Tertipli, gelşiklije ýerleşdirmäge aýallar (aýallar soweti – H.G.) kömekleşdi” (12.3, 1967, 6, 7s.). Metbugatyň ýazmagyna görä, munuň özi täze jaýa göçenler üçin döp bolup galypdyr. Şol döpden 100 hojalyk dagy peýdalandy. Žurnal soňabaka öý goşlaryny ýerleşdirmek üçin hiç ýana ýüz tutmagyň gereginin hem bolmandygyny ýanjytdy. Hojalygyň aýallar sowetiniň agzalary “öýme-öý aýlanyp, öý goşlaryny ýerbe-ýer edip, tertipli ýerleşdirdi (12.3, 1967, 7, 6s.).

Elbetde, täze tipli jaýlarda öý goşlarynyň tertipli ýerleşdirilmeginiň medeniýetli ýaşamakda täsiriniň uludygyny inkär etmek bolmaz. Şu meselede metbugatyň alyp baran syýasatynam inkär etmek niýetimiz ýok. Ýöne welin “Oba medeniýeti” diýen düşünje şunuň bilen çäklenäýärmikä?! Elbetde, ýok. “Sowet Türkmenistany” gazetini milli metbugatyň kerbanbaşysy hökmünde oba medeniýeti hakyndaky tema täzeden ýapyşmagy makul bildi. Paýtagtdan kän bir uzak bolmadyk Tejen etrabynda habarçy iberip, şol ýerden mugallym Hydyr Babaýewiň çykyşyny guratdyr. Oba mugallymyň makalasy “Oba intelligenty we oba medeniýeti (8.3, 1968, 19 iýun) diýen sözbaşyda, “Redaksiýa hat” rubrikasynda berildi.

Makala möçber taýdan gaty uly bolmasa-da, onda köp zadýň başy “agyrdylýar”. Awtoryň “ýazyşyça”, has dogrusy “ýazdyrylyşyça”, agronom, zootehnik, medisina, medeniýet işgärleri agzalmaynda-da, obada 36-dan gowrak mugallym işleýär. Şolaryň galapynam ýokary bilim alan. Bir obanyň medeniýetini ösdürmekde uly güýç. Awtoryň “pikirçe”, medeniýeti ösdürmek üçin ilki bilen obanyň medeni keşbini özgertmeli, adamyň ruhy dünýäşini baýlaşdyrmaly. Medeniýeti esasy ýaýradýjy hökmünde mugallymyň özi görelde görkezmeli. Emma käbir mugallymyň öýüniň içerişi pişik oýnan ýaly, zatlar dyr-pytrak, egin-eşiği ütüksiz, aýakgaby çotgalanmaýar, sabyn, diş poroşogy ýok. Çüýden asylgy dogany garrylary “sylaýany” üçin saklaýar. Şeýle mugallymlar kitaby bezeg, gazetini-de forma üçin saklaýar. Olar gazet-žurnal okamaýar.

Awtor makalasynyň ahyrynda oba intelligentiniň wezipeleri hakynda durup geçmek bilen, olary oba medeniýetini ösdürmäge

çağyrýar. Redaksiýa hem makalanyň soňunda möhüm mesele gozgaýan haty goldaýandygyny nygtaýar hem-de oba medeniýetini ösdürmäge dahyly bolan ähli meseleler barada öý-pikirlerini, tekliplerini, belliklerini ýazyp ibermeklerini okyjylardan haýyş edýär.

Redaksiýanyň belleýşi ýaly, medeniýetiň möhüm meseledigine söz ýok. Ýöne ähli meseleler garym-gatym edilip, dürüşdä öwrülen material bolsa-da seslenme tapman durmady. Gazet özüniň “guramaçylyk ukybyny” görkezdi. Redaksiýa gelýän hatlary “Oba intelligenti we oba medeniýeti” rubrikasynda çap etdi.

Hydyr Babaýewiň “Oba intelligenti we oba medeniýeti” diýen makalasynda belli bir anyk meseläniň gürrüni edilmän, umumy gürrüň bolansoň, şol makala gelen seslenmelerem medeniýetiň haýsam bolsa bir ugry hakynda bolman, umumy, çem gelen zat hakyndady. “Medeniýet diýen söz köp zady öz içine alýar. Birek-birek bilen mylakatly gepleşmek, ula-kiçä hormat goýmak, arassa we sypaýy geýinmek, öýüň içini-daşyny arassa saklamak, öý goşlaryny tertipli edip goýmak, myhmana hormat goýmak, sarpasyny belent saklamak – medeniýetlilik (8.3, 1968, 10 iýul E. Nepesowanyň çykyşy) diýip, okyjy ýazýar. Soňra ol sözünü dowam etdirip: “El ýuwulýan umuwalnigi ýok intelligent bar. Myhmanyň önüne legendir kündük eltip goýýarlar” diýip, nygtamak bilen türkmeniň milli dāp-dessurlaryndan ýewropa medeniýetini, ýagny sowet medeniýetini ýokarda goýýar.

“Sowet Türkmenistany” gazetini “Oba intelligenti we oba medeniýeti” rubrikasy bilen obada dellekhana açmagy, köçä dökülýän kir suwynyň önüni almagy maslahat berýän habarlaram çap etdi. Dogrusy, medeniýet hakyndaky mesele “Mundan urdum gyljy, arapda şaňlar ujy” boldy. Belli bir meseläniň başy agyrdylmady.

Metbugatyň “Diňe ýeňmeli” (8.3, 1968, 27 iýul T. Jumageldiyewiň çykyşy) diýen uly göwrümlü makalasy azda-kānde ünsüni özüne çekmānem duranok. Hakykatdanam, oba medeniýeti hakynda gürrüň açylanda, adatça, obalarymyzyň rewolýusiýadan önki keşbini göz önüne getirmekden başlaýarys. Kāmahal şuny gerek bolsa-da, bolmasa-da edýāris. Soňra bolsa obalarymyzyň medeniýetiniň görüp-eşidilmedik derejede ösendigini nygtamak bilen, oklaw ýaly göni köçeleriň, öňi eýwanly tāmiz jaýlaryň,

klublaryň, mekdebiň, keselhananyň bardygyny, kolhozçylaryň maşyn, telewizor, kir ýuwulýan maşynlar edinýändigini aýdýarys. Bu hakyky zat, muny gerek ýerinde hökman aýtmaly. Ýöne mahal-mahal oba medeniýeti hakyndaky gürrüňi ýokarky faktlara syrykdyrýarys-da, sözüimiziň soňuna nokat goýup oturyberýäris. Medeniýetiň adamlaryň özgermegine edýän täsiri, onuň mazmuny hem-de dürli formalary baradaky çylşyrymly, ýöne örän derwaýys mesele dogrusynda ymykly gürrüňi ýeterlik derejede etmeýäris. Awtoryň pikiri ylalaşmazça däl. Obalardaky medeni ojaklary, öýlerdäki medeni harytlary medeniýet hasaplanymyzam çyn. Şol zatlar zerur gerek hem. Ýöne medeni ojaklar hem medeni harytlar adamlaryň aňyna, medeni derejesiniň ösmegine nähili täsir edýärkä? Şu sowallar köplenç jogapsyz galýardy. “Diňe ýeňmeli” diýen makalanyň awtory-da materialynda şol sowallara jogap agtarmandyr. Materialy başdan aýak okanyňda-da, nähili ýeňmelidigem belli bolman galýar.

Milli metbugatda medeni durmuşyň ösmeginiň adamlaryň aň-düşünjesini artdyrýandygy, olaryň dünýägaraşsyny-da giňeltýändigini hakyndaky materiallar çap edilmedi diýmek bolmaz (8.3, 1968, 5 iýul N. Orazowyň çykyşy). Şeýle materiallar azda-kände çap edildi. Emma olaryň ählisi-de umumy ýazylan materiallar. Anyk mysallara daýanmaýar.

Redaksiýa şu zatlara göz ýetirip dursa-da, köne “heňi” gaýtalamakdan el çekesi gelenok. Öýlerdäki medeni harytlary sanatdyrasymyz gelip dur. Başlygy oba aýlandyryp: “Haýsy kolhozçynyň öýünde holodilnigiň, şifonyeriň, telewizoryň ýetmeýändigini hasaba aldyrdyk” (8.3, 1968, 4 awg. H. Ataberdıyewiň çykyşy). Şeýle hereket hakykata ýakyn zatlar däl. Habarçy tarapyndan toslanylyp tapylan zatlar. Şeýdibem, okyjynyň gazette bolan ynamyny gaçyryp basladyk.

Diýeli hojalykda dürli mebeller bar. Şondan peýdalanylyşy nähili? Ýa bolmasa kä hojalykda mebelleriň biri hem yok. Náme, mebel satyn almaga ýagdaýy yokmy? 60-njy ýyllaryň ahylarynda partiýanyň MK-nda ideologiýa sekretary bolup işlän Çary Ataýew “Prawda” gazetindäki çykyşynda medeniýet meselesini gozgap, şeýle ýazdy : Ýokary medeniýet ugrunda göreşmeli mugallym keçäniň üstünde ýüzin ýatyp, okuwçylaryň depderini barlaýar. Dogry,

mugallymyň öýünde mebel ýok. Mugallym ony satyn alyp biljek. Emma islänok. Sebäbi bize ata-babalarymyzdan galan döp-dessurlar päsgel berýär (9.3, 1968, 19 awg). Awtoryň ýazyşyça, respublikanyň öz aýratynlygy bar. Ol hem 1917-nji ýyldan soň feodal-partiarhal ukladdan gös-göni sosializme geçmegidir. Halkyň aňynda asyrlarboýy kök uran döp-dessurdan birbada dynaýmak aňsadam däl.

“Prawda” gazetinde çykyş edenden iki ýyl geçensoň, awtor “Sowetskaýa kultura” gazetinde hem “Türkmen obasy” rubrikasynda “Durmuş we medeniýet (10.3, 1970, 21 iýul) diýen makala bilen çykyş etdi. Şu makalada hem türkmen medeniýetiniň ösmegine päsgel berýän şol bir meseleler miras galan feodal düşüňjeler, döpler hakynda agzalyar. Ýöne birinji makalada mugallym okuwçy depderini keçäniň üstünde, şu makalada bolsa poluň üstünde “barlap” otyr. Tas biri-biriniň ekiz taýy diýen ýaly materiallardan, ýeri okyjy näme öwrensin!

Hökmürowan düzgüni döwründe “Prawda” gazetinde öwüldiğiň bagtyň geldigidi. Işin oňunady. Diýmek, oňat işleýändigini ýurduň ykrar etmegidi. “Sowet Türkmenistany” gazetiniň “Oba intelligenti we oba medeniýeti” rubrikasynda çap eden materiallary hakynda “Prawda” gazetinde “Seniň borjuň, intelligent!” (9.3, 1968, 22 noýab.) diýen makalada oňat baha berildi. Mugallym Hydyr Babaýewiň oba medeniýetini ösdürmek hakyndaky makalasynyň köp seslenme döredendigi nygtaldy. Şu meselede gazetde ownukly-irili materiallaryň çap edilendigi hak. Ýöne şol materiallaryň medeniýeti ösdürmäge näderejede goşant goşandygyna baha bermek kyn. Sebäbi materiallaryň ýek-ýarymy bolaýmasa, galapyny umumy ýazylan, okyja hiç hili täsiri bolmadyk materiallar.

Biz ýokarda medeniýet meselesini gozgaýan materiallaryň ek-ýarymy bolaýmasa diýen jümläni getirdik. Şol materiallaryň biri hem Rahym Esenow bilen Baýram Jütdiýewiň “Mehinli obasynyň owazlary” (8.3, 1969, 3-4 iýul) diýen materialy. Materialyň görümi uly bolansoň, ol gazetiň yzly-yzyna iki sanynda çap edilipdir. Material “Oba intelligenti we oba medeniýeti” rubrikada çap edilen özüne çekiji materiallaryň biri.

Material turuwbaşdan obalaryň, oba adamlarynyň medeniýetiniň “ wolgalardyr” “moskwiçleriň”, kir ýuwulýan

maşynlaryň ya bolmasa telewizorlaryň sanyna syrykdyrylyp, kagyz köküniň doldurylýan döwründen bir wagt oba göçendigini nygtamak bilen başlanýar. Awtorlaryň pikiriçe, indi ol zatlar “dile çolanylyp” ýörülmeýän durmuş harytlaryna öwrüldi. “Medeniýetiň köki oba durmuşynyň gatlaryna aralaşdy, adamlaryň ruhy dünýäsinde pyntyklap, şine ýaryp, idegi ýetirilýän ösümlik ýaly parlap ösmelidi. Uzak wagtlap şol harytlara “boglup” durup biljek däl-di.” Dogry pikir. Eger medeniýet adamlaryň ruhy dünýäsinde pyntyklan bolsa, ol hökman ösämeli. Hany, awtorlaryň pikiriniň yzyna ser salalyň! “Häzir respublikamyzyň obalarynyň köpüsi milli medeniýetimiziň köp asyrlaryň dowamynda aýawly saklanan in oňat zatlaryny özünde jemleýän sosialistik mmazmunly sosialistik medeniýetiň gujagynda ýaýnaýar”. Wah, bü-ýä bolmady. Hany, asyrlarboýy aýawly saklanan medeniýet niredi? Eger gürrüň sosialistik medeniýetiň gujagynda “ýaýnaýan” sowet medeniýeti – internasional medeniýet hakynda gidýän bolsa, onda başga gep.

Makalanyň ikinji bölegine-de göz gezdireliň: “Orta bilimli oba intelligenti medeniýet diýen zadyň manysyny haýsydyr bir wilka ýa bolmasa radiopriýomnikdir, telewizora syrykdyryp, şo zatlary edinip, öz ýanyndan göwnüni hoşlap ýören adamlaryň hilinden däl. Ol medeniýet adamyň ýüreginde bolmalydyr, zähmetde bolmalydyr, durmuşynda bolmalydyr diýip düşünýän adam”. Ine, şu pikir welin ýüregiňe jünk. Umumy medeniýet şeýle bolmaly. Emma milli medeniýet başgarak rövüşde häsiýetlendirilmeli. Makalada milli medeniýet hakynda agzalmaýar diýip bolmaz. Azda-kände ýylpyldysy bar. Uruşda ýanyoldaşyny ýitiren gelinleriň, är ornunda duran eneleriň ykbaly ýatlanýlar. Mertlik, wepalylyk türkmen zenanlarynyň milli häsiýeti, olaryň içki milli medeniýeti. Emma makalada şeýle mysallar juda az. Şu ýerde makalanyň awtorlarynam ýazgarmak niýetimiz ýok. Sebäbi milli medeniýet hakynda mundan artyk söz açmaga hökmürowan düzgün käbir mümkinçiligem berenokdy.

Gazetde “Oba intelligenti we oba medeniýeti” rubrikada bir ýylyň dowamynda materiallar çap edildi. Redaksiýa rubrikany ýene dowam etdiresi geldi. Şonuň üçinem R. Esenow bilen B. Jütüýewiň materialynyň soňunda: “Obanyň kluby, kitaphanasy, radiouzeli we

beýleki medeni ojaklary hakynda-da ýazmak bolar. Emma welin sosialistik medeniýetiň adamlaryň ruhy dünýäsine aralaşmagy bilen ýüze çykýan täze dăp-dessurlar, olaryň bilime, kino, teatra, saza we sungatyň beýleki görnüşlerine, adamlaryň jemgyýetçilik borçlaryna bolan garaýşlaryndaky täzelikler, ýaşlara edep-tebiýe bermekdăki gowy zatlar, aýal-gyzlaryň medeni derejesini ösdürmek ugrunda alnyp barylýan işler barada ýazsalar gowy bolardy. Indiki materiallara garaşýarys” diýip, redaksiýa okyjylara ýüzlendi.

Gazet “Oba intelligenti we oba medeniýeti” rubrikasyny dowam etdirdi. Ýöne okyjylardan hatlar ozalkylary ýaly yzygiderli gelmedi. Rubrika-da seýrek berildi. Okyjy hatlarynda özüne çekiji mesele gozgalmady. Şol bir gozgalan, şol bir gaýtalan zatlar. Ýöne gazetiniň ýerlerdăki öz habarçylary tarapyndan taýýarlanylýan materiallarda welin medeniýet hakynda pikir ýüwürdildi.”Adamyň daşky sypaty (ýagny, egnindăki “metro” kostýumy, galstugy, neýlon köýnegi, aýagyndaky gara köwşi, kellesindăki şlýapa –H.G.) medeniýeti kesgitlemeýär. Gylyk-häsiýetinde adamkärçilik, mylakatlylyk, asylylyk alamatlary bolmaly (8.3, 1969, 6 awg. *N.Orazowyň çykyşy*). Emma adamyň diňe daşky sypatyna medeniýet diýlip düşünilýändigini nygtalmak bilen, makalada 31 ýyl mugallym bolup işlän adamyň “Galstugy ýok” diýlip sapaga göýberilmändiginde mysal getirilýär. Metbugatda medeniýet hakyndaky gürrüň soňabaka adamyň içki dünýäsine syrykdryldy. “Obada medeniýeti ösdürmek üçin ozaly bilen her bir kolhozçynyň içki psihologiýasynda, aňynda, dünýägaraýsynda medeniýet baradaky düşüňjâni giňeltmeli” (8.3, 1969, 18 noýab. *M. Rahmedowyň çykyşy*) diýip gazet ýazdy. Ýagny, makalada baslygyp ýatan halylaryň ýa bolmasa tertipsiz duran holodilnigiň medeniýetliliginiň nyşany dăldigi nygtalýar-da, şol zatlara akyl ýetirmek üçinem adamyň dünýägaraýsynda medeniýet hakyndaky düşüňjâni ösdürmeli diýlen netijä gelinýär.

“Sowet Türkmenistany” gazetinde “Oba intelligenti we oba medeniýeti” rubrikasy tas iki ýyla golaý wagtda dowam edensoň, “Oba intelligenti” (8.3, 1970, 12 may) diýen baş makalada medeniýet hakynda edilen gürrüňler üzlem-saplaňragam bolsa jemlenilýär. “Oba intelligenti we oba medeniýeti” diýen makalanyň iki ýyla golaý

döwür içinde ara alnyp maslahatlaşylandygy hem-de aýdyň gürrün edilendigi aýdylýar. Megerem, şu makala gazetiniň taryhynda köp wagtlap ara alnyp maslahatlaşylan makala bolsa gerek. Şonça wagtyň içinde medeniýet hakynda gozgalan meseleleriň käbiriniň yerine düşendigini-de aýtmaly. Emma şol rubrikada berlen materiallaryň köpüsiniň umumy äheňde ýazylandygyny-da, okyja hiç hili täsiriniň bolmandygyny-da boýun almagymyz gerek. Onsoňam redaksiýa medeniýet hakynda iki ýyla golaý wagtda dowam eden gürrüniň baş makalanyň birine “çatyp”göýbermän, onuň jemine bagyşlanan ýörite material taýýarlap, şu meseledäki üstünlik hem göýberilen säwlikler hakynda aýdyň gürrüň eden bolsa gowy bolardy.

Emma oba medeniýeti hakyndaky gürrüň şunuň bilen tamamlanmady. Gazetiniň mahal-mahal “Oba intelligenti we oba medeniýeti” rubrikasy-da ýadyna düşdi. Makalalarda-da ozalky hol lenç edilen jümleler. “Meseläni oba medeniýetine syrykdyrsaň, olar (Baharlyda - H.G.) obalardaky medeni edaralary sanap başlaýarlar. Baharlyda sanalýan edaralaryň hemmesi ýerli-ýerinde bar. Ýöne mesele olaryň barlygynda däl-de, olaryň halka, sözüň doly manysynda hyzmat etmeginde.Şu babatda welin etrapda agyz dolduryp aýdara zat ýok (8.3, 1984, 12 iýun. H. Hümmadowyň çykyşy) diýip, gazet has soňra, 80-nji ýyllaryň ortalarynda-da ýazdy. Diýmek,gazetiniň medeniýet hakynda gozgan meseleleri oba adamlarynyň aňynda, gözýetiminde käbir özgerişlik döretmändir diýmäge esas bar.

Metbugatda gozgalýan meseleleriň oba adamlaryna täsiriniň gowşakdygynyň hem sebäbi bar. Çünki medeni islegiň derejesi bilen social elitanyň arasyndaky tapawut uly. Şol tapawudy ýok etmek üçinem şahsyýeti hemme taraplaýyn ösdürmeli. Eger şeýdilmese,onda “Hakyky medeni ösüş bolmaz (8.3, 1965, 5 ýanw. I. Konyň çykyşy). Diýmek, şahsyýeti ösdürmek hakyndaky düşünje – örän giň düşünje. Ol ýüzüňi ýuwmakdan başlap, tä ynsan medeniýetiniň soňky belentliklerine çenlidir. Ruhy taýdan ösmedik şahsyýetde medeniýet hem bolmaz. “Öz professoryna ýeke günde on keleme salam berip, geýim asylyan ýerde duran garryja aýala gaşynam galdyрман, galstugyny düzedip geçip gidýän studentden “medeniýetli” hereketlere garaşmak bolarmyka!... Ýa duldegşir

goňşusynyň toýunda-ýasynda gara kündük ýaly düňderilip oturan mugallymy, agronomy, alymy medeniýetli adamlaryň hataryna goşup bormy” (12.3, 1969, 1, 6-7s.). Elbetde, bolmaz. Sebäbi adamlaryň daşky hereketi- medeniýeti- olaryň “içki medeniýetinden” gelip çykýar.. Daşky hereketi kämil bolmadyk adamlary ösen şahsyýetleriň hataryna goşup bolanok. Şeýle adamlar “Ahlak düşünjesi kämil bolmadyk (13.3, 1978, 18 ýanw. A.Ataýewiň çykyşy) adamlardyr. Medeniýet adamlaryň “Zannýnda, işe bolan hyjuwynda, adamkärçiligindedir” (14.3, 1987, 5 apr. H.Nazarowyň çykyşy).

Milli medeniýeti ýaşan sosialistik jemgyýetimiziň ösüşi bilen baglanyşdyrdyk. Dogry, jemgyýet ýurtda medeniýeti ösdürdi. Türkmen obalaryny özgertdi, adamlaryň aň-bilimini, medeni derejesini artdyrdy. Ony inkär etmäge hiç hili hakymyz ýokdur. Emma sowet döwründe milli medeniýetiň ýagdaýy nähilidi? Geliň, milli metbugatyň ýazanlaryna ýene-de ser salyp görelň.

Medeniýetiň milli formasy diňe bir diliň ösüşinde ýüze çykmak bilen çäklenmän, eýsem poeziýa, sazçylyk eserlerini düzmegiň, milli haşamlaryň we şuna meňzeşleriň halkda ozaldan döp bolup galan formalaryny giň peýdalanmakda hem ýüze çykýar (8.3, 1959, 25 okt. K.Muhammetberdiýewiň çykyşy) diýip metbugat ýazdy. Dogry pikir. Milli medeniýet sowet döwründe forma taýdan baýlaşdy.Emma metbigatyň “Türkmen sosialistik medeniýeti hemişe milli medeniýet bolup geldi we gelýär.Çünki bu medeniýet sosializm we kommunizm gurluşygy döwründe türkmeniň milli häsiýetiniň hemme aýratynlyklaryny özünde besleýär” diýip, nygtamagy bilen ylalaşyp bolarmy? Sowet döwründe şeýle pikir bilen ylalaşmalydam, şeýle pikiri ýazmalydam. Çünki sosialistik medeniýet öňe sürüp, ol milli medeniýetiň “ornunda” goýlupdy.

Bu ýerde türkmen milli medeniýetiniň beýleki halklaryň milli medeniýeti bilen baglanyşygynyň bolandygyny inkär etmek bolmaz. Halklaryň, esasan-da türki halklaryň ykbalynda, durmuşynda, ykdysadyýetinde bolşy ýaly, medeniýetinde hem umumy zatlar köp (8.3, 1966, 21 awg. Ýa. Hudaýberdiýewiň çykyşy). Awtoryň mysal getirşi ýaly, özbek-türkmen medeni aragatnaşygy uzak geçmişinden bärei dowam edýär. Olaryň özara medeniýetinde (myhmany hormatlamak,sylamak,birek-birege goldaw, kömek bermek we

beýleki meseleler – H.G.) hem umumylyklar bar. Oňat dāp-dessurlar. Şeýle dāp-dessurlar täjiklerde-de, beýleki halklarda-da bar.

Emma Täjigistanyň obalarynyň medeniýetiniň (8.3, 1959, 10 *iyul.T. Kerimowyň çykyşy*) gülläp ösüşiniň türkmen milli medeniýeti üçin (mysal üçin, Leninabat raýonynyň “Moskwa” kolhozynyň umumy meýdany 4800 kwadrat metr bolan ululy-kiçili 82 otagdan ybarat medeniýet köşgi, kitaphanasy,okalga zaly, myhmanhanasy. Konsert gutarandan soň:”Siziň bu medeni köşgünüz diňe kolhoz obasyny dāl, Moskwany-da, Londony-da we Nýu- Ýorky-da bezāp bilerdi” diýip, Kliment Ýefremowiç Worošilowyň sesiniň mikrofonda eşitdirilmegi we ş.m.) nusga hökmünde görkezilmegi bilen ylalaşyp bolarmy?

Alajyň name? Şol döwürde beýleki respublikalarda medeniýetde gazanylan üstünligem öz üstünligiň, medeniýetde ýüze çykan problemalaram öz problemaň hasaplaýmalydy. Halklaryň medeniýeti umumylaşdyrylsa kem dāldi. 1967-nji ýylyň 15-nji aprelinde Täjigistan KP MK-nyň birinji sekretary J. Rasulow “Prawda” gazetinde çykyş edip,internasional medeniýeti öňe sürmek, bu ugurda ýüze çykaýjak problemalar hakynda gürrüň edipdi. Makala Türkmenistanyň ýolbaşçylaryny hem parhsyz goýmady. “Kommunistler we oba medeniýeti” makalasynnda öňe sürlen problema dogry. Ol bize (ýagny,Türkmenistana – H.G.) hem degişli problema (9.3, 1967, 29 awg.) diýip, Türkmenistan KP MK –nyň birinji secretary B. Öwezow “Prawda” gazetindäki çykyşynda ýazdy

Beýleki respublikalardaky internasional medeniýeti öz milli medeniýetiň hökmünde kabul etmek dābi başlandy. Şeýle etmegi soýuzyň merkezi neşirleri ündedi. “Prawda” gazetini 1975-nji ýylyň 23-nji sentýabryndaky sanynda “Açyk asmanyň astynda” diýen makalany çap edip, Özbegistanyň Izbaskan raýonynyň Ahunbabaýew adyndaky kolhozynda täze döredilen medeni-seýil bagy hakynda gürrüň berdi. Gürrüň içi petiş howaly klublarda dāl-de, açyk asmanyň astynda konsert diňlemek,”komsomol toýlaryny” geçirmek, çayhana gurmak hakynda. Ahunbabaýewlileriň şu meseledäki tejribesi wasp edilýär.

“Prawda” gazetiniň “deminiň “ daş ýarýan döwründe, makala, heý-de seslenmān bolarmy? Türkmenistanyň milli metbugaty

medeniýet ministry bilen interwýu gurap, “Dostluk daragtynyň saýasynda” (8.3, 1975, 11 okt. J. Orazowyň çykyşy) diýen materialy çap etdi. Ahunbabaýewlileriň medeniýeti ösdürmekdäki iş tejribesi goldanyldy. Redaksiýa materialyň ahyrynda hatlara garaşýandygynam duýdurýar.

Elbetde, gazet materialynda öne sürilen mesele göwünden turmasa, ýurege aralaşmasa okyjy galama ýapyşmaz. Emma “kötek” güýçli bolanda “ýün” gazyk ýere girer edildi. Seslenmeler dumly-duşdan guraldy. “Dostluk daragtynyň saýasynda” rubrikasy bilen tas üç aýa golaý wagtyň içinde okyjylaryň “hatlary” çap edildi. Şol hatlarda bag, dynç alyş merkezini döretmek, ýadygärlik, medeni-seýil bagyny gurmak, iş tejribesini öwrenmek üçin Özbegistanyň Ahunbabaýew adyndaky kolhozyna ýörite wekil ibermek hakynda gürrün gozgaldy. Ine, şunuň bilenem wessalam, iş tamam boldy. “Seslenme-de” ýatdy, gaýdyp şu meselede gürrüňem gozgalmady. Gurlanam, döredilenem zat bolmady.

Umuman, gürrüň internasional medeniýetiniň töwereginde bolansoň, milli medeniýet agzalmasa kem görülenokdy. Ozalky soýuzyň merkezi žurnallary milliligi, hatda yza galaklyk hökmünde görkezmäge dyrjaşdy. “Teatr” žurnalynyň 1965-nji ýyldaky 6-njy sanynda G.Şerbinanyň “Kämilik hem spesifika” diýen makalasy çap edilip, onda “millilik diýen bolup, käte biz hut yza galaklygy ündemäge dyrjaşýan-a däliris-dä!” diýlip nygtaldy. Milliligi gozgamak yza galaklygy ündemek hökmünde görüldi. Milli metbugat “Teatr” žurnalyndaky makala birbada jogap berip bilmedi. Şol döwürde millilik hakyndaky meselä jogap gaýtarmak ýerli millete başardarly däl. Onsoň saýry millitden awtor tapylyp, “Teatr” žurnalyndaky material hakynda “Millilige şeýle düşünmek- milli nigilizmi ündemekdir (15.3, 1969, 4, 92 s.) diýdirildi.

Merkezi neşirlerde milliligiň teý ahyry ýitip gitjekdigi hakynda gürrüň gozgalyp durka, milli metbugat öz okyjylaryny hilişindi “köşeşdirmelem” bolýardy. Internasional hem milli medeniýet dialektiki bütewi. Internasional esasynda milli medeniýetler biribirine ýakynlaşýar (8.3, 1970, 17 noýab. O. Mämelekowyň çykyşy). Internasional medeniýetiň özi “Milli medeniýetden ösüp çykýar, onuň aýrylmaz bölegi. Internasionallyk milli medeniýetdäki in

progressiw zatlary – ajaýyp häsiýetleri, döp-dessurlary başga halklara ýararlykly bolan ýagdaýda susup alýar” (15.3, 1972, 5, 85s.) diýip, milli metbugat ýazdy.

70-nji ýyllaryň başlarynda internasional (ýagny, sowet medeniýetiniň – H.G.) medeniýetiniň emele gelendigi resmi taýdan ykrrar edildi.”Munuň özi, ýurtda halklaryň, milli medeniýetleriň biri-birine “golaýlaşmagynda we goşulyşmagynda” möhüm “öňe gidişligi” aňladýardy (4.3, 179s).

Soňky ýyllarda internasional medeniýetiň ösüşini milli medeniýetiň ösüşi, baýlaşmagy, internasional baýlygyna öwürilmegi diýlip düşündirildi. Milli medeniýet köp milletli sowet halkynyň internasional häsiýetli medeniýetine goşant goşýar (8.3, 1984, 17 mart. *Baş makala*) goşýar diýlip nygtaldy. Hakykatda welin ýüze tutulan internasional medeniýetde milli medeniýetiň ysy-da ýokdy. Türkmen medeniýeti gysylyp ýitip gitmek bilendi.

Milli medeniýetiň ýagdaýy irki döwürlerde-de öwerlikli dälidi. Haly iglän çaganyňky ýalydy. Emma oňa üns berilmedi. Obada internasional medeniýeti ornaşdyrmak, ony şäher medeniýetiniň derejesine ýetirmek wezipesi öňde goýuldy. Beýik Watançylyk urşunyň yz ýanlarynda, çöken ykdysaýaýeti dikeltmäge ýaňy girişilen döwürde milli metbugat “Türkmen obalarynda medeni durmuşyň derejesini şäheriň medeni derejesine ýetireliň!” (8.3, 1946, 20 okt. *Baş makala*) diýen şygary öňe sürdi. Obada medeni aň-bilim işleriniň kanagatlanarsyz guralmagynyň düýp sebäbini ýerlerde şu işlere ýeterlik üns berilmeýändigini, äsgermezlik edilýändigini, netijesiz iş hasaplanylýandygyny bilen düşündirdi.

Hakykatdan-da, obanyň medeni derejesi pesdi. TK(b)P MK-nyň XXIV plenumy (1947ý) obada syýasy-köpçülik işi gowulandyrmak hakyndaky meselä garap, obalaryň durmuşyna medeniýeti ornaşdyrmak ugrunda ýaramaz, örän gowşak göreşilýändigini nygtalypdy (1.3, 1g, 1\7 ýaz, 3 iş, 5-6tk). Plenum oba medeniýetine ünsi gowylandyrmak maksady bilen respublikan, welaýat, etrap gazetleriniň redaksiýalaryna gazet sahypalarynda obadaky medeni işiň iň oňat agitatorlarynyň tejribesiniň wagyz edilişini güýçlendirmegi teklip etdi (1.3, 1g, 1\7ýaz, 3 iş, 15tk).

Türkmen obasynyň medeni hem durmuş derejesi ozal hem pes welin, ony şäher derejesine ýetermek wezipesine nähili garaýarsyňyz? Nähilisi bolmaz. Partiýa tarapyndan önde goýlan wezipe ýerine ýetiriläýmelidi.

Milli metbugat obanyň medeni derejesini şäher derejesine ýetirmek üçin şu aşakdaky ugurlary öňe sürdi.

1. Medeniýeti ýokary götermek üçin şäherleriň obalara şeflik kömegini güýçlendirmeli (8.3, 1948, 14 fewr. *Baş makala*). Hem maddy kömek bermeli, hem medeni aň-bilim işine kömekleşmeli. Şäheriň partiýa we sowet guramalary, işçiler, intelligensiýa, kärhanalar, edaralar şeflik kömegini berip, obalarda diwar gazetlerini çykarmaly.

2. Umumy medeniýetde kolhoz obasy şäher durmuşyndan örän yza galýar. Sebäbi Berdi Kerbabaýewiň sözlerine salgylansak, “Adamlaryň beýnisine ene süýdi bilen giren din-şerigat, urp-adat, döp-düzgün kolhoz obasyda heniz бүтінleý güýçden düşmändir (8.3, 1948, 29 awg. *B. Kerbabaýewiň çykyşy*). Şäher bilen obanyň arasyndaky tapawudyň esasy sebäpleriniň biri hem “Oba ilatynyň medeni derejesiniň we durmuş şertleriniň şäher ilatynyňkydan has tapawutly bolmagydyr (16.3, 1962, 9, 29s.). Oba ilatynyň medeni derejesini, aň-düşünjesini artdyrmak üçin aktiwistleriň hem intelligentleriň maşgala agşamlaryny geçirip,” Kino-da, teatra-da, ýygnaklara-da, myhmançylyga-da öz maşgalaňyz bilen gidiň, hakyky durmuş şudur hem-de “Bize ozal gurply ýaşañ, medeniýetli ýaşañ diýýän ýokdy. Indi içerimizi täzeçe bezemek gerek” (8.3, 1964, 6 okt. *Sahypa*) – diýip, oba ýaşulularyny halka ýüzlendirmeli. Oba adamlarynyň boş wagty şäher ilatynyňkydan örän az. Kolhozçylar kinofilmlere tomaşa etmäge, konsertlere, klublarda geçirilýän tematiki agşamlara barmaga, telewizora seretmäge, radio diňlemäge hepdede 3,5 sagat, kitap we gazet-žurnal okamaga 2,5 sagat sarp edýär (16.3, 1968, 1, 54 s). Işden boş wagty – ruhy baýlygyň esasy ölçegi. Oba adamlarynyň ruhy baýlygyny kanagatlandyrmaga işden boş wagtyň her gün 3 sagatdan 5 sagada *çenli* (16.3, 1973, 9, 50-52s.) sarp edilmegini gazanmaly.

3. Şäher medeniýetini oba zähmetkeşleriniň durmuşyna ornaşdyrmak üçin sowet medeniýetini hormatlamaly. Obada

komsomolyň ýolbaşçy işgärleriniň birenteginiň “Öýlerinde ne otugyç, ne stol, ne kerewat (krowat bolmaly H.G.) bar”. Komsomol işgärleriniň hemmesiniň diýen ýaly aýllary we uýalary “Erkek adamlar bilen bir ýerde nahar iýmeýärler” Şäher medeniýetine meňzemek üçin “Ýaşaýyş jaýlaryny, köçeleri, howlulary arassa saklamaly” (8.3, 1949, 4 fewr. LKSMT-niň gurultaýy).

4. Obada medeni jaýlaryň, täze posýoloklaryň gurulmagy elektrofikasiýalaşdyrylmagy, radiofikasiýalaşdyrylmagy hem-de telefonlaşdyrylmagy bilen şäheriň arasyndaky tapawut kem-kemden syrylyp barýar (8.3, 1949, 22 iýul. *Baş makala*). Milli metbugatyň ýazmagyna görä, obada medeniýetiň ösmeginiň açary pagta meýilnamasynyň doldurylmagynda. Munuň özi oba medeniýetini şäher medeniýetiniň yzyndan ýetirmegiň iň möhüm şertleriniň biri (8.3, 1949, 11 mart. *Baş makala*). Şonuň üçin-de, metbugat Türkmenistanyň önde baryjy hojalyklaryndan ýörite sahypa taýýarlap oba medeniýetiniň ösüşüni teswirlemegi makul bildi. Taýýarlanylýan şol sahypalarda: “Garry kolhozçynyň (“Bagt ýoly” makalada getirilýän Şaguly aga – H.G.) aýdyşy ýaly, biziň obamyz hem bir zamanky nadan, gum-gukluk, içgyzdyryç oba däl-dir diýen sözi – ähli kolhozçynyň ýürek sesimikä!” (8.3, 1949, 11 mart.) diýdirilýär. Sahypa Stalin raýonynyň (häzirki Murgap etraby) “Gyzyl baýdak” kolhozyndan taýýarlanylýp, oba posýology şeýle teswirlenilýär:

“- Bä-ä, o görinýän yşyklar Maryňkymy aýt?

-Ýok-la, bu ýerde Mary name işlesin.

-Eýsem, ol haýsy şäher?

- Ol, dost, şäher däl. Oňa oba diýerler, Onda-da biziň barjak obamyz”.

Obanyň şäher bilen “bäsleşýändigini” hakynda şeýleräk jümleler ýazyldy. Ýasama kemi ýok gerek!

Obanyň waspy başgarak röwüşlerde-de dowam etdirildi. Adamlar gurply ýaşaýşa ýetensoňlar, “Ýaşlardan başlap tä garrylaryna çenli gazet-žurnallary sypdyrman okaýarlar” (8.3, 1949, 25 mart *A. Amanowyň çykyşy*). Kolhoz obasy şeýle bir gülleýär welin “Nätanyş adam oba däl-de, eýsem şähre gelen ýaly duýýandyr” (8.3, 1959, 12 apr. *M. Guseýnowyň çykyşy*). SSKP-niň programasynda nygtalyşy ýaly, şäher bilen obanyň arasyndaky social-ykdysady,

medeni-durmuş tapawudy ýok etmek kommunizm gurluşygynyň iň beýik netijeleriniň biri bolar. Kolhoz posýolugy ösdügiçe, adamlaryň aň-düşünjesi-de artýar. Indi “meniňki”, “seniňki” diýen sözleriň deregine “biziňki”, “kolhozyňky” diýen sözleri eşidýän. Kollektiw bolup ýaşamak däbe öwrülip barýar (8.3, 1962, 17 ýanw. *A.Meżidowyň çykyşy*). Metbugatyň ýazyşy ýaly, elbetde, bular kommunizmiň “alamatlary” ahyryn.

Obanyň medeni derejesini kem-kemden şäheriň medeni derejesine çenli ýokary götermek üçin medeni aň-bilim edaralarynyň işinde jemgyýetçilik başlangyçlary hemme çäreler arkaly ösdürilmelmeli. Halk teatrlary, halk ansambllary döredilmeli. Oba klublarynyň, olarda çeper höwesjeňleriň, çeper sergileriň işine meýletinlik başlangyçlarda giň halk köpçüligi çekilmeli (8.3, 1962, 28 ýanw. *Baş makala*).

Oba medeniýetini şäher medeniýetine deňleşdirmek üçin oklaw ýaly göni, giň, tekiz köçeler, häzirkî zaman owadan mekdep jaýlary, keselhana, medeniýet öýleri, magazin, çagalar edaralary, täze tipli medeni-durmuş we ýaşayyş jaýlary bolan abadanlaşdyrylan kolhoz posýoloklarynyň emele gelmegi bilenem oňmak bolmaz. Köçeleriň, jaýlaryň arassa saklanylmagy bilenem çäklenmek bolmaz. “Bir meňzeş kostýum, ap-ak neýlon köýnek, gelşikli galstuk – adamlar raýon maslahatyna gelende geýipdir. “Näme şäherlilerden kem ýerimiz barmy?” diýip, kolhoz prawleniýesi olara sylag beripdir” (8.3, 1968, 16 fewr. *Ýu. Trubaçýowyň çykyşy*).

Obalar gözelleşe, olarda şäher “alamatlary” bolan telefon, uniwermag, kinotetr gurulsa, şäher medeniýetine ýakynlaşylýandygyny (8.3, 1972, 20 fewr. *O.Ýagşyýewiň çykyşy*) metbugat nygtady. Milli metbugat Gäwers raýonynyň “Sowet Türkmenistany”, Tagtabazar raýonynyň Kirow adyndaky, Çärjew raýonynyň Halturin adyndaky, Daşhowuz raýonynyň “TSSR-iň 40 ýyllygy”, Aşgabat raýonynyň “TSSR-iň 40 ýyllygy kolhozlarynyň ykdysady hem medeni ösüşi hakynda aldygyna ýazdy. Emma hakykat görkezilmedi. Hakykat 80-nji ýyllaryň ahyrynda, Garaşsyzlygyň önüsyraşynda ýazylyp başlandy. “Atly kolhozyň agryly meseleleri (8.3, 1988, 19 may *A. Myratdurdyýewiň çykyşy*) diýen materialda: “Gurby-gurbaty boýunça ady ile belli “Kyrk

ýyllykda” (Aşgabat raýonynyň “TSSR-iň 40 ýyllygy” kolhozy – H.G.) oba ilatynyň ruhy islegini kanagatlandyrar ýaly ne tomusky, ne-de gyşky klub bar. Dogry, ýaramazja bir tomusky klub ýok hem däl. Ýöne ol hem remont diýip iki ýyl bäri ýapyk. Obanyň köçeleri tomsuna tozan, gyşyna jork. Gijelerine (1-2 köçe bolaýmasa) garaňky. Yşyklandyrylmaýar. Oba ýaşlaryna agşamlaryna bir ýere üýşüp kart oýnamak, wideomagnitofonda içi haram keýpden doly filmlere tomaşa etmek ýoň bolup barýar-diýlip ýazyldy. Ahyry hakykat hem aýdyldy.

5. Milli metbugatyň nygtamagyna görä, obanyň şäher medeniýetine ýakynlaşmagynda türkmen gara öýleri-de päsgel berdi. Ilatyň täze posýologa göçmegi bilen “Mollamurtyň aýdyşy ýaly, “Tomus güni yssy, gyş güni sowuk” bolan iki бүкүшіp oturan gara öýler türkmen obasyndan bireýýäm ýok boldy (8.3, 1949, 9 okt. *Baş makala*) “Gara öýler öz orunlaryny töweregi saýalap oturan gür bagly päkize, abadanlaşdyrylan ak tamlara berdiler (8.3, 1955, 1 fewr.A. *Goşaýewiň çykyşy*). Şeýlelikde, “Şäher bilen obanyň arasyndaky tapawut barha azalýar. Ýel tursa çagşap oturan gara öýleriň, diwarlary gamyş ýa-da ýylgyn kepbelerden dikeldilen amatsyz hütdükleriň deregine polly-potolokly, iliç çyraly, radioly abadanlaşdyrylan ýaşaýyş jaýlary emele geldi (8.3, 1960, 16 apr. *Baş makala*). Emma milli metbugat sesini näçe batlandyrsa-da, ýerlerde ýagdaý metbugatyň ýazyşy ýaly däl.” Oba ilatynyň köpüsiniň aklanylmadyk, poly bolmadyk laýdan gurlan köne jaylarda ýaşaýandygyny (1.3, 1g, 50 ýaz, 10 iş, 4tk) TKP MK-nyň plenumy (1958ý.) nygtapdy.

6. Oba medeniýetini şäher medeniýetine deňleşdirmek üçin “Medeniýetli geýinmegi oba ilatyna ornaşdyrmaly” (8.3, 1958, 13 iýul. N. *Durdyýewanyň çykyşy*). Oba bilen şäheriň tapawudyny azaltmak, aslynda ýok etmek üçin oba ilatynyň geýýän geýiminde üýtgeşiklik bolmaly. Emma aýal-gyzlaryň geýnişinde üýtgeşiklik haýal geçýär. Milli formanyň iň gowylaryny saýlap almak gerek. “Sowet Türkmenistanynyň aýallary” žurnaly ýaş gelin-gyzlar üçin türkmen milli geýimleriniň iň owadan, gelşikli we göze ýakymlysyny wagyz etmeli (8.3, 1962, 14 iýun. M. *Annanepesowyň çykyşy*). Awtoryň teklibini “Sowet Türkmenistanynyň aýallary” žurnaly o diýen ýerine

ýetirmedi. Emma türkmen aýallaryny “Biz indi täze modada geýinýäris” diýdirip öwündirdik. “Aktiwistiň aýaly şu wagtam ýaşmakly otyr” diýlenden, derrew olaryň “ýaşmagyny taşlatdyrdyk” (8.3, 1964, 6 okt. *Maşgala agşamy*). Goňşy-golamlarynyň şäherlileriňki ýaly egin-eşiklerini görende, “Köýnegiň-jalbaryň ütüksiz. Senem goňşylardan görelde alaweri” (8.3, 1968, 16 few. *Ýu. Trubaçýowyň çykyşy*)- diýip, aýallaryny ärlerine (gödegräk ýazylanam bolsa _ H.G.) ýüzlendirdik.

7.1917-nji ýyldan ozal sowatsyz, köre-körlükde ýaşan türkmen indi medeniýetli ýaşaýar. Kolhoz obasynyň keşbi indi bütinleý diýen ýaly özgerdi. “Öňki Samsykýap (Murgap etrabyňyň ozalky “Moskwa” kolhozy – H.G.) obasyndanam nam-nyşan galmady. Onuň medeniýeti biçak ösdi. Obanyň öňki ady onuň mazmunyna dogry gelmäni üçin “täze at dakylsyn” diýip hat (redaksiýa – H.G.) geldi (8.3, 1958, 2 okt. *Makala; 1958, 18 dekab. Baş makala*). Samsykýaba “medeniýet” ady goýuldy. Ýap “Häzir örän akyllý ýaba öwrüldi” (8.3, 1966, 6 noýab *N. Orazowyň çykyşy*; 1974, 8 dek. *T.Gurbanowyň çykyşy*). Köçeler çagyllanylyp, jaýlar nomerlenilensoň oba şähre meňzäp dur. “Oba bilen şäheriň aratapawudyny aýyrmakda oba adamlarynyň medeni talaplary öz-özünden ýüze çykýar. Ony durmuşyň özi salgy berýär” (8.3, 1964, 26 may *J.Orazowyň çykyşy*). Diňe obalara, köçelere döwrebap at dakylman, “Täze dünýä inýänlere at dakmak üçin döwrebap atlaryň uly spisogy asylyp goýuldy. Oglanlara: Döwlet, Döwran, Merdan, German, Gerasim... gyzlara: Abadan, Abat, Şirin, Gülälek, Jahan....”(8.3, 1978, 17 mart. *P.Orazberdiýewiň çykyşy*) diýen ýaly atlar dakylýar.

8.Türkmen medeniýetini mundan beýläk ösdürmek üçin beýleki doganlyk halklaryň medeniýetiniň ýokary nusgasyna we birinji nobatda beýik rus halkynyň medeniýetine eýermeli. “Partiýa we sowet apparatynyň her bir işgäriň rus dilini öwrenip başlamagyny ýola goýmaly. Rus dilsiz doly manysynda medeniýetli adam bolup bolmaz” (8.3, 1947, 19 okt. *Ş. Batyrowyň çykyşy*). Sebäbi “Başga dillerde bar bolan aýry-aýry gowy häsiýetleriň hemmesi: “Ispan diliniň owadanlygy, fransuz diliniň göçgünliligi, nemes diliniň sagdynlygy, italýan diliniň sypaýylygy, munuň üstüne-de grek we

latyn dilleriniň baýlygy hem-de beýan etmekde örän düşnükliken gysgalygy” (Lomonosow) rus dilinde jemlenendir (8.3, 1948, 14 may. *Baş makala*). Oba zähmetkeşleriniň işden boş wagtlary rus dilini öwrenmek boýunça ýörite guralan okuwlara gatnap başlamagy (8.3, 1948, 13 apr. *Makala*), ”Medeni derejesini ýokarlandyrmagyň zerur şerti” (8.3, 1948, 13 apr. B. *Öwezowyň çykyşy*) bolup durýar. Emma oba ýerlerinde rus diliniň öwrenilişiniň kanagatlanarly däldigi (8.3, 1949, 13 noýabr. *Makala*) respublikanyň halk hojalygy we medeniýeti üçin ýokary hünärli milli işgärlari taýýarlamak işine epesli derejede zyýan ýetirýär. (8.3, 1960, 18 awg. *Mugallymlaryň gurultaýy*). Obada ”Rus dilini bilmeşň şolara (Moskwanyň, Leningradyň we ýurdumyzyň beýleki uly şäherleriniň ýokary okuw mekdepleri –H.G.), asla öz respublikamyzdaky Wuzlara-da okuwa girip bilmersň (8.3, 1982, 27 awg. B. *Keriminiň çykyşy*). Rus dili iň bolmanda ruhy medeniýetiňi baýlaşdyrmak, dünýä medeniýetine goşant goşmak üçinem gerek (8.3, 1983, 13 sent. A. *Ylýasowyň çykyşy*). Iki dili bilýän adam iki adamlyk iş edýär. “Öz ene dilinden başga ýene bir dili bilýän bolsa, praktikada peýdalanýan bolsa, sylaga (meselem 10% aýlyga) mynasypdyr (8.3, 1988, 22 okt. P. *Ýollyýewiň çykyşy*).

Milli metbugat 40-njy ýyllaryň ahylaryndan obalarda rus diliniň öwrenilişine üns berip başlady. “Sowet Türkmenistany” gazetiniň redaksiýasy “Rus dili öwrenilýän kružoklara gatnaşyjylara we özbaşdak okaýanlara kömek bermek maksady bilen özüniň şu günki (1948-nji ýylyň 16-njy iýuny -H.G.) sanýndan başlap “Rus dili okuwy” diýen ýörite bölüm açýar. Duş gelýän kyn sowallary çözmegi ýeňilleşdirer. Jemi 32 sapakdan ybarat bolup, onuň her sapagy gazet ýüzünde aýratyn çap ediljekdir (8.3, 1948, 16 iýun. *Makala*) diýip habar berdi.”Rus dili okuwy” bölümü dört aýyň dowamynda çap edilensoň, onuň azda-kände peýdasynyň degendigi hak. “Sowet Türkmenistany” gazetinde rus dili okuwy boýunça sapaklaryň çap edilip ugralmagy rus dilini öwrenmek işine hõwesi artdyrды (8.3, 1948 18 awg. A. *Satlykowyň çykyşy*). “Mugallymlar gazeti” aýda bir gezek “Russkiý ýazyk I literature w turkmenskoý şcole” (14.3, 1956, 15 mart) sahypany çap edip başlady. Şunuň ýaly sahypany Özbegistanyň mugallymlarynyň rus dilini öwredişindenem

guraldy (14.3, 1958, 9 ýanw.). “Mugallymlar gazetiniň” 1956-njy ýyldan çap edilip başlanan metodiki sahypasy 1974-nji ýylda “Türkmenistanyň halk magaryfy” žurnalyna “Russkiý ýazyk I literature w Turkmenskoý škole” diýen ýörite goşmaça hökmünde berildi (8.3, 1975, 14 may B.Pälwanowanyň çykyşy). Oba adamlarynyň rus dilini öwrenmegi üçin “Meýdan düşelgelerinde “Rus dili” atly diwar gazetlerem (17.3, 1979, 4, 13 s.) çykaryldy. Rus dilinde okyjylar konferensiýasyny, aňşamlary geçirmek, hat alyşmak, kinofilmlere tomaşa etmek, “Rus dili gününü” guramak (14.3, 1975, 25 iýun. M.Gawrilowanyň çykyşy) ýola goýuldy. “Rus dili gününü” däl-de, eýsem “Ris dili hepdesini” geçirmegem karar edenler (14.3, 1977, 25 fewr. G.Komarowanyň çykyşy) boldy. Rus dilini öwretmek boýunça edaralar, kärhanalar şeflige alyndy. Rus dili kružogy işledildi (8.3, 1979, 10 apr. M.Matçimbaýewanyň çykyşy). Şu meselede “Respublikanyň metbugatam kömek edýär. Ähli tagallany ýeke-täk akyma gönükdirmek üçin Ministrler Sowetiniň başlygynyň orunbasary R. Bazarowanyň baştuanlygynda respublikan koordinasion sowet (14.3, 1985, 11 okt. M.Alyýewanyň çykyşy) döredildi. Respublika boýunça şeýle çäreler geçirilse-de, “Rus diliniň öwrenilişi göwnejaý däl. Orta biliminiň bardygyna garamazdan, käbir ýigitler, gyzlar rusça gowy ýazyp bilenok. Haýsydyr bir zerur resminamany rus dilinde ýazmak tabşyrylsa, haýsydyr bir blank rus dilinde doldurylmaly bolsa, olar ýáýdanyşyp durlar” (8.3, 1979, 17 apr. Ş. Gurbanowyň çykyşy). “Bu nämedenkä?- diýen sowal ýüze çykýar.” Sebäbi Türkmenistanda rus dilini öwrenmek boýunça geçirilen ähli çäreler häkibir “göz” üçindi. Şeýle bolansoň, şu ugurda on ýyllyklaryň dowamynda alnyp barlan işler netije bermedi. Türkmenistanda ilatyň 64,8%-ne barabary türkmenler bolup, sonuň 25%-i rus dilini öwrendi (8.3, 1989, 12 may Makala). Bu bolsa ozalky SSSR boýunça iň pes netijedi.

9. Oba bilen şäheriň arasyndaky tapawudy aýyrmak üçin medeni umumylyklary ösdürmeli. Rast şäherlerde zawodlaryň gudogynyň sesine işçiler işe ugraýarmy, kolhozçylaram “Irden mukam bilen oýarýarys.... Saz bilenem işe ugraýarlar” (8.3, 1968, 17 noýab. M.Rahmedowyň çykyşy). Obada nahar stolunyň bezelişem şäherlileriňkä meňzeş bolmaly: bulgur, gap-gaçlar meňzeş bolmaly.

“Stola gyzgyn nahar (tabak) myhmanyň çep gapdalyndan äberilip, ýygnalanda sag tarapyndan barmaly (8.3, 1971, 11 fewr. Makala). Ýaşayyş jaýlaryndadaky tapawudam aýrylýar Kābir obada “Kolhozçylaryň jaýlarynyň 95%-i birmeňzeş” (8.3, 1971, 18 fewr. Makala). Diňe bir meňzeşligem däl, olar “Häzirki zaman arhitekturasyna laýyklykda gurulmalydygy hakynda gürrüň etmek bilen birlikde, ýerli däplere, milli kolorite ýugrulan, häzirki döwrüň talabyny ödeýän bezegleri-de ulanmagyň möhüm ähmiýetiniň bardygyny-da” gep ugruna ýatladýar. Bujagaz dagy nämejik! “Häzirki wagtda diňe bir şäher bilen obanyň däl, eýsem şäher bilen şäheriň, oba bilen obanyň arasyndaky özara tapawudy ýok etmek meselesi gün tertibinde durýar” (16.3, 1972, 5, 50s). Sebäbi obada “ululy-kiçili maşynlaryň üznüksiz gatnawy, telewizor antennalarynyň “tokaýlygy”, gijäni gündizlige öwürüp duran elektrik yşyklary posýology kiçeňräk şähere öwürýär (11.3, 1972, 2 sent. D.Berdiýewiň çykyşy). Oba bilen şäheriň arasyndaky medeni umumylyk “Şäherlerde ýaşayan türkmenleriňkä däl, eýsem beýleki milletleriň wekilleriniňkä aýratynam ruslaryňka ýakyndyr” (15.3, 1975, 2, 114s.). Oba medeniýetinem ýewropa medeniýetine ýakynlaşdyrjak bolup dyrjaşdyk. Tä 90-njy ýyllaryň başlaryna çenli “Oba bilen şäheriň arasyndaky tapawudy ýitirmejek bolmaly. Her obanyň, her şäheriň öz keşbi, öz aýratynlygy bolmaly. Akyl, ylym, bilim tarapyndanam şeýle bolmaly. Olar esasan toprak bilen iş salyşýar. Obanyň öz medeniýeti bolmaly. Näçe isleseňem obadaka meňzeş bolanok. Ýöne oba hem şäherdäki durmuş hözirini görmeli. Oba näme ýaraşyk berýär. Şoňa göz ýetirmeli (8.3, 1990, 6 fewr. Ö. Nepesowyň çykyşy) diýip bilmedik. Hemme zatda bolşy ýaly, medeniýetem umumylaşdyrdyk, ortalık etdik.

10. 60-njy ýyllaryň ortalaryndan soň obalaryň medeni keşbi özgerdi. Indi “Kolhoz posýologyny bir wagtky çaňa bulaşyp oturan ýaramaz jaýly oba bilen deňeşdirmek mümkin däl. Ilatyň stol-oturgyç almaga-da gurby çatýar. Emma psihologiýasy şol öý (ozalky durmuşa – H.G.) durmuşyna ýugrulany üçin könäniň zyýanly däpleri, täzäniň eşreti hakynda gürrüň umumy häsiýetde edilýär. Onsoň medeniýet özgermeýär (14.3, 20 awg.I.Berdimyradowyň çykyşy). 70-nji ýyllaryň ortalaryndan oba adamlarynyň medeniýetli ýaşamagyna ähli

şertler döränsoň, indi “Daşky medeniýet içki medeniýetden yza galyp”(8.3, 1977, *7ýanw. A. Gulmämmadowyň çykyşy*) başlady. Oba adamlarynyň estetiki düşüňjesi artdy. Olaryň düşüňjeliligi, döwrebaplygy, medeniýetliligi, onuň (oba adamlarynyň – H.G.) ýaşyna bagly däl. Üst-başyna reje bermegem beýle ýagdaýy aňladanok (8.3, 1978, *21 mart, G. Şamyýewiň çykyşy*). Indi traktorçy hem “Edebi, syýasy eserleri okaýar. Sadaja bezelen, emma tertipli öýi bada-bat ünsüni çekýär. Öýde artyk-süýşük goş ýokdy. Jaý ýagtydy, arassady. Otagyň törüni kitap tekjesi tutup durdy. Kitabyň sahypalarynyň käbir setirleriniň aşagy galam bilen çyzylan ekeni...” Oba traktorçysy “Haýsy meseleden söz açylsa pikirini aýdýar, sowatly adamlaryň gürrüňine goşulyp bilýär”. Elbetde, munuň özi içki medeniýetiň ösendiginiň alamaty. Daşky medeniýetiň 70-njy ýyllardan yza galmagynyň sebäbini respublikanyň kolhozlarynyň hem sowhozlarynyň uly posýolokarynda medeni-durmuş hyzmaty edaralarynyň gurluşygynyň depgininiň peselendigi bilen hem düşündirmek bolar. Mekdepleriň, mekdebe çenli çagalar edaralarynyň, keselhanalaryň, klublaryň, söwda hem durmuş hyzmaty kärhanalarynyň gurluşygy gözgörtele peseldilen plarlarda alnyp barylady” (3.3, 35s.). Döwlet social, medeni-durmuş obýektleriniň gurluşygyny hojalyklaryň boýnuna ýükledi. Respublikada ilkinji bolup, Çärjewiň Halturin adyndaky kolhozy öz güýji bilen “Kiçi medeni merkez” adyny alan medeni-sport kompleksini gurdy. Kompleksde gyşky hem ýazky klublar, kitaphana, feldşerçilik-akuşerçilik punkty, ilata durmuş taýdan hyzmat edýän punkty, sport meýdançasý, hammam bar.Elbetde, bu oňat başlangyç. Emma bu başlangyç beýleki hojalyklarda goldanylmady. Şeýlelikde, 80-nji ýyllaryň ahýrlarynda medeni-durmuş obýektleriniň gurluşygy ähli obalarda gowşadyldy. “Sowet Türkmenistany” gazetini hem şol bir hojalykdan jemi iki material bermek bilen oňdy (8.3, 1987, *17sent. O.Orunowyň çykyşy; 1988,16 ýanw. I Rrozumbaýewiň çykyşy*).

Şeýdibem, medeni-durmuş obýetleriniň gurluşygynyň gowşamagynda, oba medeniýetiniň agsamagynda ähli “günäni”kolhoz başlyklarynyň medeniýet baradaky orunbasarlarynyň üstüne ýükledik. Hakykatda, türkmen maşgalasynyň aýratynlyklary

nazarda tutulyp 1961-nji ýylda döredilen orunbaşarlaryň wezipesi, “aýal-gyzlar bilen medeni-köpçülik işlerini geçirip, mümkin boldugyça, içgin tanşyp, düşünişip çagşap barýan maşgala sütünlerini berkitmäge, är-aýalyň arasyndaky oňuşyksyzlygy azaltmaga ýardam etmelidi (4.3, 163s). Şol ýylyň özünde kolhoz başlyklarynyň medeniýet baradaky orunbasarlarynyň sany 280-den aşdy (8.3, 1961,8 mart. *O.Tuwakowanyň çykyşy*). Türkmenistan kompartiyasynyň MK-nyň hem-de hökümetiniň ýaşayşyň we durmuşyň ýerli şertleriniň aýratynlygyny nazara alyp, kolhoz başlyklarynyň medeniýet baradaky orunbasarlarynyň institutyny döretmegi ýerli ýagaýlarda aýratyn ähmiýeti boldy. Emma şeýle institut “Izwestiya” gazetiniň ýazyşy ýaly, “öňe okunly barýan” durmuşymyзда adamlaryň aňyndaky yza galak garaýyşlaryň, esasan-da “baý-feodal, wagşyçylykly adatlaryň garşysyna” (18.3, 1964, 30 okt. *Ýa. Hudaýberdiýewiň çykyşy*) göreşmek üçin döredildimikä?!

Medeniýet baradaky orunbasarlar aslynda maşgala sütünini berkitmek üçin döredilenem bolsa, soňabaka olaryň “wezipesi rezin ýaly süýündirildi. Milli metbugatyň ýazmagyna görä, orunbasarlar “Kolhozçylaryň iş arasynda hem işden soň medeniýetli dynç almagyny üpjün etmeli” (8.3, 1962, 9awg. *Baş makala*), “Olaryň (medeniýet baradaky orunbasarlaryň – H.G.) ýolbaşçylygynda çeper höwesjeňler kolhozçylary hemişe şatlandyryp durmaly (8.3, 1963, 14 iýun. *Baş makala*). Emma orunbasarlaryň wezipesi okyjylar üçin känbir düşnükli bolmansoň, redaksiýa gelýän hatlaryň sany köpeldi. “Sowet Türkmenistany” gazetiniň redaksiýasy medeniýet baradaky orunbasarlaryň wezipesiniň anyklanylmagyny isläp, Oba hojalyk ministrliginiň kolhoz işleri boýunça müdirliginiň bölüm başlygyna ýüzlendi. Mysaly düzgünnama laýyklykda orunbasarlar medeni aň-bilim,durmuş hyzmaty edaralarynyň gurluşygy, medeni-köpçülik, klub hem kitaphana işleriniň ýola goýluşy bilen gyzyklanmaly,köne däp-dessurlara garşy göreşmeli, tüzäni ornaşdyrmaly, “Söweşjeň listoklary”, hormat tagtalary çykarmaly, mekdeplerde okuwçylaryň tomusky dynç alşyny guramaly (8.3, 1976, 17 iýun.*M. Nazarowyň çykyşy*). Awtor şol makalasýndan bir ýyldan gowrak wagt geçensoň, “Kolhozçylaryň radiopriýomnik,telewizor, holodilnik, kir ýuwulýan maşyn, krowat, umywalnik, stol-oturgyç, dürli mebelleri edinmegine

kömek etmeli” (8.3, 1977, 6 dek. *M. Nazarowyn çykyşy*) diýip, orunbasarlaryň “wezipesini” ýene-de köpeltди.

Medeniýet baradaky orunbasarlaryň wezipesi düşnükli. Eýsem, olar öz wezipelerini nähili ýerine ýetirdikäler?

Milli metbugat medeniýet baradaky orunbasarlaryň işini beýan etmekde dürli žanrlary hem formalary ulandy. Ilki bilen medeniýet baradaky orunbasarlaryň hut özlerine söz berildi. Emma olaryň çykyşlarynda-da medeni ojaklaryň hem durmuş hyzmaty edaralarynyň sanawy hem esasy orny eýeledi. Şol zatlaryň ählisi “aýal-gyzlaryň medeniýetini ýokary götermäge hyzmat etdirilýär: indi aýal-gyzlar kinolara tomaşa edýärler” (8.3, 1963, 8 mart. *P. Çopanowanyň çykyşy*). Ine, medeniýet baradaky orunbasaryň “iş bitiriş-ä” şeýleräk!

Milli metbugat ýerli intelligensiýanyň kömegi bilen ýörite reyð gurap, olaryň işi bilen-de gyzyklandy. Ýöne metbugat esasy ünsi okalaralarda kitaplaryň hapa saklanylýandygyna, arak içip ýören mugallymlaryň-da gabat gelýändigine (8.3, 1965,

23 mart. *Reýd*) syrykdurdy. Seýle ýagdaýlara ýol berilmeginde medeniýet baradaky orunbasarlar günäkärlenildi.

Medeniýet baradaky orunbasarlaryň işini beýan etmekde esasan makala žanry ulanyldy. Gazet žanrlarynyň beýleki görnüşlerine garanyňda, makalada medeniýet baradaky orunbasarlaryň (“medeniýet ministrleriniň”) işine azda-kände analiz berilýär. Olaryň işiniň köp dürlüligem nygtalýar. Obadaky medeniýet meselesine dahylly zatlaryň ählisi “medeniýet ministriniň” gözegçiliginde (8.3, 1965, 29 may. *A. Mämmetgulyýewiň çykyşy*). Oba adamlarynyň islegi doly öwrenilip, şol esasyda medeni-durmuş çäreleri geçirilýär. Medeniýet baradaky orunbasarlaryň esasy wezipeleriniň ýene biri köçe bilen köçäniň arasyndaky arassaçylyk ugrundaky ýaryşy giňden ýaýbaňlandyrmakdan, wimpel döretmekden ybarat (8.3, 1976, 17 fewr. *T. Jürdekowyn çykyşy*). Emma medeniýet baradaky orunbasaryň iş meýilnamasy köplenç formal düzülýär. Žäreleriň “haçan geçirilmelidigi ýa geçirilendigi meýilnamanyň hiç ýerinde” (8.3, 1979, 20 okt. *A. Ýusubowanyň çykyşy*) görkezilmeýär. Medeniýet baradaky orunbasarlaryň käbirine klub üçin saz gurallaryny satyn almak barada ýüzlenildi.”Meniň bar

aladam seniň klubyň däl (8.3, 1981, 29 sent. *J.Jullyýewiň çykyşy*) hem diýäýär. Muňa geň galyp oturmagyň hajaty ýok. Medeniýet baradaky orunbasar wezipesiniň ýaňy dörediläýen ýyllarynda-da çeper höwesjeňler gurnagyny döretmegiň deregine.” Konsert diňläsiňiz gelse, radionyň nurbadyny (burmasyny- H.G.) burýançak salymy ber” (11.3, 1962, 8 dek. *W.Hudaýberdiýewiň çykyşy*) diýen orunbasaram tapylypdy. Kābir orunbasarlaryň iş “usuly” has-da üýtgeşik. Ilki bilen “Öz garyndaş gelin-gyzlaryny Aşgabadýň teatrlaryna ākidip öwrenişdirdi. Ondan görelde alyp, kem-kemden beýlekiler hem olara eýerip başlady”(13.3, 1982, 24 sent. *N.Amannepesowyň çykyşy*). Kābiri bolsa önümçilik görkezijilerini, sanlary ýatdan āydyp bilýär, medeniýet edaralarynyň işinden hiç zat bilenok (16.3, 1986, 11, 75s). Diýmek, obanyň medeniýeti önümçilik görkezijisi bilen ölçeldi. Önümçilik gowymy, medeniýet baradaky orunbasaryň işem “gowy” diýildi.

Haýsy hojalyk önümçilikde agsasa, şol ýerde oba medeniýetiniň – esasan-da orunbasarlaryň işleýşiniň ugry ýok hasap edildi. “Gyşky klub, hammam,pekarnýa, naharhana, süýt kuhnýasy, çagalar bagy, geým tikilýän, āyakgap bejerilýän ussahanalar ýok (8.3, 1975, 20 iýun. *Baş makala*; 1987, 23 ýanw. *Baş makala*) diýlip tankyt edildi. Hakykatda şol zatlaryň köpüsi önümçilik meýilnamalaryny dolup ýören öňde baryjy hojalyklarda-da gurulmandy. Şeýle säwlikler metbugatyň, esasan-da baş makalalarynda göýberildi.

Medeniýet baradaky orunbasarlaryň özlerem “göz üçin” işlediler. Hojalyklara gelýän myhmanlary garşylamak hem ugratmak bilen meşgullanyp, obalarda maşgala sütünlerini berkitmäge, milli medeniýet hakynda oýlanmaga ellerem degmedi. Maşgala “çaknyşygam” (9.3, 1968, 17 may. *R.Esenowyň çykyşy*) ýüze çykyp durdy. Şeýle halatlary “Prawda” gazetini ýazdy, emma milli gazetler sesini çykarmady. Gaýtam, üstesine 60-njy ýyllarda döredilen “medeniýet ministrleri” özüni ödedi (10.3, 1975, 23 sent. *M.Gapuruowyň çykyşy*) diýlip “Sowetskaýa kultura” gazetinde öwnüldi.

2. Medeni aň-bilim edaralary

Klublar. Aslynda olara zähmetkeşleriň medeniýet derejesini ýokarlandyrmagy, olaryň gowy dynç almaklaryny guramaklygy wezipe edinýän medeni aň-bilim guramasy we medeniýet işleriniň köpçülikleýin geçirilýän jaýy (5.3, 386s.) diýilip düşünilmelidi. Professional kärlerine laýyklykda işçiler, demirýolçular, profsoýuzlar, kolhoz klublary ýaly dürli klublar döredildi. Bularyň daşyndan oba klublary, etrap merkezlerinde medeniýet öýleri (käýerlerde medeniýet köşkleri hem diýilip atlandyryldy – H.G.) boldy. Olaryň ikisi – döwletiň hasabyna döredildi. Elbetde, klublar özleriniň formasy, ýerine ýetirýän işleriniň möçberi, mazmuny boýunça biri-birinden azda-kände tapawutlandy.

Beýik Watançylyk urşundan soňky ýyllarda klublaryň sany artdy. Emma milli metbugatda olaryň sany dürli ýyllarda dürlüçe görkezildi. Käýyllarda artdyryldy, kä ýyllarda, bolsa azaldyldy. Klublaryň görnüşi-de kä görkezilse, kä görkezilmedi. Olaryň sany hem asla deň gelmedi. “Sowet Türkmenistany” gazetini klublaryň sanyny ähli görnüşleri bilen bilelikde 1949-njy ýylda 1165 (klublaryň görnüşleri boýunça sanynyň hasaplamasy meniňki – H.G.) (8.3, 1949, 30 dek. *G.Alyýewiň çykyşy, 1979-njy ýylda hem 2 müňe golaý* (8.3, 1979, 21 iýul. *XVIII plenum*) diýip görkezdi. Gazet klublaryň hem medeniýet öýleriniň sanyny 1966-njy ýylda 950 diýip nygtasa (8.3, 1966, 15 ýanw. *Baş makala*), 1983-nji ýylda 746 diýip ýazdy (8.3, 1983, 15 may. *Baş makala*).

Sanlaryň çişirilip, artdyrylyp görkezilmegi medeniýetiň “gülläp ösýändigini” nygtamak üçin edilendigi düşnükli. Medeni aň-bilim edaralarynyň gür setiniň bardygyny TK(b)P MK-nyň 1951-nji ýyldaky plenumynda nygtaldy. Plenumyň ýazyşyça, “Raýon medeniýet öýleriniň 50-si, oba hem kolhoz klublarynyň 451-si bar (1.3, 1g, 1\11 ýaz, 11 iş, 16 tk). Klublaryň sany, elbetde, milli gazetlerde getirilýänlerden-ä iki esse diýen ýaly az. Plenumyň materiallaryndaky sanlaryň hakykata azda-kände ýakyn bolaýmagam ähtimal. Sebäbi 1958-nji ýyldaky plenumda obadaky medeni-durmuş hyzmaty edaralarynyň sanynyň-da, kolhozlarda oňat klublaryň-da azdygyny nygtalypdy (1.3, 1g, 50 ýaz, 10iş, 2tk).

Milli metbugat “kolhozçylar üçin medeni jaýlary köp gurmalydygyny” gün tertibinden aýyrmady. Emma şunuň bilen birlikde, gurulýan klublaryň-sklada öwrülýän ýerleriniňem bardygyny ýaşyrmady (8.3, 1955, 18 few. *N.Durdyýewanyň çykyşy*). Elbetde, munuň özüni gazetiň ýazyşy ýaly, medeniýeti ornaşdyrmagyň uly döwlet ähmiýetine düşünmezlikdir-ä diýip biljek däl. Tersine, boş haňlap ýatan klublaryň “derdiniň” köpelendigi üçin oňa känbir” höwesegem tapdyryp durmady. Gaýtam: “Klub gurup öz aladamyzy artdyrdyk. Raýon telefon bilen ýolbaşçylyk edýär. Medeniýet işgärlerini tapyp, telefona çagyrmaly bolýar (8.3, 1968, 15 dek. *G.Baýramowyň çykyşy*) diýip, kolhoz kontorasyň işgärleri zeýrendiler. Hojalyklarda klublaram deň gurulmady. Türkmenistanyň tanymlar artistleriniň biri Aman Gulmämmedowyň ýazyşyça, “Käýerde kaşaň bar, käýerde klub hem ýok” (8.3, 1975, 14 awg.). Awtoryň ýene-de belleýşi ýaly, dogrusy “Klublaryň ady bar-da, başga zady ýok.”

Türkmenistanda klublaryň sanyny köpeltmek barada alada edilmedi diýmek bolmaz. Türkmenistanyň Medeniýet ministrliginiň 1990-njy ýyla çenli işlenilip düzülen uzak möhletli meýilnamasy boýunça 300-e çenli ýaşajýsý bolan ilatly punktlaryň aglabasynda klub edaralaryny döretmek bellenildi. Gurply hojalyklaryň ençemesinde bolsa ozal kaşaň gurlan medeniýet köşkleri bar. Şeýle hojalyklaryň hataryna Gäwers raýonynyň “Sowet Türkmenistany”, Ýylanly raýonynyň “Moskwa”, Türkmençala raýonynyň “Kommunizm”, Saýat raýonynyň “TSSR-iň 40 ýyllygy”, şeýle hem Kerki, Halaç, Lenin raýonlarynyň ençeme kolhozlaryny goşmak bolar (8.3, 1977, 1 noýab. *H. Mämmedowyň çykyşy*). Emma şunuň bilen birlikde, Türkmenistanyň entek klublary bolmadyk hojalyklaram bar. Tütkmengalanyň 12 hojalygynyň 3-nde gyşky klub bar. “1-nji maý kolhozynda ne gyşky klub bar, ne-de ýazky. Käbir medeniýet öýi kolhoz prawleniýesiniň jaýyna öwrüldi. Käbir hojalyklarda bolsa (mysal üçin, Türkmençalanyň “Leningrad” kolhozy) “penjireleriniň aýnalaryny döwürler” bahanasy bilen klubyň penjirelerine kerpiç örüldi (8.3, 1983, 20 maý *G. Baýramowyň çykyşy*).

Eýsem-de bolsa, penjirelerine kerpiç örülmedik, gapylary açyk goýlan klublarda işiň ýagdaýy nähili? Milli metbugat klublaryň ýaş talantlary ýygnaýan ýerdigini nygtaýar. Soňra metbugat klublarda dürli gurnaklaryň ýüzlerçesiniň bardygyny, olara gatnaşýanlaryň sanynyň artýandygyny, şeýlelikde täze talantlaryň ýüze çykýandygyny ýazýar (8.3, 1949, 16 ýanw. *Baş makala*).

Dogry, 60- njy ýyllara, ýagny telewideniýe işläp başlanýança medeni islegi kanagatlandyrmakda klublaryň roly uly boldy. Umumy alnanda şeýle. Hakykatdan-da, käbir klublar medeniýetli dynç alyş “öýüne” öwrüldi. Halky ruhy taýdan iýmitlendirip, terbiýeçilik ähmiýeti artdy. Kluba iň köp baranam kolhozçy boldy. Leksiýa okamakdan başga çeper kinofilmler görkezildi. Çeper höwesjeňleriň aýdym-saz, drama, küşt-damka, bedenterbiýe gurnaklaryny döreden klublaram boldy. Emma milli metbugat klublarda alnyp barylýan işiň hakyky ýagdaýyny artdyryp görkezmegi gowy gördi. Bolmasa bir obanyň klubyna her gün 40-50 kolhozçynyň gelip, gurnaklara obanyň oglan-gyzlarynyň 70-e golaýynyň (8.3, 1949, 9 okt. *B.Ataýewiň çykyşy*) gatnaşmajakdygy hak ahyrin.

Klublardaky işler metbugatda näçe güläle-güllük edilip görkezilse-de, TKP MK-nyň plenumy (1958ý.) ýagdaýy real beýan etdi. Etraplaryň birnäçesinde oba çeper höwesjeňleriň işiniň özakymyna göýberilendigi, türkmen gyzlarynyň çeper höwesjeňleriň kollektiwine ozalkylary ýaly ýeterlik çekilmeýändigini tankyt edildi. Respublikadaky medeni aň-bilim işgärlerinden 500-den gowragynyň, hatda orta biliminiň-de ýokdugy nygtaldy (1.3, 1g, 50ýaz, 10iş, 3tk).

Plenumdan soň hem metbugat haýdan-haý medeni aň-bilim edaralarynyň işi hakynda material gurap başlamady. Bir ýyldan soň etraplardan hatlary yzly-yzyna çap etdi. Görlüp oturylsa, dört aýlap gulp astynda bolan medeni aň-bilim edaralaram bar. Olardaky geňeşlerem, şol sanda çeper höwesjeňleriň gurnagam formal döredilipdir. Ýaşlar gurnaga onsoň nähili gatnaşsın (8.3, 1959, 14 iýun *H.Annagulyýewiň çykyşy*). Gatnaşýanlarda-da olarda känbir höwes döränok. Sebäbi höwesjeňleriň tans, hor, drama gurnaklaryna ýolbaşçylyk edýänleriň köpüsiniň saz ugrundan känbir ukyby ýok. Netijede, oba höwesjeňleriniň arasyndan zehinli ýaşlar wagty bilen çykmady. Onsoň professional artistlerden Maýa Kulyýewa, Anngül

Annagulyýewa, Sona Myradowa köp wagtlap ýaş gyzlaryň rolunda çykyş etdi (8.3, 1965, 20 noýab. A. Gulmämedowyň çykyşy).

Emma Türkmenistanyň oba klublarynda işleýänler az däl diýer. Metbugatyň ýazmagyna görä, “Klub işgärleriniň 1500-e golaýy bar. Jemgyýetçilik aktiwistleriniň 10 müňden gowragy medeni-köpçülik işlerine kömek berýär. Medeniýet işgärleri artdyrylan borçnama alyp, çeper höwesjeňler kollektiwleriniň sanyny 4458-e, olara gatnaşýan halk talantlarynyň sanyny 88500-e ýetirmegi gazandylar (8.3, 1977, 1 noýab. H. Mämedowyň çykyşy). Tüýs “berekella” diýäýmelidir. Bu – 1977-nji ýylyň maglaumaty.

Şondan baş ýyl geçirip, 1982-nji ýylda bolsa metbugat: “Höwesjeňler kollektiwleriniň sany 4300, olara gatnaşýanlaryň sany 74 müňden geçýär (16.3, 1982, 3, 74s.) diýip ýazdy. Ýeri, indi metbugatdaky maglumatlaryň haýsysyna ynanjak! Potolaga seredilip ýazylýan maglumatlar bolansoň, heý-de biri-birine çapraz gelmezmi? Goý şol maglumatlaryň iň pesini, ýagny 1982-nji ýyldakysyny alaýalyň. Şol döwürde, ylmy işimiziň şu babynda ozal belläp geçişimiz ýaly, metbugatyň habar bermegine görä, Türkmenistanda 746 klub bardy. Şol bir wagtda TKP MK-nyň XII plenumy (1983ý.) Türkmenistanda 700 klubyň bardygyny nygtady (8.3, 1983, 1 iýul. XII plenum). Metbugatda klublaryň sany baradaky maglumatlaryň deň gelmeýändigini nazara alyp, geliň, plenumyň materiallaryndaky maglumatlara esaslanalyň.

Diýmek, 700 klubyň hersine 1057 (hasaplamalar meniňki – H.G.) çeper höwesjeň düşýär. Bu, elbetde, az-küş zat däl. Onsoň, heý-de, şonça adamyň arasyndan ýaş gyzlaryň roluny oýnar ýaly zehinli ýaşlar tapylmazmy? Metbugatyň materiallaryndaky-ha däl, hatda plenumyň materiallaryndaky maglumatlar çyn bolaýanynda-da, zehinli ýaşlaryň aktýorlyk ukybynyň artmag-a däl, Türkmenistanyň ähli çetinde çeper höwesjeňleriň çykyşy gije-gündiz ýaňlanyp durýajak ýaly.

Düşnüksiz zatlar. Ýa-da çeper höwesjeňler ýeterlik bolup, klublarda işiň guralyşy göwnējaý dälmi?

Geliň, metbugat sahypalaryna ýene-de ser salyp görelin.

Uruşdan soňky ýyllarda klublarda geçirilýän medeni-köpçülik işlerine üns güýçlendirildi. Metbugat bu işleri möhüm wezipe

hökmünde öňde göýüp, şeýle ýazdy:”Çeper höwesjeňleriniň çykyşlary, kino-kartinalarynyň görkezilişi, sesli okamaklyk, doklad, leksiýa, syýasy gürrüň-bularyň hemmesi giňden peýdalanmalydyr. Olary gijäniň bir wagtyna çenli çekdirip durman, ozalyndan taýýarlykly bolup, gyzykly geçirmek gerek (8.3, 1951, 24 mart. *Möhüm wezipeler*). Öňde goýlan wezipe dogry. Gürrüň zähmetkeşleriň klubdan oňat peýdalanmagy hakynda barýar. Metbugat sahypalaryndan mälim bolşy ýaly, käbir hojalyklarda klublar özleriniň işlerini şu talaba laýyk hem guradylar. Zähmetkeşler “Her gün diýen ýaly özleriniň klublarynda bolýarlar. Eger klubda kino görkezilmese, leksiýalar okalmasa, onda ol ýerde çeper höwesjeňler çykyş edýärler, küştçüler, şaşkaçylar ýaryşýarlar (8.3, 1955, 10 dek. *G. Balakaýewiň çykyşy*).

Öwgüli klublaryň içinde-de şol birmeňzeşlik, şol bir çäräni öwran-öwran gaýtalamak uzak ýyllaryň dowamynda ýoň boldy. Metbugat, hatda şeýle ýagdaýlaryň soňuna çykmak barada mesele-de goýdy (8.3, 1958, 24 okt. *Baş makala*). Emma netije bermedi. Metbugat 70-nji ýyllarda-da klubda: “Bir gün leksiýa okalsa, ertesi kino görkezilýär, soň çeper höwesjeňler çykyş edýärler, önümçiligiň önde baryjylary öz iş tejribeleri barada gürrüň berýär, pikir alyşýar (8.3, 1973, 30 ýanw. *Baş makala*) diýip ýazdy.

Klubda nähili-de bolsa, medeni-köpçülik işleri geçirilýän bolsa, şol birmeňzeş çäreleriň öwran-öwran gaýtalanmagyndan çekinmese bor-la! Yöne klublaryň işi köplenç galypa salnyp baslandy. Klublar öz işini möwsümleýin kompaniýalara, geçirilýän baýramçylyklara, saýlawlara laýyklykda guramaly boldy. Saýlaw kompaniýasy geldimi, çeper höwesjeňler kollektiwi saýlawçylara bagyşlap ýörite meýilnamasyny (sebäbi saýlawçylaryň konsert diňläsi gelipdir – H.G.) düzmeli. Diňe bu-ýem däl. Çeper höwesjeňler kollektiwi maldarçylyk fermasyndaky saýlawçylara, hatda saýlawçylaryň öýlerine-de baryp medeni-köpçülik işini geçirmeli (8.3, 1957, 24 fewr. *Ş. Baýnurowyň çykyşy*).

Emma klublarda geçirilýän bu işler hemme hojalyklara-da degişlidir öýdäýmeli däl. Çäkli hojalyklaryň klublarynda azda-kände iş alnyp baryldy. Köp hojalyklaryň klublary ýüze tutar ýaly bolmady. Umuman, şol döwürde ozalky SSSR-iň hem klub ýagdaýy öwerlikli

däldi. Şonuň üçin SSKP MK-nyň iýun (1963ý) plenumy klublaryň işinde adlatly zeýrençleriň bardygyny nygtady. Rast ozalky soýuz boýunça klublarda ýagdaý öwerlikli dälmi, kemçilik känmi, “diýmek, şol bellik respublikanyň medeni aň-bilim işlerine-de degişlidir (8.3, 1963, 13 iýul T. Mämmedowyň çykyşy).

Hakykatdanam şeýle. Şu meselede ony inkär edip bolmaz.

60-njy ýyllaryň ahyryndan klublarda geçirilýän çäreleriň gerimi has-da daraldyldy. Medeni çäreler esasan kino görkezmeklige syrykdyryldy. Kino-da her gün gidesiň gelenok. Soňabaka kino hem seýreklenip, klublar “ýylda 2-3 gezek oýun, kino görkezilýän” (8.3, 1968, 27 iýul T. Jumageldiýewiň çykyşy) medeni “ojaga” öwrüldi. Eýsem, klublary nädip “adamlaryň dynç alýan, şatlanýan, jedelleşýän ýerine öwürmeli?”, “Medeni çäreleriň nädip täze formalaryny tapmaly?”, Näme üçin biziň gyzykly milli oýunlarymyz klublarda oýnalmaýar?”. Metbugat şeýle sowallary keserdip goýsa-da, şol sowallara jogap gözlänem bolmady. Soňra metbugatam dymdy, okyjylaram.

Şondan göni dört aý geçenden soň, “Prawda” gazetini obada medeniýet meselesini gozgap, onuň bir çetini klublara syrykdyryp, şeýle ýazdy: “Uly serişde harç edinip, klub guruldy. Onda diňe kino görülýär. Klubyň funksiýasy daraldyldy. Hemme taraplaýyn bilimiň, estetiki terbiýäniň hakyky merkezine öwürülenok (9.3, 1968, 22 noýab. E. Sklýäriň çykyşy).

“Sowet Türkmenistany” gazetinde ozal öňe sürülen meseläni gaýtalaýar diýmeseň, “Prawda” gazetiniňem gozgan meselesi möhüm. Emma peýdasy name! Okyjylarda hiç hili täsir galdyrmady. “Sowet Türkmenistany” gazetiniň öz makalasynda gozgalan meselä perwaýsyz bolşy ýaly, özüne hut “aga” hasaplanylýan “Prawdanyňam” sesini eşitmezlige saldy.

Ýokarda belläp geçişimiz ýaly, 60-njy ýyllaryň ahyrynda, 70-nji ýyllaryň başynda klubyň ýagdaýy tutuş ozalky soýuz boýunça-da öwerlikli däldi. Şonuň üçinem soýuzyň komsomol guramasy oba klublarynyň bütinsoýuz habarlaşmasyny gurapdy. Bütinsoýuz habarlaşma respublikalaryň ýaşlar gazetleri, teleradio çekilip, ýerlerdäki oba klublarynyň ýagdaýyny hakyky beýan etmelidi. Emma Türkmenistanyň ýaşlar gazetleri klublarda alnyp barylýan medeni-

köpçülik işleri bilen içgin gyzyklanman, “Klubyň içi gül pürkülen ýaly. Klub müdiriniň surat çekmekden başy çykýar. Ol çeperçilik uçilişesini gutarypdyr (11.3, 1969, 9 sent. A.Rahmanowyň çykyşy) diýip, ýagdaýy örän ýüzleý beýan edipdir. Ýeri, onsoň şeýle materiallar nähili peýda getirip bilsin?. Hiç hili peýda getirmez.

Türkmenistan komsomolynyň XXIV gurultaýynda-da oba medeniýetiniň pesdigi, klublaryň degişli rol oýnamaýandygy nygtaldy. Emma medeniýetiň ösdürilmeginde ýaşlaryň roly nähili bolmaly? Ýaşlar gazetiniň önünde nähili wezipeler durýar? Gurultaýda şu sowallara jogap berilmedi. Gaýtam, çeper höwesjeňleriň, halk tetrlarynyň, halk uniwersitetleriniň sanynyň köpelyändigini bilen öwnüldi (11.3, 1972, 4 mart. LKSMT-niň XXIV gurultaýy). Hakykatda welin oba klublarynda alnyp barylýan iş gowşapdy.

“Sowet Türkmenistany” gazetini “Ýaş kommunist” gazetine garanynda, oba klubyna köp üns berdi. Çap edilen materiallaryň sany hem köp. Emma materiallaryň hiç birinde-de klublara degişli düýpli mesele gozgalmady. Hemmesi-de ownuk mesele. Hakyky real ýagdaýy görkezilmedik ýasama materiallar. Ynha, meselem, gazet şeýle ýazýar:” Kino gelmedik güni, “Konsert boljak, önünden leksiýa boljak” diýseler:

-Onda gideli, gyzym – diýip, ýaşuly hasasyna söýenip, garma donuny egnine atyp, kluba tarap yöneldi (8.3, 1970, 10 apr. A. Artykowanyň çykyşy).

Material durşy bilen ýasama. Düşündiriş talap etmeýän bolsa gerek.

Ýasamalykdanam beter gazet klub meselesini, onda alnyp barylýan işlari real görkezmedi. Şol bir meseläni bir ýerde öwse, yzyanyndanam “döwüp” otyr. Ýa-da ilki “döwen” obýektini, soňra öwüp otyr. Munuň özi gazetde metbugat syýasatynyň nädürsdügininiň subutnamasy.

“Sowet Türkmenistany” gazetini “Halk talantlary”(1976-njy ýyl, 18-nji iýul) diýen baş makalany çap etdi. Onda Gyzylibat raýonynyň Kalinin adyndaky, Dianow adyndaky kolhozlarynyň klublatynda çeper höwesjeňleriniň bir ýylyň dowamynda 3-4 gezekden köp çykyş etmeýändigini, şeýle ýagdaýyň Krasnowodsk,

Köneürgenç, Sakarçäge, Çarşaňny raýonlarynda hem dowam edýändigini nygtalýar. Şol baş makaladan soň on birinji gün gazet “Zähmet adamlary üçin” diýen makalany çap etdi. Makalada Daşhowuz welaýatynyň ähli “Klub edaralarynda çeper höwesjeňler kružoklary yzygiderli işleýär” (8.3, 1976, 29 iýul. K. Alyýewiň çykyşy) diýlip görkezilýär. Ýeri, muňa näme diýjek! Baş makalada Köneürgenç raýonynda hem klublarda çeper höwesjeňleriniň işiniň yzygiderli guralmaýandygy tankytlanylsa, soňky makalada Daşhowuz oblastynyň, şol sanda Köneürgenç raýonynyň klublarynda-da çeper höwesjeňleriniň işiniň güläle-güllükdigi aýdylýar. Bary-ýogy on bir günün içinde tankytdan netije çykarylmandygy aýan zat.

“Sowet Türkmenistany” gazeti klublaryň işini köplenç baş makalalarynda beýan etdi. Baş makala, esasan gazetde, kämahalam žurnalda çap edilip, ýurduň syýasatynyň esasy ugruny belleýär, ýolbaşçylygyň ugurlaryny kesgitleýär. Ol direktiw makala bolup, önekeýje gürrüň ýa-da ýönekeýje pikir ýöretme bolman, eýsem syýasy görkezmedir. Onda köplenç kesgitli hem gutarnykly pikir aýdylýar.

Baş makala esasan wagyz ediji, umumysyýasy häsiýetde bolýar. Ol möhüm ýerli temalara-da bagyşlanylýdy. Şeýlelikde, redaksiýanyň tejribesinde baş makala umumy-syýasy, wagyz ediji hem operatiw (janly) ýaly şertli görnüşlere bölündi.

Baş makala hökmürowan düzgüniň ähli döwründe ulanylýdy. Syýasy gazetleriň-ä bir sany hem baş makalasyz çykmaly däl edildi. Beýleki gazetler – ýaşlar, pudaklaýyn, welaýat, etrap gazetleri-de baş makalany çap etdiler. Baş makala gazet sanynyň “baýdagy” hasaplanylýdy.

Indi, şu ýerde “Baş makalany kim ýazýar?” diýen ýerlikli sowal ýüze çykýar. Düzgün boýunça neşir niräniň organydygyna ýa-da nähili gazet-žurnalydygyna garap, “ýokary wezipeli” adamlar tarapyndan ýazyldy. Galyberse-de, neşiriň ýolbaşçylaryna (redaktor, redaktoryň orunbasary, bölüm müdirleri) rugsat berildi. Soňky ýyllarda “maddy taýdan” kömek bermek maksady bilen neşiriň habarçylaryna-da baş makala ynanylýdy. Şeýlelikde, baş makala esasy ugruny, ugruny ýitirdi. Biri-birini gaýtalaýan (hatda, özbaşlaryny-

da) makalalar “ýaz kömelekleri” ýaly köpeldi. Täze faktlar, sanlar bilen ýazylyman, ozal çap edilen baş makalalardaky ýa-da beýleki materiallardaky sanlardyr faktlardan dolduryldy. Ýeri, onsoň şeýle derejedäki baş makalalar gazetini “baýdagy” bolup bilermi?

Sözümizi delillendirmek üçin oba klublary meselesiniň yzyny dowam etdireliň. “Sowet Türkmenistany” gazetiniň klublaryň işini köplenç baş makalalarda beýan edendigini ýatladypdyk. Emma nähili beýan edipdir? Gep şunda. Gazet 70-nji ýyllaryň ahyryndaky “Oba kluby” (1977-nji ýyl, 10 fewral) diýen baş makalasynda beýleki etraplar bilen birlikde, ýene-de Köneürgenjiň adyny tutup, klublarynda çeper höwesjeňleriň işiniň pesdigini nygtaýar. Ozalam-a şol etrap bir tankytlanyp, bir öwülipdi. Indi ýene tankytlanylýar. “Baş makalaçynyň “ ýandepderçesine düşen “fakt” şol ýerde iş oňunamy ýa däl, parhy ýokdur. “Baş makala” ýasaberer.

Şol bir faktlary gaýtalap ýörmezden, klublardaky işiň hakyky ýüzüni açmalydy. Hakyky iş bolsa örän ýaramazdy. Çeper höwesjeňleriň iş alyp barmag-a däl, olara hatda klubyň açary-da berilmän.”Çeper höwesjeňlere, heý açar berip bolarmy. Olar o taýda bar zady döwüp çykarlar (18.3, 1978, 7 dek. *W. Letowyň çykyşy*) diýlen ýerleriňem bardygyny, baryp-ha “Izwestiýa” gazetini ýazdy. Emma ýerli milli metbugat welin dymdy.

Şeýlelikde, medeniýet ojagy hasaplanylýan klubyň “ody” öçüp ugrady. Munuň özi “Edebiýat we sungat” gazetini biynjalyksyzlandyrdy. “Näme üçin adamlar obada bir-biriniňkä häli-şindi çaýa, çaý başynda söhbet gurmaga barýarlar-da, kluba diňe konsert görmäge baraýmasalar, başga wagt baranoklar? Belki, biziň medeni edaralarymyzyň geçirýän çäreleri juda guraksydyr, gyzyksydyr, özüne çekiji däl. Megerem, şeýle bolsa gerek (13.3, 1980, 11 iýun *A.Mämmeliýewiň çykyşy*). Gazet baryp-ha, 80-nji ýyllaryň başynda meseläni şeýle goýupdy. “Edebiýat we sungat” gazetini soňra klubly meseläni dowam etdirip, oba klublarynyň näme üçin özüne çekiji daldiginiň sebäplerini gözlemäge synanyşdy. Medeni edaralardan dürli wekilleri çagyryp, redaksiýada çaý başynyň söhbetini (şeýle söhbetdeşlik hut oba klublarynda guralan bolsa, has gowy bolardy – H.G.) gurady. Klubda care geçirilende, işiň täze formalary gözlenilmeli. Ilki leksiýa okamak, yzyndan çeper

höwesjeňleriň çykyşyny bermek galypa girdi. Bagşysumaklaryň aýdymyny welin takat edip diňläř ýaly däl (13.3, 1984, 27 ýanw.). Çaý başynyň söhbedini gurap, redaksiýanyň gelen netijesem şeýle boldy.

Klublaryň özüne çekiji däldigine, elbetde, başga-da sebäpler az däl. “Türkmenistan kommunisti” žurnaly klubly mesele hakyndaky gürrüňe goşulyp, şeýle ýazdy: Klublarda ýerine ýetirilýän aýdymlar, programma goşulýan aýdymlar Medeniýet ministrliginiň mundan 5-10 ýyl ozal kabul eden aýdymlary. “Gel kanala”, “Täze sowhoza gideli”, “Pagta ýygýan maşynym bar” aýdymlaryny şol aýdyşyp ýörler. Aýdymlaryň köpüsiniň notasy ýok. Bir aktly pýesalary Medeniýet ministrliginde çaň basyp ýatyr. Teatrlaryň sahnasynda orun alanok. 50-ä golaý halk teatry bar bolsa-da, hereket edýäni barmak basyp sanaýmaly (16.3, 1987, 4, 88s.). Oba klublarynda milli saz gurallary hakynda gürrüň etmänimizde-de, ýurdumyzda çykarylýan beýleki saz gurallarynyň-da hili pes. “Pianino, akkordion, elektrogitara gurallary 2-3 ýyldan könelýär, soňra olary remont edibem bolanok. Oblast merkezlerinde saz gurallaryny remont edýän ussahana açylsa gowy boljak. Şol ussahanada SSSR halklarynyň milli eşiklerini tikýän, şaý-seplerini ýasaýan, sahna bezeglerini taýynlaýan bölümler açylsa gowy bolar (8.3, 1989, 1 noýab. R. Wekilownyň çykyşy) diýip, milli metbugat ýazdy.

Klublar diňe medeni zonada däl, uzak öri meýdanlarynda-da medeni hyzmaty berjaý etdiler. Emma metbugat maldarlara hyzmatda-da gözboýagçylyga ýol berdi. Esasan-da etrap gazetleri medeni hem söwda hyzmaty hakynda nädogry maglumatlary çap etdiler. Ýekeje mysal: “Maldarlar ol ýerdäki “Maýak” (etrap gazet-i H.G.) gazetini okap:

Gazetiň ýanynda “Spidola” edinmek ap-aňsat – diýşip, gülşüp otyrlar. Hakykatda:”... Her bir çopan goşy “spidola” radiopriýomnigi bilen üpjün edildi. Indi çopanlar haýsy ýerde bolsalar-da, gündelik berilýän täzelikleri, aýdym-sazlary diňläp bilýärler” diýip gazet ýazýar. Emma tersine, gaýtam çopan goşlarynyň köpüsinde radiopriýomnik ýok” (8.3, 1967, 5 ýanw. N. Orazownyň çykyşy).diýip, “Sowet Türkmenistany” gazet-i ýazdy. Ýerli

gazetiň ýagdaýy dogry beýan etmezligi medeni hyzmat üçin çopan goşuna baran klub işgärleriniň-de abraýyny gaçyrýandygy hak. Oba klublary ozalam-a köpçüligi özüne çekip bilenokdy.

Milli metbugat oba klublar hakynda, esasan-da baş makalasynda ýazdy.”Oba kluby öňde baryjy kolhozda gowy. Toý-tomaşa, dabara geçirilse, hökman kluba ýygnanýarlar” (8.3, 1971, 26 dek. *Baş makala*)giýlip baş makalada bellenildi.

Dogrudan-da, ykdysady taýdan gurply hojalyklaryň medeni hem durmuş hyzmaty edaralarynyň-da işi talaba laýyk hasaplanylady. Milli metbugat dabaraly baş makalalarynda şeýle diýip hem ýazdy. Hakykatda welin ýagdaý nähili?

Tersine, gaýtam ykdysady taýdan gurply hojalyklarda oba klublaryna, medeni-sosial çärelerе ünsem berlenok. “Tejen raýonynyň “Pobeda” kolhozy gurply hojalyk.

Emma klubda iş geçirilenok. Höwesjeňler krujoklarynyň biri-de ýok (8.3, 1976, 28 dek. *N. Tuwakgylyjowyň çykyşy*) diýip, gazet ahyry dogrusyny ýazdy. Gurply hojalyklar kaşaň klublary gurnasyna gurdy. Emma şol klublarda iş alnyp barylmasa, peýdasy näme? “Mary raýonynyň “Aşgabat” kolhozynyň döwrebap gurlan kluby bardy. Klubuň ýanynda halk teatram işleýärdi. Emma bular oba adamlary üçin lezzetli ýatlama öwrüldi. Halk teatrynyň işlemeýändigini üçin oba artistleri bu hormatly at bilen hoşlaşdylar” (8.3, 1987, 14 ýanw. *O. Şagulyýewanyň çykyşy*). Gurply hojalyklaryň käbirinde ilkibaşda klublarda medeni çärelerе üns berlenem bolsa, soňabaka bularyň hemmesi ýatdan çykaryldy.

Emma milli metbugat ykdysady taýdan gurply hojalyklardaky medeni-sosial ýagdaýy köplenç dogry beýan etmedi. “Rast ykdysady taýdan ösüş barmy, şol ýerde oba medeniýetem gülläp ösäýmeli” diýen netijeden ugur alyndy. Şeýle hojalyklar ýasama, howaýy sözler bilen aldygyna öwürildi. “Bu ýerde oba adamlarynyň medeni-durmuş talaplaryny kanagatlandyran ýaly ähli mümkinçilikler döredilipdir. Medeniýet öýleri... durmuş hyzmaty edaralary oba adamlarynyň hyzmatynda. Zähmet adamlarynyň ruhy dünýäsi baýlaşdy, olaryň bilim derejesi, medeniýeti ýokarlandy (13.3, 1980, 28 may. *T. Jürdekowyň çykyşy*). Ine, Baýramalynyň ozalky “Täze ýol” kolhozyndaky medeni-durmuş hyzmaty hakynda “aýagy ýere

degdirilmän” ýazylan zatlar. Hakykatda, şol “öwgüli” hojalykda medeni-sosial ýagdaýyň gaty ýaramazdygyny soňra TKP MK-nyň plenumy görkezipdi ahyrýn.

Oba klublaryna höwes döretmek üçin repertuarlaryna-da üns bermeli. Emma milli metbugatyň ýazmagyna görä, “Kružogyň köpüsiniň repertuary dutaryň we tüýdügiň ýanynda aýdylýan halk aýdymlarymys” (8.3, 1948, 14 sent. *Baş makala*).

Emma beýle bolmaly dälmiş. Gazet makalasynda nygtalyşy ýaly, repertuary esasan “Şu günki temadan düzmek gerek” Şu günki tema diýilýänem “Zähmet, azat durmuşymyz, şu durmuşy beren Lenin – Stalin partiýasy hakyndaky aýdymlar” Aýdymlarda şolar wasp edilmeli.

Diýmek, eger-de “şu günki temadaky” aýdymlar bolmasa, onda oba klublaryndaky çeper höwesjeňleriň repertuary garyp hasaplanylýar. Repertuaryndaky dutar çalmagyň, milli aýdymlary aýtmagyň deregine, “Näme üçin bar bolan milli türkmen tanslary köpçüligiň arasyna ýaýradylmaýar?” diýen mesele-de metbugat sahypalarynda gozgaldy (8.3, 1949, 16 ýanw. *Baş makala*).

Maksat repertuarlarda “zyýanly” türkmen aýdymlarynyň aýdylmagyna garşy göreşmek. Şonuň üçinem “Ideýa taýdan zyýanly bolan eserleriň repertuara girizilmegine ýol bermeli däl (8.3, 1951, 26 dek. *Baş makala*). Ine, milli metbugatyň önde goýan wezipesi.

Milli metbugatyň önünde-de repertuar meselesinde wezipe goýlupdy. TK(b)P MK-nyň býurosy (1950, 5 sentýabr) “Çeper höwesjeňleriň kružoklarynyň işini we repertuaryny gowylandyrmak baradaky çäreler hakyndaky” meselä garady. Býuroda garalan mesele boýunça aýdymlar döretmek işiniň has-da ýaramazdygy (8.3, 1950, sent) nygtaldy. Çeper höwesjeňleriň repertuaryny täzedan gözden geçirmek, ideýasyz we ýeterlik çeperçiligi bolmadyk pýesalary, aýdymlary we saz eserlerini repertuardan çykarmak, häzirki zaman sowet temalary boýunça täze pýesalar, aýdymlar we saz eserlerini döretmek boýunça çäreler işläp düzmek sungat işleri baradaky müdirligine tabşyryldy. Metbugat-da çetde galdyrylmady. “Çeper höwesjeňleriň kružoklary üçin ýazylan täze pýesalar, aýdymlar we saz eserleri hakyndaky makalalary hem resenziýalary yzygiderli çap

etmäge respublikan we oblast gazetleriniň, “Sowet edebiýaty” žurnalynyň redaksiýalary borçly edildi.

Wezipe aýdyň, borç düşnükli. TK(b)P MK-nyň býurosynyň karary gazetde çap edilenden soň, köp wagt geçip-geçmänkä, gazet çeperçilik höwesjeňliginiň ýokary derejä göterilişi barada ýazdy. “Repertuar soňky wagtda ep-esli oňatlaşdyryldy. Häzirki zaman sowet temasyndan ýazylan pýesalar, aýdymlar, sazlar kružoklaryň repertuarynda aýratyn möhüm orun tutýar” diýip ýazdy. Bir aýyň içinde (goý, şeýle diýeli!) pýesalar, aýdymlar ýazylyp, saz düzülip, çeper höwesjeňleriň repertuaryny “bezejekdigine”, ýeri kim ynanar? Emma metbugat şeýle äheňde ýazansoň, hany ynanman bir gör!

“Sowet Türkmenistany” gazetini türkmen halkynyň diňe soňky wagtlarda döreden tans sungatyny ösdürmek meselesi bilenem gereginçe gyzyklanylmaýandygyny-da ýañzýtdy. Ýaşlara öwredilmeyän, şol “ajaýyp” türkmen tanslarynyň hatarynda-da “pagta”, “gülyaka”, üzüm ýygmak” ýaly tanslaryň atlary tutulýar. Partiýa gazetini ýazansoň, şol tanslar tas milli tanslaryň hataryna-da goşulypdy.

Eýsem, näme! Oba klublaryndaky pianino, üflenip çalynýan saz gurallary, akkerdeon milli saz gurallaryndan ýokary tutuldy ahyryn. Oba adamlaryny “duhowoý (üflenilip çalynýan saz gurallary – H.G.) orkestrine gatnaşdyryp, şagalaňy tä ýary gijä çenli dowam etdirdik” (8.3, 1971, 30 mart. *H. Goçmyradowyň çykyşy*). Şunuň ýaly “ýasama faktly” materialyň awtorlarynyň birem men. Şol döwürlerde “Sowet Türkmenistany” gazetiniň redaksiýasynda dürli wezipelerde (habarçy, uly habarçy, bölüm müdiri, jogapkär sekretar, redaktoryň orunbasary) biregne ýigrimi baş ýyl işledim. Döwre görä durmuşy “owadan” beýan etmäge, adamlaryň islegine, kalbyna görä däl-de, ýokardan edilýän talaba- partiýanyň talabyna görä galam ýöretmeli bolduk. Durgunlyk döwrüniň talaby hem milli medeniýeti däl-de, ýewropa medeniýetini öňe sürmekdi.

Şeýle hem edildi. Oba klublarynda çeper höwesjeňler gurnaklarynyň sanyny barha köpelttik. Hut bir hojalygyň (meselem, Halaç raýonynyň Ždanow adyndaky kolhozynda) klubynda gurnaklaryň sanyny 5-e ýetirdik, wokal-instrumental ansamly döretdik. Olara ýaşlaryň 106-syny gatnaşdyrdyk. Çeper

höwesjeňleriňem 68-si aýal-gyz (8.3, 1978, 19 ýanw. *N.Bazarowyň çykyşy*). Şol döwürde şu faktlaryň, sanlaryň ýasamadygyny bilsegem ynanmaly bolupdyk. Sesimizi çykaryp bilmezdik.

80-nji ýyllaryň ortalarynda metbugat azda-kände “dil ýaryp” başlady. Indi metbugatyň pikiriçe, çeper höwesjeňler kollektiwi köp. Ähli ýerde bar. “Pylança sany çeper höwesjeňler kollektiwi bar” diýip, ýygnakda gürlemek, ýokary edaralar tarapyndan talap edilen güwänamalar üçin amatly. Emma aýdymlaryň hili pes, ýerine ýetirijiligi professional taýdan pes. Ýaşlar Şopenden Bahy, Rimskiý-Korsakowdan Şostakowiçi, Weli Muhadowdan Daňatar Öwezowy tapawutlandyryp bilenok. “Talantly, zehinli” diýilýär. Aýdymyny diňleseň, “dampy-dampy” bilen başlanyp, damp-dampp” bilen gutarýar (8.3, 1985, 30 awg. *Ç. Nurymowyň çykyşy*).

Oba adamlarynyň bolgusyz aýdymlary diňlemek üçin kluba barasy gelenok. Oba klublary ýuwaş-ýuwaşdan boşap başlady. “Indi kolhozçy kluba baryp, bolar-bolgusyz zada tomaşa edenden telewizoryň gapdalynda ýassygy tirsekläp, çay süzenini gowy görýär. Ilata gyzykly zat gerek (8.3, 1971, 18 iýul *W. Mazaýewiň çykyşy*) – diýip, metbugat ýazmak bilen, baryp-ha 70-nji ýyllaryň başlarynda obada medeni aň-bilim edaralarynyň güýçli bäsdeşiniň – telewideniýäniň güýç toplaýandygyny nygtapdy. Hojalyklaryň klublarynyň (hatda giň zally, ötlem-ötlem otagly, ýagty foýeli kaşaň klublaryň-da) henize çenli janly, şagalaňly medeni ojaklaryna öwrülip bilmändigi (8.3, 1979, 23 iýun. *A. Atajanowyň çykyşy*) sebäpli, dogrydan-da, telewideniýe medeni aň-bilim edaralarynyň güýçli bäsdeşine öwrüldi.

Oba klublary, dogrudan-da, medeniýet merkezine öwrülip bilmändi. Milli dile, milli medeniýete üns berilmedi. Milli mazmun ýokka, milli forma nireden bolsun! Belki, oba klublarynda işleýän işgärlere-de köp zat baglydyr! Elbetde, bagly. Emma hojalyklaryň köpüsinde klub müdirligine ukypsyz, ýeterlik sowady bolmadyk adamlar bellenildi. Olar hem oba hojalyk işlerine kömekleşmeli. Daýhanlaryň, maldarlaryň arasynda doklad etmeli. Ökde suwçylaryň goňşy brigadalara baryp kömek bermegini, radio üsti bilen çykyş etmegini guramaly (8.3, 1964, 7 maý. *Baş makala*). Görnüşi ýaly, klub müdirleriniň öz professional işlerine eli hem degmeýän ýaly.

Eýsem-de, klub müdirleriniň bilim derejesi nähili? 80-nji ýyllaryň ortalarynda medeniýet öýlerinde we klublarda 1843 adam zähmet çekdi. Şolaryň hem bary-ýogy 115-siniň (6,2%-niň ýokary bilimi bar) (11.3, 1985, 7 sent.A. Mämiliýewiň çykyşy). Elbetde, klublarda işleýänleriň sanyna garanyňda, ýokary bilimler juda az. Türkmen döwlet pedagogik sungat institutynyň onlarça ýylyň dowamynda taýýarlan ýokary bilimli işgärleri nirelere siňdikä? Milli metbugat şu wajyp mesele bilen gyzyklanmady

Ýöne welin 90-njy ýyllaryň başlarynda oba medeniýetiniň, oba klublarynyň halynyň teňdigini welin duýuldy. Medeniýet ministri bilen söhbetdeşlik guraldy (8.3, 1990, 6 fewr. A. Mämiliýewiň çykyşy). Häzirki döwürde türkmen halkyna, eýsem nähili medeni edaralar gerek? Söhbetdeşlik esasan şu meseläniň töwereginde aýlandy.

Ministriň pikirçe, klublarda iş guralyşy möwritini ötürdi. Dogry, 20-30-nji ýyllarda su forma gerekdi. Şol döwürde gyzyň çayhanalar, klublar aň-bilim ýaýradýy ojaklar bolup hyzmat etdi. Emma bularyň hyzmaty döwrüne görädi. Häzirki wagtda hem klublar şol döwürdäki mazmunyny, formasyny üýtgetmedi. Sosializmiň ilkinji ýyllarynda obalardaky ýykylan metjitleriň derejesine ýetip-de bilmedi, ornuny tutup-da. Şonuň üçin klubly meselede daşary ýurtlaryň tejribesini öwrenmeli. Biziň klublarymyz hem daşary ýurtlaryň klublary ýaly bolmaly (8.3, 1990, 6 fewr. A. Mämiliýewiň çykyşy). Elbetde, klubly meselede orta atylan pikir bilen ylalaşman bolmaz. Emma meselä bir taraplaýyn seredilipdir. Ýewropa medenietine esaslanan klublarda oba adamlarynyň psihologiýasy, häsiýeti, aň-bilim derejesi bilen iş alyp barmak bolarmy? Daşary ýurtlaryň nusgasyna eýerilip gurlan klublarda, olaryň iş usullary boýunça iş geçirilip bolarmy? Ministriň:” Klubda ýaşulular üçin çay içer ýaly, söhbetleşip, bagşy diňläp ýaly, gelin-gyzlar üme edip, syr alşyp, dynç alar ýaly edip bolmaýarka? “ diýen köp sanly sowallaryna jogap tapmagam kyn. Sebäbi her bir halkyň medeni derejesine, dāp-dessuryňa, psihologiýasyna bap gelyän medeni ojagy gerek. Şony sosializmiň ähli döwründe gurap bilmedik. Ýurt Garaşslygy oba klublarynda milli medeniýete esaslanýan işleriň alnyp barylmaladygyny talap etdi.

3. Oba kitaphanalary hem okalgalary

Bularyň ikisem medeni aň-bilim edaralary. Özlerem biri-birinden tapawutly. Kitaphana-neşir edilýän kitaplar saklanýan we köpçülik üçin peýdalanmaga mümkinçilik berýän edara (5.3, 384s.). Okalga – edebi kitaplar, gazet-žurnallar okamak üçin abzallaşdyrylan jaý (5.3, 484s.). Türkmenistanda biziň pikirimizçe, ilkiň başda oba okalgalary döredildi. TK(b)P MK-nyň baryp-ha, 1928-nji ýyldaky plenumynda gaýhan ilatynyň umumy medeniýetini ýokarlandyrmakda okalga hem daýhan öýleriniň aýgýtlaýjy rol oýnamalydygy, şonuň üçinem olarda işlemek üçin işgärleriň saýlanylyp alynmagyna hem zerur edebiýatlar bilen üpjün edilmegine üns berilmelidigi belenilipdi. Bu işlere daýhanlary çekmek hem-de hakykatdan-da obada medeniýet merkesini döretmek maksady bilen hem daýhan okalga öýlerinde ilaty gyzyklandyryýan gürrüňleri geçirmeli, leksiýalary okamaly. Obada köpçülik işleriniň ählisiniň şu edaralaryň töwereginde jemlenilmelidigi nygtaldy (1.3, 1g, 1\1 ýaz, 74 iş, 35tk).

Oba okalgalary, hakykatdanam daýhanlaryň işden soň dync alýan, bilimlerini artdyryýan ojaklaryna öwürüldi. Gazet-žurnallar, kitaplar okaldy. Medeni-köpçülik işleri geçirildi.

Beýik Watankylyk urşundan soňky döwürde-de, oba okalgalary ähmiýetini ýitirmedi. Käbir hojalyk ýolbaşçysy frontdan gelen adama:

-Gardaş, kitap näçe diýseň bar. Emma okalgamyzyň üsti ýykyldy. Adamlar boş wagtlaryny geçirmäge ýer tapanoklar. Bu işi sen öz üstüne al-da, frontçular depgini bilen bahym düzet (8.3, 1946, 19 may. Ýa. Nasyrlynyň çykyşy) - diýdi.

Okalga jaýy düzedildi. “Sowet Türkmenistany” gazetinde Ýa. Nasyrlynyň ýazyşyça, okalgada “Ylmyň we edebiýatyň her pudagyna degişli kitaplar kapasalarda (tekjelerde – H.G) goýlupdyr. Gündizine iş üstüne gitseler, üç sany uly çyra bilen ýagtylanýan okalgada adamlar ýarym gijä çenli dagamadylar”.

Urşuň yzýanyndaky döwürde şeýle faktlara metbugatyň üns bermegi gowy zat. Tozan halk hojalygyny, şol sanda medeni ojaklary dikeltmek umumy halk göreşine öwürüldi. Bu işde aýry-aýry

adamlaryň şahsy görelmesini-de wagyz etmekde metbugatyňam roly uly boldy.

İşledilmegine hiç hili päsgelçiligi bolmadyk okalga jaýlaram az däl. Emma şol okalgalarda işler oňat guralmandyr. Käbiriniň gapysy köp wagtdan bäri ýapyk. Milli metbugat gapysy ýapyk okalgalar hakynda ýazmandyr diýmek bolmaz. Azda-kände ýazdy. Ynha, mysal üçin, “Sowet Türkmenistany” gazetiniň 1946-njy ýylyň başlarynda Stalin raýonynyň (häzirki Murgap – H.G.) birinji Sugty obasyndaky okalga hakynda tankydy habary çap etdi (8.3, 1946, 6 ýanw. G. Baýramowyň çykyşy). Materialda okalganyň 10 aýdan bäri müdiriniň ýokdugy aýdylyp, onuň kitap gaznasynyň köne tamlaryň birine salnyp goýlandygy habar berilýär. Ol kitaplary ne il görýär, ne-de ýel, diňe jaýyň içindäki tor guran düşdüşleriň mesgeni onuň hözirini görýär. Tankydy habar çap edilenden göni 6 gün geçensoň, şol awtoryň ýene-de “Okalga agitation işiň merkezi bolmalydyr” diýen tankydy habary çap edildi. Bu materialam şol obadaky şol okalga hakynda. Şol bir tekst. Beýle ýagdaý awtoryňam, redaksiýanyňam säwligi. Şol bir habary arasyna alty gün düşürüp, gaýtalap çap etmegiň hiç bir jähtdenem peýdasy ýok.

Käbir oba okalgasy işläýende-de, talaba laýyk işlänok. “Okalga diňe kolhozçylaryň işde bolýan wagty açylyp, olar işden gaýdyp gelensoň bolsa ýapylýar” (8.3, 1953, 23 apr. D. Allaberowowyň çykyşy). Milli metbugatyň nägilelik bildirmesi dogry. Ilat iş wagtyndaka oba okalgasynyň nähili hyzmaty bolup biler?

“Sowet Türkmenistany” gazetiniň redaksiýasy adaty däbine eýerip, medeni aň-bilim edaralarynyň asylyly wezipesi hakynda ýene-de baş makala çap etdi. Baş makalada “Häzirki şertlerde köneçe işlemek bolmaz. Kitaphanany islän wagtyň açyp, islän wagtyň hem ýapyp bolmaz. Käbir okalganyň içine 3 aý bäri okyjy girenok” (8.3, 1960, 26 ýanw. Baş makala) diýlip nygtaldy. Metbugatyň nygtaýany dogry. Ýöne 60-njy ýyllaryň başyndan milli metbugat oba okalgasy bilen kitaphananyň aratapawudyny bulaşdyryp başlady. Okalganyň ýerine kitaphana, kitaphananyň deregine-de okalgany getirip ugrady. Ine, şu baş makalada-da oba okalgasy kitaphana bilen çalşyrylýar.

Ozalky SSSR döwründe medeni aň-bilim edaralary işlemese-de, “işleýän şeklinde” hasabat bermek däbe öwürilipdi. “Sowet

Türkmenistany” gazetiniň redaksiýasyna Kaka raýonynyň “Partiýanyň XVII gurultaýy” kolhozyndan okyjy haty gelip gowuşdy. Hatda obada medeni aň-bilim edaralary, şol sanda kitaphananyň-da işlemeýändigigi habar berilýärdi. Redaksiýa okyjy hatyny barlap, degişli netije çykarmak üçin, döp bolşy ýaly, raýkoma iberdi. Partiýanyň Kaka raýon komitetinden gelen jogap hatynda obada kitaphananyň, şol sanda beýleki medeni aň-bilim edaralaryň-da işleýändigigi nygtalýardy. Redaksiýa jogap hatyny gazetde çap etdi. Köp wagt geçmänkä, redaksiýa şol okyjydan ýene-de hat gowuşdy. Hatda obada hiç hili medeni aň-bilim edarasynyň işlemeýändigigi ýene-de habar berilýärdi. Redaksiýa ahyry habarçysyny şol oba iberip, ýagdaýy seljermegi makul bildi. Hakykat aýan boldy. Obada medeni aň-bilim edaralary, şol sanda kitaphana-da işlänok ekeni. Gazet habarçysynyň “Medeniýet we orunbasar (8.3, 1976, 12 may. *A.Mätiýewanyň çykyşy*) diýen makalasy çap edilip, onda obadaky medeni aň-bilim edaralarynyň ýagdaýy beýan edildi.

Elbetde, partiýanyň raýkomynyň hakyky ýagdaýy görkezmän, hemme zady “güläle-güllük” edip görkezmek häsiýetine mysaly näçe diýseň getirip oturmaly. Emma metbugat öz “agasynyň” salgysyna gaty-gaýrym söz aýdyp bilmän, bar günäni ýene-de kolhoz başlygynyň medeniýet baradaky orunbasaryň üstüne ýüklemek bilen oňatýardy.

Medeni aň-bilim edaralarynyň respublikan derejedäki ýolbaşçylary-da, partiýa kürsüsünde oturanlar-da okalgadyr kitaphanalarynyň köplenç ýapykdygyny, käbir “okalganyň jaýynyň gurçuk tutmak üçin alnandygynam (8.3, 1947, 24 iýun ş. *Baýnurowyň çykyşy*) bilmän duranok. Hatda “Sowet Türkmenistany” gazetinde özüniň baş makalasynda: “Kitaphana hemişe göçe-göçlükde diýen ýaly. Kitaphana jaýy agronoma ýaşayyş jaýy üçinem berilýär (8.3, 1950, 31 mart. *Baş makala*) diýip ýazýar. Medeni aň-bilim edaralarynyň şeýle ýagdaýynyň bardygy bilnip durulsa-da, hiç hili care görmek barada aladalanman, TKP MK-nyň sektor müdiriniň-de “Aň-bilim edaralarynyň jaýy we abzallaşdyrylyşy kanagatlanarsyz. Klublar, kitaphanalar, okalgalar ýüpek gurçugyny idetmek üçin peýdalanylýar (8.3, 1955, 17 iýun. H. *Baýmyradowyň*

çykyşy) diýip, heçjykläp durmagy-da, eýsem, metbugatyň faktlary hasaba alýan gurala öwrülendigine şaýatlyk edmeýärmí?

Elbetde, Beýik Watançylyk urşunyň yzýanyndaky ýyllarda-da, okalgadyr kitaphananyň medeniýet ojagyna öwrülendigini-de aýtmak gerek. Milli metbugatyň ýazmagyna görä, kolhozçylar elleriniň boş wagty okalga gelip dynç almagy, täzelikleri eşitmegi gowy görýär! Okalgaçy diwar gazetleri we “Söweşeň listowkalary” wagtly-wagtynda çykarýar.(8.3, 1946, 26 iýun. *Baş makala*). “Söweşeň listoklarda” ýönekeýje tankydy makalalar ýerleşdirilipdir. Ýöne gazetiň ýazyşy ýaly, “Diwar gazetiň tankydyňa ol (brigadiriň aýaly – H.G.) çydap bilmän işe başlapdyr” (8.3, 1949, 6 sent. *M.Seýidowyň çykyşy*) diýen ýaly faktlaryň bolmandygy welin hak.

Okalgada mundan başga-da, adamlar “Gaty ses bilen okalýan gazet gürrüňine gulak salýarlar. Okalga tarapyndan planly geçirilýän leksiýany diňleýärler. Küşt-şaşka oýnalýar. Kollektiv bolup radio diňlenilýär” (8.3, 1947, 21 may. *Baş makala*). Okalganyň wezipesi uly. Oba ilatynyň “çalt ösýän” medeni talaplaryny kanagatlandyrmak üçin ýörite “kitap ýaýradyjylar-da” döredildi. Olar brigadalara – kolhozçylaryň işleýän ýerlerine, agşamlaryna olaryň öýlerine baryp kitap ýaýradýarlar (8.3, 1949, 16 dek. *Baş makala*).

Okalgany dynç alynýan öýe öwürmek üçin “bagşylar, sazandalar” (8.3, 1949, 9 apr. *Baş makala*) diňlenilmeli, “Okalganyň ýanynda guralan aýdym-saz we oýun kružogyna” (8.3, 1950, 8 sent. *Baş makala*) tomaşa etmeli. Edebiýat agşamlary-da, ýygy-ýygýdan görkezilýän kinofilmler-de, beýleki medeni hyzmatlar-da, metbugatyň ýazmagyna görä, adamlaryň zähmet öndürijiligini ýokarlandyrýar. Sebäbi “Okalgaçy ähli işini kolhozyň gündelik işi bilen baglanyşdyrýar” (8.3, 1949, 9 apr. *M. Nyýazowyň çykyşy*). Gerek bolsa, oba okalgasynyň “Aýdym-saz kružogy ýygymçylara medeni hyzmat etmek üçin täze aýdymalaryň we sazalaryň konsert programmasyny-da” taýýarlaýar. “Her günki ýygymdan soň köp pagta ýygan kolhozçylaryň iş tejribesi barada pikir alyşmalary-da (8.3, 1949, 25 sent. *N. Myradowyň çykyşy*) guralýar.

Milli metbugatyň ýazmagyna görä, oba ilatynyň medeni derejesi uçursyz ösen bolarly. Sebäbi “Kolhoz meýdanynda ýokary hasyl almak ugrunda gahrymançylykly zähmet çekýän daýhan

arakesme wagtynda okalyp berlen kitaplar bilen kanagatlanmaýar we agşam wagtyňyň köpüsini okalgada ýa-da oba kitaphanasynda geçirýär. Sowet adamlary hakynda, olaryň gahrymançylykly işleri, täze ýeňişleri hakynda ýazylan gowy kitaplar gerek “(8.3, 1951, 8 awg. *Baş makala*). Gazetde çap edilen materiallaryň toslama kemi ýokdur görseň. Metbugat döwrüne görä ähli zady owadanlap, toslap görkezdi. Okyjynyň küýünde-oýunda ýok zatlary ýazmaga ökdeledi.

Ýöne welin kitaphanalaryň “Obada geçirilýän her bir syýasy-jemgyýetçilik we hojalyk kompaniýalar wagtynda öz işini şoňa laýyk edip gurandygyny-ha” (8.3, 1955, 6 iýul. *K. Fominanyň çykyşy*) inkär edip bolmaz. Esasan-da, “Partiýanyň we hökümetiň oba hojalyk baradaky kararlaryny propagandirlmäge işeňňir gatnaşdylar” (8.3, 1955, 13 sent. *Ş. Baýnurowyň çykyşy*). Saýlaw kompaniýasy döwründe okalgadyr kitaphanalaryň önünde suwjuk, her bir tarapdanam hiç hili heňe gelmeýän ýasama wezipelerem goýuldy. Pikir edip görüň. Saýlaw kompaniýasy başlanýar welin saýlawçylaryň “Okalga baryp leksiýa, doklad diňläsi, gazet-žurnal okasy gelýär” (8.3, 1963.14 iýul. *Plenumyň jemleri*). Okalgalar saýlawçylaryň haýysyny ýerine ýetiräýmeli. Metbugatyň şeýle materiallaryna, ýeri kim ynanar öýdýäňiz?! Ýöne ynansa-ynanmasa-da, bir hakykat welin belli: önümçilik üstünlikli ýerine ýetirilýärm, saýlaw kompaniýasy üstünlikli geçdimi? Diýmek, okalgadyr kitaphana oňat işläpdir. Önümçilik ýerine ýetmeýärm, diýmek, kitaphanadyr okalga günäkär (8.3, 1957, 19 fewr. *Baş makala*).

“Sowet Türkmenistany” gazetinde, ozal belläp geçişimiz ýaly, medeni aň-bilim edaralarynyň işi köplenç baş makalalarda beýan edilýär. Kitaphanalaryr okalgalaryň işi hakynda-da çap edilen baş makalar az däl. Ýöne şol makalalaryň köplenjisi umumy ýazylan materiallar. Sözbaşylaryň meňzeşdigi hakynda gürrüň edip oturmamyzda-da, ozalky çap edilen baş makalalardan jümleleri, “pikirleri”, wezipeleri şol durşuna göçürmek (meselem, “Oba kitaphanasy”, 1956ý, 23 mart, “Kolhozçylara medeni hyzmaty gowylandyrmaly”, 1956ý, 21 maý we ş.m.) däbe öwrülipdir. Ýeri, onsoň baş makalalar däl-de, şeýle boş makalalar okyjylara nähili täsir etsin?!

“Sowet Türkmenistany” gazetiniň işgärleri, esasan-da, ýerlerdäki öz habarçylary okalgalardyr kitaphanalarda işleriň hakyky guralyşy bilen gyzyklanman, materiallary, eýsem kemçilik tapjak bolup, “ýrsarap” ýazdylar. Ýeri, kitaphanada “Gymmat bahaly kitaplary tertipsiz goýlupdyr (8.3, 1955, 6 ýanw. H. Täçgulyýewiň çykyşy), “Kitaphanada kitaplary hem tertipsiz ýerleşdirilipdir. Gerekli edebiýaty tapýmak kyn” (8.3, 1963, 30 apr. K. Gurbanowyň çykyşy) diýip ýazmak, zoraýakdan tankyt bolman, eýsem näme?!

Obada milli medeniýeti ornaşdyrmakda okalga hem kitaphana müdirlerine uly rol degişli. Beýik Watançylyk urşunyň yzýanyndaky ýyllarda okalgalaryň okyjylary köpelen döwürlerde ýörite bilimli hem tejribeli müdirleriň ýetmezçiligi duýuldy. Sebäbi indi okalgalardan edilýän talap hem artypdy. Diýmek, okalga müdiri düşünjeli adam bolmaly. Emma şol döwürlerde okalgalaryň köpüsiniň müdiri o diýen sowatly däl. “Ýaş kommunist” gazetiniň ýazmagyna görä, Aşgabat etrabynyň Budýonnyý adyndaky kolhozndaky okalganyň müdiriniň stol sakçysyndan tapawudy ýok. “Şabendeden näme habar” diýseň, ol: “Şabende kim, ol haýsy brigadanyň çleni?” diýip jogap berýär (11.3, 1946, 18 apr. *Baş makala*). Diýmek, okalga müdiri türkmen şahyrlaryndan, olaryň eserlerinden bihabar adam ekeni.

Okalgalara ýolbaşçylyk etmegiň köp ýerde taýýarlyksyz, hatda çala sowatly adamlara ynanylandygyny (8.3, 1946, 26 iýun. *Baş makala*) Beýik Watançylyk urşunyň yzýanyndaky ýyllarda “Sowet Türkmenistany” gazetini hem ýazdy. Okyjylara medeniýetli hyzmat etjek bolsaň, özüň sowatly bolup, gazetini talap edişi ýaly, iň bolmanda okalgada bar bolan kitaplaryň hemmesini okap çykmalý, olary öwrenmeli (8.3, 1947, 21 may. *Baş makala*).

Okalga hem kitaphana müdirleriniň işlerine parhsyz garalan wagtlaram az bolmady. Olar köplenç “Oba sowetleriniň jaýynda nobatçy durmak we başga şunuň ýaly işlerde peýdalanyldy (8.3, 1953, 7 iýun. *Baş makala*). Okalga müdiriniň bir özüniň sowatly hem medeniýetli bolmagy-da ýeterlik hasaplanylýanok. Okalga müdiriniň aýaly “ýaşmakly hem börukli (11.3, 1957, 6 ýanw. Z. Bakýýewanyň çykyşy) bolmaly däl. Okalga müdiri bolup işlejeğiň çynyň bolsa, ilki bilen aýalyň ýaşmagy bilen börugini aýyr (11.3, 1957, 10 mart.

R.Çarygulyýewiň çykyşy). 50-nji ýyllaryň ahyrlarynda “Ýaş kommunist” gazetinde çap edilen materiallarda şunuň ýaly talaplar öňe sürüldi. Bu bolsa okalga müdiriniň kâbiriniň elini işden sowatsa, kâbiriniň bolsa işden çykyp gitmegine sebäp boldy.

Okalgadyr kitaphananyň gyzgalaňly işlän dowry 50-nji ýyllar hasaplanylýar. Şol döwürde adamlar okalgalarda giç agşama çenli boldular. Emma milli metbugat çap edýän materiallaryna ünsi çekmek maksady bilen, hakyky ýagdaýy ulaldyp görkezmäge çalyşdy. “Biz okalga zalyna (gürrün kitaphana hakynda gidensoň, onuň okalga zalynyň bolmaýandygyny nygtamakçy – H.G.) baranymyza, sagat 12 (gije sagat 24 – H.G.) bolupdy. Gijäniň şu wagtyňa çenli bu ýerde medeniýetli dynç alan adamlar öýli-öýlerine gaýdyşdylar. Bu kitaphanada iş her gün şu hili” (8.3, 1949, 20 dek. B.Ataýewiň çykyşy). Ýene-de bir mysal. “Okalga her günde 75-e golaý adam gelýär” (8.3, 1956, 11 iýul. O.Döwletowyň çykyşy). Mysallaryň ikisem oba kitaphanasydyr okalgasy hakynda ýazylan materiallardan alyndy. Iki mysalam ynalarlykly mysal däl.

Kommunistik partiýanyň hökmürowanlyk, diýdimzorluk edýän döwründe Moskwada kabul edilýän her bir karar Türkmenistana hem degişlidi. Şol karary Türkmenistan hem hökman ýerine ýetiräýmelidi. Rast SSKP MK-nyň sentýabr (1953ý.) plenumynyň kararynda: “Obadaky medeni aň-bilim edaralarynyň işleriniň derejesini ýokarlandyrmak zerur” diýlip nygtaldymy, “Sowet Türkmenistany” gazetini Türkmenistandaky kitaphanalaryň hem okalgalaryň sanyny görkezip (395 kitaphana, 520 okalga bar) makala (8.3, 1954, 5 ýanw. *Makala*) çap etdi. Medeni aň-bilim edaralarynyň önünde täze wezipeleri goýdy. Emma şondan on bir ýyl geçensoň, gazetini “Medeniýet ojagy” (8.3, 1965, 13 fewr.) diýlen baş makalasynda welin kitaphanalaryň sany 500-e ýetirilipdir. Näçe ýyl geçse-de, 50-nji ýyllardan soň kitaphanalaryň sany köpелmedi. Ýeri, onsoň şeýle baş makalalara “potologa seredilip ýazylan boş makalalar” diýmän bir gör!

Milli metbugat okalgalaryň hem kitaphanalaryň sanyny näçe çişirip görkezse-de, işini näçe owadanlap ýazsa-da, hakykatda olaryň işi öwerlikli däl. TKP-niň X gurultaýy: “Köplenç okalgalaryň, klublaryň, kitaphanalaryň we beýleki medeni aň-bilim edaralarynyň

işiniň derejesi zähmetkeşleriň ösen islegine düýbünden laýyk gelmeýär (8.3, 1950, 2sent. Gurultaýyň karary) diýip belledi. Respublikan we welaýat gazetleriniň sahypalarynda medeni aň-bilim edaralarynyň işi hakyndaky materiallaryň ýeterlik dældigini (1.3, 1g, 1\11 ýaz, 11iş, 22tk) TK(b)P MK-nyň VI plenumy-da (1951ý) nygtady.

Okalgalaryň we kitaphanalaryň nähili işleýändigini, nähili kömege mätäçdigi bilen respublikan hem etrap ýaşlar guramalary-da gyzyklanmadylar (11.3, 1955, 4 fewr. W. Ilyuşkiniň çykyşy). Medeni aň-bilim edaralarynyň işi öz ugruna goýberildi. TKP MK-nyň 1958-nji ýyldaky plenumynda kitaphanalaryň işi has-da berk tankytlanýldy. Milli metbugat okalgadyr kitaphananyň işini näçe öwüp ýazsa-da, 1957-nji ýylyň dowamynda bir gezek-de okyjylar konferensiýasyny, edebiýat agşamyny guramadyk kitaphanalar bar. Medeni aň-bilim edaralarynyň oňat taýýarlykly işgärler bilen berkidilşi-de kanagatlanarsyz. Bar bolan işgärleriň 1329-synyň 500-den gowragynyň hatda orta bilimi hem ýok. Okalgalaryň, kitaphanalaryň material bazasy-da gowşak. Olaryň täze kitaplar bilen üpjýn edilişi-de ýaramaz. Ýagdaý beýleki medeni aň-bilim edaralarynda-da öwerlikli däl. Şonuň üçin plenum ykdysady taýdan ösen gurply kolhozlarda medeni aň-bilim edaralaryny saklamgyň talaba laýykdygyny belläp, bu meseläni çözmegi partiýanyň raýon komitetlerine tabşyrdy. Şeýle tejribäniň Ukrainada, Belorussiýada, Orsýetiň hem aýry-aýry raýonlarynda bardygyny-da ýatlatdy (1.3, 1g. 50ýaz, 11iş, 12-13tk). Şu möhüm meseläniň çözülmeginiň kanunalaýykdygyny öz sahypalarynda plenumyň materiallaryny çap eden “Sowet edebiýaty”žurnaly-da nygtady (15.3, 1958, 7, 8s.).

Emma bu meseläni partiýa-da, respublikanyň Medeniýet ministrliги-de çözmedi. Kitaphanadyr okalga kagyz ýüzünde “işlese-de”, halka hezil bermedi. Yranyp ýurduň Garaşsyzlyk ýyllaryna zordan ýetdi. Garaşsyz Türkmenistan özüni ödemeýän, halkdan arany açan oba kitaphanalaryny hem okalgalaryny ýapmagy makul bildi.

4. Medeniýet uniwersitetleri

Bu medeni-köpçülik işleriniň 50-nji ýyllaryň ahylarynda giň ýaýrap başlan görnüşleriniň biri. Medeniýetiň dürli görnüşlerini ösdürmek maksady bilen “Halkyň inisiatiwasy boýunça döredildi” (8.3, 1959, 17 *may. Baş makala*). Medeniýet uniwersitetlerinde oba zähmetkeşleriniň boş wagtlarynda estetika, edebiýat, teatr, saz, şekillendiriş sungatyny öwrenmekleri göz önünde tutuldy. Diýmek, medeniýet uniwersitetleri halkyň medeniýete we sungata bolan “Günsaýyn ösýän islegini kanagatlandyrmak üçin” (8.3, 1961, 4 *apr. Baş makala*) döredilen medeni edaralaryň bir görnüşi hasaplanylýar. Halk medeniýet uniwersitetleriniň “Ähli işi jemgyýetçilik başlangyçlarda-edebiýat, sungat işgärleriniň, intelligensiýanyň beýleki gatlaklarynyň wekilleriniň gatnaşmagynda we goldamagynda amala aşyrylýar” (8.3, 1963, 19 *ýanw. T.Mämmedowyň çykyşy*).

Eger-de, medeniýet uniwersitetleri önlerinde durýan wezipeleri ýerine ýetirseler, onda milli medeniýetiň ösdürilmegine uly goşant boljakdygy düşnükli. 1960-njy ýylda Türkmenistanda ilki bilen Halaç etrabynda medeniýet uniwersiteti açyldy. Onuň taryh hem edebiýat fakultetleri bolup, olara kolhozçylaryň 70-si gatnaşdy. (3.3, 92s.). 1960-njy ýylda medeniýet uniwersitetleriniň sany 10-dan geçdi, diňleýjileriň sany 10 müňe golaýlady (8.3, 1960, 29 *apr. Baş makala*) Eger gazet materialynda görkezilen sanlar hakykat bolsa, onda munuň özi gowy zat.

Emma şondan bir ýyl geçensoň, gazet (gürrüň “Sowet Türkmenistany” gazetiniň hakynda gidýär – H.G.) materialynda halk medeniýet uniwersitetine 5 müňden gowrak adamyň gatnaşýandygyny habar berýär (8.3, 1961, 4 *apr. Baş makala*). Eýýäm munuň özi medeniýet uniwersitetleriniň işi barada anyk faktlara hem sanlara salgylanylmaýandygyny aňladýar.

TKP-niň XVIII gurultaýy Türkmenistanda medeniýet uniwersitetleriniň 14-siniň, şol sanda halk teatrlarynyň 11-siniň bardygyny habar berdi (8.3, 1963, 27 *dekab. Gurultaýyň materialy*). Milli metbugat hem jemgyýetçilik başlangyçlaryndaky halk medeniýet uniwersitetleriniň sanynyň köpeliändigini belläp, halk uniwersitetleri diýilse-de, olaryň işine işçileriň, kolhozçylaryň, aýal-

gyzlaryň az çekilýändigini, okuwyň hiliniň pesdigini, diňleýjileriň gatnaşygynyň ýaramazdygyny, okuwlaryň wagtynda geçmeýändigini belledi. Halk medeniýet uniwersitetleri adatdaky lektoriden onçakly tapawutlanmaýar (8.3, 1965, 10 awg. *S. Baratyansyň çykyşy*). Munuň daşyndan halk medeniýet uniwersitetlerinde mugallymlar hem ýeterlik däl. Metbugatyň ýazmagyna görä, “Hiç kimiň artykmaç alada alasy gelenok” (8.3, 1965, 28 awg. *G. Tumanowyň çykyşy*) borly.

Emma muňa garamazdan, halk medeniýet uniwersitetleriniň hem halk teatrlarynyň sany barha artdyryldy. 60-njy ýyllaryň ahýrlarynda, “Ýaş kommunist” gazetiniň ýazmagyna görä, medeniýet uniwersitetleriniň 46-sy, halk teatrlarynyň 27-si bardy. Olar ýaşlaryň 40 müňden gowragyny birleşdirýär (11.3, 1969, 10 apr. *Baş makala*). Heý-de, şu sanlar heňe geljek sanlarmydyr!

Milli metbugat artdyryp ýazmagyny dowam etdirdi. “Indi obalarda ýaşýan aýal-gyzlaryň uly topary-da medeniýet uniwersitetleriniň diňleýjileridir” (8.3, 1972, 16 iýun. *Baş makala*). Gazetiň ýazmagyna görä, diňe Ýylanlyda medeniýet uniwersitetini aýal-gyzlaryň 102-si tamamlady. Kagyz ýüzündäki “Halk uniwersitetleriň” sany-da, görnüşleri-de, fakultetleri-de barha köpeldildi. Halk uniwersitetleri “Raýonlaryň hemmesinde diýen ýaly döredildi. Jemi 202-si döredildi. “Tigir üstündäki” medeniýet uniwersitetleri-de, aýal-gyzlar medeniýet uniwersitetleri-de işleýär (8.3, 1973, 5 apr. *Baş makala*), Saglyk, pedagogika halk uniwersitetlerini hasaplamanyňda-da, diňe medeniýet uniwersitetinde klub, kitaphana işgärleri, çeper höwesjeňler kollektiwleri üçin fakultetler bar.

Medeniýet uniwersitetleriniň fakultetlerem hojalyklar üçin ýöriteleşdirildi. Çärjew oblastynda medeniýet uniwersitetleriniň 10-sy bolup, Çärjew raýonynyň Ždanow adyndaky kolhozynda estetika, Hojambaz raýonynyň “Prawda” kolhozynda medeniýet, Çarşaňny raýonynyň Kalinin adyndaky kolhozynda medeniýet we sungat fakultetleri açyldy (8.3, 1977, 2 dek. *Türkmeninformyň habary*).

Milli metbugat halk uniwersitetleri açylyp başlandan 20 ýyldan gowrak wagt geçensoň, olaryň işleri barada käbir netijeleri çykardy: geçen soňky 7 ýylyň içinde halk uniwersitetleriniň seti iki

esse giňeldi, olardaky diňleýjileriň sany 3 esse artdy. Oba ýerlerinde guralan halk uniwersitetlerinde 45 müňden gowrak adam okaýar, bulardan başga-da oba adamlary üçin 500-den gowrak fakultet işleýär. Bilimleriň pudaklary boýunça guralan halk uniwersitetleriniň seti artdy (8.3, 1982, 27 apr. *B. Täşliýewanyň çykyşy*). Halk uniwersitetleriniň 360-dan gowragynda, fakultetleriň, filiallaryň we bölümleriniň 1350-ä golaýynda diňleýjileriň 93 müňden köprägi bilim alýar. Diňleýjileriň 60%-i ýaşlar (8.3, 1982, 27 apr. *B. Täşliýewanyň çykyşy*). Bu diňe metbugat materiallaryndaky maglumatlar, onda-da halk uniwersitetlerinde okaýanlary. Eger şu maglumatlar çyn bolaýynlygynda, adamlaryň, onda-da ýaşlaryň köp böleginiň okuw bilen meşgullanýandygyna guwanyp ýörmeli. Emma hakykatda beýle däl. Hökmürowan düzgüni zamanynda ideologiýada-da “artdyryp ýazmalara”, dabaraly, owadan sözlere, formalizme aldygyna ýol berildi. Munuň özi adamlarda sesiňi çykarmazlyk, diliňi dişlemek endiklerini ösdürdi (3.3, 87s.)

Geliň, indi medeniýet uniwersitetlerinde okuwyň guralyşyna göz aýlalyň. Metbugat materiallarynyň şaýatlyk etmegine görä, medeniýet uniwersitetleriniň işläp başlan döwürlerinde okuwyň guralyşyna üns berlipdir. Uniwersitetde leksiýalar saz eserlerini çalyp diňlemek, aýry-aýry spektakllardan bölekleri görkezmek bilen utgaşdyrylýar. Aşgabatda medeniýet uniwersitetinde leksiýadan soň A. Çehowyň “Çaýka” pýesasyndan birinji akty, M. Gorkiniň “Egor Bulýçew we başgalar” pýesasyndan bir bölek görkezildi (16.3, 1960, 11, 39s.).

“Nähili edip ýönekeýje we owadan geýinmek” bolar diýen tema okuw planyna (Bu entek häzirlilikçe okuw plany, leksiýa okalypmy ýa okalmandyr, belli däl.- H.G.) girizilipdir. Emma sowet kompozitorlarynyň, hudožnikleriniň döredijiligi barada leksiýa okalmaýar” (8.3, 1962, 1 iýul *T. Mämmedowyň çykyşy*). Okalýan leksiýalarda nazary meseleler amaly meseleler bilen baglanyşdyrylmaýar. Medeniýet uniwersitetleriniň “Käbirinde geçirilýän iş klublaryň, medeniýeti ýaýradyjy mekdepleriň işiniň çäginde çykmaýar” (8.3, 1965, 10 iýun *G. Tumanowyň çykyşy*).

Medeniýet uniwersitetlerinde okuwyň guralyşy “ýokardan berilýän görkezme boýunça geçirmelimi, geçirmeli” äheňde

geçirilýän okuwlary. Adamlary özüne çekip bilmeýän, formal taýdan guralýan medeniýet edaralary. Iş şeýle guralanson, milli metbigat hem medeniýet uniwersitetlerindäki ýagdaýa formal çemeleşdi. Diňe makala, onda-da köplenç baş makala žanryndaky materiallary çap etdi. Baş makalalar köplenç biri-biriniň sözbaşysyny gaýtalaýar. Olary ýazanlaram, seýrek berilýän beýleki materiallaryňam awtorlary (partiýa apparatyndaky wezipeli adamlardan – G. Tumanow, T. Mämmedow we ş.m.) şol bir adamlar.

Halk uniwersitetleri hakyndaky materiallaryň köpüsini “Sowet Türkmenistany” gazeti çap etdi. Medeniýet uniwersitetleriň diňleýjileriniň 60%-i ýaşlar bolýan bolsa, onda näme üçin “Ýaş kommunist”, “Edebiýat we sungat” gazetleri bu temadan sowa geçdilerkä? Milli döp-dessurlar, toý-dabaralar, baýramçylyklar hakynda-da leksiýalaryň okalmazlygy düşnüksiz bolmagynda galýar.

5. Medeni-durmuş hyzmaty

1. Kino hem radio. Türkmen milli medeniýetini ýaýratmakda, ilatyň aň-düşünjesini ösdürmekde kinonyň hem radionyň roly uly. Şonuň üçinem baryp-ha, 1928-nji ýylda TK(b)P MK-nyň II plenumynda obalarda kino hem radio hyzmatyny praktiki taýdan ýola goýmak wezipesi öňde goýuldy. Obalarda göçme kinolary, gromkogoworitelleri (radio) guramaly. Şunuň bilen bir wagtda türkmen obalarynyň durmuşyna bap gelýän türkmen dilindäki kinolar hem radio gepleşikleri bilen üpjün etmeli (*1.3, 1g, 1|Ýaz, 74 iş, 34tk*). Beýik Watançylyk urşunyň yzýanyndaky ýyllarda obalarda kino hem radio hyzmatyna has-da uly ähmiýet berildi. Milli metbugatyň sahypalarynda radio hem kino hakyndaky materiallar azda-kände çap edildi.

Obalary radiolaşdyrmak, mikrofon önünde gürlmek, kino görkezmek medeni aň-bilim işini ýokary götermekde uly rol oýnaýar. mümkinçilige görä, “Üýşüp radio diňlemeli” (8.3, 1947, 28 *ijun.A.Gurbanowyň çykyşy*) diýip, “Sowet Türkmenistany” gazeti ýazdy. Gazet medeniýeti ýokary götermekde kinonyň hyzmatyny belläp,

“TK(b)P MK-nyň XXIV plenumy her bir kolhozda her iki aýdan azyndan bir gezek kino görkezilmeginiň üpjün edilmegini talap edipdi. Emma köplenç kolhozda bir gezegem görkezilmedi”(8.3, 1948, 3 awg. *Baş makala*) diýibem gazet nygtady. Türkmenistanda 40-njy ýyllaryň ahylaryndan medeniýet ösüş ýoluna düşdi. Medeniýetiň ösmegi ilatyň radio bolan islegini artdyrdy. Obalary radiolaşdyrmaga üns güýçlendirildi. Şol ýyllarda “Respublikanyň kolhozlarynyň 9-sy radiolaşdyryldy” (8.3, 1949, 26 mart. *P.Şmakowyň çykyşy*).

50-nji ýyllaryň başlaryndan ilata hyzmat edýän kinoustanowkalaryň sany artdyryldy. “Respublikada 281 kinoustanowka işläp, şonuň 181 sanysy oba ilatyna hyzmat etdi” (8.3, 1951, 5 sent. *Baş makala*). Emma kinoustanowkalardan oňat peýdalanmaýan hojalyklaram bardy. Metbugat özüniň baş makalalarynda şonuň ýaly hojalyklaryň bardygyny nygtap, “Kolhoz ýolbaşçylarynyň günäsi bilen oba ilatyna wagtly-wagtynda kino görkezilmeýändigini we oba ýerlerindäki klublaryň başga hojalyk maksatlary üçin peýdalanylýandygy hem çydamsyz ýagdaýlaryň biridir” (8.3, 1953, 4 apr. *Baş makala*) diýip ýazdy.

50-nji ýyllaryň ortalarynda Türkmenistanyň oba ýerlerini radiolaşdyrmak ýokary depginde alnyp barlyp, “Ähli hojalyklary radiolaşdyrmaklygy ýakyn 4-5 ýylyň içinde doly tamamlamak göz önünde tutulan”(8.3, 1955, 15 fewr. *Baş makala*) bolsa, kino görkezmekde meýilnamanyň ýerine ýetirilişiniň ortaça sanlaryna kowalaşylyp, oba ilatynyň ähli gatlaklaryna kino görkezmekligi üpjün etmäge perwaýsyz garaldy. “Ençeme aý kino garasyny görmeýän ilatly punktlar bar” (8.3, 1957, 20 iýul. *Baş makala*).

Milli metbugat kino hyzmatyndaky kemçilikleri görkezmek bilen oňdy. Soňabaka kemçilikleri-de sanaman, diňe öwüp başlady.”SowetTürkmenis-tany” gazetiniň “Medeniýet durmuşyň bezegidir” (8.3, 1967, 1 iýun) diýen baş makalasy, ine, şeýle setirler bilen başlanýar:”...Biziň durmuşymyz, gör nähili gözəl hem-de ajaýyp”. Soňra baş makalada şeýle diýilýär:”Stasionar kino ýörite düzülen aýlyk plan boýunça işleýär. Gündelik görkeziljek kinofilm hakyndaky bildirişler bolsa görnükli ýerlerde irden

ýelmenip goýulýar”. Ýeri, onsoň şeýle äheňdäki materiallardan okyjylar näme öwrensin!.

Metbugat materiallaryna salgylansoň welin, obalarda kino görkezilişi ýylsaýyn gowylannýan ýaly. Metbugatyň habar bermegine görä, 60-njy ýyllaryň ortalarynda eýýäm “Obalarymyzda her gün orta hasap bilen 20 müňden gowrak adam dürli kinofilmlere tomaşa etdi. Kinoustanowkanyň 300-si, göçme kinolaryň 96-sy bar” (8.3, 1967, 1 iýun. *Baş makala*). Eger-de metbugat sahypalaryndaky sanlardyr faktlar çyn bolsa, soňky döwürde kinoustanowkalaryň sany örän çalt ösüpdür. 80- nji ýyllaryň başlarynda “Kinoustanowkalaryň 700-si oba ilatyna hyzmat etdi (jemi 1000 sany kinoustanowka bar – H.G.). Diňe onunjy başýylygyň dört ýylynyň içinde täzedən işe girizilen kinoustanowka 70- den geçýär” (16.3. 1980, 2, 78s.).

Hökmürowan düzgüni zamanynda ähli zat meýilnama esasynda alnyp barylady. Hatda filmlere tomaşaçy çekmegem meýilleşdirildi. Eger-de filmlere meýilnamadan daşary tomaşaçy çekilen bolsa, onda metbugat materiallarynda “öwgüsi” ýetirildi. “1980-nji ýylda filmlere tomaşaçy çekmek plany 111,2% ýerine ýetirildi. Planda göz önünde tutulandan 3,5 milliona golaý adama artykmaç hyzmat edildi. Filmleriň 70 %-i diňe sowet filmleri. Guwandryjy fakt ” (8.3, 1981, 13 sent. *Baş makala*). Kinoustanowkalaryň, filmleriň sanyna kowalaşylyp, oba ilatyna görkezilen filmleriň hiline, temasynyň milliligine üns berilmeýär. Tomaşaçylar tarapyndan oňat garşylanylan “Uzakdaky gelinlik” filmi hakynda metbugatda az ýazylmady. Emma şol filmem “Ruslan we Lýudmila”, “Ýaş gwardiýa”, “Älem goşar”, “Kasam” ýaly filmleriniň hataryna goýulmady (8.3, 1949, 18 okt. *B.Ataýewiň çykyşy*). Radiogepleşikleriňem durmuşyň depginine eýerip bilmeýändigini hakynda gürrüň bary edilýär-de, gepleşikleriň milliligi barada dymylany kem görülmeýär (8.3, 1949, 3 apr. *O. Abdalowyň çykyşy*).

Metbugatyň heçjykläp ýazmagyna görä, “Kolhoz daýhanlary gowy filmlere” (8.3, 1951, 31 iýul. *Baş makala*) ýygy-ýygýdan tomaşa etmegi gowy görýärler. Emma kinostudiýanyň portfelinde çeper film üçin ýekeje-de ssenariýe ýok (1.3, 1g, 1\11 ýaz, 11 iş, 25tk). Dogry, documental hem türkmen diline geçirilen filmler ýok

diýip aýtmak bolmaz. Türkmen diline geçirilen filmleriň-de köpüsiniň terjimesi gowşak.

Şol döwürde kinosungaty partiýanyň hem hökümetiň alyp barýan syýasatyna tabyn edildi. Milli metbugat hem agrotehniki bilimleri wagyz edýän ylmy-populýar, oba hojalyk filmlerini köpräk görkezmeği ündedi (8.3, 1954, 6 fewr. *Baş makala*). Hronikal-dokumental filmleriniň-de görkezilişi çydamsyz. Gazetiň ýazmagyna görä, “Hatda gowaça bejergisini kompleksleýin mehanizmleşdirmek” diýen ýaly. Kolhoz obasyna örän zerur film hem aýlar boýy lentasy çözülmän, skadda ýatyr” (8.3, 1954, 10dek. *Red. makala*). Ýa bolmasa maldarlaryň höwes bilen “Garaköl” atly gyzga metražly oba hojalyk filmine tomaşa edendigini (8.3, 1959, 22 iýul. *O. Tumanowyň çykyşy*) “üstüne goşup” – ýazdy.

Oba ilatyna görkezilýän ylmy-populýar, hronikal-dokumental filmleriň-de köpüsi türkmen diline geçirilen filmler. TKP MK-nyň 1958-nji ýyldaky plenumy filmleriň türkmen diline geçirilişiniň hilini gowylandyrmagy karar eden bolsa (1.3, 1g, 50 ýaz. 10 iş, 8tk), TKP-niň XX gurultaýy oba ilatyna kino hyzmatynyň pesdigini, hyzmatyň 1965-nji ýylyň derejesindedigini belledi (8.3, 1971, 20 fewr. *Gurultaýyň materialy*).

Türkmen kinostudiýasy öz salgysyna aýdylan bellikleri düzedip başlady. 70-nji ýyllarda milli çeper filmleriň bir topary ekrana çykdy. Emma milli metbugatyň ýazmagyna görä, şol çeper filmler – “Gelin”, “Mukamyň syry”, “Japbaklar” ýaly filmler Türkmenistanyň hemme ilatyna ýetmedi. Maldarlar has-da çetde galdy (8.3, 1975, 22 iýun. *Baş makala*). 80-nji ýyllaryň ortalarynda oba zähmetkeşlerine “Görkezilýän filmler partiýa we hökümet kararlaryna, syýasy wakalara, taryhy senelere bagyşlandy” (8.3, 1986, 12 fewr. *Baş makala*). Milli çeper filmler ilat üçin ýene-de gury arzuwlygynda galdy.

Milli metbugatyň oba ilatyna kino hem radio hyzmatyny beýan edişini derňemek bilen bu möhüm işe gazet-žurnallaryň ählisiniň deň derejede gatnaşmandygyny ilki başdan bellegimiz gerek. Kino hem radio hakyndaky materiallaryň tas ählisini diýen ýaly “Sowet Türkmenistany” gazetiniň çap etdi. Çap edilen materiallar hem ýada düşen wagty ýa-da ýokary guramalardan görkezme esasynda

berlipdir. Şol sebäpdenem materiallaryň çap edlişinde yzygiderlilik ýok.

Gazetde berlen materiallaryň köpüsi baş makala. Kino hem radio hyzmatyny düýpli derňeýän ýekeje-de material berilmändir. Üstesine-de, baş makalalar biri-birini gaýtalaýar. Baş makalalaryň sözbaşylary hakynda-ha gürrüňem ýok. Ýnha, mysal üçin, “Sowet Türkmenistany” gazetiniň baş makalalary şu aşakdaky sözbaşylardan ybarat: “Ilata kino görkezmek işini gowylandyrmaly”(1951, 5 sentýabr), “Oba ilatyna kino görkezmekligi gowylandyrmaly” (1953, 4 aprel), “Ilata kino görkezmekligi düýpgöter gowylandyrmaly” (1954, 6 fewral), “Oba ilatyna kino görkezmekligi has gowylandyrmaly” (1957, 20 iýul), “Ilata kino hyzmaty” (1975, 22 iýun), “Zähmetkeşlere kino hyzmaty” (1986, 12 fewral) we ş.m. Harpyny üýtgetmän biri-birini gaýtalaýan sözbaşylaram bar (1951, 31 iýul hem 1953, 4 aprel). Sözbaşylary meňzeş bolansoň, baş makalalardaky öňde goýlan wezipelerem meňzeş.

Radio hyzmaty hakyndaky materiallar gaty az. Olar hem umumy ýazylan makalalar. Munuň üstesine-de diňe radio däl, kino hakyndaky materiallarda-da milli sungat barada däl-de, internasional sungat hökmünde gürrüň edilýär. Umuman, materiallaryň hiç birinde milli lybas geýdirilmändir.

6. Durmuş hyzmaty

20-nji ýyllarda ilatda medeni-durmuşa ýönekeýje endikleriň-de ýokdugy, Türkmenistanda umumy medeniýetiň ösüşini bökdeýän esasy faktorlaryň biri hasaplanyldy. Obalaryň social taýdan ösmeginde köp meseleler toplanypdy. Medeni-durmuş edaralarynyň maddy-tehniki bazasy örän gowşakdy. Durmuş hyzmaty ýaramaz guralypdy (7.3, 220 s.).

Türkmenistanda obalaryň bir ýere toplanylan, bölek-bölek ýerleşmegi durmuş hyzmatyny has-da kynlaşdyrdy. Obalarda erkek adamlaryň azalandygy Beýik Watançylyk urşunyň yzýanyndaky ýyllarda has-da bildirdi. Aýal-gyzlaryň önümçilikde zähmet öndürijiligini artdyrmak maksady bilen, durmuş hyzmatyna üns

güýçlendirildi. Milli metbugat aýal-gyzlaryň öndüriljekli işlemegi üçin agyr zähmetden boşatmak boýunça möhüm wezipeleri kesgitledi. Şol wezipeleriň biri “Maşyn bilen ýöreyän degirmeni, mümkinçilik bolmasa eşek goşulyp sürülýän degirmeni gurmakdyr” (8.3, 1948, 6 fewr. *Baş makala*). TK(b)P MK-nyň XXVII plenumy (1948ý.) degirmen meselesinde:” 1-2 ýylyň içinde her obada iň azyndan bir degirmeniň gurulmalydygyny” (8.3, 1948, 8 iýun. *Baş makala*) anyk wezepe hökmünde önde goýdy.

Emma möhüm meseläni gozgamagyň entek işiň bitdigi dälidigini metbugat işgärleri ýatda saklamaly. Ozaly bilen çap edilen materiallaryň işiň gidişine täsir etmegi hakynda aladalanmaly. Ýöne welin türkmen metbugatyna “başlap-taşlamak” yaly könedən gelýän “kesel” gozgan meselesini yzygiderli alyp gitmäge mümkinçilik bermedi. Gazet sahypalarynda degirmen hakynda ýörite materiallar setanda-seýranda-da çap edilmedi. Kāwagt baş makalalaryň içinde aýry-aýry hojalyklarda beýleki hyzmatlar bilen birlikde, harazyň hyzmatyndan hem mugt peýdalanylýandygyny ýañzytmak bilen oňuldy (8.3, 1967, 17 fewr. *Baş makala*).

Obalarda aýallaryň işini ýeňilleşdirýän esasy faktorlaryň biri hökmünde pekarňany köpeltmek meselesi TKP MK-nyň iýun (1958ý) plenumynda ýörite belenildi (1.3, 1g, 50ýaz, 10 iş, 5tk). Şol plenumda, eger-de “Kommunistlerçe işlejek, ýaşajak” bolsak, onda köçeleriň ugrunda tamdyr gurup, nan bişirmek-de bolmaýandygy nygtaldy (1.3, 1g, 50 ýaz, 11 iş, 34 tk).

Plenumdan soň milli metbugat pekarňa gurmak hakyndaky materiallary çap edip başlady. Metbugat durmuş hyzmatynyň ösmegine plenumyň täsir edendigini ýazdy. Hatda “Pekarňa hem edinsek, gowy boljak. Aýallar han bişirmesiz bolar” (8.3, 1958, 11 sent. *Ö Hatdarowyň çykyşy*) diýibem gazet heşelle kakdy. Žurnalist özgerýän obalar hakynda material (materialyň köp bölegi gowaçanyň haýsy sortunyň ekilýändigini, her gekardan näçe sentner alynýandygy, sosialistik ýaryşyň nähili guralýandygy, şüdügär sürümünde günde näçe hektar ýer sürülýändigini barada bolsa-da – H.G.) pikirini “Töweregine yssy nanyň ýakymly ysyny ýaýradýan pekarňa” (8.3, 1962, 31 ýanw. *A. Amanowyň çykyşy*) bilen baglanyşdyrdy. Materialy şol pikir bilenem jemledi. Hatda “Çörek bişirilýän pekarňa,

naharhana, kir yuwulýan jaýlar her bir kolhozda bolsa, aýalyň zähmetini gör, nähili ýenilleşdireni” (8.3, 1964, 22 ýanw. Ş. *Täşliýewiň çykyşy*).

“Naharhana” sözi metbugat sahypalarynda, dogrudanam, 50-nji ýyllaryň ahylarynda agzalyp başlandy. “Edebiyat we sungat” gazetiniň “Sosialistik medeniýet ugrunda” (13.3, 1958, 27 sent. *Baş makala*) diýen baş makalasynda hojalygyň (gürrüň Halajyň ozalky Stalin adyndaky kolhozy hakynda gidýär – H.G.) tipli meýdan düşelgesinde naharhananyň bardygy barada habar berilýär. Milli metbugat soňabaka aýallaryň öý hojalyk hysyrdylarynyň azalmagy üçin jemgyýetçilik iýmiti kärhanalarynyň ösdürilişi hakyndaky materiallara ünsi çekýär. “Öýe nahar göýberýän kuňýa (8.3, 1959, 31 mart) diýen materialda türkmen aýallaryny nahar bişirmek ýaly hysyrdylardan dyndyrmak barada gürrüň berilýär.

Türkmen aýal-gyzlarynyň öý hojalyk hysyrdylarynyň azaldylmagy barada gürrüň etmek gowy zat. Emma olary milli naharlary bişirmekden dyndarmak barada gürrüň etmek welin gülkünç zat. Şeýle-de bolsa, hojalyklaryň käbiri alyjylar jemgyýetleri bilen birlikde, meýdan düşelgelerinde naharhana guramagy dowam etdirdi. Milli metbugat hem ony uly “täzelik” hökmünde teswirläp, sahypalarynda materiallary çap etdi. Onuňam sebäbini şeýleräk düşündirdi: “Bütün gün meýdanda işläň adam (gürrüň aýal-gyzlar hakynda – H.G.) rahat dynç almak isleýär. Iş günü gutaranson çörek, nahar bişirmek aňsat däl. Hysyrdydan dyndarmaly. Somsa, işlekl, pirožki, dürli naharlary satmaly” (8.3, 1964, 12 iýul. *Baş makala*). Gazet materialyndan aňlyşy ýaly, aýallar meýdanda diňe zähmet çekmeli. Jemgyýetçilik iýmiti kärhanalary bolsa agşamlyk naharyňam gurap berer. Islegine görä, milli nahar taýýarlamagam hökman däl.

TKP MK-nyň iýun (1958ý.) plenumy obalarda milli medeni däl-de, ýewropa medeniýetini ornaşdyrmagy esasy wezipe hökmünde öňde goýdy. Indi obalarda çayhana hem açyp, zähmetkeşleriň dem-dynç almagyny ýola goýmaly. Ýöne oba adamlary agaç sekileriniň üstüne ýazylan düşeklerde oturyp däl-de, çayhananyň uly otagyndaky oturgyçlarda oturyp çay içmeli (8.3, 1958, 11 sent. *Ö Hatdarowyň çykyşy*). Ine, gerek bolsa saňa “medeniýet”. Ýöne milli metbugat

obalardaky çayhanalar hakynda ýekeje material çap etmek bilen oňdy. Sebäbi belli däl. Ýa-“çayhana gurmaly” diýlip ýokardan hokum edilse-de, çayhanalar kän gurulmady, ýa-da önümçiligi beýan etjek bolup, žurnalistleriň çayhana meselesine känbir eli hem degmedi.

Oba ýerlerinde dellekhanalardyr dürli görnüşli ussahanalaryň-da hyzmaty göwnejaý däl. “Şindi dellekhanalaryň we dürli görnüşli ussahanalaryň şäher merkezinde jemlenilip” (8.3, 1953, 24 *noýab. Baş makala*) oba ýerlerinde juda az gurulýandygynyň faktlary näçe diýseň bar. Emma metbugat obalarda durmuş hyzmatyny örän ýaramaz beýan etdi. Durmuş hyzmatyna degişli materiallary esasan “Sowet Türkmenistany” gazetini çap etdi. Ol hem durmuş hyzmatyna degişli meseleleri köplenç baş makalalarda teswirledi. Gazetiň beýleki žanrlaryny örän seýrek ulandy.

Durmuş hyzmaty oba ýerlerinde örän gözgyndy. Hatda TKP-niň XVI gurultaýy hem “Oba ýerlerinde geým-eşikleri, aýakgaplary tikýän ussahanalaryň, dellekhanalaryň... ýokdugyny (8.3, 1960, 17 *few. Gurultaýyň materialy*) nygtady. Emma milli metbugat welin ýok zatlary bar edip, durmuş hyzmatyny güberdip görkezdi. Metbugat materiallaryna ynansaň-a, eýýäm 70-nji ýyllaryň ortalarynda “Oba ýerlerinde ussahanalaryň, atelýeleriň 730-sy, kabul ediş punktlarynyň 14-si” (8.3, 1975, 25 *iýul. Baş makala*) bolupdyr. Şeýlelikde, “Kolhozçy gelin-gyzlar indi işden soň öýde geým tikmek aladasyndan dynypdyr” (8.3, 1978, 17 *awg. E. Baýramowyň çykyşy*).

Şol bir wagtyň özünde ozalky SSSR-iň merkezi gazetleri Türkmenistanda durmuş hyzmatynyň örän ýaramazdygy barada materiallary çap etdi. Dellekhanalaryň, atelýeleriň hyzmatynyň ýaramazdygy tankyt edilýär. Durmuş hyzmaty kärhanalaryna köpçülikleýin hünärlü hünärmenleriniň 490-500-si ýetmezçilik edýär (18.3, 1983, 8 *ýanw., W. Gawriçkiniň çykyşy*). Emma milli metbugat welin şeýle kemçilikleri görmedi ýa-da gorse-de, görmezlige saldy.

40-njy ýyllaryň ahyrlaryndan “Hemme zat pagta üçin!” diýen şygar öňe sürüldi. Ekin meýdanlarynda esasan aýal-gyzlar işledi. Metbugatyň nygtaýşy ýaly, “Wezipe kolhozçy aýallaryň päsgelsiz işlemegini üpjün etmekden, çagalar ýaslileriniň işini oňat guramakdan ybarat” (8.3, 1949, 16 *apr. Baş makala*) boldy. Elbetde,

çagalar ýaslileriniň işiniň oňat guralmagam köp halatda bilimli, tejribeli enekelere bagly. Emma metbugatyň “Terbiýeçilik işini käwagtlarda özüni oňarmaýan hapa adamlara tabşyrýarlar. Ýagdaýyň şeýle bolmagy netijesinde kolhozçy aýallar işde oňly işläp bilmeýärler (8.3, 1948, 21 mart. *Baş makala*) diýip, ýazmagy bilen ylalaşmak bolmaz. Sebäbi, birinjiden, makalada adamyň mertebesini kemsitmezden, ýaslilerde işleýänleriň pedagogik biliminiň bardygy ýa-da ýokdugy hakynda gürrüň edilmeli ekeni. Ikinjiden, ýaslilerdäki “hapa adamlaryň” terbiýeçilik işine täsiriniň ýetmegi mümkin. Ýöne welin şeýle ýagdaýyň kolhozçy aýallaryň işde oňly işläp biljekdigi ýa-da bilmejekdigi bilen hiç hili dahyly ýok bolsa gerek.

Çagalar ýaslilerindäki terbiýeçi-enekeleriň pedagogik bilimlileri örän az. “Şonuň üçin çagalar aýdym aýtmagy, tans etmegi, harplar ýazmagy bilenok” (8.3, 1955, 15 iýun. D. *Allaberenowyň çykyşy*) diýilmegi bilen welin ylalaşyp bolar.

Emma hojalyklaryň birnäçesinde çagalar edaralary meýdan işleriniň diňe gyzgalaňly barýan mahalynda döredildi. Möwsümleýin döredilýän çagalar edaralarynyň wezipäni doly ödäp bilmejekdigi bolsa jedelsizdir. Şonuň üçin TK(b)P MK 50-nji ýyllaryň başlarynda her bir kolhozda hemişelik işleýän, oňat enjamlaşdyrylan çagalar edarasyny döretmegi ýerli guramalaryň öňünde wezipe edip goýdy (8.3, 1950, 27 okt. A. *Koçubinskaýanyň çykyşy*). Tiz wagtda hojalyklaryň ep-esli bölegi hemişelik işleýän çagalar edaralaryny döretdi.

Eýýäm 70-nji ýyllaryň ahyrlarynda Türkmenistanda mekdebe çenli ýaşly çagalar edaralarynyň 1105-si bolup, olarda körpeleriň 126 müňi terbiýelenilýär (12.3, 179, 9, 1s.). Çagalar edaralarynyň sany soňky ýyllarda-da artdyryldy. Emma çagalaryň sanynyň artmagy körpeler edaralaryna bolan islegi kanagatlandyryp bilmedi. Çagalar edaralarynyň 1128-siniň obalarda diňe 456-synyň bolmagam çydamsyz ýagdaý. Onunjy başýyllygyň dördünji ýylynda 25150 orunlyk çagalar edaralaryny tabşyrmaly bolsa, onuň diňe 20210 orunlygy ulanylmaga berildi (8.3, 1980, 28 dek. *Baş makala*).

Çagalar edaralaryna mätäçlik çekilýän döwürde-de milli metbugat dymdy. Tankydy makalany bermedi. Ozalky SSSR-iň “Izwestiya” gazetini welin Türkmenistanda çagalar baglarynyň ýiti

ýetmezçilik edýän mahalynda personal kottežleriň gurulýandygy barada tankydy makala çap etdi (18.3, 1987, 18 mart. W. Kuleşowyň çykyşy).

Türkmenistanda çagalar baglarynyň-ýaslileriniň aýallary önümçilikde işletmekde roly uly boldy. Ony inkär etmek bolmaz. Ýöne welin çagalar edaralarynyň işi, körpeleriň terbiýelenilişi döwrüň alyp barýan syýasatyna görä guraldy. Rast täze durmuşy, beýik rus halky, sowet häkimiýeti beren bolsa, türkmen çagalaram ýewropa medeniýetinde täzeçe terbiýelenmeli. Olar gelenlerinde, “salam” diýip gelseler, gaýdanlarynda “sag bol” diýip hoşlaşýarlar (8.3, 1947, 15 okt. A. Geldiýewiň çykyşy).

Rast partiýa yslam dinine garşy göreşi güýçlendirdimi, “Çagalara aýdyp beriljek ertekileriň, okap beriljek hekaýalaryň ideýasyna uly üns bermeli” (8.3, 1952, 1 mart. M. Seyidowyň çykyşy) diýip ýazyldy. Hökümetiň çagalar edaralary hakyndaky gündelik aladasy bilen “Çagalara “guşuň süýdünden” başga hemme iýmit berilýär” (8.3, 1965, 15 awg. D. Allaberenowyň çykyşy) diýlip, aýak ýerden üzülip, çişirilip beýan edildi. Ýewropa medeniýetiniň artykmaçlygyny görkezjek bolup, “Ýatmak üçin ýörite jaýda oňatja krowatjyklaryň we arassa ýorgan-düşekleriň bolmagyna garamazdan, çagalaryň köpüsi daşky otagda ýazylan palasyň üstünde ýatyp dync alýarlar” (14.3, 1955, 14 iýul. N. Geldiýewiň çykyşy) diýlip milli medeniýet tankytlanyldy. Leniniň abraýyny emeli usulda ýokary götermek maksady bilen, çagalaryň diýmedigini diýdirip, ýasamalyga ýol berildi. Oňa mysal hökmünde, “Sowet Türkmenistanynyň aýallary” žurnalynda çap edilen “Balalar bagynyň bagbany” diýen makaladaky:

-Çagalar, Lenin kim? Siz ol barada nämeler bilýärsiňiz?-diýip sorasaň,

-“Lenin – babamyz!”, “Lenin – serdarymyz!” diýip jogap berýär. Körpeleriň gürrüňlerini diňledigiňçe diňläsiň gelýär” (12.3, 1979, 7, 9 s.) diýen jümleleri getirmek bolar.

50-nji ýyllardan oba durmuşyna hammam hem girizilip başlandy. Ýokary guramalar tarapyndan görkezme berlensoň, hojalyklarda hammam gurmaga üns berildi. Milli metbugatyň ýazmagyna görä, ähli kolhozlarda diýen ýaly hammam bar. Emma

olar kanagatlanarly işlemeýär. Hojalyklaryň käbirinde hammam sklad hökmünde ulanyldy (8.3, 1954, 29 *may. Baş makala*).

TKP MK-nyň iýun (1958ý.) plenumy kolhozlaryň hammamlarynyň dogry peýdalanylmagyna gözegçiligi üpjün etmegi karar etdi. Kolhozlaryň 130-nda oňat hammam bar. Ýöne olar ýa yzygiderli işledilmeýär, ýa-da düýbünden ulanylmaýar. Ynha, mysal üçin, Aşgabat raýonyndaky 14 hammamyň 8-si, Kakadaky 12 hammamyň 9-sy işledilmeýär.

Iýun plenumy intelegensiýanyň hammama barmaýandygyny hem belledi. Tagta raýonynyň “Kommuna” kolhozynda hammama diňe aýallar barýar. Erkek adamlar hammamda ýuwunman, kündük bilen- ata-babalaryň usuly boýunça ýuwunýar. Şonuň üçin hammamda ýuwunmaly belli bir günü bellemeli. Şol gün (hepdede ýa ongünden bir gezek) mugallymlaryň biriniň ýolbaşçylygynda günortana çenli okaýan okuwçylar, gündiz öýlände okaýanlar agşamyna hammama düşmeli. Obanyň uly adamlary üçinem şonuň ýaly hammama düşmeli belli bir günü bellemeli (1.3, 1g, 50 *ýaz, 11 iş, 27 tk*).

Plenumdan soň öňde baryjy hojalyklaryň käbirinde hammamyň işledilmegi barada alada edildi. Metbugatyň ýazmagyna görä, käbir hojalykda “Adamlar üçin hepdede iki gezek hammam işledilýär, özem mugt” (8.3, 1964, 27 *sent. M.Badaýewiň çykyşy*).

Emma hojalyklaryň köpüsinde ýene-de öňki heň. Käbir hojalykda bolaýmasa, hammam işlänok (11.3, 1975, 4 *okt. S. Ýaýlyýewiň çykyşy*). Hammamlar hem ýeterlik gurulmady. Gurulanlaryň-da işleýşi ýabygorly. “Mary raýonynda hojalyklaryň 18-si, ilatly punktlarynyň 38-si bar. Şolaryň diňe 7-nde hammam guruldy. Olaryň hem işleýşiniň ugry ýok” (8.3, 1990, 12 *ýanw. G. Baýramowyň çykyşy*).

Milli metbugatyň ýazmagyna görä, obalarda hammamlaryň ýeterlik gurulmazlygyna, bolanlarynyň-da işledilmezligine, birinjiden, hojalyk hem raýon ýolbaşçylary sebäpkär. Sebäbi olar hammamy goşmaça hossa saýdylar. Oba adamlary “Näme üçin hammam işlänok?” diýip soranlarynda, “Hammamy nätjeksiňiz. Tomsuna Jeýhunýň mele suwundan lummurdap akýan ýap bar, gyşyna hem gara kündük. Wessalam, iş tamam” (8.3, 1971, 3 *dek.*

H.Goçmyradowyň çykyşy) diýlip jogap berlen. Ikinjiden bolsa, oba adamlarynyň özleri-de: “Hammama düşjek diýip, oglan-uşagyň obanyň o çetinden o çetine ygyp ýörmegi utanç zat. Merkezleşdirilen ýylylyk sistamasyny gurup, her bir öýe ýyly suw bermeli (8.3, 1979, 16noýab.

H.Ýomutbaýewiň çykyşy) diýip, hammama känbir döwtalap bolmady.

TKP MK-nyň iýun (1958ý.) plenumy oba ýerlerinde medeni-durmuş meselesini yzygiderli hem çün beýan etmekde, oňat tejribeleri wagyz etmekde redaksiýalary borçly etdi (1.3, 1g, 50 ýaz, 10 iş, 10tk). Türkmenistanyň milli metbugaty medeni-durmuş meselesi boýunça materiallary berdi. Emma materiallaryň çap edilişi plenumyň talabyna laýyk bolmady. Birinjiden, medeni-durmuş meselesine dahylly materiallary esasan “Sowet Türkmenistany” gazeti çap etdi. Beýleki gazet-žurnallar setanda-seýranda bolaýmasa, şu meselä degişli materiallary bermedi. Çap edilen materiallaryňam tas hemmesi diýen ýaly makala žanryndan. Olar hem oba ýerlerindäki medeni-durmuşy çuň öwrenilip ýazylan materiallar däl-de, ozal çap edilen baş makalalardan göçürilip, täze ýasalan “baş makalalar”. Žanrlaryň beýleki aktiw (meselem interwýu, felýeton) görnüşleri ulanylmady. Okyjylary gyzyklandyrýan reýdler guralmady.

Gazet-žurnallarda çap edilen materiallaryň hem sanlardyr faktlary ýa çişirilip görkezilen, ýa-da biri-birine laýyk däl-de, ters gelýän sanlar. Mysal üçin, “Türkmenistan kommunisti” žurnaly: “1965-nji ýylda oba ýerinde adam başyna hyzmat edilişiniň möçberi şäher bilen deňeşdirilende 7 esse az” (16.3, 1966, 7, 60 s.) diýip, 1966-njy ýylda ýazdy. Sol ýyl “Sowet Türkmenistany” gazeti welin “Oba ilatyna hyzmat ep-esli gowulandy. Plan 130,8% berjaý edildi” (8.3, 1966, 3 fewr. *G. Saparowyň çykyşy*) diýip, başgaça sanlardyr faktlary getirdi.

“Sowet Türkmenistany” gazeti 1966-njy ýylda oba ilatyna: “Jan başyna edilyän hyzmatyň möçberi boýunça respublika Soýuzda iň yzdaky orunda barýar” (8.3, 1966, 16 awg. *Baş makala*) diýip, ýazmak bilen oba hyzmatynyň gowulanýandygy baradaky ozalky pikirine ters gelýän faktlary-da aýan etdi.

Görşümüz ýaly, milli metbugatda medeni-durmuş hyzmatynyň yzygidersiz beýan edilmeginden materiallardaky sanlaryň hem faktlaryň biri-birine çapraz gelmeginden ozalky soýuzyň gazetleri – “Moskowskiýe nowosti”, “Komsomolskaýa prawda” gazetleri peýdalanyň, halkyň milli aýratynlygyndaky inçeligiň üstüne atanak çekip, faktlary ýoýup görkezmek bilen adamlaryň ýüregindäki ýara duz sepmäge synanyşdy.”Sowet Türkmenistany” gazetini hünärmenler bilen çay başyndaky söhbeti gurap, “Moskowskiýe nowosti”, “Komsomolskaýa prawda” gazetlerini faktlary hem sanlary dogry beýan etmäge çagyryňan materialy çap etdi (8.3, 1990, 12 awg. K. Ylýasowyň çykyşy).

7. Milli senet hem kesp-kär

Jemgyýetçilik önümçiliginde esasan gyzlar işledi. Durmuşa çykyň, 2-3 çagasy bolan gelinleriň önümçilikde işlemäge mümkinçiligi bolmady. Çagalar baglary işlemäge höwesi bolan gelinleriň islegini kanagatlandyrmady. Olar köplenç milli saz gurallaryny, milli eşikleri tikýän, syrçaly hem ýuwelir önümlerini taýýarlaýan kustarçylyk senagatynda işledi (3.3, 43 s.)

Emma ýokary çeper däpleri bolan tарачыlyk, ýuwelir senagaty gadymky abraýyny ýitiripdi. Milli eşikler- çekmen, gyrmyzy don, tahýa, ezyaka köýnek, keteni köýnek, begres don, kürte, mahmal il arasynda örän seýrekledi. Zergärçilik ýatdan çykaryldy. Bolmasa milli senetçiligiň öndürýän bu önümlerinde türkmen halkynyň psihologiýasy, häsiýeti, mähriban tebigatyna söýgüsi jemlenipdi (3.3, 156 s.).

Milli metbugat-da milli senede bolan ünsi gowşatdy. 60-njy ýyllaryň ahylarynda zergärlik işiniň ýitip barýandygy metbugatyň ýadyna düşdi. Saçlyk, heýkel ýasan zergärleri il arasyndan gözlemelidigini ýatlatdy (13.3, 1967, 14 iýun. Ya. Belliýewiň çykyşy). Emma gazetini orta atan pikiri pagtabent ýaly boldy. Halk tarapyndanam, habar beriş serişdeleri tarapyndanam hiç hili goldaw tapmady.

Şondan tas ýigrimi ýyl geçensoň, “Sowet Türkmenistany” gazetini “Almazy çakmak daşy etmäliň” (8.3, 1988, 27 ýanw. *Ö.Nepesowyň çykyşy*) diýen makalany çap edip, senetkärler, zergärler, tapaçylar, demirçi hem dutardyr gyjak, gopuz ussalary hakynda gürrüň gozgady. Sebäbi türkmeniň beýleki milli sungaty güllände-de, geçmişde belli bir derjede sungatyň bu görnüşiniň üstünden basylypdy, ganaty gyrlypdy. Indi milli sungatyň bu görnüşini ösdürmäge mümkinçilik açylýar. Türkmenistanyň Çeperçilik fondunyň ýanynda amaly-haşam sehi döredildi.

Milli senet barada düýpli ýazylan bu makalada ilkinji gezek aç-acan gürrüň edilensoň, makala seslenme hem tapdy. Redaksiýa “Almazy çakmak daşy etmäliliň” rubrikasynda makala gelen seslenmeleri çap etdi. Asyrlaryň dowamynda tараşlanyp nepis görnüşe ýetirilen, dünýä medeniýetiniň altyn hazynasyna giren türkmen senetçileriniň amaly-haşam sungaty (gülyaka ýaly şaý-sepler) XIX-XX asyrlaryň sepgitlerinde, ondan hem has irräkki döwürlerde goňşy döwletlere äkidilipdir. Uruş ýyllarynda Tagtabazaryň “Gyzyl Goşun” kolhozynyň gelin -gyzlary 82 kilograma barabar gyzyl çayylan kumuş şaý-sepleri fronta tabşyrypdy. M.I.Kalinin gelin-gyzlaryň edermenligine sowet adamlarynyň watançylyk duýgusynyň subutnamasy hökmünde baha beripdi. Dogrudan-da, edermenlikdi. Ýöne welin köne nusgalar ýitip başlady. Türkmen milli şaý-sepleri indi jygyldyklarda-da satylýar (8.3, 1988, 14 apr. Ç. *Ýazlyýewiň çykyşy*).

Metbugatyň ýazmagyna görä, türkmen dutarynyň ykbaly hem şondan gowy дәl. Dutara milli senet hökmünde üns gowşadyldy. Hatda ol “Aýal-gyzlar hakda aýdym düzülýär” diýen makalada “Biziň milli saz guralymyz bolan dutar, fortepiano, skripka, akkerdeon klaslary öwredilýär” (18.3, 1979, 19 may) diýlip, beýleki halklaryň saz gurallary bilen gatyşdyryldy. Munuň üstesine-de, Aşgabatdaky milli saz gurallaryny ýasaýan kombinat ýapyldy. Saz söýüjiler üçin 10 müň dutar gerekdi (18.3, 1988, 7 iýul. *P.Orazberdiýewiň çykyşy*). Ýagdaýdan “çykalga” tapmak üçin “TSSR Medeniýet ministrligi goňşy Özbegistanyň saz gurallary fabrigine oň müň dutar zakaz edipdir. Eýsem, şeýle inçe, duýgur, nepis saz guralynyň konweýer usulynda öndürilmegi, heý akyla

sygjak zatmy? Hany, biziň nepis dutarlary ýasaýan ajaýyp ussalarymyz (8.3, 1989, 5 maý. *A. Poladowyň çykyşy*). Şol ajaýyp ussalar hakynda alada edilmeyändiginihä hakykat. Ýöne “Gadymy kümüş ussalarynyň, hünärmentçileriň ýasan şaý-sepleridir iş gurallaryna henizem il arsynda duşmak bolýar” (14.3, 1990, 12 ýanw. *B. Berdiýewiň çykyşy*) diýip, gazet ýazmak bilen, şolary ýygnamagy, muzeýde goýup, gymmatly eksponat hökmünde öwrenmegi, wagyz etmegi teklipl edýär.

Eýsem, gopuzyň ykbaly nähilidir? Ibaly däl. “Nämüçin ulanmakdan galdy? Ozal gyzlaryň goş bukjasynda bolupdy” (8.3, 1988, 3 apr. *K. Ballyýewiň çykyşy*) diýip gazet mesele gozgamak bilen, “Köpçülikleýin ýasamagy, mekdepde gopuzçylar gyrnagyny açmagy teklibem edýär.

Türkmeniň milli lybasy-da özboluşlylygy bilen tapawutlanan. Modelçiler merbugatdyr telewideniýäniň üsti bilen lybaslaryň täze modellerini wagyz edýär. Ýöne welin olaryň hödürleýän modelleri köpün göwnünden turanok. Milli lybaslaryň täze modellerini halk köpçüliginiň islegini nazarda tutup döretmeli (13.3, 1982, 23 apr. *O. Garyagdyýewanyň çykyşy*). Türkmeniň milli ketenisiniň ykbaly nähili? Metbugatyň ýazmagyna görä, ketenini Bäherdeniň (häzirki Baharly) çeper önümler fabrigi dokaýar. Emma keteni köýneklerine kän gabat gelip bolanok (13.3, 1985, 5 apr. *K. Omadowyň çykyşy*). Gazet “Keteniniň möwriti ötäýdimikä?!” diýen sowal bilen okyjylaryna ýüzlendi. Seslenmä garaşdy.

“Gadymy mukamlar möwritini ötürenok. Ketenini hem şeýle” (13.3, 1985, 21 iýun, *B. Jütüdiýewiň çykyşy*) diýip, okyjy ýazmak bilen, keteniniň şemala şowurdadyp geýilmeginiň tarapdary. Emma ketenä islegi nädip artdyrmaly? “Täze owadan matalar durmuşa köp ornaşýar” diýilmegi dogrumy?” diýip, okyjy hem sowal bilen ýüzlenýär-de, şol sowaly hem özi inkär edýär. Alyjylar jemgyýetleriniň işgärleriniň pikiri bilen ylalaşmaýandygyny aýdýar.

“Türkmeniň milli matasy bolan gyzyly, ýaşyl, gök reňkli öwşün atyp duran, gyrasaryly, bozgunç ysly ketenisi gelin-gyzlaryň gelşigi bolan. Milli senediň nusgasy hazire – şu güne çenli gymmatyny gaçyrman gelýär”(12.3, 1990, 7, 2s.). “Owadan” žurnalynyň-da pikiri, ine şeýle. Ketenini harlamaly dældigini

nygtaýar. Emma onuň gymmatyny nädip artdyrmaly? “Inçe sungaty Propagandirlemeli” diýip, jogap hem berýär. Žurnalyň “propagandirleýşem” şol boldy. Türkmenistanyň aýal-gyzlarynyň ýeke-täk žurnalynda, keteni meselesini gozgap, ony hem çalt unudan “Owadan” žurnalynda ýagdaý şeýle bolansoň, beýleki gazet-žurnallar hakynda-ha gürrüňem gozgap oturmagyň hajaty ýok.

Türkmen halkynyň milli senetleriniň biri hem haly. Onuň taryhy uly. “Ýer ýüzüniň baýlyklary bilen doly Buhara, Hywa, Stambul we Bagdat bazarlarynda hem hala taý ýok” (8.3, 1946, 22 dek. A. Aşyrowyň çykyşy). Metbugatyň belleýşi ýaly, ol türkmen halkynyň uly baýlygy.

Bir kwadrat metrde 850 müň çitim ýerleşýän näzik, çeper halyny bu gün diňe türkmen aýal-gyzlary döredýär. 193 kwadrat metrden ybarat dünýä möçberinde iň uly, iň gözeli halyny türkmen aýal-gyzlary dokady” (8.3, 1947, 11 noýab. B. Kerbabayewiň çykyşy). “Sowet Türkmenistanynyň aýallary” žurnalyň belleýşi ýaly, “Ylla bir sungat eseri bolan bu (haly – H.G.) al ýaşyl göller, bu şabram seçekler – türkmen halkynyň altyn elleriniň hemişelik hünäri dünýäniň ähli künjeklerine ýaýrapdy. Galyň garny gäbe söwdagärler, döşüne kakýan han-begler hem şu halylaryň birjigini eline salsa armansyzdy ahyryn (12.3, 1961, 9, 7 s.).

Dogrudanam, türkmen halysynyň taryhyna ser salsaň, XIII asyrdan Orta Azisiýa syýahat eden Marko Polo hem hala ýokary baha beripdi. (11.3, 1980, 25 noýab. A. Öräýewiň çykyşy). Türkmen halysyna salnan nagyşlar gadymy türkmen halkynyň durmuş beýany. Hünärli zenan öz çitimi bilen halkyň taryhyny ýazýar. “Her döwür halyň dünýäsine gaýtalap bolmajak keşbi bilen lirizmdir. Halyny kitap okan ýaly okap oturmaly. Guşlaryň uçuşy, agaçlaryň, haýwanlaryň keşbi, gülleriň jemaly – bary görnüp hem duýlup dur” (13.3, 1983, 10 iýun). Latyş ýazyjysy Nora Kalna müň kerem mamla.

Türkmeniň şunuň ýaly milli baýlygy özüne nesip edipmi? Ýok. “Dokalyan halylaryň esasy bölegi daşary ýurtlara eksponata iberilýär. Fransiýa, Wengriýa, Polşa, Germaniýa ýaly döwletler türkmen halylaryny aldylar (11.3, 1975, 30 awg. M. Rejebowyň çykyşy). Diňe 90-njy ýyllaryň başlarynda daşary ýurtlara çykarylan

türkmen halyalarynyň ykbaly barada aladalanyp başlandy. Onda-da Türkmenistan däl-de, daşary ýurtlylaryň özleri. Günbatar Germaniýaly Siýawuş Azadynyň öz ata-Watanyndan jyda düşen haly kolleksiyalaryny türkmen halkyna gaýtaryp getirmek hakyndaky meseläni respublikanyň hökümetiniň önünde goýmagy adalatly işleriň biri. Günbatar Ýewropanyň ýurtlarynda türkmen halyalarynyň üç sany muzeýi bar (8.3, 1990, 25 *iyul. Ç. Ýazlyýewiň çykyşy*).

TK(b)P MK-nyň 1928-nji ýylda bolan plenumy şekillendiriş sungatyny, şol sanda hala çeper suratlary çekmek sungatyny ösdürmäge hemme taraplaýyn kömek bermegi karar etdi (1.3, 1g, 1\1 *ýaz, 74 iş, 34 tk*). Türkmen halyçylary ozallar ýönekeý nagyşly halylary dokan bolsalar, karardan soň, esasan-da uruşdan soňky ýyllarda sowet hudožnikleriniň kömegi bilen süžetli we portret halyalarynyň dokalyş tehnikasyny öwrendi. Ýöne welin halylara çeper suratlary çekmek däl-de, ozalky SSSR-iň, dünýä ýurtlarynyň ýolbaşçylarynyň, ylymda hem tehnikada, sungatda tapawutlananlaryň, ýazyjy-şahyrlaryň portretlerini çekmäge ugur alyndy.”Beýik Leniniň suratyny ilkinji gezek haly ýüzüne çitenler Başım Nuraly we onuň aýaly”(11.3, 1946, 8 *awg. Ýu. Begamyň çykyşy*) boldy. A. Puşkiniň, L. Tolstoýnyň suratlary hala çitildi. “Beýik serdarymyzyň (Staliniň – H.G.) suraty aýratyn duýgy bilen hala çitildi” (12.3, 1952, 1, 15 *s.*). “Sowet Türkmenistanyň aýallary” žurnalynyň ýazmagyna görä, on üç adam bolup, “SSSR halklarynyň dostlugy” temadaky suratly haly dokaldy. Halynyň ýüzüne 70-e golaý adamyň şekili çitildi. Hala çitilen şekiller – doganlyk respublikalaryň wekilleri. Halynyň ortarasynda Marksýň, Engelsiň, Leniniň, Staliniň suraty çekilen baýdak parlaýar. Moskwanyň döwlet uniwersitetiniň, şäheriň beýleki belent jaýlary hala çitildi. Doganlyk respublikalaryň döwlet gerbleri, baýdaklary, Sowet Soýuzynyň Gahrymanlarynyň, Sosialistik Zähmetiň Gahrymanlarynyň Altyn ýyldyzlary, orak- çekijiň, pagtanyň, bugdaýyň we beýleki miweleriň şekilleri çitildi (12.3, 1954, 5, 11s).

Bular dagy nämejik! “Ýaş kommunist” gazetiniň nygtaýşy ýaly, Hindi, Müsür, Ýugoslaw, Iňlis ýaşlary, hatda festiwal üçinem haly dokaldy. Halylara “Komsomol halysy” diýlip at berildi (11.3, 1957, 1 *ýanw. S. Reýimowyň çykyşy*). Lenin adyndaky atom

ledokolynyň şekilini, Ýu. Gagariniň, ukrain şahyry T. Şewçenkonyň, L. Brežnewiň haly portretleri dokaldy (13.3, 1974, 24 noýab. *Haly portreti*). Emma Türkmenistanlylaryň haly portretleri dokalmady. Haly hem halyçylar hakynda materiallar örän seýrek berildi. Türkmen halyçy gelin-gyzlaryň ussatlygy hakynda dymylyp, gaýtam rus gyzlarynyň haly dokaýşy hakynda material çap edileni kem görülmedi (13.3, 1965, 4 sent. A. Myratdurdyýewiň *çykyşy*).

Türkmen halylaryna üns gowşadylansonň, “darak, synny, keser ýaly zatlar öndürilmedi. Nähili göl salmaly, çitimi nähili çitmeli, daragy nähili kakmaly öwredilmedi” (8.3, 1980, 28 may. M. Rejebowuň *çykyşy*). Şunuň bilen birlikde, halylaryň köne nusgalary ýitirildi. “Hany, “çuwal”, “kejebe”, “gelinbarmak”, “aýnagöl” gölleri” (8.3, 1957, 19 may. A. Gylyçdurdyýewiň *çykyşy*) diýip, okyjy metbugata sowal bilen ýüzlendi.

Üstesine, türkmen halylarynyň hili-de ýoýuldy. Planý doljak bolup, sana kowalaşyldy. Netijede dokalýan halylar köne türkmen halylarynyň ýanynda küle gaçan esgiçe-de ýok (8.3, 1979, 9 ýanw. B. Batyýewiň *çykyşy*). Milli metbugat halylaryň hili hakyndaky gürrüňi dowam etdirip, “Halylaryň hili pes bolansonň, oňa isleg azaldy. 1983-nji ýylda “Nowoeksport” birleşigi 11 müň kwadrat metr halyny yzyna gaýtardy. Sebäbi çitimi gowşak, reňki ýaramaz. Ozal haly reňkiniň oňatlygy, durnuklylygy bilen dünýä meşhurdy” (13.3, 1986, 19 sent. G. Durdyýewanyň *çykyşy*) –diýip ýazdy.

Hil öz-özünden pese gaçmaýar. Metbugatyň ýazyşy ýaly, ýüň boýalanda çöpboýa derek analin reňki (himiýa) peýdalanýar. Haly dokamak boýunça halk tejribesi, däpler bozulýar” (8.3, 1989, 19 may. Ç. Ýazlyýewiň *çykyşy*). Soňra awtor gadym wagtlarda gyzlara haly dokamak ýaşlykdan öwredilendigini ýazýar. Gadymy halylar örän dykyz, berk hem dokalypdyr. XVIII-XIX asyrlarda halynyň her kwadrat desimetrinde 650-den 7 müňe çenli çitim bolupdyr. Şeýle halylar kesilende tüýdük ýaly bolup, bir ýere düýrüler ekeni. Emma 80-nji ýyllaryň ahyrlarynda “Türkmenhaly” önümçilik birleşiginiň dokaýan halylarynyň her kwadrat desimetrinde orta hasap bilen 300 çitim bar. Ine, türkmen halylary, şeýle derejä ýetdi.

Bolsa-da, türkmen halyçylarynyň dadyna Garaşsyz yurt ýetişdi. Ýurt Garaşsyz bolansonň, halyçylaryň yhlasy ýerine düşüp,

dokalyan halylaryň hili gowylanyp başlady. Halyçylaryň egsilmez zehini bilen dünýede iň uly haly dokaldy. Halyçylaryň professional baýramy belenilýär.

Sowet häkimiýeti ýyllary içinde üns berilmedik milli senetleriň biri-de türkmen keçesi. Keçe barada milli metbugat material çap etmedi diýen ýaly. Diňe yurt Garaşsyzlygynyň öň ýanynda, 90-njy ýyllaryň başlarynda “Edebiýat we sungat” gazetini türkmen keçesi hakynda material çap edip, “Atalarymyzyň miras goýan sungatynyň sarpasyny belent tutmaga (13.3, 1990, 13 iýul. Ö. Berdimyradowyň çykyşy) çagyrdy.

Türkmen halysy, keçesi şeýle ýagdaýa düşürilensoň, türkmeniň kesp-käri hakynda-ha gürrüň edip oturmagyň hajaty yok. Köşegini, düýäniň, her hili haýwanyň yzyny tanap, ony tapýan yzçy çopanlar (8.3, 1966, 15 iýun. G. Muhammedowyň çykyşy) unudyldy. Ussa Haýty ýaly ökde tebipler, onuň tebipligini ogullary hakynda metbugatda material çap etdirtmediler. Olara dini nukdaýnazar bilen seredildi. Diňe 90-njy ýyllaryň başlarynda metbugat Ussa Haýty bilen ir wagtda bolan gürrüňi çap etdi. Gürrüňiň gyzgajyk mazmuny şeýle:

“Nädiň maýyp adamy bejeryň? – diýip, soranlarynda, ussa: “Hudaýyň beren hünäri bilen” diýip jogap berýär.

-Hudaý nirede okapdy? – diýip, başga biriniň beren soragyna beýlekiler güleşýär.

-Hudaý öz bendesini öýe salyp okatmaýar. Onuň gursagyna guýýar - diýip, Haýty aga (Ussa Hayty – H.G.) dogumly jogap berýär” (13.3, 1990, 12 ýanw. P. Rejebowyň çykyşy).

Milli metbugat şeýle mazmundaky materiallary 90-njy ýyllaryň başlaryna çenli çap etmäge milt edip hem bilmändi.

Türkmeniň düzzüm, göreş, at çapmak ýaly milli oýunlary-da gazet-žurnal sahypalarynda idili beýan edilmedi. “Sowet Türkmenistany” gazetini özüniň baş makalasynda “Milli oýunlara, el işleriniň sergisine gin orun berilmeli (1956, 4 dekabir) diýip, ýazsada, gazetini özi-de, beýleki neşirlerem bu meselä gatyşmady.

TKP MK-nyň iýun (1958ý.) plenumy hem milli oýunlaryň düzzüm, göreş, ýaglyga towusmak, at çapmak ýaly görnüşleriniň ösdürilmeýändigini nygtady (1.3, 1g, 50 ýaz, 11 iş, 28 tk.). Emma

netije bermedi. At çapyşykdan metbugat sahypalarynda setanda-seýranda (Aşgabat-Moskwa atly ýörişi hasaba almanymyzda) gyzgajyk habarlar peýda boldy. Milli oýunlaryň, esasan-da düzzümiň gadymky şöhratyny dikeltmek baradaky meselä çynlakaý çemeleşmegiň möhümdigi ýurt Garaşsyzlygynyň öň ýanynda metbugat sahypalarynda nygtaldy (8.3, 1989, 26 ýanw. A. Kakageldiyewiň çykyşy).

IV.BAP. METBUGAT WE ILATYŇ DÄP-DESSUR SFERASY: TEJRIBE WE MESELELER

1.Köne döp-dessurlar.

Milli metbugatyň ýazyşyça, milli medeniýeti ösdürmek üçin gulçulyk döwründen galan köne zyýanly döppleri ýok etmeli. Sebäbi ýaşlarymyza zyýanly täsir edýän “Her tüýsli nadanlyklar heniz obada güýçli” (11.4, 1947, 8 iýun. Ş. Batyrowyň çykyşy). Ösüşimizde “Könäniň galyndylary halkymyzyň aýagyna çolaşýar, öňe gitmegimize päsgel berýär” (11.4, 1947, 26 iýul. Baş makala). Şonuň üçinem, metbugatyň pikiriçe, halkymyzy yza çekýän, düşünjesini zäherleýän, reaksiion adatlaryň soňuna çykmaly. Iki aýallylyk, galyň almak, ýaşmak ýaşynmak, bökük geýmek aýallaryň adamlyk “mertebesini” peseldýän bolsa, gurban baýramynyň “Ideologik zyýanyndan başga-da, halk hojalygyna, maldarçylygymyza-da zyýany bar”. Oraz tutmak “Adamyň ysgynyny gaçyrmak, horlamak bilen zähmet öndürijiligini pese gaçyrmakdan ybarat”. “Tebipler bolsa özleriniň porhançylygy bilen ilata uly zyýan ýetirýär” (11.4, 1948, 7 iýul. O Abdalowyň çykyşy). Umuman ýazyjy Berdi Kerbabaýewiň pikiriçe, “Köne ýylan-içýanyň mesgesi. Harabada diňe baýguş heň edýär. Könäni hiç kim söýenok... Könäni ýykmasaň täzäni salyp bolanok” (11.4, 1960, 11 awg. B. Kerbabaýewiň çykyşy). Onsoňam “Täze durmuşda ýa täze howadan dem alyp, könelişen we ähmiýetini ýitiren döpplere ýykgyň edýän adam, kim bolsa-da durmuşdan yza galýar” (12.4, 1967, 11, 118s.).

Beýik Watançylyk urşunyň yzyýanynda partiýa metbugaty bu meseläni ýöne ýerden gozgamady. Partiýa köne döp-dessurlar hakyndaky meseläni baryp-ha, 20-nji ýyllaryň ahýrynda has-da çynyrgadypdy. Partiýanyň MK-nyň plenumy (1928ý.) buržuaz tertip-düzgünini dikeltmegi, Türkmenistanda yslam medeniýetini mundan beýläk-de ösdürmegi maksat edinen panyslamizme, pantürkizm ýaly reaksiion akymlara garşy aýgytly göreşmegi karar etdi. Türkmenistanyň zähmetkeşleri özleriniň milli medeniýetini ösdürmekde Sowet Soýuzynyň milli proletar medeniýetinden ugur

almalydyr. Täze medeniýet ugrundaky göreşde medeni aň-bilim edaralary günün-gününe yzygiderli iş alyp barmaly, köne dāp-dessurlara garşy göreşi güýçlendirmeli (1.4, 1g, 1|1ýaz, 74 iş, 26-35tk.) diýip aýdyldy.

Sebäbi, milli metbugatyň ýazmagyna görä, yslama giren her bir köne adat barly synplaryň bāhbidini goraýar (11.4, 1948, 7 iýul, O.Abdalowyn çykyşy). Metbugatyň belleýşiçe, yslam synpy dinmiş. Şonuň üçin ilkinji nobatda yslam dinine garşy göreşmeli. Diniň gelip çykyşyny, zyýanyny āşgār etmeli.

Şeýle hem edildi. Metbugatda “Musulman dini āhli gözelligi ýazgarýar” (13.4, 1965, 8 iýun. N. Şukurowyn çykyşy) diýlip ýazyldy. Aýdym aýdyp, saz çalmak, janly zadyň şekilini çekmek günämiş. Edebi eserlerden ozal mālīm bolşy ýaly, “Görogly, Jygaly beg āyat-gurhana-da göwnýetmezçilik bilen garaýar. Görogly-ha dine pitīwa hem etmeýār” (13.4, 1963, 26 okt. N.Şukurowyn çykyşy).

Eger “Ýaş kommunist” gazetī halkyň dürdāne sözleriniň-de dini paş edendigini tekrarlan bolsa, “Sowet Türkmenistanynyň aýallary” žurnaly dinden daşlaşmagyň – bagta baş goşmakdygyny nygtaýar. “Diniň täsiriniň bar ýerinde zenan maşgala öz bagtyna doly eýelik edip bilmez” (14.4, 1982, 7, 19s.) diýip ýazýar. Sebäbi “Yslam dini aýallary gulçulykda saklaýar (11.4, 1959, 10 ýanw. N. Kulyýewiň çykyşy).

Eýsem, türkmen baryp ýatan dindar bolupmy? Ýok, beýle dāl. Esasan akyl-paýhasa eýermek türkmenleriň arasynda ozaldan gelýān oňat dāpleriň biri. Onuň şeýledigine, dine gowşak ynanylandygyna “Dinden çyksaň çyk, ilden çykma”, “Ýüz metjit gurandan, bir geçit guran ýagşy” ýaly atalar sözem şaýatlyk edýār (11.4, 1984, 19 okt. G.Akynyýazowyn çykyşy).

Emma metbugat yslam dininiň üstüne eñterilen hūjūmi gowşatmady. Gaýtam , ony berkitmek maksady bilen şu meselede beýleki dinlere-de salgylanýar. Tebigy hāsiýeti, maksady boýunça dinler biri-birine meñzeş. Metbugatyň ýazyşy boýunça , “Dinleriň hemmesi öz tebigaty boýunça sagdyn pikire garşy. Din dōredijilik adamynyň zehinini küteldýār. Dōredijilik işgārleriniň ünsüni boş, hyýaly, esasy bolmadyk zatlara sowýar” (15.4, 1987, 8, 31 s.). Dinde toslamalar welin nāçe diýseň bar. Dini toslamalar adamlara gorky

döredýär. “Gorky, esasan ruhy asgynlykdan, erk-ygtyýarynyň gowşaklygyndan we adamyň dünýä garaýşynyň darlygyndan gelip çykýar (15.4, 1987, 10, 24 s.).

Din diňe bir gorky döretmek bilen hem oňmaýar. Onuň zyýanly galyndylary ýaşaýşa ukyplylygy bilen-de tapawutlanýar. Partiýanyň MK-nyň baryp-ha, 1951-nji ýyldaky plenumynda-da: “Islendik meselä garanynda milli meselede adamlaryň aňyndaky köne galyndylar çeedir, çydamlydyr. Olar has çee hem çydamly bolup, milli eşikde oňat gizlenmäge mümkinçilik tapýar” (1.4, 1g, 1\11 ýaz, 11 iş, 39 tk) diýip bellenildi.

Metbugat plenumyň pikirini onlarça ýylyň dowamynda tassyklap geldi. Zyýanly galyndylaryň çeedigini, çydamlydygyny beýan etdi. Şunuň bilen birlikde, adamlaryň aňyndaky zyýanly galyndylaryň uzak saklanmagynyň sebäbini gözledi. Ahyry-da “Milletçilikli, zyýanly galyndylaryň adatdan daşary ýaşaýsa ukyplylygy syýasy taýdan ýeterlik bişişmedik adamlaryň aňynda uzak wagtlap saklanyp galýar” (11.4, 1973, 10 apr. *Baş makala*) diýen netijä gelip, syýasy bilime üns bermelidigini nygtady.

Din meselesinde “ateistler” işjeňlik görkezdiler. Metbugatda “Ateistiň tribunasy”, “Ateistiň gaýybana mekdebi” rubrikalary döredilip, adamlaryň aňyndaky köne galyndylaryň bäs-bütin ýok bolup gitmegi üçin diniň ýok bolup gitmeginiň zerurdygy hakyndaky materiallar aldygyna çap edildi. Dine garşy göreş güýçlendirildi. Toslanyp tapylan familiýalar bilen metbugatda uly göwrümlü materiallar berildi. Mysal üçin, A.Ahmedowyň “Yslam reaksiýasynyň galp tezisleri” (“*Sowet Türkmenistany*” gazetini, 1985ý, 21 ýanwar) diýen materialy gazetiniň üç podwalynda ýerleşdirilipdir. Türkmenistan bilen baglanyşygy bolmadyk umumy äheňde ýazylan uly göwrümlü material. Üstesine-de, materialyň awtory hiç bir jähtden ady-sory eşidilmedik, toslanyp tapylan awtor. Ýöne welin şol rubrikalarda çap edilen materiallarda “Din taryhy hadysa. Ýok bolup gitmeli” (11.4, 1987, 16 iýun N.Kulyýewiň çykyşy) diýen pikirler orta atyldy. Dini wagyz edijiler esasan mollalar. “Molla-din kethudasy, hem sugýa, hem tebib, hem mugallym, hem süýthordy. Hat ýazyp bilýän ýeke-täk sowatly adamdy. Sarizmi kanagatlandyrýardy. Çagalara dini mekdeplerde hat-sowat öwredildi, musulman-dini

ruhunda terbiýelenildi. Gurhandan bölekler ýat tutduryldy. Medeni rewolýusiýa umumy bilim berdi. ...dini dogmanyň ynandyryjksyzdygyny subut etdi” (16.4, 1967, 12, 52-53 s.). Ine, metbugat şeýle netijä-de geldi. Emma 40-njy ýyllaryň ahylrlarynda-da, ondan soňky döwürlerde-de molla-da, doga-tumara-da ynanyldy. Ýaş gelin-gyzlar hakyky dermany doktordan almagyň deregine molla-işanyň dogasyndan ýa-da olaryň dem salyp tüýküren duzuny ýalamakdan kömek gözleýärler (11.4, 1948, 14 sent. A.Gowşudowyň çykyşy). Gara sürtmek maksady bilen mollalara “Dini wagyz edýän näkeslerem” (11.4, 1959, 2 apr. M.Joraýewiň çykyşy) diýlip görüldi.

Mollalary abraýdan gaçyrmak üçin olara her hili töhmetlerem atyldy. “Sowet Türkmenistanynyň aýallary” žurnalynyň ýazmagyna görä, “doga – bu Gurhandan ýa-da ýötite doga kitaplayndan göçürilip, bir bölek kagyza ýazylan hat. ... Dogalaryň birinde molla: “Bagtly ýaşayn diýseň, hökümetiň, ýolbaşçylaryň aýdanyny ýerine ýetir. Şonda bagtly ýaşarsyň...” diýip ýazsa, “Çagam bolanok” diýip, mollanyň ýanyna baran başga bir aýala: “Meniň diýenimi etmediň, ylahym, seniň çagaň bolmasyn...” (14.4, 1972, 5, 17 s.) diýip ýazypdyr. Dogalaryň ikisine-de ynanar ýaly däl. Toslanyp tapylan ýazgylar. Doga, heý-de şeýle zatlar ýazylarmy?

Milli metbugat soňra “Dini duýgularyň üstünden gülmek bolmaz, buýruk etmek, gygyrmak, şahsyýeti peseltmek bolmaz” (11.4. 1984, 13 iýun. T.Ataýewiň çykyşy) diýip, mollalaryň göwnüne degmeli dældigini-de ýatlatdy. Emma şondan bir ýyl geçensoň welin metbugat mollalaryň şahsyýetini ýene-de kemsidip başlady.”Mollasumaklar mekir, çee, şermende bolýarlar” (11.4, 1985, 3 iýul. B.Öwezowyň çykyşy) diýip ýazdy.

Milli metbugat iş ýerinde, ýolda-yzda namaz okalýandygynam ýazgardy. Ýazyjy Nurberdi Pomma komandirowkada bolanda, gören zatlaryny şeýle beýan edýär: “Gowaça meýdanynda namaz okap oturan adamyň üstünden bardym. Ol namazhonyň edil kebzesinde tumar, kellesinde hem doga bar ekeni. Iş wagty namaz okamaga haky barmy? Jemgyýetçilik tertibini bozdy” (11.4, 1961, 24 sent.). Ýazyjy soňra makalasyny dowam etdirip, şeýle ýazýar: “Kolhozyň deňiz ýaly göm-gök tolkun atyp ýatan gowaça meýdany onuň üçin metjit däl ahyrýn. .Awtor iğenýär.

Komandirowkasy “şowuna” düşenok. Ýazyjynyň münüp barýan maşynynyň şofýoram maşynyny saklap, öýle namazyny okaýar. Ahyry ol: “5 ýyllap nemeslere garşy ýaragly göreşdiň. Nämüçin dini adatlara garşy ýaragly göreşip bileňok” diýip, garry soldata hem igenýär.

Ýeke bularmy? Köçeleriň ugrunda märekäniň önünde namaz okap duran iki-ýeke pyýadalara hem duş gelmek bolýar. Olar ýaşlara nähili görelde görkezsin. Ýokary bilimli adam nahar iýip, yzyndan köpçüligiň arasynda omyn edip otyr (11.4, 1979, 9 awg. Ç. *Öwezberdiýewiň çykyşy*).

Metbugatyň şaýatlyk etmegine görä, “Köne adat, dini nadanlyklar esasan ilatyň yzagalak, sowatsyz böleginiň arasynda ýöredilýär” (11.4, 1948, 22 sent. *Baş makala*). Sowatsyz adamlaryň arasynda “Gudratly ýerler” hakynda toslamalar döretmek-de aňsatmyş. ”Ýaş kommunist” gazetiniň ýazmagyna görä, “Keramatlylar” şahsyýetini döretmek we olaryň “gudraty” barada toslama rowaýatlary düzmek yslam dinine mahsus bolan sypatlardan biridir” (13.4, 1961, 23 awg. *G. Rahmanowyň çykyşy*). Gazet “keramatly” Soltan Sanjar mawzoleýiniň döreýşi hakynda maglumatlary getirýär. Soltan Sanjar 1157-nji ýylda ölýär. Mongollar 1220-nji ýylda hazyna agtaryp, mawzoleýdäki gubury weýran edýär. XX asyryň başynda Güljemal han onuň ýerine gubura meňzeş daş goýdurýar. Gazet soňra: “Şu ýerde gudrat ýog-a” diýip okyjylara ýüzlenýär.

Metbugat şol döwürde has öterägem geçip başlady. “Keramatly” diýilýän ýerlere gelip, şyhlyk edýän “Adamlaryň hemmesi diýen ýaly tirýeki, ön jenaýata çekilen adamlar” (11.4, 1962, 10 iýul. *B. Ýalkabowyň çykyşy*) diýip aç-açan ýazdy.

Metbugat tarapyndan gödek hereket näçe edilse-de, “keramatly” ýerlere zyýarata barylady. Metbugat “Näme üçin?” diýen sowaly öz-özüne berip hem gördi. “Türkmenistanda yslam dini hiç mahalam pugta pozisiýada bolmandyr. 1917-nji ýyldan soň daýhanlaryň özleri metjitleriň hemmesini diýen ýaly höwes bilen ýapypdyr. Häzir 4 metjit bar. Dini döp-dessura köre-körlük bilen ynanyany garrylaryň arasyndan hem tapaýmak örän cetin” (11.4, 1973, 3 iýun *Ö. Ýagşyýewiň çykyşy*) diýip ýazdy. Geň galaýmaly.

Daýhanlaryň zorluk göräýmese, metjidi ýapmajakdygy köre hasa ahyryn. Ýa-da bolmasa garrylaryň arasyndan dine ynanýany tapýmak çetinmidir? Awtoryň özi makalanyň başynda: “Oba ilatynyň “keramatly” ýerlere ynanmasy azalanok” diýip dur ahyryn. Indi makalanyň awtory hakynda. Makalanyň awtory diýlip görkezilen Ö. Ýagşyýew toslanylyp tapylan familiýa bolmaly. Dine garşy makala ýazýanlaryň arasynda şeýle familiýaly adam ýok. Makalanyň awtorynyň, megerem, ýokary partiýa apparatyndaky çinownikleriň biri bolmagy mümkin. Özünem goşa podwaly tutup duran makalanyň ýarysy umumy äheňde ýazylan zatlar.

“Keramatly” ýerlerde hiç hili keramatlyň ýokdugyny subut etmek maksady bilen Türkmenistanyň abraýly adamlarynyň – sungat işgärleriniň hem alymlarynyň çykyşlary guraldy. “Gökdepe raýonynda “Gurbanmyrat işan”, Bäherden (häzirki Baharly) raýonynda “Ak işan”, Tejen raýonynda “Kümüşli öwliýä” diýen ýerleri dindarlar özleriniň dini maksatlary üçin ulanýarlar” (11.4, 1977, 17 awg. A. Gulmämmadowyň çykyşy) diýip, metbugat ilki başda umymy äheňde ýazsa, soňra Gurbanmyrat işan hakynda aýratyn makala ýazylyp, zyýarata gelýänleriň “keramatly ýeriň” gelip çykyşy hakynda “kada hökmünde hiç zat bilmeýändigini” (11.4, 1982, 9 ýanw. M. Annanepesowyň çykyşy) nygtaldy. Makalanyň sözbaşysy “Işanyň hakyky keşbi” diýlip atlandyrylsa-da, okyjylaryň köpüsiniň öz dini ynançlaryndan başga hiç hili keşbi görmändigi belli. Elbetde, bu ýerde makalalaryň awtorlaryny günäkärlejek bolamzok. Olar döwrüň talabyna görä makala ýazan adamlar.

Metbugat “keramatly ýerleri” galplaşdyrylan ýerler hasaplady. Şol ýerleri ilatyň bilmegini isledi. Bu işe alymlary, žurnalistleri, ýazyjylary çekip, “keramatly ýerlere” barýan ýodalaryň ýandak basaryna garaşdy.

Ilat, dogrudanam, “keramatly ýerleriň” taryhyndan bihabar. Alymlaryň, žurnalistleriň makalalary “Ateistiň tribunasy” rubrikasynda çap edildi. “Pirlər Burkut, Aşyk Aýdyň, Babagambar, Babadaýhan we beýlekiler yslam dini döremezden ozalky döwürde dindarlaryň toslamasy bilen ýüze çykan hyýaly şahsyýetlerdir. Aşyk Aýdyň piri diýip Kalinin (häzirki Boldumsaz) etrabyndaky bir mazary görkezýärler. Onuň mazary bolmaly däl. Şahsyýetiň

terjimehaly köpçülige belli däl. Ylma daýanyp subut etmeli”(11.4, 1982,20 *iýul. A. Haýydowyň çykyşy*). Ine, “subut edip, halka düşündirmeli alymlaryň pikiri. Olaryň pikirçe, “keramatly ýerlerde” diniň galyndylary barmyş. “Keramatly ýerlerdigini” “subut etmek” welin beýleki alymlaryň wezipesimiş.

“Sowet Türkmenistany” gazetiniň ýazmagyna görä, “keramatly ýerleriň “subut bolanlaram bar. “Bagyrda “Şyh – Alow” ady bilen “keramatly ýer” bar. (11.4, 1983, 11 *mart S.Demidowyň çykyşy*). Şol ýer orta asyrlar Nusaýynyň etraplarynda belli bolan sufi şyhy Abu Ali Dakkanyň gubury. Ol X asyra, XI asyryň başyna degişli. Ol adam hünärmentçilik edipdir. Ýaşynyň soňunda Hudaýtagalanyň göwnüne ýaraýjak işler bilen meşgullanypdyr. Metbugatyň ýazmagyna görä, şeýle maglumatlar “subut bolsa-da”, entek ony halk bilenok. Şeýle pikiri Baýramalydaky “Bureýdalar” mawzoleýjikler toplумы hakynda-da aýtmak bolar. “Bureýdalar – ýagny, bu ýerde jaýlanan Abu-Abdalah Bureýda hem-de Haris al Gafary Arabystandan ölkämize gelen feodal basybalyjylar bolmaly. Olar ýerli ilaty rehimsiz parçalapdy, ganly gylyjyň zory bilen yslamy kabul etmäge ündäpdi” (11.4, 1983, 17 *awg. Ş. Çaryýewiň çykyşy*). Makalanyň awtory ilatyň “Bureýdalar” hakynda şeýle maglumatlary bilmeýändigini, şonuň üçin düşündirmelidigini nygtaýar.

Metbugat az wagtdan soň, ozal beýan edilendigine garamazdan, ýene-de “Bureýdalar” hakyndaky meselä gaýdyp gelýär. Ilat onuň taryhy bilen gyzyklanar-da, “keramatlydygyna” “öz-özüne erk edip bilmän ynanýar” (11.4, 1984, 27 *dekab. T. Ataýewiň çykyşy*) diýip ýazýar. Diýmek, ilatyň dini ynanjy güýçli eken. Olary daşary yurt radiostansiýalaryndan (esasan-da Eýrandan –H.G.) “keramatly ýerler “hakynda berilýän gepleşikleri diňlemekden mahrum etmäge synanyşyk-da netije bermedi. Bolmasa, Türkmenistanyň gazetleriniň ikisi – “Sowet Türkmenistany” hem “Turkmenskaýa iskra” gazetleri ýörite habarçylary J. Hommatdurdyýewi we L. Berdiýewany (L.Berdiýewa – “Turkmenskaýa iskra” gazetiniň redaktorynyň orunbasary L. Korzun. Ol ruslar yslam dinine ynanýanlary tankytlaýar diýdirmejek bolup, türkmen familiýasynda çykyş etdi – H.G.) günbatardaky etraplara iberip, olaryň “Goltugy daşly “wagyzçylar” (11.4, 1985, 14 *dekab.*)

makalasy iki gazetde hem çap edildi. Makalada: “Sen näme üçin urşa gitdiň? Köne döp-dessurlar üçin söweşdiňmi?” diýlip, dine ynanyan ýaşuly adamlara ýüzlenildi.

Metbugat 70-80- nji ýyllarda “keramatly ýerler” hakyndaky materiallary köpelti. Sebäbi partiýa şeýle etmegi metbugatdan talap etdi. Baryp-ha, 70-nji ýyllaryň başlarynda TKP-niň XX gurultaýynda: “Keramatly” diýilýän ýerlerde “ruhanylar”, her hili kezzaplar we mugthorlar elpe-şelpelikde ýaşaýarlar” (2.4, 111s.) diýlip nygtalypdy we metbugat üçin “täze tema” salgy berlipdi. Milli gazet-žurnallar “keramatly ýerlerdäki” “elpe-şelpelikleri” gözläp, partiýanyň salgy beren”ýolundan” gyşarman ýöredi. “Keramatly ýerler” hakda materiallary çap etdi. “Keramat” hakyndaky ideýa synpy bazasyndan mahrum boldy” (11.4, 1986, 4 ýanw. T.Ataýewiň çykyşy) diýip ýazybam gördi. Barybir netije bermedi. Ilat “keramatly ýerlerden” el çekmedi.

Metbugatyň din bilen baglanyşykly adam atlary hakynda-da söhbet edip, yrsaran mahallary boldy. Ilkinji nobatda şahyr Towşan Esenowanyň redaksiýa haty guralyp, ol “Gyzsoňy hakynda söz” (11.4, 1964, 7 ýanw.) diýlip atlandyryldy. Sahyr täze bolan çagalara häzirem “Gyzsoňylaryň”, “Bessirleriň”, “Doýduklaryň”, “Ogulgerekleriň” dakylýandygy hakynda gürrüň berip, Gyzsoňy diýen gyzyň başyna düşen wakany ýatlaýar. Gül-gunça gyzlarymyzyň geçmişiň döp-dessurlaryna çolaşýandygyna gynanýar. Keç ykbalyň sebäbini şeýle atlaryň dakylmagyndan gözleýär.” Sowet gyzyňa (türkmen gyzyňa diýen manyda – H.G.), komsomol çlenine Gyzsoňy indi gelişmeýär” diýip ýazýar. Awtoryň haty kän seslenme tapmady. Diňe zoraýakdan ýazdyrylan materiallardan “Gyzsoňy hakyndaky söz dowam edýär” (“Sowet Türkmenistany”, 1964ý., 21 ýanwar) diýen sözbaşyda ýörite berlen bölüm bilen oňmaly boldy. Şunuň bilen birlikde, aýry-aýry hojalyklarda indi din bilen baglanyşykly “Öwlülýäguly”, “Allaberdi”, “Işan”, “Taňryberdi” diýen atlaryň dakylmaýandygyny” (11.4, 1967, 7 fewr. O. Jumaýewanyň çykyşy) guwanç bilen habar berdi.

Metbugat dini döp- dessurlaryň zyýanly tarapyny, eýsem nämede görýär? Ilkinji nobatda, dini döp-dessurlaryň dini pugtalandyryandygyny ýazýar. Olaryň durnukly häsiýetdedigini

nygtaýar. Metbugatyň ýazmagyna görä, “Yslam esasan dini baýramlary we köne döp-dessurlary berjaý etmekde” (11.4, 1969, 20 noýab, *N. Baýramsähedowyň çykyşy*) ýüze çykyar. Sebäbi ruhanylar dini döp-dessurlaryň emosional tarapyna üns berýärmiş. Ikinjiden, ösen milli mertebäni we milli guwanjy betniýetlilik bilen tutaryk edinmek synanyşygy ruhanalaryň esasy tärleriniň birimiş. “Sowet Türkmenistany” gazetiniň esasy awtorlarynyň biri N. Aşyrowyň (N.Aşyrow hem toslanylyp tapylan familiýa. Yslamy aýplap köp makala ýazan awtorlaryň biri – H.G.) ýazmagyna görä, “Eger sen türkmen bolsaň, öz medeniýetiňe, öz taryhyňa guwanýan bolsaň, beýleki milletlerden seni näme tapawutlandyryandygyny unutma, musulmandygyny unutma, ýogsam öz milli keşbiňi ýitirmegiň mümkin” (11.4, 1969, 12 mart. *N.Aşyrowyň çykyşy*) diýip, okalýan takallaryň milletçiligi tutaşdyraýmagy mümkin.

Şol sebäpli-de, dini döp-dessurlary, umuman türkmençiligi goldamaklyk ündelýär. “Türkmençiligi berjaý etmek ata-babalardan gelýän köne urp-adatlaryň we döpleriniň dannawsyz hemmesiniň goldanylmagy diýiligidir. Ol yza çekilip, giň frontdaky pozisiýasyny elden giderdi, çolarak künjekde ýaşaýar” (18.4, 1975, 15 okt. *R. Esenowyň çykyşy*) diýip, “Prawda” gazetini türkmeniň ata-babalardan gelýän adaty barada ýazdy.

Türkmen milli metbugatam “Prawda” gazetiniň ýazanyny inkär etmedi. Täze durmuş “Öňki durmuşyň ýaşaýyş alamatlaryny özüne siňdiren döp-dessury kabul etmedi” (13.4, 1978, 14 ýanw. *T. Jumageldiýewiň çykyşy*) diýip, gaýtam “Prawda” gazetini goldady.

Hakykatda welin, türkmen halkynyň taryhy ösüşiniň aýratynlyklaryndan gelip çykyan dessurlar hem döpler din alamaty astynda döräpdi. Şol “Döpler we adatlar köne bolsa-da, sowet adatlary bolmasa-da, olaryň käbiri zyýanly däl” (11.4, 1947, 22 awg. *W.Çertkowiň çykyşy*).

Emma döp-dessurlaryň hemmesi biraýakdan sürüldi. Hemmesi-de zyýanly hasaplanyldy. Hatda betbagtçylykly ýagdaýlary: “Ölen adamyny jaýlamak, üçüsini, ýedisini, kyrkyny bermek, hudaýýoly bermek ýaly döp-dessurlary ruhanylar aňy säherlemek üçin giňden peýdalanýarlar” (11.4, 1964, 7 awg. *G. Akmyradowyň çykyşy*) diýip, metbugat gaty öte-de geçdi.

Türkmen aýal-gyzlarynyň milli geýimlerindenem din ysy gözlenildi. Olaryň milli geýimleri, köne tagaşyksyz geýim” (11.4, 1949, 9 sent. *Ş. Batyrowyň çykyşy*) hasaplanyldy. “Näme üçindir türkmen gelin-gyzlarynyň milli geýimleriniň elementlerine birneme üýtgeşiklik girizmeklik meýli duýulmaýar” (11.4, 1965, 7 iýul, *Ş. Annagylyjowyň çykyşy*) diýip gazet igenýär. Makalanyň awtorynyň pikiriçe, Türkmenistanyň howa şertlerinde ýewropa biçüwli gysga köýnekler amatlymyş. Makalanyň soňunda “Geýim bilen baglanyşykly köne dāp-dessurlar, zyýanly düşünjeler ýitip gitmeli” diýip wezipe-de goýuldy.

Şol döwürde adamlaryň köpüsi, esasan-da ýaşlar dāplerdāki we dessurlardaky milliligiň nämedigine düşünenokdam. Ýaşlar tarapyndan “Dini baýramlar ene-ata göwnüne degmejek bolup, goňşularyň gözünden düşmejek bolup edilýär. Dine ynanmasa-da, endigine görä dini baýramlary, dessurlary ýerine ýetirýärler” (16.4, 1971, 7, 51 s.).

Dogrudanam, Türkmenistanda ýaşaýan halklaryň we halkyýetleriň 80-nden gowragynyň wekilleri özleriniň milli medeniýetini, dāp-dessuryny ýeterlik bilenokdy (13.4, 1989, 29 iýul, *G. Geldiýewanyň çykyşy*).

60-njy ýyllaryň ahyrlaryndan milli metbugat Türkmenistanda “Dini dāp-dessurlary berjaý edýänleriň sany azalýar” (11.4, 1969, 22 ýanw. *Baş makala*) diýip ýazyp başlady. Dünýä garaýyş jähtinde yslamýň pozisiýasynyň barha daralýandygy, syýasy durmuş jähtinde yslamýň pozisiýasynyň düýbünden ýitendigi ýazyldy. Indi “Din täsirini moral we durmuş çygryndan gözleýär” (11.4, 1970, 8 fewr. *N.Aşyrowyň çykyşy*) diýip metbugat nygtady. Ýagny, din indi etika kategoriýalaryny (ýagşylyk we ýamanlyk, borç, wyždan we ş.m.) goldaýarmyş.

Emma hakykatda welin durmuşda başgaça ýagdaý. Munuň şeýledigini milli gazetler gizlese-de, “Prawda” gazetini ýaşyrmady. “Şerigat, dini düşünje pugta pozisiýasyny eýeleýär” (18.4, 1988, 7 fewr. *M.Wolkowyň çykyşy*) diýip, “Prawda” gazetini ýazmak bilen, Türkmenistanda şerigat, maşgala durmuşynyň din bilen baglanyşygy hakynda ýerli metbugatyň düýpli materiallary çap etmeýändigini nygtaýar. Mysal hem getirýär.”Şerigat toýy” (awtory M.Annanuwrow)

diýen makalany partiýanyň Merkezi komitetniň görkezmesi boýunça “Turkmenskaýa iskra” gazetiniň maşgala gurmak meselesi (awtory W.Tihonow) hakyndaky materialy redaktoryň hut özüniň görkezmesi bilen “Sowet Türkmenistany” gazetiniň çap etmändigini ýatlaýar.

Ruhanylar dine ynanýalaryň hataryny berkitmek maksady bilen syýasatyny hem taktikasyny zol üýtgedip durýar. Metbugatyň ýazmagyna görä, “Yslam birnäçe “dogmalaryndan” el çekmäge mejbur bolýar” (16.4, 1963, 12, 36 s.). Indi “Towuk ýa gaz öldürip gurban etmäge, ýa bolmasa molla “sylag” bermek bilen çäklenmäge rugsat edilýär” diýlip aýdylýar. Şeýle hem “Ruhanylaryň käbir wekilleri, hatda birnäçe adam hem bir goýna münüp “sytrat köprüsinden” geçip bilerler” diýip aýdýar diýen bolup, metbugat göz-görtele ýalan ýazýar. Ruhanalaryň abraýyny gaçyrmaga synaňşar.

Yslamyň ilkibaşda şahsy eýeçiligi goldan bolsa, soňra umumy eýeçiligi goldandygyny, häzirem yslam moraly bilen kommunistik moralyň birdigini nygtaýandygyny ýazýar.

Adamlara täsir etmek üçin ruhanylaryň diniň her hili formalaryny ulanýandygy metbugatda nygtalýar. “Döwür bilen aýakdaş gitmäge” (11.4, 1964, 4 dekab. N. Baýramsähedowyň çykyşy) ündelýär. “Ozallar traktorlara “Şeýtanyň maşyny” diýerdiler. Yslam indi şeýle manyda aç-açan çykyş edenok. Häzir “Zähmete geleňsizlik etmek “günä” diýýär”, “Alla gujurly sähmet çekýäni halaýar” diýip, toslama mysallara ýüzlenýär.

80-nji ýyllaryň başlarynda-da metbugat din meselesinde hakykaty ýaşyrdy. “Biziň günlerimizde halkyň aglaba köpçüligi dinden, Gurhandan arany açdy. Çünki adam öz ykbalynyň hakyky eýesi bolanda dini urp-adatlar, dāp-dessurlara ýer galanok” (14.4, 1982, 10, 19 s.) diýip, göz-görtele galp ýazdy.

Her bir dāp-dessura taryhy nukdaýnazardan garalýar. Olaryň taryhy we social manysyna göz ýetirilýär. Milli dāp-dessurlara-da feodalizmden gelýän dāp-dessurlar hökmünde garalady. Geliň, indi olaryň käbiriniň metbugatda beýan edilişini gözden geçireliň.

Köne dessurlardyr dāplere ilkinji nobatda türkmen aýal-gyzlaryna garşy gönükdirilen dāp-dessurlar hökmünde garalady. “Köne döwürde” aýal-gyzlara baý-feodal garaýyş bolansoň, olaryň hukuksyzdygyny, mal ýaly satylýandygyny metbugat aldygyna

ýazdy. Sowet döwründe-de köne döp-dessurlara gabat gelinýändigini TKP MK-nyň XXIV plenumy (1947ý.) nygtamak bilen, “Galyň hem gaýtarma däbini” (11.4, 1947, 22 awg. W. Çertkowýň çykyşy) ýazgardy. Olara baý-feodal garaýyş hökmünde garady. Feodalizmden gelyän döplerini sowet durmuşynyň social hem ykdysady esaslary bilen dahylly dældigi nygtaldy. Metbugatyň ýazmagyna görä, galyňa, gaýtarma garşy göreşmeýän adam – özüniň halkyndaky milli zady goraman, gaýtam özündäki milli zadyň ösmegine päsgel berýär. Zyýanly döpler millet garşydyr.

Şonuň üçinem aýal-gyzlara baý-feodal gözi bilen garamak, perzentlerini pula satmak, “Tüýs wagşy, masgaraçylykly döpler” (11.4, 1951, 3 mart. A. Annanurowýň çykyşy) hasaplanylady. Şol döpler feodalçylyk-patriarhalçylyk döwrüniň galyndysy hökmünde garaldy. “Şu galyňly adatam gursun, üstesine şol tetelli ýigrenji adatlaram gursun! Müň kerem nälet olara. Bu zatlar barjamly baýlardan galan nysaklar ahyryn” (14.4, 1975, 6, 10 s.) diýip, “Sowet Türkmenistanynyň aýallary” žurnaly galyňnyň social gelip çykyşy hakynda öz pikirini ýazyp, häzirem girdeji näçe köp bolsa, gowy ýaşadygyň-ça, galyňy şonça-da köp bermeli bolýandygyny nygtady.

Köne döp-dessurlaryň baý-feodal garaýyşy ösdürýänliginden başga-da, reaksiönlygy bilen-de zyýanly hasaplanylady. Aýal-gyzlaryň adamlyk “mertebesini” peseldýändigini, gadyr-gymmatyny kemsidýändigini üçinem reaksiöndyr diýildi. Köne döp-dessurlar yslam dini bilen baglanyşdyryldy. Halkyň beýnisini asyrlarboýy zäherläp gelen döplere “Näme üçin “milli döpler” diýmeli?” diýen sowalam goýdy.

Döp-dessur meselesinde diniň üstüne has-da sürnüldi. Aýal-gyzlaryň mal ýaly satylmagyny, beýleki döp-dessurlary “Halk oýlap tapman, eýsem musulman dini tapypdyr” (11.4, 1960, 29 noýab. N. Fateýewiň çykyşy) diýip, ýazmak bilen metbugat has-da öte geçdi. “Geçmişden galan döplerden äge bol. Onda diniň ýokundysy bar” (11.4, 1972, 29 iýul. Baş makala) diýip sargady.

Galyň hakykatdanam dini adatlaryň hataryna goşuldy. “Dini adatlar – galyň almak, ýaş gyzlary äre bermek (sypaýçylykly bir ýazylaýmandyr – H.G.), köp aýal almak, gaýtarma saklamak. ...

Gündogar halklarynyň nika hem-de maşgala gatnaşyklaryny kesgitleýär” (11.4, 1950, 10 dekab. A. Saparowyň çykyşy) diýip, ýazmak bilen metbugat şol gatnaşyklaryň aýal-gyzlary ezmekde, obanyň social taydan bölünişinde uly rol oýnaýandygyny “tassyklan” bolýar.

Galyň meselesi milli metbugatyň sahypalaryndan düşmedi. Munuň bilenem oňulmady. Galyňnyň elhençdigini, ýigrenjidigini Türkniстанdan daşarygam ýaýratmak maksady bilen Towşan Esenowanyň “Literaturnaýa gazetada” “Ýigrenji galyň” (19.4, 1974, 22 may) diýen makalasy çap edildi. Makalada gelin satyn almak ýaly könedan gelýän masgaraçylykly dāp hakynda gürrüň berlip, galyňy “gabyr etmäge” çagyrylýar. “Ýigrenji galyň” makalasy Türkmenistanyň ähli gazetlerinde diýen ýaly çap edildi. TKP MK-nyň býurosý makala boýunça metbugatda giň seslenme döretmegi, oba ýygmanyşyklarynda, ýygnaklarda makalany ara alyp maslahatlaşmagy karar etdi.

Şol wagtlar kompartiýanyň hökümi, heý-de ýerde galjakmy?! “Sowet Türkmenistany” gazetinde bada-bat “Dāp-dessurlar barada gürrüň” rubrikasy döredilip, ýigrenji galyň barada “sōhbet” açylyp başlandy. Awtorlaryň kābiri “Makalanyň respublikan gazetinde berlip, oňat iş edilendigini”, “Şol meselāni birýaňalak etmelidigini” (11.4, 1974, 19 iýun. N. Annatyýewanyň çykyşy) ýazsa, başga biri “Geliň, nejis galyňy ýok edeliň!” (11.4, 1974, 16 iýun. B. Amanowýň çykyşy) diýip çagyrdy.

Awtorlaryň gozgalan mesele boýunça howpurganlaram boldy. Olaryň pikiriçe, galyňly mesele wagtynda gozgalaýpdyr. Bolmasa “Mundan aňry gidiberse, galyň aňmyza ysnaý getiribiljekdi” (11.4, 1974, 25 iýul, T. Taganowanyň çykyşy) diýenlerem tapyldy. Galyňly meselede köplenç gyzlaryň özlerem günākārlenildi. “Müzzerip oturanyňy göräýsem welin...” (13.4, 1974, 17 iýul. O. Bāşimowanyň çykyşy) diýip, olara haýbatam atyldy.

Galyňly mesele milli metbugatyň sahypalarynda bir ýyldan gowrak wagý dowam etdirildi. Dürli kārdaķi ýaşlar, talyplar, alymlar, žurnalistler, ýaşuly adamlar galyňa garşy ýigrenç bilen çykyş etdiler. Žurnalistler galyň bilen baglanyşykly oba ýygmanyşyklaryndan, duşuşyklardan metbugat üçin material taýýarladylar. “Ýigrehji galyň”

diýen makalanyň awtory Towşan Esenowany hem oba ýygmanyşyklaryna gatnaşdy-ryp, hamala aýal-gyzlaryň”alnyndan” dirän adam hökmünde tanyşdyryldy.

“Sowet Türkmenistany” gazetini galyňly meselede ýörite rubrikada berilýän materiallardan başga, “Güneşli ülkämiziň aýal-gyzlary” diýen ýörite sahypalarynyň-da käbir sanyny galyňly nätleýän materiallardan doldurdy. “Ýaş kommunist” gazetini “Ýigrenji galyňly ýok edeliň” diýen umumy sözbaşyda ýaşlaryň galyňly ýazgarylýan çykyşlaryny çap etdi.

Metbugat sahypalarynda galyňly meselede turzulan “gopgun” nähili netije berdi? “Sowet Türkmenistany” gazetini çap edilen “Ýigrenji galyňly” makalasyndan soň ilki başda işleriň az-kem gowulandygyny (11.4, 1975, 8 fewr. Baş makala) ýazsa, soňra “Raýonlarda partiýa komitetleri “Ýigrenji galyňly” ara alyp maslahatlaşanda esasy iş hakynda gürrüň etmän, anyk däl, umumy kararlar kabul etmek bilen çäklenipdir” (11.4, 1975, 29 iýun, M. Mollayewanyň çykyşy) diýip nägilelik hem bildirdi.

Emma Türkmenistan kompartiýasynyň MK-sy welin “Ýigrenji galyňly” meselesinde Türkmenistanda alnyp barylýan “işlerden” göwni hoşdy. “Türkmenistan KP MK-nyň býurosynyň 1974-nji ýylyň 20-nji iýunyndaky kararyna laýyklykda, ýoldaş T. Esenowanyň “Literaturnaýa gazetada” çap edilen “Ýigrenji galyňly” diýen makalasy boýunça hemme ýerde oba ýygmanyşyklary, ýygnaqlar geçirildi, bulara gatnaşyjylar “galyňly”, “gaýtarma”, ýaşyna ýetmedik gyzlary äre bermek ýaly we başga bedroý hadysalary üzül-kesil ýazgardylar” (4,4, 49 s.) diýip, TKP-niň XXI gurultaýy belledi hem-de, “Şu ugurda alnyp barylýan işi gowşatmak bolmaz, çünki türkmen aýal-gyzlary barada geçmişiň galyndylary esasynda edilýän jenaýatlaryň sany ozalkysy ýaly köplüğine galyp gelýär” diýip, partiýa guramalarynyň, metbugatyň önünde täze wezipelerem goýdy.

“Ýigrenji galyňly” makalasy ara alnyp maslahatlaşmak tamamlanan badyna, “Sowet Türkmenistany” gazetini ýene şoňa meňzeş temany gozgady. Gazet 1975-nji ýylda žurnalist Döwlet Esenowyň “Oňlamazdan ozal oýlanylsa” diýen makalasyň özüniň iki sanýnda (2-nji we 3-nji iýulda) çap etdi. Makala galyňly bilen baglanyşykly meseleleri beýan edip, durmuş toýundaky döp-

dessurlaram gozgaýar. “Oňlamazdan ozal oýlanylsa” rubrikasy döredilip, ol metbugat sahypalarynda 373 gün dowam etdi. “Makala 50-ä golaý seslenme geldi. Seslenmeleriniň köpüsini gazet çap etdi” (5.4, 174s.) .

Çap edilen seslenmeleriniň awtorlary köplenç dürli ýaşdaky hem dürli kärdäki adamlar. Gozgalýan meselelerem esasan galyň, gelniň hormatyna seçilýän pişmedir kemptut hakynda, gyz bukjasyňyň, gapy tutmagyň, atgulgagyň galyň bilen baglanyşyklydygy we beýleki meseleler hakynda. Dürli pikirler orta atyldy. Gelnalyjy bilen baglanyşykly köne döp-dessurlar köplenç inkär edildi.” Gapy saklamak (tutmak – H.G.) “medeniýetli” dilegçilik” (11.4, 1975, 23 sent. A. Öwezoryň çykyşy) diýenlerem boldy.

“Ene süýdi” hökmünde galyň alynmagyna kes-kelläm garşy duranlaram tapyldy. “Haýsy ýol bilen ene süýdi galyň diýilýän ýaramaz adatyň arasyna goşuldyka! Onuň önde-soňda nyrhy, bolmandyr ahyryn” (11.4, 1975, 17 sent. B. Jütüdiýewiň çykyşy) di- yip gazet ýazdy.

Gazet “Oňlamazdan ozal oýlanylsa” diýen makala gelen seslenmeler baradaky jemleýji materialynda galynyň zyýanyny ýene-de tekrarlap, “laňnara” kakmak, “mysaýyp toýy” ýaly däpleri-de inkär etmek bilen, “Adam öz aňyny dini yrymlardan arassalap bilmese, ol ruhy dünýäsini baýlaşdyryp bilmez” (11.4, 1976, 10 iýul. Makala) diýen netijä geldi. Redaksiýa gozgalan meseläniň soňuna entek nokat goýasy gelenok. Bu wajyp gürrüni mundan beýlägem dowam etdirmegi göz önünde tutdy.

Dogrusyny aýtsak, “Ýaş kommunist” gazetini galyňly meseläni “Sowet Türkmenistany” gazetinden öň gozgapdy, 1974-nji ýylyň başlarynda, entek Towşan baji “Literaturnaýa gazetasyna” galyň hakynda makala ýazmagy hyýalyna-da getirmänkä, Gowşut Şamyýewiň “Agyryly dişi goparmasaň...” (15-nji ýanwar) diýen materialyny çap etdi. Materialda gyz satyp, galyň almak meselesi gozgaldy.

Emma “Sowet Türkmenistany” gazetindäki ýaly “çyn hossarly” bolmansoň, ýagny partiýa arkasynda durmansoň, makala känbir seslenme tapmady. Barjalaram “Okyjy gürrüňe goşulýar” rubrikada çap edildi. Okyjylaryň gozgan meselelerem (“Galyňsyz

söýgi gerel”, “Men galyň, bukja diýen zatlary ýigrenýärim”, “Söýgi, duýgy bolmasa – iki sany mahlugy birleşdirmek kyn bolar” diýen ýaly pikirler) umumy. Haýsydyr bir anyk meseläniň gyrasyndan barlanok.

Ýöne welin makala gelen seslenmeleri jemläp, düýpli material ýazmak tejribeli žurnalist Samyrat Täşliýewe tabşyryldy. Onuň “Galyňly meseläni jemläp” diýen makalasy “Ýaş kommunist” gazetiniň 5 sanynda (23, 25, 28, 30-nji may, 1-nji iýun) çap edildi.

Galyňy diş sogran ýaly edip sogrup taşlap bolmaýandygyny makalada nygtalyp, köne düşüňjäniň adamyň kellesinde gizlenip, göze görünmeýändigini üçin oňa garşy göreşmek hem çylşyrymly diýilýär. Seslenme ýazan awtorlaryň pikirini jemläp; “Heý, maşgala ösdürip ýetişdireni üçin “süýt haky” bormy?”, “Gyz satylmagyna ene-ata günäkär”, “Könäniň içinde iň berki, iň howplusy galyň”, “Türkmen toýunyň nika gyýmak, ädik çykartmak ýaly zyýanly ýerlerini taşlamaly” diýen pikirlere okyjylaryň ünsüni çekýär.

“Ýaş kommunist” gazetiniň galyň hakynda 50-nji ýyllaryň ahyrlarynda döreden şowhuny hem şowsuz gutarypdy. “Ogurlanan söýgüniň” (13.4, 1959, 12 iýun. Ýa.Ýusubowyň çykyşy) . “sebäpkäri” diňe galyň diýildi. Galyň näme? Ol näme üçin söýgüni ogurlaýar? Sebäbi gazet sahypalarynda çözülenilmedi. Makala gelen sanaýmaly seslenme hem umumy sözler, umumy çagyryş bilen tamamlandy.

Galyňa garşy göreş has irräkki döwürden başlanypdy. “Adalatly sowet kanuny esasynda baryp-ha, mün dokuz ýüz ýigrimi birinji ýylda galyň gadagan edilipdi”(14.4, 1979, 1, 13s.) diýip, “Sowet Türkmenistananyň aýallary”žurnaly yazdy. Galyňy gadagan edeni üçin kanunyň “adalatly” bolan bolmagy mümkin. Eýsem, “adalatly” kanun nähili netije berdi? Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda galyňyň möçberi azda-kände azalanam bolsa, 50-nji ýyllarda ýene köpelişdi. 1975-1976-njy ýyllar milli metbugatda galyň hakynda materiallaryň köp berlip, şowhun turzulan ýyllary boldy (3.4, 127 s.). Galyňyň gizlin formalary tapyldy. Galyň halat, azyk önümleri, mal, öý durmuşynda ulanylýan zatlar arassa pul mukdaryna geçirildi

Şeýlelikde, galyň edil saryçyrmaşyk ýaly bolup, özüniň köki-damaryny çar tarapa ýaýradyp ilat arasynda barha çuň ornaşýar (15.4, 1974, 9, 44 s.).

Galyň barada näçe ýazyldygyça, galyň şonça-da galňady. 1985-nji ýyldan – üýtgedip gurmak dowry başlanansoň, galyň hakynda çekinmän, dos-dogrusyny ýazmaga milli metbugata mümkinçilik döredi. “Galyň üçin kesgitlenilýän puluň summasy artdy. Häzire çenli diňe “dilde” göreşildi” (11.4, 1987, 21 mart. I. *Rozumbayewiň çykyşy*). Asyl il gözüne “çöp atylan” ekeni.

Şeýle ýagdaýy ozalky SSSR-iň merkezi gazetleri alyp göterdi. “Bäherdende (häzirki Baharly) nikalaryň 95%-i diňe galyň tölenenden soň baglaşylýar. Galyňnyň möçberi artýar. Mary oblastynda onuň möçberi iň ýokary derejä - 30 müň manada ýetdi” (20.4, 1987, 29 apr. A. *Japakowýň çykyşy*) diýip, “Trud” gazetini galyňnyň möçberini görkezdi.

“Trud” gazetiniň gözleýäni-de şolar ýaly maglumatdy. Gazet bada-bat galyňnyň möçberini artdyryp görkezdi. Milli gazetler Mary welaýatynda 27890 manatlyk gelinligiň (11.4, 1988, 19 iýun. A. *Nurgeldiýewiň çykyşy*) bardygyny ýazan bolsa, indi asyl gözümüziziň alnynda 35 müňdenem geçip ýören ýaly-la (11.4, 1988, 30 sent. A. *Nurgeldiýewiň çykyşy*) diýip, merkezi gazetlerden pes oturmady. Galyňnyň möçberiniň ösüşiniň sebäbini gözlemedi. Gaýta: “Galyň hakda köp gürrüň edilenem bolsa, ähli yhlas derä düşen ýaň ýaly boldy. Bitiren goşy bolmady. Gaýta kökünü has hem mäkäm ýere urup, guşagyny dartdy. Arkasyna kakylan ýaly bolup örç aldy” diýip, ýazmak bilen, galyň hakynda ýazylanlaryň ýol ugruna gidendigini boýun aldy.

Galyňnyň möçberiniň artmagy, elbetde, ilatyň social ýagdaýna ýaramaz täsirini ýetirmän durmady. Galyňnyň möçberiniň artmagy bilen “garyndaşlyk nikalarynyň sany hem artýar” (18.4, 1987, 31 awg. M. *Wolkowýň çykyşy*) diýip, “Prawda” gazetini ýazdy. Garyndaşlyk nikasy çaga ölümi ozalam iň ýokary derejä ýeten Türkmenistan üçin has hem howplydy.

Galyňnyň könäniň zyýanly galyndysy hökmünde ýazgaryldygyça, onuň töwereginde şowhun turzuldygyça, ýok bolup gitmän, eýsem barha galňaýandygyna göz ýetirildi. Eýsem, galyň

könäniň galyndysymyka berin! 80-nji ýyllaryň ahylarynda okyjy öz açyk sözünü ahryryn beýan etdi: “Men öz hatym çap ediler öýdemok. Öz gazetlerimiziň entek onuň ýaly derejä ýetmändigine düşünýän. Köp ýazylýar. Galyň “könäniň galyndysy” hökmünde häsiýetlendirilýär. Redaksiýa hem şu pikirde. Galyň haýsy könäniň galyndysy? 70 ýyla golaý wagt geçdi. Nesil çalyşdy. Galyňy diniň üstüne atýarys. Dinde hem galyň almaly diýen zat ýok. Dine ynalanmaýan hem galyň berýär. Durmuşymyzdaky nogsanlyklary könäniň üstüne atmak ejizligiň alamaty. Ýaşlarymyzda geçmişe ýigrenç döredýäris. Şu zatlaryň social kökünü öz jemgyýetimizden gözlemeli. Galyň almak we bermek iki tarapyň ylalaşygy boýunça ahryryn. Galyň talap edilmese-de, “süýt hakyny” geçirmese ynalanmaýanlar bar. Galyňy berýän adamyň özi şikáyat etmese, administratiw organlar tarapyndan maşgalalaryň içki durmuşyna gatşmak dogrumyka? Galyňa garşy göreşiň ynsanperwerli, täsirli ýollaryny tapmaly. Şahsyýete hormat goýmaly. Adamlaryň psihologiýasy, garaýsy şol bir düşüňjä ýugrulan bolsa, ol social mesele bolup durýar” (11.4, 1988, 27 *iyul. D. Goşayewiň çykyşy*). Şeýlelikde, awtor galyň baradaky dogry sözünü metbugatda ilkinji gezek beýan etdi.

Diňe galyň däl, eýsem köne dāp-dessurlar boýunça gelin edinmek hem zyýanly hasaplanylady. “Öňatly (atbaşçy diýdigi – H.G.) gitmek, gelinalyjyny keseklemek (daşlamak diýlip ýazyılan ýerlerem bar – H.G.), erkek adamlaryň gyz alynjak ýere aýal-gyzlardan öňürti barmagy” ýa bolmasa, “Gelinlige çykaryljak gyz gapysy saklawly jaýda oturdylyp, şol jaýa gelinalyjylaryň göýberilmezligi ... Gapy saklamak, palas ýazylmagy ... ýaly dāp-dessurlar häzirki wagtda peýdaly dāl” (11.4, 1973, 19 *ýanw. N. Kulyýewiň çykyşy*) diýip, metbugat ýazdy. Umuman, gyzyň durmuşa çykmagy bilen baglanyşykly bolan bujja hem “könäniň elhenç galyndysy” (11.4, 1973, 9 *iyun. T.Taganowanyň çykyşy*) hökmünde garaldy. Durmuşa çykaýanda kürte atylmagyna garşy pikir aýdyldy. Kürtedir çabyt atynanlara ýigrenç bilen garaldy. Bu meselede “Zähmetkeş aýal” žurnaly: “Paýtagtymyzyň, hatda merkezi köçelerinde-de käte birden boýdan-başa çabytdyr kürtä burenip, baldyzlarynyň elinden tutup, çala çybşyldap barýan ýüzi nikaply

gelne gabat gelyärsiň. Geçip barýan adamlar haýwanat bagyndaky del guşlara seredişleri ýaly, oňa durup-durup syn edýärler welin hem kemsiniýärsiň, hem gaharyň gelyär” (14.4, 1987, 7, 18 s.) diýip ýazmak bilen öz pikirini ýaşyrmady.

Milli metbugatda nika meselesem gözden salynmady. Nika gyýmagyň dini däpdigi nygtaldy (11.4, 1964, 7 awg. *G.Akmyradowyň çykyşy*). Guşak çözdürmek, ädik çykartmak, adamlary gamçylap öýden çykarmak ýaly döp-dessurlaryňam şerigatyň kanunlary esasynda berjaý edilýändigi ýňzydyldy. Ýeke bular däl. “Çelpek syrmak”, “Baş salmak”, “Gapy tutmak” ýaly döpler türkmeniň durmuşynda münlerçe ýyllap ýaşap geldi. “Ädik çykartmak”, “Guşak çözdürtmek” ýaly döplerde gelinligiň ukybyny, ýokarda asylan telpegi aldyryp, onuň boý-syratyny synlapdyrlar. Emma bularyň hemmesi zyýanly köne döp, “gelinligiň mertebesini peseldýän buýruk” (11.4, 1964, 27 iýun. *Ş. Annagylyjowyň çykyşy*) hasaplanyldy.

Gaýtarma saklamaga hem halkyň ösmegini bökdeýän, ony yza tesýän döp-dessur hökmünde garaldy. Metbugatyň 1947-nji ýýldaky sanlarynda gaýtarmanyň heniz-de bardygy habar berildi. Gaýtarma hem beýleki döp-dessurlar bilen birlikde, kapitalizmden galan endik hasplanyldy (11.4, 1947, 29 awg. *Kapitalizmden galan endikler*). Toba, Türkmenistanda-ha kapitalizm jemgyýeti gurulmandy. Onda gaýtarma köne döp hökmünde, haýsy ýurtdan aralaşdyka?!

Täze ýaşayşa dogry gelmeýän köne döpleriň döremegine elten social-ykdysady “sebäpler” hakynda makalany köp çap etmäge metbugat borçly edildi (11.4, 1948, 5 may. *Sosial-ykdysady sebäpler*). Ýöne welin gaýtarma däbiniň döremeginiň social-ykdysady “sebäpleri” hakynda kelam-agyz hem ýazylmady. Ýöne welin gaýtarmanyň aýallaryň adamlyk mertebesini peseldýän, önümçilik serişdesine hususy eýeçiligiň dörän wagtyndan başlanan ýaramaz adat hökmünde metbugat sahypalarynda soňky döwürde mahal-mahal ýatladyldy (11.4, 1959, 10 ýanw. *N. Kulyýewiň çykyşy*). Gaýtarma üçin diňe gelin günäkär (11.4, 1975, 12 awg. *S. Annatyýewiň çykyşy*) diýildi.

70-nji ýyllaryň ortalaryndan soň gaýtarma hakynda metbugat sahypalarynda material çap edilmedi. Belki, gaýtarmanyň “soňuna” çykylan bolmagy mümkin!

Ýaşmak ýaşynmak, böruk geýmek aýallary, hamala, yza tesýän, olaryň adamlyk “mertebesini” peseldýän reaksiýa adaty hasaplanylýdy. Eýsem, ýaşmak we böruk milli däpmi? Metbugat şeýle sowala jogap bermedi-de, ýaşmagyň gelip çykyşyny düşündirdi: zoroastrizm dini ody keramatly hasaplap, şoňa çokunmagy ündeýär. Metjitlerde “keramatly” ot ýakýar ekenler. Aýal maşgala öýde ot saklamaly bolupdyr “Päk bolmadyk” demi bilen ody hapalamazlygy üçin agzyny we burnuny ýörite daňy bilen örtmäge mejbur bolup ýaşmak ýaşynmak adaty emele gelen (16.4, 1961,2, 49s.).

“Sowet Türkmenistanyň aýallary” žurnalynyň ýazmagyna görä, döp-dessur her bir halkyň ýaşayyş şerti bilen baglanyşykly. Jemgyýetiň ösüşi, aragatnaşyklar täze döp-dessury döredýär, üýtmeğine, ýitmegine getirýär. Gadymy çarwaçylyk zamanynda gelin-gyzlaryň ýüzleri açyk bolupdyr. Ýaşmak, çadra, çeşmbänd (çeşlebänd – ýörite gyldan elek ýaly örülip, ýüze tutulýan zat – H.G.) yslam dininden soň döredi (14.4, 1968, 6, 10 s.). Diýmek, yslam dini aýal-gyzlaryň ýüzüniň açyk bolmagyny ret edenmiş. Žurnal ýaşmagyň zoroastrizm dini bilen baglanyşykly bolup, başga halkdan gelendigini hem ýazýar (14.4, 1982, 7, 19 s.). Metbugat material-

larynda türkmen aýallarynyň ýaşmagy we böruği milli adaty hasap edýändigini, bu adatyň feodal-baý gurluşynda dörandigini-de (11.4, 1949, 9 sent. Ş. Batyrowyň çykyşy) ýazyldy. Şeýlelikde, ýaşmagyň social manysynyň aýallary işjeň jemgyýetçilik zähmetden, jemgyýetçilik-syýasy durmuşdan çetleşdirmekdigini, işjeňligini peseltmekdigini nygtalýar.

Metbugatda ýaşmakdan böruğiň gelip çykyşy barada dürli pikirler orta atyldy. Pikirler biri-birine çapraz geldi. Oňa üns berilmedi. Maksat ýaşmak ýaşynyp böruk geýýändigini üçin türkmen aýallaryny kemsitmek boldy. Edil galyň meselesinde bolşy ýaly, börukdir ýaşmak Türkmenistanyň daşyna-da çykaryldy. Ozalky Soýuzyň merkezi gazetleri ýaşmak hakynda makala çap edip, ýaşmagyň – “agyz guldudygyny” nygtamak bilen, “Aýalyň geçmişde

mertebesiniñ kemsidilen döwri geçmişe öwrülip gitdi. Ýene bir ýerden peýda bolayar” (18.4, 1965, 12 noýab. R. Esenowyn ; 21.4, 1963, 26 may. W. Oliýançugyn çykyşy) diýip, howsala düşen boldy.

Milli metbugat ýaşmakdyr börügi din bilen baglanyşdyrды. Diniň täsiri astynda döran adat hasaplady. Emma 70-nji ýyllaryň başlarynda aýallaryň ýaşmaksyz gezmegi, hamala, Gurhan tarapyndan gadagan edilen bolsa-da, dindarlar özleriniň täsirini saklamak üçin musulmanlaryň gadymdan gelýän dāp-dessurlary berjaý edilmese-de, razy bolýarlar diýibem ýazdy. Hamala, din indi aýallaryň ýaşmaksyz gezmegini ýazgarmaýarmyş, “Muhammet pygamberiň maksady bilen kommunizmiň maksady birdir”(11.4, 1973, 12 ýanw.Ýa. Taganowyn çykyşy) diýip, reaksiýa adat hasaplanylýan ýaşmaga başgaça öwüşginem berildi.

Emma bōrūkdir ýaşmaga garaýyş, hakykatda gün tertibinden düşmedi. Partiýanyňam nazaryndan sypmady. Partiýanyň MK-nyň plenumynda (1958ý.) kommunistleriň, milli intelligensiýanyň arasynda-da aýallaryny bōrūk geýmāge mejbur edýānleriň bardygy ýazgarylypdy (1.4, 1g, 50 ýaz, 11 iş, 35 tk.). Ýaşmakdyr bōrūk welin “ýitip” gitmedi. Olara garşy göreşiň tāze formalary gözlenildi. “Ýok bolsun bōrūk!”, “Ýok bolsun ýaşmak!” diýlip yglan edilen şygar ýerli metbugatyň kōnāniň zyānly galyndylaryna garşy alyp baran yzygiderli, barlyşyksyz göreşi jemgyýetçilik pikirini, adamlaryň kalbynda bōrūge we ýaşmaga ýigrenç dōredipdi (11.4, 1975, 2 iýul. D. Esenowyn çykyşy) diýip metbugat nygtady. 20-30-njy ýyllarda bōrūge we ýaşmaga edilen “hūjūm” kompaniýasy ýatladyldy (11.4, 1984, 19 okt. G. Akynyýazowyn çykyşy).

“Hūjūmem” nāme il yüzüne boldy. “Il yüzüne ýaşmak ýaşynmagyn we bōrūk geýmeginiň garşysyna we onuň zyānlydygy hakynda bogazyna sygdygyndan gygyryp, hakykat yüzünde bolsa, öz aýallaryna kōne dābi tutmagy mejbur edenleri-de (16.4, 1948, 9, 6 s.) ,kōne pikirli adamlaryň gybatyndan çekinip bōrūk geýýānleri-de (11.4, 1961, 18 ýanw. Ýa. Māmmediýewiň çykyşy), hiç kimden çekinmān, ýaşmak ýaşynyp ýygnaga gelen kommunist gelinler-de (11.4, 1989, 27 awg. M.Rejebowyn çykyşy) boldy. Umuman, ýaşmakdyr bōrūk bilen baglanyşykly meseleler metbugatda 90-njy ýyllara çenli gozgalyp gelindi.

Oraza tutmak hem dini dāp-dessurdyr. Emma ol geçmişiň, onda-da “weşera” galyndysy hasaplanyldy (11.4, 1949, 10 iýun. G. Kulyýewiň çykyşy). Ol otparaz dininden öň döräpdir Yslam dini soň oňa öz taglymatyny girizipdir. Oraza ozal rejep aýynda trutulan bolsa, yslam dini ony remezan aýynda tutmagy kanunlaşdyrýar. Onsoňam oraza tutmak, metbugatyň ýazmagyna görä, “Ekspluatatorçylyk synplar üçin zerur bolan dessur” (11.4, 1960. 10 mart. M. Agayewiň çykyşy) bolanmyş.

Oraza zyýanly dini baýram hasaplanylyp, maksady adamynyň ysgynyny gaçyryp, ony horlamak bilen zähmet öndürijiligini pese düşürmekden ybarat bolanmyş. “Otuz günläp agyzbekleýän adama gözüň düşende, ony öz ýanyňdan diňe ýazgarmak bilen çaklenmeýärsiň... sadalygyna – bisowatlylygyna gynanýarsyň” (13.4, 1974, 1 sent. A. Haýýadowyň çykyşy) diýip gazet ýazdy.

Metbugatyň ýazmagyna görä, oraza tutmak ykdysady taýdan hem köp zyýan ýetirýär. Bir aýlap işden galýar. “Öňki aýda gazanyny hem şol aýda iýýär, soňky aýda işlemäge onuň gurby galanok” (11.4, 1948, 29 awg. B.Kerbabaýewiň çykyşy) diýip metbugat belleýär. Ruhanylar oraza tutmakda üstlerine eňterilen “hüjumdən” howatyr etmän hem durmady. Oraza tutmagy “elden gidermezlik” üçin täze “tärleri” tapdy. Orazany tutuş aýda tutmagy aýyň başynda, ortasynda, ahrynda tutmak bilen çalyşdy (11.4, 1974, 27 mart N. Şukurowyň çykyşy).

Dini baýram hökmünde gurbanlygam metbugatyň nazaryndan sypmady. Zyýanly dāp hasaplanyldy. Metbugatda diňe moral taýdan däl, ykdysady taýdanam zyýanlydygy bellenildi. Berdi Kerbabaýew özüniň “Saňa-da degişli” diýen makalasynda: “Her bir gurby ýeten adam gurbanlyk etse, onda respublikamyzda her ýyl yüz münlerçe mal gyryljak” (11.4, 1948, 29 awg. B.Kerbabaýewiň çykyşy) diýip ýazdy. Ýazyjy şondan 10 ýyl gowrak wagt geçensoň ýazan “Obanyň medeniýeti ugrunda” diýen makalasynda-da şol pikiri gaýtalap: “Halkymyzyň otuzdan biri gurbanlyk edende, üç günde 50 mün goýun soýulýar. Et zaýalamazlyk üçin adamlar gije-gündiz et iýýär. Munuň özi adamlar üçinem zyýanly” (22.4, 1959, 28 mart. B. Kerbabaýewiň çykyşy) diýip nygtady.

Gurbanlyk, eýsem haýsy döwrüň önümi bolduka?! Metbugat şu meselede dürli pikirleri getirdi. “Ýslamdan has irki döwre degişli ilkidurmuş-obşinaçylyk döwrüniň önümi” (11.4, 1960, 27 may. *G.Rahmanowyň çykyşy*) diýip ýazdy. Gurban baýramynyň döreýşi arap taýpalarynyň dinleri bilen hem baglanyşdyryldy (11.4, 1961, 22 mart. *J. Karlynyň çykyşy*). Gurbanlygyň gelip çykyşy dürlüçe düşündirildi. “Hudaý ýoluna mal soýup, gurban etmegiň baýramy” (11.4, 1962, 17 may. *M. Agaýewiň çykyşy*) hökmünde-de görkezildi. Gurban baýramy günlerinde öwliýälere birnäçe müň adamyň ýygnanýandygy partiýanyň MK-nyň plenumynda-da (1958ý.) howsala bilen nygtaldy. (1.4, 1g, 50 ýaz, 11iş, 69tk.). Emma adamlar gurbanlykdan el çekmedi.

Gurbanlygyň dürli passyllarda gelmegi-de ateistleri ynjalýkdan gaçyrdy. Nämemiş, gurbanlyk dürli pasylda gelende, hor mallaryň soýulmagyna ýol berilýärmiş (11.4, 1974, 25 dekab. *N.Şükürowyň çykyşy*). Gurnalygyň gelip çykyşy barada şol bir pikirler gaýtalandy. Adamlar, şol sanda ýaşlaram gurbanlygyň düýp mazmunyna düşünmän, metbugatyň ýazmagyna görä, “hiňňildik uçup ýörmeli” (11.4, 1981, 10 okt. *G.Ylýasowanyň çykyşy*) boldy. Gurbanlyk milli baýram hem hasaplanylmany. Ony “Milli dāp-dessuryň hataryna-da goşmaly dāl” (11.4, 1974, 4 ýanw. *Ö.Myradowyň çykyşy*) diýen netijä-de gelindi.

Türkmeniň urp-adatynyň üstüne atanak çekip, metbugatda çykyş edenleriň biri-de Berdi Kerbabaýew. Onuň “Saňa-da degişli” diýen makalasy “Sowet Türkmenistany” gazetiniň 3 sanynda (1948ý. 29,31 awgust, 1 sentýabr) çap edildi. Makalada urp- adat :”Gadym eýýamdan bāri biziň halkymyzyň beýnisine, edim-gylymyna siňip gelýän ýaramaz bir häsiýet” diýlip häsiýetlendirilýär. Halkyň “zyýanyna” düşünmeýändigine gynanýar.

Dāp-dessurlaryň ählisi-de atlandyrylyp, zyýanyndan başga peýdasynyň ýokdugy nygtalýar. Sünnetiň üstüne has-da köp gum sürülýär. “Sünnetiň manysy pygamberiň edenini etmekdir. Şerigat kanunyna görä,sünnete emel etseň sogap, etmeseň hem günä ýok” diýip ýazýar. Yzyndanam: “Biziň halkymyzda asyl manysyndanam geçip, hökmany bir kanyna, adata giripdir” diýip sugşurýar. Ogluny sünnete ýatyrmadyk adamyň ýekebir musulmançylykdan dāl-de,

türkmençilikden hem çykdy m hasap edýändigini belleýär. Ýazyjy “Sünnete ýatymagyň peýdasyny, zyýanyny ölçeýän ýok. Kim bilýär, belki Muhammediň özi keselli bolup, oňa sünnet etdirmek zerur bolandyr” diýip ýazýar. Sünnetiň zyýany hakynda gürrüň berip, “Dünýä ýüzünde musulman bilen ýewreýden başga çagany süntledýän halk ýok. Eger-de, ol peýdaly bir zat bolsa, medeni taýdan öňdäki halklar ony eýýäm iş ýüzüne çykarardylar” diýen netijä gelyär.

Elbetde, Berdi Kerbabaýew öz döwrüniň publisiti, ýazyjysy. Döwrüne görä ýazan adam. Ýöne welin makalada sünnetiň gelip çykyşyny bulaşdyranlygyndan başga, şu meselede has öterägem geçipdir. Elbetde, makala ilatda nägilelik döredipdir. Emma türkmen intelligentlerinden M. Annagurdowdan başgasynyň hiç biri makala barada “dilini ýarmandyr”.

M. Annagurdow bu makala barada tankydy material ýazdy. Materialy “Sowet Türkmenistany” gazetiniň redaksiýasy gowy gorse-de, “abraýymyzy gaçyrar” diýip çap etmedi. Soňra M. Annagurdow makalany TK(b)P MK-nyň bölüm müdirine, sekretaryna iberdi. Olar hem “Saňa-da degişli” makalany peýdaly we gerekli hasaplap, M. Annagurdowyň tankydy materialyny çap etmekden ýüz dönderdiler.

M. Annagurdow soňra BK(b)P MK-nyň sekretary G. Malenkowyň adyna hat iberip, “Saňa-da degişli” makalada, hamana özüni dine, şerigata, köne döp-dessurlara garşy görkezen kişi bolup, awtoryň halka gönüden-göni töhmet atandygyny nygtady. Şunuň ýaly edepsizlik barada öz wagtynda TK(b)P MK –a hem habar berendigini, emme netije çykarylmandygyny ýazdy (1.4, 1g, 30 ýaz, 97 iş, 161-162 tk).

Elbetde, ozalky SSSR-iň hökmürowan kompartiýasy tankydy makala intipis etmedi. Oňa-da döp-dessury depeleýän makala gerekdi. Gaýtam, TKP MK-nyň VIII plenumynda (1963ý.) sünnete ýatymak adatynyň musulman ilatynyň arasynda has ýaşyragy we giň ýaýrany hasaplanylyp, dini döp-dessuryň zyýany hakda gürrüň edildi (11.4, 1963, 14 işun. Plenumyň materialy).

Metbugat sünnet meselesini dowam etdirip, “Yslam dininiň çagalara has güýçli täsir edýän dessurlarynyň biridigini (sünnete

çagalar 3 ýaşdan 9 ýaşa çenli ýatyrylýar – H.G.) ýene-de nygtady (11.4, 1969, 12 mart. N. Aşyrowyň çykyşy).

Sünnet hem din bilen baglanyşdyryldy. Ýogsa, sünnetiň yslamdan has ir ýüze çykandygy we onuň saglyga zyýanly daldigi bellidi. Sünnet intelligensiýa uly sütem bolup, wezipelerinden daşlaşdyrmakda özboluşly bir “ýarag” bolup hyzmat etdi. Köp ýyllar geçensoň, sünnet meselesinde “öteräk” geçilendigi boýun alyndy. Şol sebäpli partiýa hataryndan öwürilenleriň partiýalylygy dikeldildi. (22.4, 1991, 20 dekab. Ýa. Orazgyljowyň çykyşy).

Beýleki dāp-dessurlar bilen birlikde, türkmen zenanynyň adamsyna wepalylygy hem ata-baba gelýän adatlaryň biri. Emma sowet döwriňiň ýyllary içinde aýalyň ömrüniň ahyryna çenli durmuşa çykman oturmak adaty metbugatda kämahal tankyt astyna alyndy. “Dul aýal öz islän zadyny edip bilmeýär” (11.4, 1949, 9 sent. Ş.Batyrowyň çykyşy) diýip, metbugat olaryň durmuşa çykmaýandygyna nägilelik bildirdi.

Emma milli metbugat köplenç urşa giden adamsynyň sarpasyny saklap oturan aýallar hakynda ýazdy. Wepalylyk ojak saklan zenanlar üçin bakydyr. “Neneň onsoň bakylygy direldip oturan zenan ömrüniň mertligi hakynda ýazmajak, 49 ýyllap şol gidilen ýola garap, päklige, ynama öwürlip, henizem garaşyp oturan çuwal gyzlaryň, gelnejeleriň bardygyny şu günki gününň ýaşlarynyň bilmegi üçin ýazdym” (11.4, 1990, 27 may. G. Hommaýewanyň çykyşy) diýip, žurnalist gazet makalasynada nygtaýar.

Urşa giden ýanyoldaşlaryna garaşyp oturan türkmen zenanlarynyň her birem köne urp-adatyň ajaýyp nusgasyny görkezdi.

2. Dāp-dessurlara garşy ulanylan göreş çäreleri

Dine, köne dāp-dessurlara garşy göreşde, ilkinji nobatda, ylmy hem tebigy wagyz etmekligi öňe sürmeli. Ilat arasynda düşündiriş işini geçirip, leksiýa okalyşyny beýan etmeli. Milli metbugatyň önünde, ine şeýle wezipeler goýuldy.

Metbugatyň belleýşi ýaly, Ýeriň we adamlaryň gelip çykyşyny, tebigat hadysalary (ýer titremegi, Gün tutulmagy we ş.m.) düşündirýän materiallar gerek. “Alla tarapyndan” däl-de, tebigat kanunlary esasyndadygyny kolhozçylara düşündirmeli. Materialistik düşünjäni bermeli (11.4, 1947, 26 iýul. *Baş makala*).

Däp-dessurlaryň-da taryhy we social manysyna düşünmeýän kän. Däplerdäki we dessurlardaky milli zadyň nämedigini düşündirmeli. Täze däp könäni gysmaly. Ikisiniň arasynda göreş bolmaly. Her bir däp-dessura taryhy nukdaýnazardan garamaly. Şebäbi metbugatyň belleýşi ýaly, däp-dessur uly güýç. Olar ýa päsgel berýär, ýa-da itergi. Halkyň ösmegini bökdeýän, ony yza tesýän däpler we dessurlar milli häsiýete eýe bolup bilmez (11.4, 1947, 22 awg. *W. Çertkowanyň çykyşy*).

Köne adatlara garşy göreşe hemmeler gatnaşmaly. Hatda sud we prokuratura organlary-da diňe bir jezalandyryş organlary bolman, eýsem terbiýeçilik organlary bolmaly, zähmetkeşleriň önünde leksiýa okamaly (11.4, 1948, 22 sent. *Baş makala*), dini garaýşlaryň “Zähmetkeşleriň düşünjesini küteldýändigini, mertebesini peseldýändigini” (11.4, 1949, 1 iýul *Baş makala*) düşündirmeli.

Düşündiriş işi hemme taraplaýyn alnyp barlanda, köne urp-adatlaryň zyýanly däplerini ýok edip bolýarmyş. Hatda aýallar “Börügiň, ýaşmagyň zyýanyna düşüniپ, olary zyňyp taşladylar” (11.4, 1949, 27 may. *Baş makala*). Baý-bow, hakykatdanam şeýlemikä!

Partiýa welin adamlaryň aňyndaky köne galyndylara garşy gönükdirilen leksiýalaryň az guralýandygyna nägilelik bildirdi. Leksiýalar yzygiderli guralmaýar.

“Gyzylarbat, Garrygala, Gyzyletrek, Esenguly raýonlarynda şu ýylyň (1958-nji ýyl – H.G.) üç aýynda dine garşy temalardan leksiýalaryň ýekejesi-de okalmadyr” (1.4, 1g, 50ýaz, 11iş, 32tk.) diýip, partiýanyň plenumynda bellenildi. Partiýa dine garşy göreşi has-da güýçlendirmek maksady bilen: “Ylmy-ateistik propagandany we geçmişiň sowet adamlarynyň (türkmenleriň diýen manyda H.G.) aňynda hem-de durmuşynda galan zyýanly galyndylara garşy göreşi güýçlendirmeli” (6.4, 75s.) diýip, XV gurultaýynda nygtady.

Şeýle hem edildi. Metbugatyň ýazmagyna görä, ateistik wagyz edişiniň görnüşleri we usullary giňeldildi. Aňy dinden arassalamak üçin ylmy ateizm wagyzy güýçlendirildi. Wagyz etmeklik “söweşen ateizm” diýlip atlandyrylyp, onda “Birmeňzeşligiň, ýüzleý çemeleşmegiň” (11.4, 1973, 11 ýanw. Baş makala) bolmaly daldigi “bellenildi.

70-nji ýyllaryň başlaryndan Türkmenistanda ylmy ateizm wagyzy güýçlendirildi. Bu meselede metbugatyň üstüne ýüklenilen “ýük” ýeňil daldy. Metbugat “ýüki” göterip bilmedi. Partýanyň MK-nyň býurosunda “Türkmenistan kommunisti” žurnalynyň işi hakyndaky meselä garalyp, žurnalyň ateistik wagyzyň meselelerini örän gowşak hem üzlem-saplam beýan edýändigini belledi. Žurnalyň sahypalaryndaky makalalarda könäniň galyndylaryna garşy social meseleler gozgalmaýar. Býuro “Könäniň galyndylaryna garşy gönükdirilen ateistik wagyzyň meseleleriniň beýan edilişini düýbünden gowylandyrmagy” (1.4, 1g, 98 ýaz, 95iş, 18tk.) karar etdi.

Şondan soň, metbugatyň ýazyşyna syn etseň-ä, ateistik temadan okalan leksiýalaryň sany köpelen ýaly. “1974-nji ýylda “Bilim” jemgyýeti tarapyndan 7 müňden gowrak leksiýa okaldy”, “10 ýerde ateistik halk uniwersiteti üstünlikli işleýär (11.4, 1976, 12 mart. M. Gylyjowanyň çykyşy). Çärjew welaýatynda işiň guralyşy has-da “oňatlaşan” ýaly. 32 ateist lektor 361 temadan leksiýa okady. Dine degişli konferensiýalaryň agşamlarynyň 48-si geçirildi (11.4, 1982, 4 fewr. J. Hemraýewanyň çykyşy). Bir etrabyň mysalyndaky şeýle sanlara, maglumatlara salgylansaň-a, ilatyň arasynda dine ynanýanlar galandyr öýdeňok. Eýsem, dine hem köne döp-dessurlara garşy geçirilýän çäreleriň netijesi nähilikä?! Ýa-da “1917-nji ýyldan bäri geçen döwür dini galyndylary ýok etmek üçin ýeterlik möhlet däl” (11.4, 1981, 21 iýun N. Kulýýewiň çykyşy) diýip, metbugatyň boýun almagy bilen ylalaşajymalymy?!

Türkmenistan Kompartýasynyň Merkezi Komiteti köne döp-dessurlary dini dessurlar hasaplap, olara garşy berk göreşi ygylan etdi. TK(b)P MK-nyň XXIV plenumy (1947ý.) köne urp-adatlaryň garşysyna göreşi güýçlendirmäge üns berdi. Plenumda geçmişiň zyýanly adatlarynyň “milli adatlar” diýlip hasap edilmek bilen, olara oba kommunistleriniň, intelligensiýanyň ylalaşykly garaýandygy,

yzagalak pikirlere garşy göreşmeýändigini nygtaldy (1.4, 1g, 1\7 ýaz, 3 iş, 6,14 tk).

Köne döp-dessurlara garşy göreşde milli metbugatyň üstüne uly jogapkärçilik ýüklenilýär. “Sowet Türkmenistany” gazetini plenumdan soň köne urp-adatlara garşy göreşi güýçlendirdi. Partiýa hem komsomol agzalaryna berk talap bildirildi. Köňä garşy göreşmeýäni partiýa we komsomol hatarynda goýmaly däl. Ruhanalry halkyň önünde paş etmeli” (11.4, 1947, 26 iýul. *Baş makala*) diýip gazet ýazdy. Köňä garşy göreşde partiýa we komsomol agzalary ilki bilen öz maşgalarynda göreşde bolmaly. Sebäbi olar “Maşgalasynda köňäni ýok etmän, başgalara näme aýdyp biler (11.4, 1948, 6 fewr. *Baş makala*).

Metbugatyň ýazmagyna görä, köne milli düşüňjeler zyýanly milli däpleri we geçmişiň dessurlaryny saklamak synanyşyklary görnüşinde-de ýüze çykýar. Reaksiýa däpler- milli guwanjymyzy masgaralaýar. Türkmen halkynyň taryhy ösüşiniň aýratynlygy bilen baglanyşykly bolan kowum-garyndaş, daýy-ýegen ýaly reaksiýa dessurlara we däplere garşy durmaly (11.4, 1953, 13 iýun. *G. Kulyýewiň çykyşy*).

Emma metbugatyň köne döp-dessurlara garşy göreşi partiýany kanagatlandyrmady. TKP MK-nyň býurosynyň mejlislerinde “Sowet Türkmenistanynyň aýallary” žurnalynyň işi hakyndaky meselä seredilip (1955ý.) “Köňäniň galyndylaryna garşy göreşde žurnalyň öz ornuny eýelemeýändigini” (1.4, 1g, 39 ýaz, 16 iş, 25tk.), “Sowet edebiýaty” žurnalynyň işi hakyndaky mesele boýunça kabul eden kararynda (1956ý.) hem “Köňäniň galyndylaryna hem dine garşy göreş boýunça materiallary žurnalyň çap etmeýär diýen ýalydygy” (1.4, 1g, 43ýaz, 38iş, 20tk.) belgenildi. Žurnallaryň ikisi şondan soň hem dini galyndylara garşy göreşi känbir ýaýbaňlandyrmady.

TKP MK-nyň býurosynyň mejlisiniň kararyna salgylansaň, “Sowet Türkmenistany” gazetini hem köne döp-dessurlara garşy göreşi gowşadypdyr. “Köňäniň adamlaryň aňyndaky galyndylaryna, hususan-da aýallara baý-feodal garaýslara, dini galyndylara garşy gönükdirilen materiallar az. Üzlem-saplam berilýän materiallarda-da mesele ýüzleý beýan edilýär” (1.4, 1g, 72ýaz, 25 iş, 4tk.) diýlip, býuronyň mejlisinde (1965ý.) belgenildi.

Şondan soň “Sowet Türkmenistany” gazetini dini paş etmegini ýene güýçlendirdi. Gazet hatda adam atlaryndan hem diniň “ysyny” aldy. Gүjүk, Porsy, Kürre ýaly atlar bilen Allaguly, Hudaýguly, Işanguly, Hydyrguly ýaly dini atlaryň gysylmalydygyny (11.4, 1966, 6 may. N. Baýramsähedowyň çykyşy), adam adyny döwrä görä saýlamalydygyny, çagalaryna Gymmatgözel ýaly atlary dakjak hem bolsalar, “Gözel dakaly diýip maslahat” (11.4, 1974, 11 apr. B. Amanowyň çykyşy) bermelidigini ýazdy.

Adam jaýlamakda hem dini galyndylary ýok etmek maksady bilen, “Adam jaýlamagyň ähli işini kommunistler, komsomollar. ... öz üstüne almaly” (11.4, 1966, 16 iýun. N. Hudyýewiň çykyşy) diýip, metbugat ýazdy. Kommunistleriň “Kolhozyň maşynyny münüp, gonamçylyga barylmagynyň” (11.4, 1972, 9 apr. N. Aşyrowyň çykyşy) hem önüni almaly.

Kommunistleriň dine ynanjy “gysaja” salyndygyça, başga hili ýaramaz ýagdaýlar ýüze çykdy. “Ýaş kommunist” gazetiniň ýazmagyna görä, “Dilde dini inkär edip, hakykatda welin dini dessur esasynda ýaşamak isleýän az sanly adamlara-da duşmak bolýar” (13.4, 1982, 26 ýanw. A. Keşikowyň çykyşy). Hakykatdanam şeýle. Durgunlyk ýyllarynda dilde dini inkär eden adamlaryň, onada ýokary wezipeli adamlaryň baş wagtyna namaz okap gezendikleri Türkmenistan Garaşsyzlygyny alandan soň aýdyň boldy.

Emma 80-nji ýyllarda metbugatyň köne döp-dessurlara garşy göreşi hökmürowan partiýany barybir kanagatlandyrmady. TKP MK-nyň býurosy (1983ý.) “Sowet Türkmenistany” gazetiniň işi hakyndaky meselä garap, “Könäniň galyndylarynyň soňuna çykmak barada soňky ýyllarda gazetde ýekeje materialyň-da çap edilmändigini” (1.4, 1g, 137ýaz, 57iş, 6tk.) bellendi.

“Sowet Türkmenistany” gazetini dini galyndylara garşy göreşi, elbetde, ýene güýçlendirdi. Ýöne dini galyndylar milli döp-dessurlaryň beýleki görnüşlerinden gözlenildi. “Toýa saçaşsyz barmak” (11.4, 1986, 20 iýul. A. Kazyýewanyň çykyşy), sowet däplerine “nika” ýaly dini äheňleriň garylyp-gatylmagyna (11.4, 1986, 23 noýab. L. Berdiýewanyň çykyşy) göreşmek ündeldi.

Görşümüz ýaly, birinjiden, köne döp-dessurlara garşy göreşmek, ilkinji nobatda, kommunistleriň borjy hasaplanylady. Kommunistler öňe sürüldi.

Ikinjiden, kommunistlere görelde hökmünde partiýanyň welaýat komitetleriniň ýolbaşçylarynyň materiallary metbugatda çap edildi. Çap edilen materiallarda köne döp-dessurlara garşy göreşiň “tejribesi” beýan edilip, şol meseläni partiýanyň býuro mejlislerinde seretmegiň ähmiýeti hakynda gürrüň berilýär. “Sowet Türkmenistany” gazetini partiýanyň welaýat komitetleriniň ýolbaşçylarynyň materiallaryny diňe Daşowuzdan şol bir adamlaryň – S. Narmetowyň, H. Gürgenliýewiň çykyşlaryny (11.4, 1974, 11 may, 1976, 10 apr.) bermek bilen oňdy. Beýleki welaýatlaryň partiýa ýolbaşçylarynyň şu meseledäki çykyşlary “Sowet Türkmenistany” gazetinde-de, beýleki gazet-žurnallarda-da çap edilmedi diýen ýaly.

Üçünjiden, köne döp-dessurlara garşy göreşde partiýanyň hem komsomolyň etrap komitetleriniň-de üstüne ýüklenilen “ýük” ýeňil bolmady. Etrap komitetleriniň öz apparatlaryndan daşgary, “Raýkomyň ýanynda şatdan daşary lektorlar topary” (14.4, 1958, 3, 17s.) döredildi. Baý-feodal garaýşlara çydamsyz ýagdaý döretmek maksady bilen, dini galyndylary goldaýanlaryň “Gonjuna gor guýlar ýaly edip iş alyp barmak” (13.4, 1962, 17 ýanw. Makala) maksat edinildi.

Köne döp-dessurlara garşy göreş üçin “oba ýygmanyşyklary” diýilibem bir zat oýlanylýp tapyldy. Etrap komiteti tarapyndan geçirilýän şeýle çärelerden taýýarlanylýan materiallar köplenç “Zyýanly döp-dessurlara orun ýok” (11.4, 1975, 20 iýun) diýen rubrikada çap edildi.

Gazet-žurnal sahypalarynda partiýanyň etrap komitetleriniň sekretarlary, jogapkär işgärleri çykyş edip, yslam dini “paş edildi” (11.4, 1975, 10 iýul; 1977, 11 fewr.), köne döp-dessurlaryň üstüne ýene-de gum sowrulydy.

70-nji ýyllaryň ortalaryndan başlap, “Prawda” gazetiniň Türkmenistandan çap çap eden materiallarynyň sany köpeldi. Materiallaryň köpüsi galyň, din hakynda. Etrap komitetleriniň işgärleriniň gojalary “terbiýelemegiň” zerurdygy, dine ynanýanlaryň nadan adamlardygy hakynda pikirleri beýan edilen materiallar

Garaşsyzlyk döwründe hiç kimem parhsyz goýmasa gerek. Geliň, şol materiallaryň birini mysal alyp göreliň: Ýaş mugallym ýaşulylara: “Men siziň bilen din hakynda gürrüň etmekçi” diýýär. “Aýby ýok balam, ýeri bakaly, sen bize akyl öwret, gojalaryň nähili nadan adamlardygyny olara düşündir” diýip, gojalar ýylgyryp, kellelerini ýaýkadylar.

Soňra mugallym etrap komitetine baryp: “Meniň gojalara akyl öwretmäge gurbum çatanok” diýýär.

Etrap komitetinden hem mugallyma:

-Seniň ýokary bilimiň bar. Yslamyň düýp manysyna, gapma garşylyklaryna has belet bol. Dine nadan adamlar ynanýar (18.4, 1977, 6 ýanw. *A. Kuçerenkowanyň çykyşy*) diýlip, “wesýet” berildi.

70-nji ýyllaryň ortalarynada “Prawda” gazetini Türkmenistanda: “Erkekleriň köňä ynanýany köp” (18.4, 1975, 14 mart. *R. Esenowynyň çykyşy*) diýip ýazan bolsa, 80-nji ýyllaryň başlarynda “Sowet Türkmenistany” gazetini dine ynanýanlaryň köpüsiniň aýal-gyzlardygyny (11.4, 1980, 19 dekab. *O. Ataýewanyň çykyşy*) ýaňzytdy. Şonuň üçinem aýallar bilen şahsy gürrüňdeşligi alyp barmak üçin etrap komitetleriniň ýanynda “Aýallar lektoriýasy ateistik çäreleri alyp barmaly boldy” (11.4, 1983, 25 may. *E. Dollaýewanyň çykyşy*).

Dördünjiden, köne döp-dessurlara garşy göreşde ilkinji partiýa guramalary oň hatara sürüldi. Lektorlar topary, ateistik geňeşler döredildi. Dine garşy giň “front” ýaýbaňlandyryldy. Metbugatyň ýazmagyna görä, geçirilýän işler “oňat netije-de” berýärmiş. Galyň almak, gyz bukjasy (Saýat etrabynda – H.G.) aradan aýryldy (13.4, 1961, 8 awg. *G. Annasähedowynyň çykyşy*). Çärjew etrabyň “Leningrad” kolhozyndan ýazylan materialda bolsa: “Geçirilýän şu işler bilen dine ynanýanlaryň sany azalýar. Indi iki ýyldan (1982-nji ýyldan bäri – H.G.) bäri kolhozda oraza tutýan adam ýok” (11.4, 1984, 23 okt. *J. Permanowynyň çykyşy*) diýlip aýdylýar. Heý, ynanyp boljak faktmy?

Dine ynanýanlar bolýan ýagdaýynda nätmeli? Metbugatyň ýazmagyna görä, ilkinji partiýa guramalary olaryňam “çäresini” tapdy. Ateist- lektorlar dine ynanýanlary şeflige alyp, olar bilen şahsy gürrüňdeşligi guramaly (11.4, 1985, 23 okt. *A. Hojageldiýewiň çykyşy*).

80-nji ýyllaryň ortalarynda başlanan üýtgedip gurmak gaýtam dine hüjümi güýçlandirdi. “Üýtgedip gurmak ilkinji nobatda ýolbaşçy işgäriň we kommunistiň ateistik işe garaýsynyň hem-de gatnaşysynyň derejesi bilen kesgitlenýär. Ateistik işler boýunça olaryň hasabatlary diňlenilýär. Soňky 2,5 ýyldan (1985-nji ýyldan – H.G.) gowrak wagtyň içinde olaryň 400-den gowragynyň hasabaty (partiýanyň etrap komitetiniň 1-nji sekretarlarynyň, sekretarlarynyň, ispolkomlaryň başlyklarynyň – H.G.) ilkinji partiýa guramalarynda bolsa ateistik işe şahsy gatnaşyşy hakynda 1200-e golaý kommunistiň hasabaty diňlenildi” diýip, metbugat ýazdy. Elbetde, partiýanyň şol wagtdaky zabun syýasaty kommunistleri temmisiz galdyrmady. “Ateistik işde göýberen düýpli kemçiligi üçin partiýanyň Guşgy raýkomynyň birinji sekretary A. Hümmedow wezipesinden boşadyldy. Dine we onuň döp-dessurlaryna garaýyş barada partiýa ustawynyň talaplaryny ödemeýän kommunistleriň 117-sine partiýa temmisi berildi, olaryň 14-si partiýa, 11-si komsomol hataryndan çykaryldy” (11.4, 1987, 20 noýab, *Baş makala*). Türkmenistan kommunisti” žurnaly bolsa 80-nji ýyllaryň ahylarynda “Dini döp-dessurlary berjaý edýänligi we dini kultlar baradaky kanunçylygyň bozulmagyna ýol berenligi üçin 16 kommunist berk partiýa jogapkärçiligine çekildi” (16.4, 1986, 9, 54s.) diýip ýazdy.

Ine, 80-nji ýyllaryň ahylarynda yurt Garaşsyzlygynyň öň ýanlarynda partiýa zabunlygy şunuň ýaly “ýokary netijelerem” bermän durmady.

Hökmürowan partiýa dine, köne döp-dessurlara garşy göreşmekde “soweşeň” ateist metbugatçylaram taýýarlady. Partiýanyň merkezi apparatynda işleýänlerden, alymlardan taýýarlanylan “soweşeň” ateistleriň hataryna N.Aşyrow, T.Mämmedow, N. Baýramsähedow, N. Kulyýew, G. Rahmanow, N. Şükürow, A.Keşikow dagy goşuldy. Bu awtorlar milli metbugatyň sahypalarynda diniň hem köne döp-dessurlaryň “şatdaky oponentlerine” öwrüldiler.

Partiýanyň merkezi apparatynyň ýörite tabşyrygy bilen köne döp-dessurlary näletlemek, olara garşy göreş boýunça tanymal adamlaryň makalalary “Sowet Türkmenistany” gazetine dürli ýyllarda çap edildi. Eger-de, Berdi Kerbabaýewiň “Saňa-da degişli”

(1948ý, 31 awgust), “Täze geýimde köne ýama” (1960ý. 11 awgust) makalalarynda köňäni ýigrenmek ündelen bolsa, Gylyç Kulyýewiň “Zyýanly urp-adatlara garşy üzül-kesil göreş alyp barmaly” (1949ý., 8 iýun), “Geçmişň galyndylaryna garşy göreş – zähmetkeşleri kommunistik ruhda terbiýelemegiň möhüm şertidir” (1953ý., 13 iýun) makalalarynda (geň galaýmaly, iki awtoryň ikisiniňem makalasy ýyllaryň şol bir aýlarynda çap edilipdir – H.G.) dine, köne urp-adatlara garşy göreşmegiň ugurlary hakynda gürrüň berilýär. Žurnalist Döwlet Esenowyň “Oňlamazdan ozal oýlanylsa” (1975ý., 2 iýul) makalasynda hem köne döp-dessurlary ýigrenmek, täzäni ornaşdyrmak meselesi gozgalýar. Makalalaryň hemmesi-de isleg boýunça ýazylan, buýurma boýunça ýazdyrylansoň, okyjylaryň “teklipleri” emeli usulda näçe guralda-da, gopgun näçe turzulda-da, netijesi “ürküzen gurbakgasyna” degmedi. Makalalar derrewem ýatdan çykarylady.

Komsomol organlary dini döp-dessurlara garşy göreşde dürli usullary hem ulandy. Metbugatda oba ýerlerinde geçirilen ýörite reýdler hakynda habar berildi. “Gaýtarma bolup ýören – çuwal gyzlary ärlerine (toba! Medeniýetliräk söz tapylmadymyka. – H.G.) gaýtarmak üçin komsomollaryň ýörite reýd geçiren wagtlary boldy” (11.4, 1965, 7 iýul. Ş. Annagylyjowyň çykyşy). “Ýaş kommunist” gazetiniň habar berşi ýaly, Gazanjyk raýon içeri işler bölüminiň işgärleri, komsomol operatiw otrýadlarynyň agzalary dini dessurlaryň ýaşayndygy hakynda reýdler geçirdiler. Gaýyp molla, Baýramdäde ýaly adam atlary bilen baglanyşykly gonamçylyklaryň atlaryny üýtgetmek hakynda alada edilýär (13.4, 1986, 3 apr. G.Artykgylyjowyň çykyşy).

Partiýa hem köne döp-dessur meselesinde reýd geçirmekde çetde durmady. “Sowet Türkmenistany” gazetiniň ýazmagyna görä, TKP MK tarapyndan ýörite brigada Mary welaýatynda, etraplarda boldy. Galyň meselesi hakynda kolhozçylar bilen gürleşildi. Halkyň agzyndan “ot” çykdy. Ýöne “Onuň garşysyna şeýdip göreşmeli” diýip, özüniň göreldesi bilen öňe çykan bolmady (11.4, 1988, 23 sent. A.Nurgeldiýewiň çykyşy).

Köne döp-dessurlara garşy göreşe sud-prokuratura organlary-da çekildi. “Sowet Türkmenistany” gazetini 1948-1989-njy ýyllar

aralygynda sud-prokuratura işgärleriniň materiallaryny seýregem bolsa çap etdi. Metbugat köňä garşy göreşde sud-prokuratura organlarynyň esasy wezipesini turuwbaşdan şeýle kesgitledi: köňe urp-adatlara uýýan adamlaryň ýüzünden perdesini sypyrmaly, rehimsiz jezalandyrmaly. Olara “duşman” hökmünde, sülük hökmünde garamaly (11.4, 1948, 18 maý. *Baş makala*).

Köňe urp-adat ýaşmaga ukyply, ony şýotka bilen tozan arassalan ýaly arassalap bolmaz. Organ işgärlerini çekmeli” (11.4, 1957, 8 ýanw. *N.Durdyýewanyň çykyşy*) diýip, TKP MK hem wezipäni keserdip goýdy.

Sud-prokuratura organlarynyň ýokary wezipeli işgärleriniň metbugatda çap edilen materiallarynda jezalandyryş çäreleri hakynda gürrüň berildi. Türkmenistanyň Baş prokurorynyň orunbasary A.Begliýewa bir makalasynda molla nikasynyň döwlet tarapyndan ykrar edilmeyändigini (11.4 1972, 16 ýanw.) nygtasa, başga bir makalasynda galyň, gaýtarma saklamak meselesine has ýowuz garaljakdygyny, jenaýat kodeksine goşmaça girizendigini (11.4, 1975, 15 mart) ýazdy.

Türkmenistanyň Ýokary sudynyň başlygynyň orunbasary E.Gynjalowa köňe döp-dessurlaryň ýerine ýetirilişinden ýekeje faktyň hem gaýtawulsyz galmaly dældigini (11.4, 1975, 23 okt.) nygtady.

Türkmenistanyň Baş prokurorynyň birinji orunbasary N. Ýusubowyň ýazmagyna görä, T. Esenowanyň “Ýigrenji galyň” makalasy köňe urp-adatlary köki-damary bilen ýok etmek üçin söweşjeň programma boldy. Prokuratura, sud, içeri işler organlary jenaýatçylyga garşy göreşi dowam etdirýär. Sud prosesleri açyk geçirilýär. Türkmenistan SSR-niň jenaýat kodeksiniň 127-nji maddasy galyň tölenendigi üçin hem, galyň alnandygy üçin hem azatlykdan mahrum etmek görnüşinde jeza berilmegini göz önünde tutýar (11.4, 1984, 8 apr.).

Jenaýat kodeksiniň 127-nji maddasyna laýyklykda, galyň alnandygy üçin jenaýatçylyga çekilenler hakynda-da (11.4, 1989, 15 apr. *A.Hudaýberdiýewiň çykyşy*) metbugat habar berdi.

Metbugat köňe döp-dessurlara garşy göreşde hut ýaşulularyň özlerini peýdalandy. Eýsem, ýaşulular geňeşi nähili döredildi?

“Sowet Türkmenistany” gazetiniň redaksiýasy “Prawda” gazetiniň redaksiýasy bilen birlikde, 1960-njy ýylda Aşgabat etrabynyň “Mir” kolhozynda terbiýeçilik meselesine bagyşlap, ýaşulular bilen gürrün geçirmegi guraýar. Ýaşulular birleşip, kolhozda respublikada ilkinji bolup ýaşulular geňeşini döredýärler. “Sowet Türkmenistany” gazetine kolhozyň ýaşulularynyň respublikanyň ähli ýaşulularyna ýüzlenmesi çap edilýär. Ýüzlenmä jogap edilip, Murgap etrabynyň “Moskwa” daýhan birleşiginde ýaşulular geňeşiginiň ikinjisi döredilýär. Şeýlelikde, 1961-nji ýylda respublikada ýaşulular geňeşleriniň sany 80-e ýetýär (5.4, 148-149s.).

“Sowet Türkmenistany” gazeti ýaşulular geňeşleriniň döredilen hojalyklaryndan ýörite materiallary, kämahalam ýörite sahypalary taýýarlap, ýaşululary könäniň zyýanly galyndylaryna garşy “aýaga galdyrdyk”. Ýaşululara: “Biziň şatlykly ýaşayan döwrümüzde käbir yza galak adamlar tarapyndan aýallaryň urulmagyna ýa gyzlaryň gizlin satylmagyna, aýal-gyzlaryň kemsidilmegi ýaly könäniň zyýanly galyndylaryna ýol bermek bolmaz” (11.4, 1961, 24 fewr. Makala) diýdirildi.

“Sowet Türkmenistany” gazetiniň ýazmagyna görä, ýaşulular geňeşiniň agzalary “Könäniň zyýanly galyndylaryna garşy rehimsiz göreş alyp barjakdyklaryny” (11.4, 1961, 13 may. H. Täçgulyýewiň çykyşy) hem aýtdylar. Ýaşulular geňeşleriniň käbirlerinde: “Könäni ündeýän mollalar, işanlar biziň aramyzdan ýok bolsunlar” (11.4, 1961, 13 iýul. D. Allaberenowyň çykyşy) hem diýdirilip, ýaşulularyň hut “özlerine” geçmişiň zyýanly galyndylary näletlendirildi. Has dogrusy, ýaşulularyň adyndan diýmeli däl zady žurnalistler diýdiler.

Türkmenistanda ýaşulular geňeşleriniň döremegine “Prawda” gazeti goşant goşanson, bu täzeligi “Prawda” habar bermän oňup bilmedi. “Prawdanyň” ýazmagyna görä, ýaşulular geňeşleri diňe galyňa, aýallaryň kemsidilmegine garşy göreşmän, eýsem täze dessurlary hem ornaşdyrýar. Peýdaly milli däpleri hem ýatdan çykarmaýar (18.4, 1961, 7 iýun. R. Esenowyň çykyşy). Emma “Prawda” gazeti şeýle ýazsa-da, ýaşulular geňeşleriniň “işlri” esasan köne döp-dessurlara garşy gönükdirildi.

Ýaşulular öňe tutulanson, könä garşy göreşde azda-kände, peýdasy degen bolmagam mümkin. Ýöne welin gazet makalasynda:

“Şu ýerde aýallaryň ellä golaýy otýr. Hany serediň, bularyň arasynda ýekeje bürükli (bürükli ýekeje adam – H.G.) barmy? Elbetde, ýok. Sebäbi biz häzirki durmuş bilen gadam basýarys” (11.4, 1962, 5 *ýúl. B.Hudaýnazarowyň çykyşy*) diýip, ýaşulyny “gepledişimiz” ýaly däldigi-hä hak. Şu sözler, heý ýaşulynyň diýäýjek sözlerimi?!

Metbugat ýaşululary “gepletmäge” gaty ökdeledi. Hol, öňki türkmen häsiýetinden nam-nyşan galmady. “Ýaşulular soweti döredilipdir. Eşidişime görä, şolar adamlara terbiýe bermekde köp işler edýärmiş. Bizem şolar ýaly gurama döretsek” (11.4, 1963, 21 *mart. N.Nudyýewiň çykyşy*) diýip, indi dörediljek guramanyň nähili zatdygyna-da göz ýetirmedik ýaşulynyň “sabyr käsesini” doldurtdyk ahryryn.

Ýaşulular geňesini, dogrudanam köpeltdik. 1965-nji ýylyn baslarynda 236-synyň bardygyny metbugat habar berdi (11.4, 1965, 17 *ýanw. T.Mämmedowyň çykyşy*). San-a az däl. Elbetde, uly güýç hem bolardy. Arman, kagyz ýüzünde “döredildi-dä!”. Bolmasa, “Ýaşulular soweti işini oňat gurasa, şol ýerde garrylar agyz beklemeýärlar” (11.4, 1973, 23 *sent. T.Baýarowyň çykyşy*) diýlip ýazyylanlar bilen ylalaşyp hem bolardy.

“Sowet Türkmenistanynyň aýallary” žurnaly ýaşulular geňesi “merhum jaýlananda pul paýlamak, mata ýyrtyp bermek ýaly zyýanly dini galyndylary ýok etmek barada raýonyň (Saýat raýonynyň Kalinin adyndaky kolhozy – H.G.) ähli halkyna ýüzlenme bilen çykyş etdi” (14.4, 1978, 9, 7s.) diýip ýazdy. Netijesi nähili? Ilat zorluk görende-de, ata-baba gelýän döp-dessury aňsat taşlaýanok. Emma ilatdan soralybam durulmady. “Merhum jaýlananda haýrat paýlanmaýar, mata ýapylmaýar. Halk şeýle zatlardan ýüz öwürdi” (11.4, 1985, 23 *okt. A.Hojageldiýewiň çykyşy*) diýip metbugat ýazyberdi.

Hakykatda welin ýaşulular geňesiniň ady bardy. “Oba arasynda bürükli, ýaşmakly hem kändi” (11.4, 1961, 8 *sent. A.Saryjaýewiň çykyşy*). Gazetiň ýazmagyna görä, gyzlar hem satylýardy (11.4, 1967, 23 *mart. Baş makala*). Köne döp-dessurlar dowam edýärmí? Rast müjewür gonamçylyga bardymy, diýmek, şol hojalykda ýaşulularyň işleýşiniň ugry ýok (11.4, 1980, 12 *ýúl. G.Hydyrowyň çykyşy*) diýilýärdi. Ugry-da ýokdy. Oňa-da

seredilmeýärdi. Gep metbugat sahypalarynda köpräk gopgun gerekdi. “Iş edilýär diýip”, partiýa ýolbaşçylaryň gözüne “çöp atmak” zerurdy. Metbugat şol wezipäni-de ýerine ýetirdi.

Hökmürowan partiýa köne döp-dessurlara garşy göreşde aýallaryň özlerini peýdalanmaga-da çalyşdy. Galyň alynmagyna, gaýtarma saklanylmagyna, kemsidilmegine aýallaryň hut özleri garşy goýuldy. Emma netije bermedi.

Partiýanyň XIII gurultaýynda (1956ý.) “Partiýa guramalary aýallar arasynda köpçülik-syýasy işi gowşak geçirýärler, könäniň galyndylarynyň ýüze çykmalaryna garşy, aýallara baý-feodal gözi bilen garamak faktlaryna garşy aýgytly göreş alyp barmaýarlar” (8.4, 50s.) diýlip bellendi. Diýmek, “göreşiň” gowşamagyna aýallar geňeşleri hem günäkär. Milli metbugatda bolsa aýallar geňeşleriniň işine, ýaşulular geňeşleriniňkä garanda az üns berildi. Ýöne haçan-da, aýal-gyzlar bilen baglanyşkly ýaramaz ýagdaýlar ýüze çykanda, aýallar geňeşleri ýada düşýär-de, olar günäkärlenilýär.

Rast “Okuwa göýberilmän satylýan gyzlar” (18.4, 1966, 27 *iyul R.Esenowyň çykyşy*) barmy, aýallar geňeşleri günäkär?! Milli metbugatdanam öňe geçip, ilki bilen “Prawda” gazetini aýallar geňeşini “kesekledi”.

“Sowet Türkmenistany” gazetini şondan soň aýallar geňeşi hakynda baş makala berip, “Aýal-gyzlara baý-feodal garaýşlarynyň her hili ýüze çykmalarynyň faktlaryna duş gelinýändigini” (11.4, 1968, 9 *iyun Baş makala*) ýazdy.

Hakykatda aýallar geňeşleriniň sany ýaşulular geňeşleriniňkidenem kän. “Aýallar sowetleriniň 800-si bar, 8 müň aktiwisti birleşdirýär” (11.4, 1971, 21 *iyul. B. Saparmuhammedowanyň çykyşy*) diýip, metbugat habar berdi.

Aýallardan şunça aktiwistiň bar ýerinde dini döp-dessurlaram berjaý edilmejek, aýallara baý-feodal gözi bilenem garalmajak ýaly. Emma şu meselede-de, edil ýaşulular geňeşlerindäki ýaly garaýs boldy. “Aýallar sowetleri diňe göz üçin döredilýär” (22.4, 1989, 27 *ýanw. Ş. Hojamberdiýewiň çykyşy*) diýip, “Edebiýat we sungat” gazetini boýun aldy. Özi hem 90-njy ýyllaryň ahyrlarynda, ýurt Garaşsyzlygynyň öň ýanynda ynamly adamyň- Türkmenistanyň Baş

prokurorynyň birinji orunbasarynyň sözlerine salgylanyp, gazet şeýle netijä geldi.

Köne döp-dessurlara garşy göreşde dinden el çekendigi hakynda mollalaryň hut özleriniň çykyşlaryny metbugatda çap etmäge-de esasy göreş serişdeleriniň biri hökmünde garaldy. Dini wagyz edip ýören adamlaryň “içini dökmegi”, elbetde okyjylara azda-kände täsir etmänem durup bilmejekdi.

Mollalar çykyşlarynda ilki bilen öz “pyssy-pyjurlyklaryny ýazdylar”. “Uçma diýilýän zadyň hem, dowzah diýilýän zadyň hem ýokdugyna meniň gözüm ýetik. Ony ynanjaň we dindar adamlar üçin, biz, mollalar tapdyk. Ýogsam boljagam däl. Bolmasa, bizem il ýaly işlemeli boljak ahryr” (11.4, 1959, 19 iýul. Ýa. Ýusubowyň çykyşy) diýdirildi.

Metbugat türkmen dindarlarynyň könä garşy garaýşyny “berkitmek” maksady bilen beýleki respublikalaryň mollalarynyň çykyşlaryny-da çap etdi. “Dine ynanýan musulmanlaryň hemmesine: öz gözleriňizden garaňky daňyny zyňyp taşlaň, işanlaryň we mollalaryň toslamalaryna ynanmaň” (11.4, 1961, 17 fewr. A. Asildinowyň çykyşy) diýip, Gyrgyz kazyýatynyň ozalky jogapkär sekretary ymam-Hatio Abzaldyn Asildinowyň “Izwestiýa” gazetinde çap edilen çykyşy berildi.

Mollalaryň çykyşlarynda özleriniň sowatsyzlygy, okaýan dogalaryna düşünmeýändigini nygtaldy. “Gurhanyň sürelerini, kafiýa-gramatika okuw kitabyny, şamsiýa – logika okuw kitabyny, musulman dogmasy boýunça akand okuw kitabyny ýat tutdum” (16.4, 1959, 12, 49-50s.) diýdirilip, “boýun” aldyryldy. Mollalaryň çykyşlaryny berip, olaryň töwereginde pikir döretmek netbugatyň esasy wezipelerine öwrüldi. Sebäbi: “...Geçmişin zyýanly galyndylaryny ýöredýän anyk adamlaryň garşysyna jemgyýetçilik pikirini guramak, gerek bolan ýerinde olara pugta temmi bermek zerurdyr” (7.4, 32 s.) diýip, TKP-niň XVII gurultaýy (1961ý.) metbugatyň önünde täze wezipeleri goýdy.

“Sowet Türkmenistany” gazetini mollalaryň çykyşlaryny guramagy güýçlendirdi. Olaryň “sowatsyzlygyny” beýan etmekde has-da öteräk geçdi. “Kulhuallany ýatdan okamakdan başga zat bilemok. Namaz okap bilemok. Müjewürlükden el çekdim” (11.4,

1961, 19 iýul *D.Arşinowyň çykyşy*) diýip, öwliýäde şyh bolan “ýazdy”. Dini wagyz eden adam, heý, şu sözleri aýdarmy?! Dini ynanjy bolan adamyň ýüreginden çykjak sözler däl.

Çykyşlarynda ýalan- ýaşryk ýazylansonň, ilatyň arasynda şeýle mollalara ynam hem gaçyp başlady. Müjewürlükden el çekendigi hakyndaky çykyşyndan soň, müjewüre azar berýärler (11.4, 1962, 9 ýanw. *G. Baýramowyň çykyşy*) diýip, “Sowet Türkmenistany” gazetini habar berdi.

Metbugatda mollalaryň käbirine dini wagyz- nesihat etmekden el çekýändigini “ýazdyrylyp”, olaryň şeýle netijä gelmegine, hamala “graždanlyk borjum mejbur etdi” (11.6, 1962, 8 awg. *J. Mätjanowyň çykyşy*) diýdirildi.

Dindarlaryň dinden el çekmegine: “Indi biziň ýalan gürrüňlerimize ynanyljak zamana dældigine gözümüz ýetýär. Il-ä däl, hut öz çagalarymyz-da: “Ata, seniň şu käriň ind-ä geregi ýok, ony taşlamaga bireýýäm wagt ýetdi diýýär” (13.4, 1964, 25 ýanw. *A. Geldiýewiň çykyşy*). Ýa bolmasa “1948-nji ýylyň güýzünde B. Kerbabaýew “Sowet” kolhozynyň (Sakarçäge) ekerançylyk meýdanynda ateistik temadan leksiýa okady welin, käbiriniň dinden el çekmegine sebäp bolaýdy (13.4, 1966, 9 iýun. *W. Weldurdyýewiň çykyşy*). diýdirildi. Özi hem dini ynanjyny birbada ýoga çykarýan ýeňiljek “sebäpler”.

Metbugat şeýle ýasama çykyşlary bilen dine garşy göreş alyp bardy. Ýöne şol “çykyşlar” netije-de bermedi.

Türkmen metbugatynyň sahypalarynda dini döp-dessurlara garşy göreş birmeňzeş gitmedi. “Sowet Türkmenistany” gazetini baş makalasynda: “Biziň gazetlerimiziň hem könäniň galyndylaryna garşy göreşe çynlakaý ýapyşmagy gerek. Diniň reaksiýa häsiýetini paş edýän, köne adatlaryň zyýanyny düşündirýän makalalary gazetlerde çap edip durmaly” (11.4, 1948, 18 may. *Baş makala*) diýip ýazýar-da, baş makalanyň ýanynda arpa oragynda işläp ýören bürüklü aýallaryň suratnam ýerleşdirýär.

“Sowet Türkmenistany” gazetini dini döp-dessurlara yzygiderli, berk göreşmek maksady bilen redaksiýada “tegelek stoluň” başynda ateist alymlar bilen söhbetdeşlik gurady. Döp-dessurlara garşy göreş boýunça hemişelik rubrikanyň döredilmegi, materiallary yzygiderli

berip durmagy, “maşgala we durmuş” rubrikada “Bukja” bölümünü açmagy ateistler teklipt etdiler (11.4, 1988, 9 iýun. J. Hommatdurdyýewiň çykyşy). Teklip teklipliginde galdy “Bukja” bölümü-de açylmady. Kyrk ýylyň (1948- 1988ý.ý.) dowamynda-da dine garşy materiallar yzygiderli däl-de, üzlem-saplam berildi.

Milli metbugat ýokary partiýa guramasy köňä garşy materiallary bermegi talap ediberse, birbada “janlanýar-da”, soňra ýene-de gowşaýar. Partiýa metbugaty-da, hususan-da “Türkmenistan kommunisti” žurnaly, “Sowet Türkmenistany” gazetini mahal-mahal ýaşlar, (esasan-da “Ýaş kommunist” gazetini) gazetlerinde köňä garşy göreşiň beýan edilişine “Metbugata syn” rubrikada syn berdi. (16.4, 1966, 9, 12 s.).

“Sowet Turkmenistany” gazetini özündäki kemçilikleri duýman, beýleki gazetlerden kemçilikleri gözledi. Hususan-da, “Mugallymlar gazetini” hem “Ýaş kommunist” gazetleriniň dini dessurlary ýöredýänler hakynda gowşak ýazyandyklaryny belledi (11.4, 1956, 20 okt. Baş makala).

Gazetiň özi dine garşy wejere makalalary ýazdy. Emma “Könäniň zyýanly galyndylaryna garşy göreşi güýçlendirmek bilen birlikde, käbir gazet-žurnallar kämahallar “Gaş bejerjek bolup, göz çykarýarlar”, öz sahypalarynda biziň metbugatymyz üçin ýat bolan, manysyz, boş, hatda wejere materiallary-da çap edýärler” (11.4, 1961, 5 may. D. Esenowyň çykyşy) diýip ýazýar. Hakykatda welin gazetiniň özüniň “Saňa-da degişli...”, “Täze geýimde köne ýama” ýaly wejere materiallary çap edendigini ýatdan çykarýar.

Ozakly SSKP MK-da “Türkmenistan KP MK-nyň metbugata, radio we telewideniýä ýolbaşçylyk edişi hakyndaky”(1964ý.) meselä garalyp, “Gazet - žurnallaryň wezipeleriniň biri – adamlaryň aňynda geçmişiň zyýanly galyndylaryny ýeňip geçmäge... ýardam bermekden “ybarat” (23.4, 1964) diýlip bellenildi. Ýokardan şeýle görkezme alansoň, türkmen metbugaty TKP MK-nyň aparatynyň jogapkär işgärleriniň “metbugata synyny” köpeltti. Gazetleriň aglabasynda döp-dessurlaryň paş edilişiniň ganymatdygy bellenilip, “Edebiýat we sungat” gazetinde welin 1974-nji ýyla çenli dini galyndylara garşy göreş temasyndan materiallaryň juda seýrekdigini (16.4, 1975, 3, 48-51s.) ýazyldy.

“Sowet Türkmenistany” gazeti “Sowet Türkmenistanynyň aýallary” žurnaly hakynda “metbugata syn” rubrikasynda “Könäniň zyýanly galyndysyna göreş barada ýaryş yglan edilenok” (11.4, 1974, 15 ýanw. Syn) diýip ýazdy. Dine garşy göreş koneçe usulda, bir taraplaýyn alnyp barylýar. Diniň zyýany doly açylmaýar (11.4, 1974, 13 fewr. Syn).

“Sowet Türkmenistany” gazeti welaýat gazetlerine-de syn berdi. “Oktýabryň ýalkyny” (Aşgabat welaýaty) gazetinde ateistik wagyzda hüjüm edililigiň ýokdugyny ýazdy. Gazet žanrlary dürli däl. “Keramatly ýerlerden” guralýan reportažlar, dinden arasyny üzenler bilen interwýular az. Redaksiýanyň işgärleri “Keramatly ýerler” barada göwünjeň ýazmaýar. Dine garşy göreşiň netijesi bilen okyjy tanşyp bilenok (11.4, 1985, 4 awg. Syn). Hakykatda welaýat gazetindäki şu kemçilikler “Sowet Türkmenistany” gazetiniň özünde-de bardy.

3. Toslanylyp tapylan täze döp-dessurlar

Milli metbugatyň ýazmagyna görä, medeniýetiň ösüp, oba durmuşyna hemme taraplaýyn ornaşan mahalynda, häzirki zaman medeniýetiniň derejesine dogry gelýän belli dessurlary we döplerini ornaşdyrmaly. Sebäbi her bir taryhy eýýäm özüde täze döplerini bolmagyna mätäç. Ony halkyň özi döredýär.

Eýsem, ozaldan gelýän milli döpler nähili bolmaly? Metbugat bu meselede: “Milli däbi dowam etdirmek gerekmi?” diýen sowaly goýýar-da, yzyndanam milli däbiň ebedelik bolmaýandygyny ýazýar. Metbugatyň tekrarlamasyna görä, täze eýýäm gelende köne döpler täze dessurlara ornuny berýär. Mydama şeýle bolupdy we indi hem şeýle bolar. Şonuň üçinem her bir döp-dessura taryhy nukdaý nazardan garamaly (11.4, 1947, 22 awg. W.Çertkowyn çykyşy). Sebäbi halkyň milli durmuşyna diňe haýsy zat durmuşa ukyply bolsa, oňat bolsa, şol zat doly derejede degişlidir.

Ösüp ýokary derejä ýeten ruhy talaplary kanagatlandyrmakda täze, sosialistik döp-dessurlary ornaşdyrmagyň ähmiýeti barmyş (11.4, 1972, 4 ýanw. N.Şukurowyn çykyşy). Patriarhal-feodal we dini

däp-dessurlaryň bolsa halkyň “Milli дәplerine hiç hili dahylly ýeri ýokdur” (11.4, 1983, 8 ýanw. *N.Baýramsähedowyň çykyşy*) diýip, “Sowet Türkmenistany” gazetini ýazdy. Çünki köne дәp-dessurlar ilkidurmuş jemgyýetinde dörän gadymy social hadysadyr. Onsoňam täze döredilen täze дәpler özünde uly ateistik güýç saklaýar. Köne дәp-dessurlara garşy durýar (11.4, 1987, 9 ýanw. *N. Kulyýewiň çykyşy*). Metbugatyň ýazmagyna görä, täze дәp-dessurlar şonuň üçinem gerekmiş.

Dogry, täze дәpler haýal döreýär, köneler hem haýal gidýär.. Sol sebäpli-de, täzeleriň birnäcesi köňäniň formasyna hem mazmunyna girip, täze eýýäme hyzmat hem edýär. Mysal üçin, Täze ýyl ýolkasy, aslynda köne дәp. Emma täze eýýämdä täze maksada hyzmat edýär. Zähmet hem uruş Gahrymanlarynyň köne дәpler boýunça garşylanşy hem şoňa mysal bolup biler (11.4, 1947, 22 awg. *W.Çertkowiň çykyşy*).

Diýmek, “Köne zatlaryň hemmesini birujundan pislemeli dældigini ýatda saklamak gerek. Türkmen halky ata-babalaryndan şöhratly дәpleri miras edindi. Munuň özi Watany söýmeklik, gaýratlylyk, batyrylyk, ak ýürekliklik we şuna meňzeş дәplerdir” (11.4, 1949, 6 fewr. *Ş. Batyrowyň çykyşy*).

Metbugatyň ýazmagyna görä, “Her bir milli medeniýetden, biz diňe demokratik, sosialistik elementleri almalydyrys”, ýa bolmasa, “Biziň kommunizm ýoly bilen öňe gitmegimize ýardam edýän дәplere we adatlara, diňe şolara milli дәp diýip aýtmak bolar”(11.4, 1949, 8 iýun. *G. Kulyýewiň çykyşy*). Sebäbi köne reaksion дәpler milli guwanjymyzy masgaralaýarmyş (11.4, 1953, 13 iýun. *G.Kulyýewiň çykyşy*).

Ozalky SSSR döwründe, isle ol uly ýa-da kiçi millet bolsun, tapawudy ýok, medeniýete täze mazmun-sosialistik mazmun girizmäge çalyşdyk . Şeýlelikde, köp milletli sowet medeniýetini döretjek bolduk. Sosialistik medeniýet: “Uly hem-de kiçi milletleriň iň gowy halk дәpleri bilen organiki taýdan utgaşýar” (18.4, 1958, 14 okt. *Baş makala*) diýip, hatda “Prawda” gazetini-de ýazdy.

Türkmen medeniýetine milli respublikalaryň sungatynyň hem edebiýatynyň ongünlükleriniň dowamynda halk дәp-dessurlarynyň täsir edendigini, halklaryň medeni gymmatlyklary alyşmagyna

mümkinçilik bolandygyny hiç birimiziň hem inkär etmäge hakymyz ýokdur. Milletara gatnaşyklary netijesinde toýlara köpçülikleýin barmak, ýaş çatynjalary gutlamak, jaý toýlary ýaly milli dessurlar täze forma hem mazmun bilen baýlaşdyryldy (11.4, 1973, 27 apr. G. Nyýazgulyýewiň çykyşy).

Türkmeniň ozaldan gelýän dessurlarynyň biri bolan “ak-gök geýdirmäniň” – ýaş çatynjylara isleg-arzuwlaryň hem uly terbiýeçilik ähmiýetiniň bardygy belenilip, oňa täze, döwrebap mazmun bermelidigi nygtaldy (11.4, 1975, 9 awg. B. Geldiýewiň çykyşy). Çünki “ak-gök geýdirmede” gelni aýamaklyk, ony oňat geýindirmek ündelýär (11.4, 1974, 13 mart. R. Garryýewanyň çykyşy).

Türkmeniň köne toýlarynda guralýan oňat, özboluşly döpleriniň, dessurlaryň (halk oýunlary – göreş tutmak, at çapmak, bagşy diňlemek) häzirkî zaman toýlarynda ýitip gitmezligini gazanyp, olary baýlaşdyryp, ösdürip durmaklyk hem metbugat sahypalarynda nygtaldy.

Türkmen toýlarynda ýaş çatynjalaryň üstünden pişme däl-de, nogul sepmek, nika şahadatnamasyny hem gül desselerini gowşurmak, mukaddes ýadygärliklere gül desselerini goýup, surata düşmek hem däbe öwürüldi (11.4, 1979, 8 apr. G. Şamyýewiň çykyşy). Bu täze döpler milli döpleri baýlaşdyrdy, döwrebap görnüşe getirdi.

Ata-baba döp bolup gelýän gurban baýramyny-da şol döwürde milli baýramçylyga öwürmäge synanyşyk edildi. Alym N. Kulyýew “Turkmenskaýa iskra” gazetinde (türkmen dilindäki neşirler çap etmekden saklanan bolmagy mümkin – H.G.) çykyş edip, Gurban baýramynyň dinden ozal dörandigini nygtamak bilen, ony dini däl-de, milli baýram hökmünde bellemegi tekliplendi (24.4, 1959, 25 iýul). Şondan birnäçe ýyl geçensoň, akademik P. Azymow hem “Izwestiýa” gazetinde çykyş edip, gurban baýramyny milli baýram hökmünde bellemegiň tarapyňy çaldy (25.4, 1962, 25 awg.). Elbetde, çykyş eden bu awtorlaryň ikisi milli metbugat tarapyndan “It alan sanaja” dönderildi.

Ýöne welin geň ýeri gurban baýramyny milli baýramçylyga öwürmek barada ilkinji çykyş eden N. Kulyýewiň özi soňra P. Azymowyň teklibine garşy durup, gurban baýramynyň “Dini reaksiýa baýramçylyk bolandygyny, ony dikeltmegiň

zyýanlydygyny” (16.4, 1963, 3, 28 s.) subut etmäge synanyşdy. Bir awtoryň sähel wagtyň içinde dürli hili öwsüp durmagy, dogrudanam, geň zat.

Metbugatda 40-njy ýyllaryň ahylaryndan köp milletli sowet döwletiniň ähli halklary üçin bir umumy дәpler, baýramlar öne sürüldi (11.4, 1947, 22 awg. W. Çertkowyň çykyşy). Sebäbi bir umumy oňat дәpler halklary jebisleşdirýärmiş, hemmeler üçin bir umumy graždan adatlarynyň durmuşa ornaşmagy diniň täsirini gowşadýarmyş (11.4, 1966, 15 apr. Baş makala).

Umuman, sowet medeniýeti internasionalizm bilen utgaşdyrylyp, iň gowy дәpleri miras edinip alyp, olary ösdürmeli (11.4, 1966, 3 awg. N. Kulýewiň çykyşy). Wezepe, ine şeýle goýlupdy. Metbugatyň ýazmagyna görä, durmuşa laýyk täze дәpleri bolsa Oktýabr döredipdi (11.4, 1967, 27 awg. N. Baýramsähedowyň çykyşy).

Dinsiz дәpleri döretmek, olary adamlaryň durmuşyna ornaşdyrmak inisiatiwasy ýokardan, ýagny partiýa, komsomol guramalary, sowet organlary tarapyndan hem görkezilip gelnipdi (11.4, 1967, 27 awg.). Şol дәplere kommunistik durmuşyň gurluşygynyň wezipeleriniň nukdaýnazaryndan baha bermelidi. “Hakyky kommunistik, umumy halk internasional häsiýete eýe bolan täze дәpler gerek” (11.4, 1968, 25 ýul. A. Çiperisiň çykyşy) diýip, metbugat belledi. “Sowet Türkmenistanynyň aýallary” žunalynyň ýazmagyna görä, adamlary “Täze, dini gatançsyz”, hakyky internasional дәp-dessurlar arkaly terbiýelemelidi” (11.4, 1977, 8, 9 s.).

TKP MK-nyň plenumynda (1958ý.) adamlaryň aňyndaky köne milli дәp-dessurlara göreşi güýçlendirmek bilen birlikde, täze oňat дәp-dessurlary ösdürmäge-de çynlakaý üns bermelidigi nygtaldy (1.4, 1g, 50 ýaz, 10 iş, 36 tk.). Partiýanyň talabyndan soň, täze дәpler ýaz kömelegi ýaly günsaýyn köpelipdi.

Täze dörän raýat baýramlary jemgyýetçilik-syýasy wakalar, zähmet, maşgala durmuşy bilen baglanyşykly дәp-dessurlar hökmünde ýkrar edildi.

1. Jemgyçilik-syýasy wakalar bilen baglanyşykly döpler. Olar esasan 8-nji mart, Leniniň doglan güni, 1-nji maý, 9-njy maý, 7-nji noýabr, konstitusiýa güni ýaly baýramçylyklardyr.

Ozalky SSSR döwründe täze, dinsiz döpler barada ýörite Bütinsoýuz maslahatda (1964ý.), şol ýyl Orta Aziýa ideologiýa işgärleriniň Duşenbede geçirilen maslahatynda hem jemgyýetçilik-syýasy wakalar täze döpler hökmünde öňe sürüldi. Ýeňiş, 1-nji maý baýramçylyklarynyň durmuşyň öňe çykaran döp-dessurydygyny (11.4, 1966, 13 sent. I. Berdimyradowyň çykyşy) metbugat belledi.

Täze baýramçylyklaryň Russiýa Federasiýasynyň ençeme şäherlerinde we obalarynda geçirilýän “Aýdym baýramçylygy”, “Rus gyşy”, “Bahar” baýramçylyklarynyň täsiri bilen baýlaşmalydygy-da (16.4, 1975, 5, 86 s.) metbugatda nygtaldy. Kosmonawtika güni hem oňat halk döpleriniň hataryna girizildi (16.4, 1977, 7, 57-58 s.) Çünki döpleriň internasional terbiýedäki ähmiýeti, ilkinji nobatda, olaryň ideýa mazmunynyň internasional häsiýetli bolmagy bilen baglanyşyklydyr. Internasionallyk, umumylyk jemgyýetçilik gurluşynyň önümidir (13.4, 1972, 9 dekab. Ýa. Nurlyýewiň çykyşy).

2. Zähet bilen baglanyşykly döpler. Olara esasan Gurluşykçylar, Mehanizatorlar, Çopanlar, Geologlar güni we beýleki baýramçylyklar girýär. Entek milli metbugat sahypalarynda zähet bilen baglanyşykly baýramçylyklar hakynda beýan edip ýetişmänkä, “Prawda” gazetini Türkmenistanda önümçilikä hormat goýmak üçin döbe öwürülen baýramy, dessury, şeýle hem şäheriň we obanyň durmuşynyň häzirkiki uklady netijesinde döran täze baýramçylyklaryň (Mehanizatorlar hem Çopanlar güni) ulanylýandygyny (18.4, 1966, 15 sent. Ýa. Hudaýberdiýewiň çykyşy) habar berdi. Soňra zähet bilen baglanyşykly täze baýramçylyklaryň sany köpeldildi. Ýaşlary kolhoza dabaraly kabul etmek, hasyl toýuny bellemek-de döbe öwürüldi (16.4, 1967, 3, 56 s.).

Partiýa zähet bilen baglanyşykly baýramçylyklara oňat milli döpler hökmünde garap, olary zor bilen ösdürmegi güýçlendirdi. Şeýlelikde, işçi hataryna ýaş işçiniň goşulmagy, üç nesliň duşuşyk agşamy täze baýramlar, dessurlar hökmünde kabul edildi (11.4, 1973, 20 dekab. B. Saparmuhammedowanyň çykyşy). Durmuşy bezeýän oňat döpler hökmünde zähet şöhraty, ýaryşda üstün

çykyjylary hormatlamak hem üns merkezinden düşmedi (11.4, 1977, 10 mart. *Baş makala*). Obalarda “ Şu jaýda hormatly kolhozçy Ýazdursun Gulowa ýaşayar”, beýleki bir jaýyň ýüzüne “Şu öýde hormatly kolhozçy Çary Laçynow ýaşapdy” (Aşgabat etraby) (13.4, 1980, 9 fewr. *G. Annasähedowyň çykyşy*) diýen sözleriň ýazylmagyny täze döpler hökmünde öňe sürüldi.

4. Maşgala durmuşy bilen baglanyşykly döpdessurlar.

Olar esasan ogul toýy, galpak toýy, diş toýy, ýaş toýy, çagany okuwa, Goşuna gulluk etmäge ugratmak, nika toýy we beýlekilerdir.

Täze döpler dünýä täze inen çagany hasaba almak, çaganyň mekdebe ilkinji gezek baran, pasport gowşurylan, kämillik ýaşyna ýeten, zähmete başlan günüdür, sowet goşunçylygyna dabaraly ugratmakdyr (11.4, 1964, 7 awg. *G. Akmyradowyň çykyşy*). Metbugatyň ýazmagyna görä, “Çaga doglan badyna kolhoz prawleniýesiniň we partiýa guramasynyň adyndan ata-enä gutlag haty iberilýär. Olar Bagt öýünde geçiriljek dabara çagyrylýar. Şol ýerde bolsa çaga at dakylýar. Dogluş hakyndaky şahadatnama gowşurylýar (11.4, 1978, 25 iýun. *O. Hoçjyýewanyň çykyşy*). Çaga at dakmak çaga dogrulýan öýde-de guraldy. Iň gowy atlar ýazylan ýörite žurnal döredildi (11.4, 1982, 22 awg. *P. Joraýewanyň çykyşy*). “Ýaş kommunist” gazetiniň gowy çaga atlarynyň konkursyny yglan etmegide teklipli etdi (13.4, 1969, 4 mart. *A. Myratdurdyýewiň çykyşy*). Şeýlelikde, ata-ene çagasyna göwünsöýen adyny dakmakdan mahrum edilmedimi?

Metbugat partiýa milli aýratynlyklara, oňat milli döplere aýawlylyk bilen garaýar hem hormatalaýar diýibem ýazdy (11.4, 1973, 19 ýanw. *N. Kulyýewiň çykyşy*) Maşgala aňşamynyň, komsomol toýunyň ösdürilmeginiň tarapyňy çaldy.

Dinsiz täze toý hökmünde, sowet hakykatynyň dabarasy hökmünde komsomol toýlary öňe sürüldi. Hamala, komsomol toýunda “Koňe zyýanly döpdessurlaryň hiç biremi berjaý edilmeyär” (11.4, 1965, 7 yul. *Ş. Annagylyjowyň çykyşy*) diýip, metbugat belledi.

Hatda “Din – adatyň köküne ilkinji palta uran komsomol toýy” (11.4, 1966, 22 *iýun*, D. Esenowýň *çykyşy*) diýibem gazet ýazdy.

“Sowet Türkmenistany” gazetiniň ýazmagyna görä, “Ýaş kommunist” gazetini komsomol toýlarynyň ýaýramagyna, döp hökmünde ösdürilmegine sebäp bolupdyr (11.4, 1967, 27 *awg.* N. Baýramsähedowýň *çykyşy*). Dogry, komsomol toýlarynyň ilkinji beýany “Ýaş kommunist” gazetinde başlanan hem bolsa, täze toýa ideologiýa nukdaýnazaryndan baha bermek partiýa neşirleriniň paýyna düşdi.

Komsomol toýuna ýygananlar toý başynda jyns toparlaryna bölünýärler. “Hatda toýa bile gelen är-aýalam aýry oturýar. Bu bolsa könenen miras galan iň gadymy ýaramaz däpdür” (14.4, 1969, 11, 17s.) diýip, “Sowet Türkmenistanynyň aýallary” žurnaly ýazdy. “Sowet Türkmenistany” gazetini komsomol toýlarynyň nähili formada hem mazmunda bolmalydygy barada mesele gozgap, “Millileşdirilen düzgüni gerek” (11.4, 1974, 4 *iýul*. S.Reýimowýň *çykyşy*) diýen netijä geldi.

Emma komsomol toýunda millilik duýulmady. Tersine, ady “komsomol toýy” bolsa-da, köne urp-adatlar, nika däbini dowam etdirildi.. Hatda metbugat “Galyň alyp, komsomol toýuny edýänlerem bar” (11.4, 1975, 17 *sent.* Z. Amangeldiýewanyň *çykyşy*) diýip boýun aldy.

Metbugat toýuň halat, gyz bukjasy, atgolak bilen baglanyşyklydygyny ýazyp, “Şu zatlaryň bar ýerinde geçirilýän toýlara “komsomol toýy” diýmek bolmaz. Komsomol toýuna komsomol baştutanlyk etmeli” (11.4, 1975, 27 *sent.* G.Mämiýewanyň *çykyşy*) diýip mesele gozgady.

“Ýaş kommunist” gazetini hem toýuň mazmuny hakyndaky meselä goşulyp, “Agsam stoluň başyna ýygnanyp, iýip-içeniň bilen ol komsomol toýy bolup duranok” (13.4, 1977, 21 *apr.* S.Kakyşowanyň *çykyşy*) diýip, ýazmak bilen, galyň almak tötänliginden goramalydygyny duýdurýar. Komsomol toýunyň formasyna-da (meselem, ýaşlar toý hakynda ýaşulular bilen geňeşse-de, toý harajaty kesgitlenilse-de, toý şenbe we dynç alyş günleri geçirilse-de we ş.m.) “täzelikleriň” girizilendigine garamazdan,

galyňyň başga öwüşgine girendigini (11.4, 1986, 30 *ýúl*, *H.Orusowyň çykyşy*) metbugat ýazdy.

Toýlary täze öwüşginde geçirmekde, döwrebap dessurlary ornaşdyrmakda Russiýanyň, Ukrainanyň, Kawkazyň, Pribaltika respublikalarynyň baý iş tejribelerini ýerli şertlere laýyklykda ulanmak şol respublikalarda toýlarda ýerine ýetirer ýaly ýörite aýdymlaryň, çeper okaýşlaryň konkursynyň geçirilýändigini (11.4, 1979, 27 *ýanw.* Ç. *Ýazlyýewiň çykyşy*) gazet ýazyp, şol respublikalardan göreldä almaga çagyrdy.

Merhumy jaýlamakda-da täze döp-dessuryň gerekdigi nygtalyp, ýas mitinginde merhumyň adyna aýdylýan sözleriň onçakly täsir ediji dälidigi, ýazyjylar, şahyrlar, alymlar birleşip, merhumy jaýlamagyň täze ritualyny döretseler gowy boljakdygyny metbugat belledi. Merhumyň jaýlanan günü, beýleki belli günler mal soýulmagynyň zerurlygynyň ýokdugy, iş wagtyndan soň (görüärsiňizmi, özem iş wagtyndan soň –H.G.) göwünlik berilmeginiň ýeterlikdigi (11.4, 1986, 24 *sent.* T. *Ataýewiň çykyşy*) nygtaldy.

Partiýa tarapyndan ilatyň boýnuna dakylan täze progressiw döpleriniň öz-özünden ýol almajakdygy hakdy. Nätmeli? Ilkinji nobatda partiýa metbugatyna daýandy. TKP MK-nyň býurosy (1973-ý.) “Sowet Türkmenistany” gazetiniň çykyşlarynyň täsirliligi hakyndaky meselä seredip, täze sosialistik döpleriniň hem ritualaryň ornaşdyrylmagyny berk we yzygiderli bolmagyny gazanmalydygyny karar etdi (1.4, 1g, 98-ýaz, 74-iş, 8tk). Mundan başga-da, metbugatyň ýazmagyna görä, kolhozlaryň ilkinji partiýa guramalarynyň ählisiniň ýanynda täze döp-dessurlary ornaşdyrmak boýunça ýörite komissiýa döredildi (11.4, 1975, 10 *ýúl*, A. *Agayewanyň çykyşy*).

Komissiýalar esasan täze toý - dessurlaryny geçirmäge üns berdi. Olaryň sanam çalt köpedildi. “Täze toýlary geçirmek baradaky komissiýalar respublikada mundan 3 ýyl ozal (1974-nji ýyl –H.G.) döredildi. Häzir olaryň 142-si hereket edýär” (18.4, 1977, 20 *maý*. N.Baýramsähedowyň çykyşy) diýip, milli metbugatdan öňürdip, “Prawda” gazetini ýazdy. Gazetiniň ýazmagyna görä, komissiýalaryň esasy borjy grafik boýunça ýygnaňyşy geçirip, galyň aradan aýyrmak hem toýy täzeçe geçirmekdi. Komissiýa bir ýylda Mary

welaýatynda 200 ýygmanyşyk geçirip, olara 63 müň adam gatnaşdy. Eýsem, munuň özi “çişirilən şara” meňzemeýärmí?

Täze döp-dessurlary ornaşdyrmak boýunça komissiýalar etraplarda, welaýatlarda, soňra täze raýat döp-dessurlaryny öwrenmek we ornaşdyrmak boýunça respublikan geňeşi hem döredildi (11.4, 1978, 19 awg. D. Esenowyň çykyşy). Komissiýalaryň, geňeşiň esasy borjy nika toýlaryny täzeçe geçirmäge ýardam bermekden ybarat. Maksat toýlary täzeçe geçirmek, toýuň köne “kanunyny” bozmakdy. Eger köne adat durmuş gurýanlaryň bagtyna badak atjak bolsa, onda ýaşlaram ene-atalarynyň raýyny ýýkmajak bolup durmaly däl (14.4, 1975, 6, 10s.). Ene-atasyna garşy duraýmaly.

“Orta Aziýada oňat döpler bar: doganlyk respublikalaryň mehanizatorlary, pagtaçylary özara döredijilikli hyzmatdaşlyk edýärler” diýip ýazmak bilen, “Sowet Türkmenistanynyň aýallary” žurnaly teklipl hem girizdi: “Näme üçin Orta Aziýa respublikalarynyň ideologiýa işgärleri şu däbi öz işlerinde ýarag edinip ulanmaýarlar? Iň bärkisi, aýallar sowetleriniň, ýaşulular sowetleriniň, täze döp-dessurlary ýaýratmak baradaky komissiýanyň iş tejribelerini alyşmaktan başlasaň-da boljak ahyry” (14.4, 1975, 6, 18s.).

Milli metbugat könäniň gowy döplerine daýanmagy başarmasak, täzäni ornaşdyryp bolmajakdygy baradaky pikiri öňe sürüp, maşynly gelinalyja könäniň oňaly elementini goşup boljakdygyny mysal hem getirdi. Emma şeýle teklipler ýol almadý. Gaýtam, täze döpler hökmünde zamana laýyk gelýän formalara, internasional ruha ýugrulan “halk döplerine”, has dogrusy internasional nikalara üns berildi (11.4, 1981, 7 ýanw. B. Çaryýewanyň çykyşy).

Partiýa täze döp-dessurlary durmuşa ornaşdyrmak baradaky geňeşiň işini- ilatyň zyýanly döp-dessurlara ynanyşyny öwrenmekdäki, täzelere uýmakdaky işini ilki başda unamanam durmady (11.4, 1975, 3, 49s.). Emma soňra bu ugurda alnyp barylýan işler partiýany kanagatlandyrmady. TKP MK-nyň VI plenumy (1982ý.) oňat halk dessurlaryny reaksiýa döp-dessurlardan, adatlardan tapawutlandyryp, täze sowet döp-dessurlaryny, şatlykly baýramçylyklaryň täze görnüşlerini döretmegi we olary durmuşa

ornaşdyrmagy respublikanyň ähli kommunistlerine tabşyrdy (11.4, 1982, 17 *ijul. Baş makala*).

Emma netije bermedi. Gaýtam, aýry-aýry ýerlerde formallyga, aldawçylyga ýüz urlandygyny, dini dāp-dessurlaryň, baýramçylyklaryň gizlenilip, şol wagtda täze dāp-dessurlaryň hasabatynyň çişirilip görkezilendigini (11.4, 1987, 20 *noýab. Baş makala*) metbugat ahyry boýun aldy.

80-nji ýyllaryň ortalaryndan metbugat eýýäm başgaça gopup başlady. Hamala, dāp-dessurlar kanunam dāl, direktiwa-da, ýokardan berilýän görkezme-de. Oňa uýup-uýmazlyk ahlak şertligi aňyp, duýup bilşine, umuman seniň ahlak kāmelligiňe baglymyş (14.4, 1984, 4, 18s.). Çyndyr öýdýäňizmi? Metbugat sözünü dowam etdirip şeýle ýazdy: “Biz öz halkymyzyň könedan gelýän dāp-dessurlaryndan gaça duramzok. Biz olaryň hakyky manysyny açyp, duýup, adam mertebesini beýgeldýänlerini, adam gatnaşyklaryna asylylyk hem gōzellik goşanlaryny saýlap almaga we öz ýaşayş orbitamyza girizmāge borçly. Çünki şeýle dāp-dessurlar atababalarymyzyň ýaşayş tejribesiniň, akylynyň hem duýgusynyň sūnnālāp galdyryp giden baýlyklarynyň biri”. Metbugat indi düýbünden başga hörpdan gopdy. Kōne dāp-dessurlaryň üstüne guralan “haçly ýōrişi” ýatdan çykarana meñzeýār.

Metbugat sahypalarynda dine garaýş hem üýtgāp başlady. Halkymyzyň gömüler derejesine ýetirilen ruhy çeşmelerini arçamaly, galyňly meselāni çōzmeli... 70 ýyl bāri Gurhanyň aýal-gyzlary kemsidýāndigi, adamlary terkidünýālige ündeýāndigi hakyndaky pelsepeleri eşidip geldik. Emma halk weli Gurhany, diňe ony hem dāl, arap elipbiýinde ýazylan āhli kitaplary entegem keramatly hasaplaýār” (13.4, 1989, 2 *fewr. G. Orazlyjewanyň çykyşy*) diýlip nygtalmak bilen, Gurhanyň türkmen diline terjime edilmegi ündeýār.

Emma 70 ýylyň dowamynda dāp-dessurlaryň üstüne edilen “hūjūm” entegem gowşarly dāldi. Türkmen halkynyň hāsiýetinde ömürboýy saklanyp gelnen görüm-görūldeler, milleti bezeýān edepler, dāp-dessurlar ýok bolup barýardy. Wezipede işleýān adamlaryň 90%-ne “salawmaleýkim” ýa-da “waleýkimessalam” diýdirip bolanokdy. Sebābi şol sözūň bir ýerinde Allanyň ady bar bolaýmasyn diýip gorkýardylar.

Durmuş toýumy- hökman ol “komsomol toýy” bolaýmaly. Ömürboýy keseden tabşyrykdyr görkezmeleriň ýumuşoglany bolup gezen komsomol sada halkyň boýnuna “komsomol toýy” diýen bir musallaty dakypdy. Sowet adamsyny kemala getirjek bolan kommunistik taglymaty baýdak edinen şol wagtky emeldar, özem ýurdumyzdan has uzaklarda oturan ketdeleriň tapan nysagydy (26.4, 1994, 2, 3s.).

Çaga at dakjak bolsaňam ýörite komissiýadan soramaly. Urpadat, döp-dessur diýilýän düşünelere zyýanly dini düşünje hökmünde garaldy.

Emma eýýäm 80-nji ýyllaryň ahylarynda-durgunlyk ýyllarynda “Öte geçmeler, gömelteýlikler boldy. Ýöne indi gadagan etmek, haýbat atmak, berk çäre görmek ýoly bilen gitmeli däldigi äşgär” (11.4, 1989, 22 *iyul. H.Durdyýewiň çykyşy*) diýip, metbugat ýazdy. Milli döp-dessurlara täzeçe garaldy. Gurbanlyga yslam aralaşanam bolsa, halk oňa özüniň ahlak ynamlarynyň, dünýewi duýgularynyň ajaýyp alamatlaryny siňdiripdir.

Şonuň üçinem gadymdan gelýän däbini resmi taýdan gadagan edeniň bilen halk ony terk edäýenok. Sebäbi köne döp-dessurlar adamlaryň belli bir ruhy-ahlak kúýegini bitirýändir.

Dogry, halkyň köne döp-dessurlaryna derek täze kommunistik döp-dessurlar hödürlenildi. Emma halk ony unamady. Sebäbi täze döppler durmuşa ornaşyp moral derejesine ýetip bilmedi. Gaýtam, umumyadamzat medeniýetiniň gazananlaryndan daşlaşdyrды (22.4, 1991, 20 *dekab. Ýa. Orazgylýjowyň çykyşy*). Şol sanda milli medeniýet hem taryhy-sosial fonemen hökmünde asyrlaryň dowamynda toplanylan gymmatlyklardan düzülýär (11.4, 1994, 26 *apr. A.Garlyýewanyň çykyşy*). Metbugatyň ýazmagyna görä, täze döredilen döp-dessurlar bilen köne döp-dessurlaryň dialektiki aragatnaşygy gerek. Şol gatnaşyklar eriş-argaç bolmaly. Emma täze döp-dessurlar zoraýakdan giriziljek bolnanda, köne bilen täzäniň sazlaşygynyň awtomatiki bolmaýandygyny welin metbugat ýatdan çykardy.

Dini, dindarlary äsgärmän, olara gödek daralan mahallary az bolmady. Aradan çykan adamyň başynda edilýän dini dessurlary, hatda gonamçylyklary hem ateistik kontrolluk astynda saklajak

bolup, partiýa guramalary azara galdylar. Beýle ýagdaý partiýa abraý getirmedi. Sebäbi halkyň inçe mukaddes duýgulary, ahlak ynsaby bilen bagly ynam-yrmlaryna beýemçilik etjek bolmak partiýa uslypmy-uslyp dälmi, oňa bakmady. Netijede medreseleriň, metjitleriň ýumrulmagy, 70 ýyllap dine garşy alnyp barylan döwlet syýasaty ortodaksal yslamyň döpleriniň ýok bolmagyna getirdi.

Dine uýanlary a: am hasap edip, dinsizleri bilimli, akylyly ýaly edip gorkezjek bolmagyňam indi möwriti ötdi. Eýýäm 90-njy ýyllaryň başlarynda partiýa ýolbaşçylary ateistik işiň hakyky durmuş meselesinden üznedigine göz ýetirip, dine uýýanlara gyýa göz bilen garaman, dine uýanlar bilen uýmaýanlaryň bilelikdäki oňat hereketini goldamagyň tarapyny çaldy (11.4, 1990, 16 fewr. Ç. *Rüstemowanyň çykyşy*). Milli döpleriniň dini urp-adatlar bilen utgaşyp gitmeginiň social-ykdysady we taryhy sebäplerini öwrenmegiň, ozal obýektiw we subýektiw sebäplere görä, geçirilmegi gadagan edilen ýa unudylan döp-dessurlary ýene durmuşa ornaşdyrmagyň mümkindigini ýazdy.

Dini döp-dessurlara garşy göreşiň hiç hili obýektiw sebäbiniň ýokdugyny, diňe subýektiw sebäbe görädigini, az wagt soňra: “Ateistik işi, dini döp-dessurlaryň zyýanyny düşündürmäge gönükdirilen işi gödek administrirlemek arkaly alyp bardyk. Dine uýýanlaryň dini duýgusyny basgyladyk” (16.4, 1990, 4, 40s.) diýip, hut zyrrajym ateistleriň biri – N.Baýramsähedow boýun aldy. Sünnet, Gurbanlyk, Oraza baýramlary üçin adamlar ruhy taýdan maýyp edildi. Işinden aýryldy, abraýdan düşürildi. Başarjaňsyzlyk, gödeklik, güýje baýrynmak bilen geçirilen ateistik işler gaýtam adamlaryň hudaýa, dine bolan ynamyny berkitdi.

Dindarlaryň arasynda namaz okaýanam, oraza tutýanam azalmady. Gaýtam köpeldi. Din misli bir pružin ýaly zor salyndygyça çekilip, yurt Garaşsyzlygyny alansoň welin ýazylyp gitdi.

Garaşsyz ýurtda türkmeniň milli döp-dessurlarynyň dikeldilmegine ýol açyldy. Häzire çenli bala-çagalarymyz ne bir milli döp-dessurlaryny bildiler, ne-de medeniýetini. Biz medeniýet meselesinde şeýle bir köre-körlüğe baryp ýetdik welin, hatda öz milli eşiklerimize, öz döp-dessurlarymyza, öz dinimize hem dilimize pitjiň atmak bilen meşgullanyp başladyk. Bu zatlaryň ählisi bolsa, kem-

kemden biziň üstümüzden bir ägirt howply – millet hökmünde dünýäniň ýüzünden ýitip, ýok bolmak howpuny saldy. Milli Garaşsyzlygymyz bizi, ine, şu howpdan azat etdi.

Hiç kimiňkä meňzemeýän häsiýeti, hiç kimiňkä meňzemeýän döp-dessury, medeniýeti bolan türkmen halky Garaşsyzlykdan soň öz milli baýramyny arkaýyn, ine-gana belläp başlady.

Hatyra gününü, Nowruz, Oraza, Gurban baýramlaryny bellemek, sünnet etmek, merhumy jaýlamak, toý-ýaslary geçirmek ýaly döp-dessurlary dikeltmek boýunça kabul edilen kararlar türkmen halkynyň tüýs göwnünden turdy.

Şeýlelikde, milli döp-dessurlaryň dikeldilmegi bilen türkmen halkynyň dünýäniň ösen ýurtlarynyň medeniýetine bolan ymtylyşy artyp ugrady.

V BAP. METBUGAT WE EDEBIÝAT HEM SUNGAT MESELELERI: ONUŇ ÖSÜŞINIŇ BIRTARAPLAÝYNLYGY

1. Milli edebiýat meseleleri

Metbugat öz döwrüniň önümi, öz döwrüniň beýançysy. Metbugat toplumlaryna ser salsaň, onuň hakykatdan-da şeýledigine göz ýetirmek kyn däl.

1946-njy ýylyň başlarynda gymmatly medeni hem edebi mirasy öwrenmäge üns çekildi. “Orta Aziýa çölleriniň göçüp-gonup ýören taýpalarynyň-da (şol sanda türkmen taýpalarynyň-da. Elhepus, beýle bolayşyny – H.G.) şu güýçli ösüşe goşulyp, şeýle çalt we üstünlikli ýörär diýen pikir kelläňe-de gelmeýärdi” (8.5, 1946, 16 *iýul. I.Brozadiniň çykyşy*) diýip, metbugat ýazmak bilen, geçmişiň edebi mirasyny öwrenmegi ündedi. Şunuň bilen birlikde, türkmeniň köp asyrlý taryhynyň, edebi mirasynyň heniz doly beýan edilmändigini-de belledi.

Dogrudan-da, 1946-njy ýylyň başlarynda metbigat edebi mirasy öwrenmäge ündeýän ýek-tük materiaallary çap etdi. “Sowet Türkmenistany” gazetiniň 1946-njy ýylyň 1-nji ýanwar sanyny gözden geçirip otyrkam, “Sungat ýene güllär” diýen çykyşa gözüm düşdi. Halk artisti Aman Gulmämmadowyň bu çykyşynda Bazar Amanowyň “Soltan Sanjar” pýesasy hakynda gürrüň gidýär. Aman Gulmämmadow 1946-njy ýylda “Soltan Sanjary” sahnada goýmakçydygyny, Soltan Sanjaryň obrazyny-da hut özüniň döretmekçidigini ýazypdyr (8.5, 1995, 19 *iýun. H.Goçmyra-dowyň çykyşy*).

“Sowet Türkmenistany” gazetiniň 1946-njy ýylyň 25-nji awgustyndaky sanýnda O. Abdalowyň “Soltan Sanjar” diýen makalasy çap edilýär. Makalada dramaturg Bazar Amanowyň “Soltan Sanjar” pýesasy hakynda gürrüň edilýär. Awtoryň boýun almagyna görä, dramaturg gowy tema saýlap alypdyr. Seljuk meselesi entek üsti açylmadyk syr. Dogry, seljuklar barada ýewropa hem rus taryhçylaryň eserleri bar. Emma, birinjiden-ä, olaryň eserleri

bir ýere toplanlymadyk, pytraňňy halda bolupdyr. Ikinjidenem, seljuklar hakyndaky eserleriň hemmesi rus ýa arap-pars dillerinde çykyppdyr.

Türkmen halkyna welin Soltan Sanjar hakynda milli dilde ýazylan eser gerekdi. Sebäbi seljuklar döwründe Gündogaryň in gowy baýlaýklary Merwe ýygnaýp, bu şäheriň ady we şöhraty taryhda ýokary göterilýär. Ajaýyp ymaratlar galdyrylýar, unudylmaz eserler döredilýär.

Emma şol döwürde medeni hem edebi mirasa barybir birtaraplaýyn çemeleşildi. Metbugat materiallarynyň käbirinde edebi mirasa ýns berilmelidigi nygtalsa-da, hakykatda ýagdaý başgaçady. Sebäbi baryp-ha, TK(b)P MK-nyň II plenumynda (1928ý.) rewolüsiýadan ozalky ýazyjylaryň hem şahyrlaryň ideologiýamyza ýat bolan çeper eserlerini (meselem, Magtymguly) köpçülikleýin tiraž bilen täzeden çap etmeli dälidigi, bardy-geldi çap ediläýende-de, eserleriniň saýlanylyp, olara hem hökmany suratda degişli düşündirişleri bermek bilen çap etmelidigi duýdurylypdy (*1.5, 1g, 1\1ýaz, 74 iş, 32tk.*).

Partiýanyň duýduryşyndan yza çekilmek mümkin däl. Uruşdan soňky ýyllarda-da edebi mirasa, şol sanda klassyk şahyrlara garaýyş şol öňkiligine galdy. “Dürli awtorlaryň hemmesine-de, bir don geýdirilýär – hemmesine-de birmeňzeş baha berilýär, hiç bir eser hakyky derňelmeýär. Ahli köne edebiýat biragyzdan klassyky edebiýat hasap edilýär” (8.5, 1946, 17 mart. *Plenumyň materialy*)diýlip, Türkmenistan Ýazyjylar birleşiginiň plenumynda (1946ý.) belenildi.

Ine-de, “Sowet Türkmenistany” gazetiniň 1946-njy ýylyň awgustynda çykan sanlary. BK(b)P MK-nyň “Zvezda” hem “Leningrad” žurnallary hakyndaky, drama teatrlarynyň repertuary we ony gowulandyrmagyň çäreleri hakyndaky (1946ý.) kararlary, şol kararlary bilen baglanyşyklylykda TK(b)P MK býurosynyň drama teatrlarynyň repertuary we ony gowulandyrmagyň çäreleri hakyndaky (1946ý.) karary esasynda çap edilen materiallar.

Ideýasyz, ideologiýa taýdan zyýanly eserlere garşy berk göreşmäge, “Zvezda” we “Leningrad” žurnallarynyň kararda görkezilen ýalňyşlyklaryny hem kemçiliklerini gürrüňsiz ýok etmäge

çağyryan ownukly-irili materiallar metbugat sahypalaryny “bezäp” başlady. Şol mahallar Moskwadan tüýkürilen tüýkülik ýere gaçyrylman, ondan örän alysdaky Türkmenistana-da şo durşuna getirilýärdi.

Ozalky SSSR-iň metbugatynda, edebiýatynda göýberilen säwlikler Türkmenistanyňam säwlikleri hasaplanylýardy. Onsoň Moskwada karar çykansoň, Aşgabatda, heý-de arkaýyn oturyp bolarmy!

”Sowet Türkmenistany” gazetiniň 1946-njy ýylyň 29-njy sentýabryndaky sanynda çap edilen hasabat materialyndan mälim bolşy ýaly, Aşgabatda sungat işgärleriniň ýygnagy bolýar. Şonda-da drama teatrlarynyň repertuary hakyndaky karar ara alnyp maslahatlaşylýar. Gürrüni näme, taryhy spektakllaryň üstünden düşülýär. Partiýanyň karary goldalmak bilen ideýasyz, çeperçiligi pes spektakllar hökmünde “Horezm”, “Hüýrlukga-Hemra”, “Soltan Sanjar”, “Arslan”, “Geçemen” spektakllary mysal getirilýär hem-de bu spektakllaryň tomaşaçylaryň düşüncesini zäherleýändigini barada aýdylýar.

BK(b)P MK-nyň “Drama teatrlarynyň repertuary we ony gowylandyrmagyň çäreleri hakyndaky”(1946ý.) kararynda teatrlaryň taryhy temalardan pýesalary goýmaga çakdan aşa ýykgyň edýändigini, şunlukda şol pýesalaryň birnäçesinde patyşalaryň, hanlaryň, begleriň, köşk emaldarlarynyň öwülip arşa çykarylýandygy ýazgarylady. Kararda şeýle pýesalaryň arasynda dramaturg Hoja Şukurowyň “Horezm” pýesasy-da görkezilýär (2.5, 569s.). Kararda metbugat organlarynyň üstüne-de möhüm borçlar ýüklenildi. Hususan-da, merkezi, respublikan metbugatynyň redaksiýalaryna teatrlaryň goýýan spektakllary barada synlary yzygiderli çap etmek teklipe edildi (2.5, 572s.).

Metbugat, esasan-da, “Turkmenskaýa iskra” gazeti partiýanyň teklibine höwes bilen ýapysdy. Gazetiň 1946-njy ýylyň sentýabryndaky sanynda Türkmen döwlet drama teatrynyň repertuarynda “Zöhre-Tahyr”, “Görogly” ýaly spektakllara orun berlendigi-de tankytlanýlar.

TK(b)P MK edebi neşir bolan “Sowet edebiýaty” žurnalyny hem gözden salmady. Žurnalyň işini ara alyp maslahatlaşyp, neşirini

ideýa-çeperçilik taýdan pes derejede alnyp barylýandygyny belledi (1.5, 1g, 1\6ýaz, 59iș, 9tk.). Ideýasyz, syýasatdan daş, pes çeperçilikli eserleriň (meselem, Soltannyázowyň “Sumbar akýar”, Nurgeldiýewiň “Kel bagşy” we ş.m.) çap edilýändigini tankytlanýldy. Žurnalyň redaksiýasynyň Nury Annagylyjyň, Ataköpek Mergeniniň degişme goşgularyny çap etmek bilen, türkmen aýal-gyzlarynyň kemsidilmegine, baý-feodal garaýşlara ýol berendigi-de ýazgarylýdy. “Sowet Türkmenistany” gazetiniň, “Bolşewik” žurnalynyň türkmen edebiýatynyň terbiýeçilik ähmiýetine kembaha garaýandygyny, ýazyjylaryň döredijiligini ýeterlik beýan etmeýändigini TK(b)P MK-nyň býurosý belledi. Partiýa şunuň bilen birlikde, türkmen ýazyjylarynyň eserleri barada tankydy materiallary birsyhly çap edip durmaga “Sowet Türkmenistany” gazetiniň, “Bolşewik” žurnalynyň redaksiýalaryny borçly etdi.

Býuronyň mejlisinde ady tutulan neşirler “borçlaryna” derrew düşündiler. “Sowet Türkmenistany” gazetini: “Pýesa her kimiň täleýi, öz maňlaýyna ýazylany bardyr, adam öz kysmatyny üýtgedip bilmez diýen reaksion ideýany ündeýär” diýip, B. Soltannyázowyň “Geçemen” (8.5, 1946, 13 okt. G. Gurbansähedowyň çykyşy) pýesasynyň üstünden düşdi. Nämemiş: “Ýazgyt, täleý dialektiki we taryhy materializme ters ideýa bolup, jemgyýet durmuşynda ösüş ugrundaky göreşi bütinleý inkär edýär”. Şeýlelikde, metbugat: “Şu zeyilli eser biziň ýaş tomaşaçylarymyzy kommunizm ruhunda terbiýelemekde, heý peýda berip bilermi? Ýok, zyýandan başga zat berip bilmez” diýen netijä geldi.

“Sowet Türkmenistany” gazetiniň “Halkyň uly ynamyny ödemeli” (1946ý. 20 oktýabr) diýen makalasynda iki asyr mundan ozalky waka barada gürrüň berýän “Keýmir kör” ýaly köne spektakllaryň çaňynda bulaşylyp ýörlendigi tankytlanýlýar. BK(b)P MK-nyň kararyna düşen H. Şukurowyň “Horezm” pýesasy, ýeri onsoň, çetde galar öýdýärsiňizmi? Elbetde, ýok. Pýesada “Spendiýar han we onuň döwri ideallaşdyrylýar” (8.5, 1946, 1 noýab. R. Alyýewiň çykyşy) diýlip, “Horezm” pýesasy püçege çykarylýar.

TK(b)P MK edebi mirasa garşy yglan edilen “haçly ýörişi” pugtalandyrmak maksady bilen drama teatrlarynyň repertuary hakyndaky kararyň ýerine ýetirilişiniň barşyny ara alyp

maslahatlaşýar we ýörite karar kabul edýär (8.5, 1946, 27 noýab. TK(b)P MK-nyň býurosynda). Kararda Türkmenistanyň drama teatrlarynyň repertuarynda ýol berlen kemçilikler ýene-de görkezilýär we olary düzetmegiň çäreleri belleniýär. Şol çäreleriň biri hökmünde metbugat organlarynyň, esasan-da “Sowet Türkmenistany” gazetiniň pýesalary düýpli beýan etmelidigi görkezildi.

BK(b)P MK-nyň edebiýat we sungat meseleleri baradaky kararlaryndan soň, metbugatda Şabendäniň “Hojamberdi han” poemasy hakynda kän gürrüň gitdi. “Hojamberdi hanyň alyp baran işi türkmen halkyna milli guwanç däl” (9.5, 1946, 5, 6-7s.) diýip metbugat ýazdy. Metbugatyň pikiriçe, Hojamberdi hanyň türkmen halkynyň milli azatlygy ugrunda janyny gaýgyrmadyk ogullarynyň – Görogly, Keýmir kör, Seýdi, Zelili bilen bir hatarda goýulmagy düýbünden nädogry. “Hojamberdi han” hiç bir wagt türkmen sowet esgerleriniň ruhuny götermedi, göterip hem bilmez. Sebäbi ol halk gahrymany däl.

Halk Hojamberdi hanyň serkerde bolup biljegine ynanmaýar. Emma welin Furmanowyň “Çapaýew” eserinde Çapaýewiň ölümi hiç wagt okyjyda ýaşayşa ynamsyzlyk, näumytlyk döretmeýär. “Hojamberdi hany” okanyňda welin, ýureginde duşmana gazap döremän, gaýtam bir erbet tukatlyk, agy döreýär (8.5, 1948, 21 fewr. G.Seyitliýewiň çykyşy). Şonuň üçinem şunuň ýaly taryhy eserleriň önünde dyza çökmeli däl. Taryhy eserler ikinji (birinji orunda sowet temasy – H.G.) orunda durmalydyr (9.5, 1946, 6, 15s.).

Metbugat gadymy edebi mirasy tankytlamagyny dowam etdirip, “Ýusup-Ahmet” dessanynyň hem zyýanlydygyny ýazdy. “Ýusup-Ahmet” dessany Türkmenistanyň taryhy barada okyjylara nädogry düşünje berýär. Sebäbi türkmen halky keseki halkyň üstüne hüjüm etmändi, ýurtbasarlyga ýüz urmandy (9.5, 1948, 1, 55s.). “Sowet edebiýaty” žurnalynyň ýazmagyna görä, “Raý Çini” ‘Alybeg-Balybeg” dessanlaram zyýanly (9.5, 1949, 4, 15s.?).

Metbugat soňra “zyýanly” hasaplanylýan beýleki dessanlaryň käbiri hakynda Berdi Kerbabaýewiň pikirini ýöredýär: Magrupynyň “Seýpelmelek we Methaljemal” dessanynda yslam dini her hili ýol bilen öwürýär, pygamberler arşa çykarylýar. Şeýdaýynyň “Gül-

Senuber” dessany – feodal milletçilik tertiplerini we adatlaryny ündeýär (8.5, 1949, 10 apr.).

TK(b)P MK “Drama teatrlarynyň repertuary we ony gowulandyrmak çäreleri hakynda” (1946, 14 noýabr) ýörite karar kabul edip, repertuarda ideýa taýdan durnuksyz we zyýanly eserleriň bardygy görkezilip, respublikan we welaýat gazetleriniň tankydy makalalary we resenziýalary ozalkysy ýaly selçen çap edýändigini nygtaldy. Ýöne welin BK(b)P MK-nyň drama teatrlarynyň repertuary hakyndaky kararyndan soň, TK(b)P MK-nyň kararyna ýetirilmän, geçmişi taryplaýan pýesalar repertuardan bada-bat aýrylypdy. Şol pýesalaryň arasynda H.Şukurowyň “Horezm”, B. Amanowyň “Soltan Sanjar”, B. Kerbabaýewiň “Huýrlukga- Hemra”, A. Gowşudowyň “Görogly”, G. Burunowyň we Atahanowyň “Arslan” pýesalary bar (8.5, 1950, 17 iýun. B. Kerbabaýewiň çykyşy).

Metbugatyň şaýatlyk etmegine görä, gadymy edebi mirasyň üstüne gum sürüldi, ýygnaýyp, ýakylyp ýandyryldy. Emma şol ady belli “kararlardan” on ýyldan gowrak wagt geçenden soň, metbugatyň “1917-nji ýyldan ozalky halk döredijiliginiň in gowy ýagygarlikleri çap edildi” (8.5, 1957, 16 may A. Kekilowyň çykyşy) diýip ýazmagyna welin nähili düşünjegini bileňok.

Taryhy temalardaky edebi eserlere metbugat sahypalarynda syn hem berildi. Ozalky SSSR-in metbugaty hem syn meselesinde (“Sowetskaýa kniga” žurnaly, 1946, 1, “Ýusup- Ahmet” romany hakynda) çetde durmady. Ýöne şol synda bolşy ýaly, gadymy edebiýat hakynda ýazylan makalalarda “Awtorlaryň hemmesine-de bir don geýdirilýär – hemmesine-de bir meňzeş baha berilýär” (8.5, 1946, 17 mart. Plenumyň materialy).

Gadymy edebi mirasa “haçly ýörişde” klassyk şahyrlar hem “unudylmady”. B. Garryýewiň bütin köne şahyrlarymyzy – Azady we Magtymgulydan başlap, Molladurda çenli klassyk atlandyrmagy hem bir ýalňyşdyr. Her bir şahyry klassyk atlandyrmak bolmaz” diýip, metbugat belledi (9.5, 1946, 5, 7s.).

Türkmen metbugatynda edebi eserler derňelende, kemçilikler görkezilmek bilen, “Biz özümiziň klassyk edebiýatymyzy söýýäris, klassyklarymyzyň eserleriniň çap edilip çykarylmagy gowy zat... Emma biz edebi mirasy tankydy göz bilen özleşdirmelidiris. Klassyk

edebiýat bilen hiç dahyly bolmadyk, çeperçilik taýdan gowşak, terbiýeçilik taýdan peýdasyz, gaýtam zyýanly eserleri çap etmek, edebi merjenleri harpyk bilen garyşdyrmak nämä gerek!” (8.5, 1946, 13 dek.. *Baş makala*) diýildi.

Milli metbugat gadymy edebi mirasa ýykgyň etmekligiň, “feodal Gündogaryň (“Feodal Gündogar” diýäýdi bü-ýä- H.G.) öňünde baş egmekdigini” ýazdy (8.5, 1949, 9 ýanw. *Ýazyjylar soýuzynda*). Metbugatyň pikirçe, munuň özi zyýanly meýildir. Şeýle meýilleriň ýüze çykmagyna rehimsiz göreşmeli.

Klassyk edebiýat – mirasymyz. Ýöne “Oňa bolşewistik göz bilen garamaly. Şol mirasdan iň gymmatly, oňat, rewolýusion zatlary saýlap almaly” (8.5, 1949, 10 apr. *B. Kerbabaýewiň çykyşy*). Metbugat, ine, şeýle wezipäni keserdip öňde goýdy. Metbugat soňra Gündogar şahyrlarynyň “ussatlygynyň” öňünde ýaýaplamaklygyň käbir öçerkde görünyändigini ýazmak bilen, Orta Asyýa edebiýatlarynda Hoja Ahmet Ýasaynyň kime degişlidiginiň entek mälim daldigini nygtaýar. “Goý, ony alymlar öwrensini” diýip mesele gozgaýar.

Metbugat nämä üçin Gündogar medeniýetine garşy göreş alyp bardyka? Metbugat sebäbini ýaşyrjagam bolanok. “BK(b)P MK-nyň edebiýat we sungat barasyndaky kararlary sowet ýazyjylaryny hemde medeniýet frontunyň ähli işgärlerini Gündogaryň feodal medeniýetine garşy rehimsiz göreş alyp barmaga çagyrdy” (8.5, 1950. 15 awg. *R. Alyýewiň çykyşy*) diýip, “Sowet Türkmenistany” gazetini ady belli” kararlara duwlanyp ýazdy.

Gündogar edebiýatyna garşy höwesjeň göreş alyp baran ýazyjylaryň biri Ruhy Alyýewdir. Ol 1950-nji ýylyň ortalarynda metbugatda (“Sowet Türkmenistany”, “Çeper edebiýatyň ýokary ideýalylygy ugrunda göreşeliň”, 1950, 15 awgust). Gündogar edebiýatyna garşy aýdan pikirini, eýýäm 1951-nji ýylyň ilkinji gününden inkär edip, Nowaýynyň türkmen edebiýatyna döredijilik täsirini yzarlaýar, onuň tejribesiniň uly mekdepdigini ýazýar (8.5, 1951, 3 ýanw.). Bu ýerde ýazyjy Ruhy Alyýewiň-de, metbugatyň-da pozisiýasy düşnüksiz bolmagynda galýar.

Metbugatyň ýazmagyna göre, diňe bir gadymy edebi mirasa däl, eýsem täze döredilýän çeper eserlere-de köneçe

çemeleşilmegine, sowet okyjylaryna “düşnüksiz” sözleriň ulanylmagyna garşy duruldy. Eserlerde könä gyzygyp, ony ideallaşdyrmak öz sowet döwrümize kembaha garamak hasaplanylady. Sebäbi toslanylyp ýazylan eserler sosialistik realizmden üzňemiş (8.5, 1947, 23 *iýul. B. Kerbabayewiň çykyşy*).

Çeper eserlerdäki köne sözler “düşnüksiz” göründi. “Şyrdak, çepek, çanak, taňka, çatma, çöpleme – bularyň hemmesi galak (tekstdä söz sypypdyr. Yza galak bolmaly. – H.G.), ýekebara daýhan hojalygyna häsiýetli bolan zatlardyr” (8.5, 1948, 11 *iýul. A. Kekilowyň çykyşy*) diýip, metbugat A.Atajanowyň “Alma ýene gülleýär” kitaby hakynda ýazdy.

Metbugatyň pikiriçe, goşgularyň tekstlerinde peýzaj täzeçe suratlandyrylmaly. Rehmet Seýidowyň “Söýýärin” goşgusyndaky ýaly giň ýaýlaly çöller, gara altyn, Bähri Hazarda gezýän gämiler, bagda bitýän çemen güller Türkmenistanda ozallar-da bardy. Goşguda sowet gurluşynyň beren miweleri görünmeli. Gara Seýitliýewiň “Aşgabat” goşgusynda Aşgabadynyň sosialistik şäher bolup ösendigi barada aýdylmaýar. Hatda Aşgabadynyň respublikamyzyň paýtagtydygy-da görkezilmeýär (8.5, 1951, 26 *sent. N. Amanowyň çykyşy*).

Nury Annagylyjynyň “Saragtyň” goşgusynda wasp edýän Saragty Sowetler döwründe gülläp ösýän Saragt däl-de, birnäçe asyr mundan ozalky Saragty göz önüne getirýär. Sowet häkimiýeti ýyllarynda Saragtyň keşbi düýpli suratda özgerdi, öňki sowatsyz, köne düşünjeli adamlar däl-de, bilimli, medeniýetli sowet adamlaryndan ybarat. Emma goşguda sowet döwründe giren traktor, kolhoz diýen terminleriň birini-de görmek bolmaýar (8.5, 1951, 9 *dekab. Şowsuz çykan kitap*).

Dürli tipdäki gazetleriň ceper eserlerdäki adatlar baradaky pikirlerem kämahal çapraz gelýär. A. Kekilowyň “Söýgi” poemasy hakynda “Sowet Türkmenistany” gazetini: “BK(b)P MK-nyň edebiýat we sungat baradaky kararlarynda öňde goýan belent, jemgyýetçilik wezipelerini ýerine ýetirmekde dogry gelýär” (10.5, 1952, 17 *fewr. Ýa Hydyrowyň çykyşy*) diýip ýazsa, “Ýakdy meni köne türkmen adaty, guly boldum onuň, ynjytdy gaty (s.10) diýen setirler Begenjiň köne adatdan häli saýlanyp bilmändigini, köne adatyň guly

bolandygyny görkezýär” (10.5, 1952, 17 fewr. *Ýo Hydyrowyň çykyşy*) diýip “Ýaş kommunist” gazetini nygtady.

Taryhy hem terbiýe taýyndan hiç bir “ähmiýeti” bolmadyk gadymy hem täze eserleriň döredilmeginiň sebäbi nämede? Metbugatyň belleýşiçe, ilkinji sebäbi tankyda üns berilmeýändiginde. Tankyt üçin: “Biz hiç biriniň göwnüne degmekden gorkmaly däldiris. Prinsipial, batyrgaý, açyk we gönümel tankytdan gorkmaly däl” diýip, metbugat ýazdy (8.5, 1946, 25sent. *Doklad*). Durmuşyň pes we ownuk taraplarynyň döwürmeli däldiginiň BK(b)P MK-nyň edebiýat hakyndaky kararynda bellendigini nygtady. Hakykatda welin milli metbugat çeper eserlere beren synynda (meselem, köne adalgalara derek täze adalgalary ulanmak we ş.m.), gaýtam durmuşyň ownuk taraplaryna üns berip, milliligi süpürüp aýyrmaga çalyşdy.

Syn meselesinde metbugata berk talap bildirildi. Ýazyjylaryň eserlerine syn metbugatda çap edilensoňam, işiň tamamlanmaýandygy nygtaldy. Tankytçynyň görkezýän bellikleri (üstünligi we kemçiligi) dogrumy ýa nädogry? Türkmenistanyň Ýazyjylar birleşigi, ine, şular hakda gyzyklandy (8.5, 1950, 13 *iyul. Plenumyň materialy*).

TK(b)P MK-nyň býurosy (1950,27 *iyul*) “Sowet Türkmenistany” gazetiniň işi hakyndaky meselä garap, “Redaksiýsanyň ýerli ýazyjylaryň eserlerine tankydy makalalary çynlakaý guramandygyny” belledi we edebi tankydy güýçlendirmek maksady bilen, “Ýazyjylaryň eserlerini tankydy taýdan derňelişini guramagy, täze kitaplara resenziýalary yzygiderli çap edip durmagy” borçly etdi (1.5,1g,1\10ýaz, 64 *iş, 1-2 tk*). Emma metbugatda, şol sanda “Sowet Türkmenistany” gazetinde-de edebi tankyt öz wezipesini doly ýerine ýetirip bilmeýär. Eserlere çün analiz bermeýär. Täze eserler hakynda köplenç bibliografik häsiýetli, ýüzleý syn ýazmak bilen çäklenýär. “Sowet edebiýaty” žurnalynda, ýaşlar gazetlerinde-de düýpli tankydy makalalar az (8.5, 1950, 17 *noýab. Tankyt hakda makala*).

“Sowet edebiýaty” žurnaly tankyt ýassygyna öwürüldi. Žurnalyň ideýa taýdan “zyýanly” eserleri berenliginden başga-da, häzirki döwürde prinsipial,ýiti tankydy ýaýbaňlandyрмаýandygy

merkezi metbugatda (“*Kommunist*” žurnaly, 1953, 2.) hem tankytlanyldy (8.5, 1953, 11 apr. *K.Berdiýewiň çykyşy*).

“Sowet edebiýaty” žurnaly barybir “Köne temalara ýüzlenmegini dowam etdirdi. “Žurnalyň 5-nji sanynda (1959-nji ýyl – H.G.) G.Gurbansähedowyň Kemine hakdaky hekaýasy çap edilipdi. Ýazyjy ozal Körmolla hakynda ýazypdy. Indi Körmolladan Keminä – ýüz elli ýyl ozal bolan waka geçilýär. Eýsem, şeýle ugruň özi talaby ödeýärimi?. Ýok, ödemeýär” (8.5, 1959. 13 *ýun. M.Badaýewiň çykyşy*) diýip, “Sowet Türkmenistany” gazetini žurnaly ýene tankytlady.

Elbetde, köne edebi mirasa garşy ýaýbaňlandyrylan “haçly ýöriş” “Gorkut ata” eposyndan hem sowa geçmedi. Milli metbugatda “Gorkut ata” eposynyň beýanyny esasan üç dowre bölmek bolar. Birinji döwür: 1944-nji ýyldan – 1951-nji ýylyň maý aýyna çenli. Ikinji döwür: 1951-nji ýylyň maýyndan 1952-nji ýylyň oktýabryna çenli. Üçünli döwür: 1988-nji ýylyň ýanwaryndan soňky döwür.

Birinji döwür. Metbugat “Gorkut ata” eposyna üns berip başlady. Türki halklarda eposyň dürli nusgasy ýüze çykarylýar. Eýsem, eposyň türkmençe nusgasy boldumyka? Gündogary öwreniji alym W.Bartold Drezden kitaphanasyndan hekaýatlar ýygýndysyny öz içine alýan “Kitaby däde Gorkudyň” golýazmasyny tapyp, ony rus diline geçiripdir. Kitabyň dil aýratynlygy Azerbaýjanda göçürilip alnandygyna güwä geçipdir. W.Bartold “Türkmen halkynyň geçmiş edebiýaty” diýen makala bilen “Sowet edebiýaty” (1944, 9-10) žurnalynda çykyş edip, golýazma “Türkmen halkynyň gymmatly ýadygärligi” hökmünde baha berýär. Ondan ozal alym A. Yakubowskiý hem “Kitaby däde Gorkut” hakynda “Sowet edebiýaty” (1944, 6) žurnalynda çykyş edip, XV asyryda Azerbaýjanyň territoriýasynda göçürilip alnan oguz eposynyň irki orta asyrlardaky türkmen jemgyýetini öwrenmekde iňňän ähmiýetlidigini belledi. Eposyň aýdymalarynyň käbir süžettiniň Orta Aziýada Kawkazyň “Kitaby däde Gorkudyndan” kän asyr ozal dörandigine göz ýetirdi we türkmen halkynyň folklorynda Gorkut atanyň obrazynyň hazire çenli ýaşap gelyändigini nygtady. Diňe XV-XVI asyrlary däl, ondan has ozalky döwri öwrenmek üçin

“Kitaby däde Gorkudyň” çeşme hökmünde hyzmat etjekdigini belledi (11.5, 1994, 1-2, 67-68s.).

Rus alymlarynyň epos hakyndaky çaklamalarynyň dogrudygyny türkmen alymlarynyň Garaşsyzlykdan soň taýýarlan “Kitaby dädem Gorkut” kitabyndaky maglumatlar hem subut edýär. Ozalky SSSR Ylymlar akademiýasynyň neşirýatynyň neşir eden “Kitaby dädem Gorkut” (1962ý.) kitabyň goşmaça bölegindäki “Türk eposy we Kawkaz” makalasynda W. Bartold “Boýdan-başa bu eposy orta asyr türkmen eposy diýip atlandyrýar”, A. Ýakubowskiý hem eposyň aýry-aýry şahalarynyň has irki döwürde, entek oguzlar Kawkaza gelmänkäler Orta Aziýada döräpdir diýen netijä gelýär diýip, türkmen alymlary tassyklaýaýar (3.5, 3-4s.).

Türkmenistanda “Gorkut ata” eposyny öwrenmek onuň tekstini neşir etmekden başlandy. Eposyň gysgaldylan görnüşi “Sowet edebiýaty” žurnalynda (1945-nji ýylda 7 sanynda, 1946-njy ýylda 3 sanynda-H.G.) çap edildi. Okuw kitaplarynda bölekler berildi. “Müň ýyl mundan ozal oguz türkmenleriniň arasynda peýda bolan “Gorkut ata” eposynyň (Gündogary öwrenýän alymlaryň eserlerinde köplenç – “Gorkut dädemiň kitaby”) gadymy edebi ýadygärlikleriň arasynda roly uly” (9.5, 1949, 12, 26s.). Metbugat halkymyzyň asyrlarboýy döreden medeni mirasyny doly öwrenmäge ýol açylandygyny nygtamak bilen, “Indi gadymy epos bolan “Gorkut ata” kitabyndan başlap, tä XIX asyryň ahyryna çenli ýaşap geçen türkmen klassyk şahyrlarymyzyň döreden gymmatly eserleri halk arasynda giň ýaýrady” diýip ýazdy (8.5, 1951, 13 apr. *W Ahundowyň çykyşy*).

“Gorkut ata” eposyny diňe türkmen halkyna däl, rus okyjylaryna-da ýetirmek göz önünde tutuldy. Emma Moskwanyň “Gorkut atanyň” töwereginde tor aýlap ýöreninden okyjylar habarsyzdy. “Taýýar terjimesiniň bardygyna garamazdan, gadymy poeziýanyň ýadygärliگی bolan “Gorkut atanyň” “Antologiýa” (Moskwada rus dilinde neşir edilen “Türkmen poeziýasynyň antologiýasy – H.G.) girizilmezligi türkmen poeziýasy bilen tanyş okyjylary gaty geň galdyrdy” (“Sowet Türkmenistany”, 1950, 6 maý, A. Aborskiý, “Türkmen poeziýasynyň antologiýasy”). Şeýlelikde, türkmen halkyna gadymy eposyna guwanmak uzaga çekmedi.

Ikinji döwür. Metbugat hazire çenli “Gorkut ata” eposyna hujümiň 1951-nji ýylyň iýulyndan – “Prawda” gazetiniň baş makalasyndan soň (“Edebiýatda ideologik ýoýuşlaryň garşysyna we reaksiýa epos “Däde Gorkut” hakynda (1951, 2 iýul) başlanandygyny ýazdy (11.5.1944, N 1-2, 59 s.). Emma, biziň pikirimizçe, gadymy edebi mirasa, şol sanda “Gorkut ata” eposyna hujüm şol ýylyň iýun aýynda başlanypdy. TK(b)P MK-nyň býurosynyň mejlisinde (1951, iýun) türkmen edebiýatynyň Moskwadaky 10 günlüğine dahylly meselä garalyp, Moskwada rus dilinde neşir edilmeli edebiýatlaryň sanawyna täzeden seredildi. Tematiki meýilnamada “Gorkut ata” eposyny, Abdysetdaryň “Jeňnamasyny”, “Türkmen edebiýatynyň taryhyndan” oçerkleri, (köpçülikleýin awtor) aýyrmak karar edildi (1.5, 1 g, 1/11 ýaz. 49 iş, 9-10 tk). Şeýlelikde, edebi mirasa hujümiň başy başlandy.

“Prawdanyň” çykyşy diňe hujümi güýçlendirdi. “Gorkut ata” eposynyň türkmençe nusgasyny çapa taýýarlan O.Abdalow, M.Kösäýew, B.Garryýew dagyda “ahyrzamana” gopduryldy. 1951-nji ýylda doly teksti neşir edilen “Gorkut ata” eposy heniz okyjylara ýaýramanka, “ideýa taýdan zyýanly eser” hökmünde ähli tiražy bilen ýok edilen.

“Prawda” gazetiniň çykyşyna esaslanyp, respublikan partiýa guramasy eposa türkmen edebiýatyndaky ideologik ýoýuşlar, ony çapa taýýarlanlara buržuaz- milletçiler hökmünde garady. Olara “günäleri” boýun aldyrylyp, O.Abdalow bilen M.Kösäýewe respublikan gazetleri üçin eposyň zyýanly eserdigi hakynda türkmen dilinde uly makala taýýarlatdylar. Emma makala gazetlerde çap edilmeyär. Ýöne olaryň şol makalasy TK(b)P MK-nyň býurosynyň mejlisiniň (1951, awgust) “Gorkut ata” eposy we J.Ilmyradowyň “Türkmenistanym”, G.Gurbansähedowyň “Türkmensin” goşgulary hakynda kabul eden kararyndan soň TK(b)P Mk-nyň sekretarynyň metbugatda (“Türkmen halkyna ýat bolan “Gorkut ata” eposy – H.G.) çap edilen makalasyň esasyňy düzdi (11.5, 1994, 1-2, 67s.)

TK(b)P MK-nyň býurosynyň “Gorkut ata” we beýleki “zyýanly” eserler hakyndaky kararynda, “Gorkut atanyň” ganhorlygyň we garakçylygyň, talançylygyň we zorluk etmegiň,

dindarlygyň we başga dindäki halklaryň hemmesini wagşylyk bilen ýigrenmekligiň ganhorlukly ündewidigi bellenildi.

Býuronyň “Gorkut ata” eposy hakyndaky kararyndan soň, “Sowet Türkmenistany” gazetiniň haýal etmän bada-bat bir sanynda (1951, 14 awgust) iki makalany – “Edebiýatyň çuň ideýalylygy we ýokary çeperçiligi ugrunda” diýen baş makalany hem-de B. Welmyradowyň “Türkmen sowet edebiýatyny täze belentlige götermeli” diýen makalasyny berdi. Makalalaryň ikisinde-de “zyýanly” eser hökmünde “Gorkut ata” tankytlanylýp, “Halka garşy eser bolan bu kitabyň (“Gorkut atanyň” –H.G.) “Prawda” gazetini tarapyndan paş edilenine ep-esli wagt bolanam bolsa, henize çenli ondan degişli netije çykarylmaýandygy” (“Edebiýatyň çuň ideýalylygy we ýokary çeperçiligi ugrunda” - baş makala), “Gorkut atanyň” “Halk eposy däl-de, başdanaýak oguzlaryň hökümdar toparlaryny taryplaýan, milletçilik bilen zäherlenen kitap bolup çykandygy” (B.Welmyradow. “Türkmen sowet edebiýatyny täze belentlige götermeli”) nygtaldy.

1951-nji ýylyň sentýabry metbugatda “Gorkut ata” eposyna garşy göreşiň ýaýbaňlandyrylan aýyna öwrüldi. “Sowet Türkmenistany” gazetiniň TK(b)P MK-nyň sekretarynyň “Türkmen halkyna ýat bolan “Gorkut ata” eposy (8.5, 1951, 16 sent. O.Şyhmyradowyň çykyşy) makalasyny berip, halk arasynda “Gorkut ata” ýigrenç döretmegi maksat edindi. Gazet eposda “Gahrymançylyk ýok. Onuň özi XI asyryň oguz hanlarynyň we begleriniň dini-milletçilik ideologiýasynyň beýançysydyr” diýip nygtamak bilen, eposyň “Türkmen halkyna hiç bir dahyly ýok, ol düýbünden näbelli we türkmen halkyna, ruhuna, häsiýetine, niýetlerine, döplerine, adatlaryna düýbünden ýat epos” diýip ýazdy. Türkmenistanyň bütin metbugatynyň wezipesiniň eposyň reaksiýa manysyny ahyryna çenli paş etmekdigini, edebiýatçylaryň ýol beren syýasy ýalňyşlaryny ýüze çykarmakdygyny belledi.

Metbugat, ýeri onsoň partiýanyň öňde goýan wezipesini ýerine ýetirmän durup bilermi? Ilki bilen “Bolşewik” žurnaly ady belli “Türkmen halkyna ýat bolan “Gorkut ata” eposy makalasyny, “Sowet edebiýaty” žurnaly şol makala bilen birlikde, A.Annanuwowyň “Ideologiýa taýdan zyýanly edebi eserler”

makalasyny hem sentýabr aýynadaky (1951ý) sanynda çap etdi. Şeýlelikde, gadymy eposa hem beýleki “zyýanly” edebi eserlere garşy göreşmekde şol makalalar metbugat üçin esasy maksatnama bolup hyzmat etdi.

“Gorkut ata” eposy hakynda gürrüň gidende, “Eposa hüjüm edilmeginde, eýsem näme sebäp bolduka?” diýen kanuny sowalam ýüze çykýar? Biziň pikirimizçe, onuň ilkinji sebäbi “Bakinskiý raboçiy” gazetiniň çykyşy bolsa gerek. Yzyndan “Prawda” gazetiniň çykyşy meseläni çüňläşdyrdi hem giňeltdi. Onsoňam şol döwürde Moskwanyň merkezi neşirleriniň bir zady çalaja syzdyrdygy ýeterlikdi. Beýleki ýerlerde (esasanam Türkmenistanda) şol mesele dogrumsy ýa nädogry, oňa seredilmeýärdi. Bolmasa, “Prawda” gazetiniň baş makalasyna “Däde Gorkudyň” Azerbaýjança nusgasy, onuň reaksiýa manysy hakynda söz açylypdy. Rast “Prawda” gazetini “Däde Gorkut” hakynda söz açdymy, şol pikir ýaňy neşir edilip, entek ilata ýaýramadyk eposyň türkmençe nusgasyna-da degişli bolalmalydy. Sebäbi şol döwürde syýasat şeýledi. “Mundan urdum gyljy, arapda şaňlar ujudy”.

TK(b)P MK-nyň (1951, awgust) ur-tut “Gorkut ata” eposy we beýleki “zyýanly” eserler hakynda ýörite karar kabul etmegi, ýokary partiýa guramalarynyň görkezmesi boýunça “reaksiýa” eserler hakynda metbugatda yzly-yzyna materiallaryň berilmegi, eposyň neşir edilmegi we çap bolan beýleki “zyýanly” eserler bilen baglanyşyklylykda Türkmenistanyň Ýazyjylar birleşiginde (“Sowet Türkmenistany” gazetini, 1951, 28 sentýabr), redaksiýa-neşirýat işgärleriniň arasynda (“Sowet Türkmenistany”, 1951, 2 oktýabr), Ýlymlar akademiýasynda (“Sowet Türkmenistany”, 1951, 3 oktýabr) we beýleki guramalarda ýygnaclaryň geçirilmegi, metbugat üçin uly göwrümlü materiallaryň taýarlanylmagy respublikan partiýa guramasynyň Moskwadaky “uly agasynyň” göwnüni görmek, “Gorkut atany” wagyz edijileriň töwereginde “jemgyýetçilik pikirini” dörerdik, TK(b)P MK-nyň gatyşmagy bilen “Eposyň syýasy mazmunyna doly düşünmändirin” diýdirip, eposy çapa taýýarlanlara “gaýtmyşym” etdirilip, eseriň çap edilmeginiň önüni aldyk diýmek üçinem gerekdi.

TK(b)P MK-nyň VI plenumy (1951, dekabry) “Gorkut ata” we beýleki “zyýanly” eserler hakyndaky gürrüňi has-da çuňlatdy, ondan syýasy netije çykaryp metbugatyň plenumdan soňky wezipelerini kesgitledi. Plenum epos hakyndaky meselä seredip, edebiýatda, şeýle hem metbugatda “Ideýa-syýasy taýdan nädogry pikirler eýe ýol berlendigini” (1.5, 1g, 1\11ýaz, 10iș, 9-13tk.) nygtady. Respublikada neşir edilýän edebiýatlaryň ähli görnüşiniň ideýa-syýasy mazmunyny gowulandyrmagy üpjün etmäge MK-nyň býurosyny borçly etdi. Gazetleriň işine ýüzgörmesiz sagdyn tankyt üçin taýýarlykly teatr we edebiýat tankytçylaryny çekmegi esasy borç hökmünde öňe sürdi.

Okuw pedagogik neşirýatynda türkmen edebiýatynyň taryhy boýunça çap edilen kitaplarda – okuw kitaplarynda buržuaz-milletçilikli “Gorkut ata” eposy, “Gül-Bilbil” we beýleki “zyýanly” eserleriň berlendigem bellenildi (1.5, 1g, 1\11ýaz, 11iș, 19tk).

Uly çeperçilik ähmiýeti bolmadyk, yslymy dabaralandyran, sowet adamlaryna ýat bolan Magrupynyň, Ýusup Hojanyň, Zynharynyň, Kätibiniň, Dosmämmediň we beýlekileriň eserleriniň köpçülikleýin tiraž bilen çap edilendigini, rewolýusion döwürde ýaşandygy we eserlerini ýazandygy üçin türkmen şahyrlarynyň hemmesiniň uçdan-tutma klasssyklar hasaplanyladygyny plenum ýazgardy (1.5, 1g, 1\11ýaz, 11iș, 33 tk).

Diýmek, TK(b)P MK-nyň VI plenumy (1951, dekabry) köpçülikleýin repressiýanyň, halka garşy terroriň, türkmen milli intelligensiýasyny ýok etmegiň, milli medeniýeti bogmagyň we gandal bilen baglamagyň taryhynda “ýatda galarlykly” ýokary sepgit boldy. “Türkmen arhiwi” žurnalynyň ýazmagyna görä, repressiýanyň formasy hem häsiýeti üýtgedi. Eger-de, ozallar adamlar ap-aňsatja ýok edilen bolsa, indi olar, esasan-da milli intelligensiýanyň wekilleri ahlak sütünine sezewar edildi, gülle bilen däl-de, ýürek agyrysytutdurylyp ýok edildi. TK(b)P MK-nyň VI plenumy köpçülikleýin repressiýanyň başlangyjy bolup, tä 80-nji ýyllaryň ortalaryna çenli dowam etdi (11.5, 1994, 1-2, 72s.).

Repressiýanyň başlangyjyny goýan VI plenumdan soň hem metbugatda “Gorkut ata” eposynyň gürrüňi ýatmady. “Ýaş kommunist” gazetini eposdaky watançylygyň türkmen halkyna ýatdygyny, asla türkmen halkyna dahyly bolmadyk

watançylykdygyny ýazdy (10.5, 1952, 8 ýanw. *Baş makala*). “Ýaş kommunist”, pudaklaýyn gazetlerem plenumdan öňde-soňda “Gorkut ata” hakynda seýrek ýazdy. Onuňam sebäbi, biziň pikirimizçe, partiýanyň ýazgaran eposy hakyndaky materiallary çap etmegem partiýa neşirleriniň borjy hasaplanylýan bolmagy mümkin.

Partiýa welin diňe “Gorkut ata” däl, beýleki “dini-milletçilikli” eserlerem öz gözegçiliginden aýyrmady. TK(b)P MK-nyň býurosynyň mejlisinde (1952, maý) okuw kitaplarynda ideýasyz, zyýanly nakyllaryň, matallaryň, aýdymalaryň wagyz edilip gelnendigi ýazgarylady (1.5, 1g, 30ýaz, 43iş, 18tk). Partiýanyň XI gurultaýy hem (1952, sentýabr) “Gorkut atadan” sowa geçmedi. Gurultaý “Gorkut ata” ýaly reaksiýa eposynyň çapa taýýarlanylmagy bilen buržuaz-milletçilikli ýoýuşlara getiren “sebäpleri” gözledi. Onuň esasan iki sany sebäbiniň bardygyny görkezdi. Birijiden, ideologiýa işini alyp barmaly bolan aýry-aýry döredijilik guramalary we ylmy edaralar Garryýew, Abdalow, Kösäýew ýaly buržuaz-milletçiler bilen hapalanypdyr. Ikinjiden, şol guramalarda prinsipial bolşewistik tankyt we öz-özünü tankyt bolmandyr (8.5, 1952, 24 sent. *Gurultaýyň materialy*). Şeýdip, partiýa öz hereketini delillendirmek üçin bahana gözledi.

Metbugatda “Gorkut ata” eposynyň, beýleki gadymy edebi eserleriň üstüne düşen agyr labyr sesiňi çykarar ýaly etmedi. Emma türkmen alymlaryndan M. Annagurdow eposyň töwereginde turýan topalaňa uzak çydam edip bilmän, dalla gözläp, BK(b)P MK-nyň (Moskwa) sekretaryna hat ýazdy. “TK(b)P MK-nyň propaganda we agitasiýa bölüminiň müdiriniň orunbasary Zaruskiý şu wezipesinde indi on ýyla golaý wagt bäri işläp gelýär. Ol “Türkmenistan SSR-i 25 ýylda” (1950, rus dilinde) kitapçasynyň titulynyň redaktory bolup, kitaby (“Gorkut ata” – H.G.) “Ajaýyp türkmen eposy hökmünde” öwdi. Kitabyň “Köne edebi ýadygärlikleriň arasynda esasy orny” eýeleýändigini tassyklady (1.5, 1g, 30ýaz, 97iş, 158tk) diýlip M. Annagurdowyň hatynda aýdyldy. Soňra TK(b)P MK-nyň “Gorkut ata” kitaby hakyndaky karary ýazyjylaryň, alymlaryň arasynda ara alnyp maslahatlaşylanda, Zaruskiý dokladynda özüniň ýalňyşy, şu kitaby wagyz edijileriň biridigi hakynda ýekeje agyz-da söz aýtmady diýlip hatda bellenildi.

Elbetde, bu meselede, eposly gürrüniň şol ýerden Moskwadan başlanandygy sebäpli, Moskwanyň hemaýatynyň degmejekdigi hakdy. TK(b)P MK-nyň býurosynyň (1952, noýabr) mejlisinde M. Annagurdowyň Moskwa iberen haty hakyndaky meselä seredilip, ideologiýa işinde “Zyýanly käbir edebi eserler (“Gorkut ata”, J. Ilmyradowyň “Türkmenistanym” goşgusy, B. Kerbabaýewiň “Aýgytly ädim” romany) hakynda TK(b)P MK-nyň plenumlarynda (1951, 1952ý.ý.) zerur çäreleriň kabul edilendigi belleniip, ideologiýa işini gowulandyrmak boýunça partiýa guramalarynyň wezipeleriniň kesgitlenilendigi, şeýle-de Annagurdowyň goýan meseleleriniň-de çözgüdini tapandygy nygtaldy (1.5, 1g, 30ýaz, 87iş, 22-24tk).

Görnüşi ýaly, umumy hem boş sözler bilen M. Annagurdow-da “kanagatlandyryldy”. “Gorkut ata” eposy meselesinde käbir türkmen alymlary, edebiýatçylary ýaly görgi görmän, kösenmän, Zaruskiý “akja jüýje” bolup galyberdi.

Gadymy edebi eserler bilen baglanyşykly makalalarda-da, “Süýtde agzy bişen suwy üfläp içer” edildi. “Gorkut ata” eposy barada ozal çap edilen materiallara-da siňe seredildi. Aman Kekilowyň “Sowet edebiýaty” žurnalynyň 1950-nji ýyldaky 5-nji sanynda “Türkmen edebiýatyndaky dessançylyk häsiýeti hakynda” diýen makalasy çap edilipdi. TK(b)P MK-nyň VI plenumynda şol makala ýazgarylypdy. “Emma Kekilow buržuaz milletçileriň ýoluna alyp baran ýalňyşy barada çykyş etmelidi” diýip, “Sowet edebiýaty” žurnaly nygtamak bilen, “Gorkut ata” eposyny A. Kekilowyň türkmen edebiýatynyň gadymy ýadygärligi hasaplandygyny tankytлады (9.5, 1952, 12, 68s.).

Gitjek ýeriň nire! “Ýalňyşyňy” boýun alyp, “gaýtmyşym” edäýmelidi. Ol: “Gorkut ata” kitaby türkmen halkynyň epiki döredijiliginde uly rol oýnady” diýip, gödek ýalňyşlyga ýol beripdirin. TK(b)P MK-nyň kararyna çenli kitabyň reaksiýa häsiýetine düşünmändirin... Ýalňyşyma kömek edeni üçin partiýa metbugatyna minnetdar” diýmeli boldy (9.5, 1953, 5, 77 s. A. Kekilowyň çykyşy).

Kekilowyň şol “gaýtmyşyndan” soň tä 1988-nji ýylyň ýanwaryna çenli milli metbugatda “Gorkut ata” eposy hakynda ýagşydan-ýamandan kelamagyz söz ýazylmady.

Üçünji döwür. Ýurtda üýtgedip gurmak “doňdurylan” gadymy edebi mirasy azda-kände eretdi. “Gorkut ata” eposy ýene-de gahrymançylykly eser hasaplanylýp, onuň “Özüni döreden halkyň ruhy medeniýetiniň esasyňy düzýändigini, milli hazyna hasaplanylandygyny”, 35 ýyldan gowrak wagt dymyşlykdan soň, metbugat ýene ýazdy (12.5, 1998, 22 ýanw. A. Bekmyradowyň çykyşy).

Eposda “Halkyň taryhyna, jemgyýetçilik gurluşyna, etnografiýasyna degişli gymmatly maglumatlar bar. Atababalarymyzyň dāp-dessury, ahlak-etiki normalary beýanyňy tapýar” diýlip, epos wagyz edildi (8.5, 1988, 22 mart. A. Aşyrowyň çykyşy).

Hakykatda, “Gorkut ata” eposynyň gymmatynyň uludygy düşnükli. Munuň şeýledigini milli metbugat 50-nji ýyllaryň başlarynda-da ýazdy. Uly möhletli represiýadan soň, 80-nji ýyllaryň ahýrlarynda – yurt Garaşsyzlygynyň öň ýanynda “Bu gymmatly edebi ýadygärliگی her taraplaýyn we çuňňur öwrenmäge ýol açyldy”(8.5, 1988, 24 iýul.A.Gylyçdurdyýewiň çykyşy). Şu epos esasynda “Ýaşlary gahrymançylyk ruhunda terbiýelemek mümkinçiligi bar” (13.5, 1988, 14okt. A. Gylyçdurdyýewiň çykyşy).

Eposyň populýar teksti Drezden golýazmasy esasynda çapa taýýarlanylady we 1989-njy ýylda “Sowet edebiýaty” žurnalynyň 7-8-nji sanlarynda doly görnüşde çap edildi. 1990-njy ýylda “Türkmenistan” neşirýaty M.Kösäýew tarapyndan taýýarlanylýan “Gorkut ata” eposyny gaýtadan neşir etdi (3.5, 6s.).

Şeýlelikde, metbugatda eposyň türkmen halkynyň iň gadymy medeni ýadygärlikleriniň biridigi, watançylyk ideýasyna berk eýlenendigi ýene-de nygtaldy (14.5, 1989, 7, 22s.). “Gorkut ata” kitabyňyň okyjylara ahýry gowşandygyny metbugat habar berdi (10.5, 1990, 7 awg. A. Öräýewiň çykyşy). Türkmen edebiýatyny “Gorkut atasyz” göz önüne getirip bolmaýandygyny bellediler: “Gorkut ata” biziň geçmişimiz, biziň taryhymyz, biziň kökümüz”

diýildi. “Garaşsyzlyk ýyllary içinde “Gorkut ata” eposyndan başlap ähli gadagan edilen halk dessanlary neşir edilip, halka ýetirildi” diýip metbugat nygtady (8.5, 1999, 11 mart. *Makala*).

Elbetde, TK(b)P MK-nyň býurosynyň (1951, awgust), VI plenumynyň (1951, dekabr) kararlaryndan soň, edebi eserlere “zyýanly zat bar bolaýmasyn” diýlip siňe seredildi, partiýa yrsara “bahana” hem tapylyp durdy. Köne edebi mirasa garşy ýaýbaňlandyrylan “haçly ýöriş” ýazyjylardyr şahyrlaryň aýry-aýry eserlerini ilik-düwme derňemek bilen hem utgaşdyryldy. Ýöne şu ýerde düşnüksiz bolmagynda galýan başga bir zat bar.

1946-njy ýylda ýazyjylar G.Gurbansähedow bilen J.Ilmyradowyň döredijiligi “Sowet edebiýaty” žurnalynda yzarlanylýp, olaryň ikisine-de, “Goşgularynda klassyk edebiýatymyzyň in ýagşy tradisiýalaryny dowam etdiren”, “Öz stilini döretmäge jan eden” ýazyjylar hökmünde garaldy (9.5, 1946, 5, 5 s.). Žurnal sanlyja ýyldan soň welin J.Ilmyradowyň “Türkmenistanyň”, G.Gurbansähedowyň “Türkmeniniň” goşgularynyň milletçilikli eserlerdigini habar berdi. “Ýerdäki jennet”, “Älemiň bezegi”, “Dünýäde ýalňyz arzuwly ýer” edilip görkezilen (11s.) Türkmenistan 16 respublikanyň biri, aýratyn tapawutlanýan, öňe saýlanýan ýeke-täk ýurt dälidir diýildi (9.5, 1951, 9, 11s.).

“Sowet Türkmenistany” gazetinde bu goşgular “Prawdanyň” “Edebiýatda ideologik ýoýuşlaryň garşysyna” (1951, 2 iýul) diýen redaksion makalasynda W. Sosýuranyň berk we adalatly tankyt edilen “Ukrainany söý” goşgusy bilen deňeşdirildi. Gazet soňra “Türkmeniniň” diýen goşgyny derňemek bilen, türkmeniň in batyr, in görnükli edilip görkezilendigini belleýär-de, türkmeni “In ýokary jynsyň wekili hökmünde suratlandyran, buržuaz milletçilikli goşgudyr, bize ýat we zyýanly goşgudyr” diýip ýazdy (8.5, 1951, 21 sent. A. Annanurowyň çykyşy).

Şol döwürde, şol bir wagtda ”Ýaş kommunist” gazetini hem “zyýanly eser” hakynda seslenmän durup bilmedi. Goşgynyň many-mazmunyny şekillendirýän suraty çap etmek bilen, gazet: “1944-nji ýylda J. Ilmyradow “Türkmenistanyň” diýen ideologiki taýdan bize ýat we zyýanly bolan goşgyny ýazýar. Gadymy zamanlardaky näbelli

Türkmenistany, çöllerdäki ak jerenleri, köllerdäki ýaşylbaş sonalary, güllerdäki bilbilleri, kulaklaryň durmuşyny wasp edýär” (10.5, 1951, 23 sent. *Makala*) diýip belledi. Soňra gazet çap eden şol makalasyna: “Sowet durmuşymyzy aňladýan, sowet ýurdy hakynda, Sowet Türkmenistany hakynda, onuň gazanýan üstünlikleri hakynda, halkyň täze sosialistik durmuşy hakynda biragyz hem söz aýdylmaýar” diýip, “zyýanly eserler” hakynda ozal leji çykan şol bir pikirleri gaýtalady.

Metbugatyň şeýle netijä gelmeginiň düýp sebäbi, TK(b)P MK-nyň býurosunda (1951, awgust) bu goşgular ara alnyp maslahatlaşylyp, milletçilikli eserler hasaplanylýpdy.”Türkmenistanym”, “Türkmenişň” goşgularynyň mazmuny boýunça göz-görtele buržuaz-milletçilikli eserlerdigi nygtalmak bilen Türkmenistanyň bütin metbugatynyň wezipesiniň edebiýatçylaryň ýol beren syýasy ýalňyşlaryny ýene-de ýüze çykarmakdygy wezipe edilip goýlupdy.

Milli metbugat gün sypdyrman “Türkmenistanym”, Türkmenişň” diýen goşgularyň üstüne hüjümi dowam etdirdi. “Ukrainany söýdäki” kemçilik türkmen sowet edebiýatyna-da degişli” diýip, metbugat gös-göni ýazdy (8.5, 1951, 25 sent. *Baş makala*). Soňra proletar internasionalizme ýat bolan “Milli çäklilik heňi bilen ýaňlanan” “Türkmenistanym”, “Türkmenişň” goşgularynyň esasy “kemçiliklerini” açyp görkezdi.

Gazetiň baş makalasyna “kemçilikler” hökmünde ozal telim ýola gaýtalan, birinjiden, sowet Türkmenistanynyň obrazyny bermän, oktýabrdan ozalky Türkmenistanyň, onuň “barly öýleriniň”, ýagny, kulaklaryň obrazynyň wasp edilendigi, ikinjiden, goşguda (“Türkmenişde” – H.G.) türkmeniň hemişe urşup, gan saçyp gelen garakçy ýaly edilip görkezilendigi nygtalýar. Baş makala G.Gurbansähedowyň (şol wagtlar Ýazyjylar birleşiginiň prawleniýesiniň başlygydy – H.G.) merkezi metbugatyň (“Prawdanyň” – H.G.) çykyşyndan soň hem ýalňyşlygyň önüni almaga howlukmandygyny belleýär. Partiýa welin ýalňyşyny boýun alýança, G. Gurbansähedowy gününe goýmandyr.

Metbugatyň ýazmagyna görä, Türkmenistan Ýazyjylar birleşiginiň ilkinji partiýa guramasynyň üç güne çeken ýygnaýy

“Türkmenişň” goşgudaky ýalňyşlygyň üstüni örtmezlik üçin G.Gurbansähedowa berk gaýtawul beripdir.

“Diňe ýygnaгыň üçünji güni ol ikinji gezek söz alyp, özüniň burjuaz-milletçilik ruhunda ýazylan “Türkmenişň” goşgusynda uly syýasy ýalňyşlyga ýol berendigini boýun aldy” (8.5, 1951, 28 sent. *Hasabat*).

Nätsin-dä, görgüli! Goşgusynyň burjuaz-milletçilikli mazmunlydygyny boýun alyp, “gaýtmyşym” etmeli boldy. Ol ýörite makala bilen çykyş edip, “Türkmenişň” goşgusynyň özüniň syýasy hüşgärliginiň we ýitigözlüliginiň gowşandygy zerarly dörändigini ýazdy. Goşguda türkmen halkyny beýleki doganlyk halklardan emeli ýol bilen üzňe düşürip, ony iň batyr, iň güýçli görkezendigine gynanýar. “Häzirki Sowet Türkmenistanyny görkezip bilmändigim we öz halkymyň taryhyny galplaşdyrandygym indi meniň üçin bütinleý aýdyň boldy” diýip, ýazmak bilen, makalasynyň ahyrynda: “Meniň öz ýalňyşlaryma ahyryna çenli düşünmegime we olaryň syýasy taýdan çuň manysyna göz ýetirmegime kömek eden bolşewistik metbugatyň – “Prawdanyň” we biziň respublikan gazetlerimiziň çykyşlaryny hem-de TK(b)P MK-nyň göz-göni görkezmelerini we Ýazyjylar soýuzynyň partiýa guramasynyň ýygnaгыnyň tankytlaryny men örän uly minnetdarlyk bilen hemişe ýatda saklaryn” diýip ýazdy (8.5, 1951, 9 okt. *G.Gurbansähedowyň çykyşy*)., Şeýdibem, G.Gurbansähedow goşgusynda türkmeni “arşa” çykarandygyna ökünmeli boldy.

TK(b)P MK-nyň VI plenumynda (1951ý.) belenilişi ýaly, soňky 3-4 aýyň içinde “reaksion” eserler barada TK(b)P MK-nyň kararyndan soň ýagdaý birneme düzedilenmiş (15.5, 1952, 1, 15s.). Hatda munuň şeýledigini: “Türkmen sowet edebiýatynda hem ideologiýa işi ep-esli gowulandy” diýlip, “Sowet Türkmenistany” gazetiniň baş makalasýnda belenilmek bilen, “J. Ilmyradowyň we G.Gurbansähedowyň döredijiliginde ýol berlen gödek ýalňyşlyklar biziň ideologiýa işimiziň derejesini mundan buýana-da ýokary götermegi talap edýär” diýlip nygtaldy (8.5, 1952, 13 awg.).

“Gara donly” G.Gurbansähedow soň-soňlaram:”Meniň hut özüň öz döredijilik işimde bolan gödek ýalňyşlary partiýa guramasynyň we sowet jemgyýetçiliginiň görkezendigi we olary

düzetmäge maňa kömek berendikleri üçin olara tüýs ýürekden minnetdarlyk bildirýäriň” diýip, ýazmaly bolupdy (8.5, 1953, 5 fewr. *G. Gurbansähedowyň çykyşy*). Nätjek-dä! Şol döwürde partiýa kürsüni saklajak bolsaň, partiýa “üzeňňilerinden” geçmelidi. J. Ilmyradowyň “kürsüsi” bolmansoň, oňa “gaýtmysymam” etdirilmändi.

Metbugatyň beýleki ýazyjylaryň döredijiligi hakyndaky çykyşlaryny-da kadaly ýagdaý hasaplamak bolmaz. Türkmen şahyrlarynyň eserlerinden “burjuaz-milletçilikli” pikirleri gözlemäge, esasanam rus dilindäki neşirler höwes bilen ýapyşdy. “Komsomoles Turkmenistana” gazetine H. Guseýnowyň “Türkmen edebiýatyndaky käbir kemçilikler hakynda” (1951, 23 awgust) diýen makalasy çap edilip, Rehmet Seýidowyň “Jerenim” goşgusyna “baha” berildi.

Goşguda, hamala, haýwana ýüzlenen bolup, şahyr wagt geler, jerenler arassa suw içip, gök otlarda gezerler diýýär. Uly gurluşyklary görmän, jerenler üçin gök otlary göz önüne getirendigi üçin şahyry tankytlaýar.

Rehmet Seýidowyň “zyýanly” “söýýäriň” goşgusynyň sözbäşysynyň W. Sosýuranyň burjuaz- milletçilikli “Ukrainany söý” eserini ýatladýandygyny ýazyp, awtor şahyrdan türkmen Sosýurasyny döretmäge çalyşýar. “Turkmenskaýa iskra” gazetini baş makalasynda (1951, 30 noýabr) “Sowet edebiýaty” žurnalynyň G. Seýitliýew bilen G. Muhtarowyň “ideýa” taýdan “zyýanly” “Jogapkär sekretar” pýesasyny çap edendigini tankytlaýar. Emma şol pýesanyň ideýa taýdan zyýanlydygyny welin subut etmeýär. Umumy sözler bilen tankyt edilip, awtorlaryň ideýa-teoritik derejesiniň pesdigini, marksistik-leninçilik teoriýany gowşak bilýändigini nygtaýar.

Türkmeniň geçmiş edebiýatynyň esassyz syýasatlaşdyrylyp, döwre laýyk getirilen mahallaram boldy. Metbugatyň ýazmagyna görä, “Keýmir kör” spektakly täzeden işlenildi. “Täze wariantda türkmen halkyna asyrlarboýy doganlyk kömegini berip gelen, beýik rus halkynyň roluny-da görkezmek niýet edinildi”. “Keýmir köre” bagyşlanylýan ýörite sahypada spektaklyň täze nusgasy barada okyjylaryň pikiri beýan edildi. Gazetiň guramaçylyk roly mydama-da bolupdy. Gazetiň şol sahypasynda-da Aşgabat şäheriniň hem onuň

töwereginiň işçileridir daýhanlarynyň “seslenmeleri” çap edilip, olara spektaklyň:”Täze warianty gowy çykypdyr”, “Türkmen halkyna hemişe doganlyk kömegini beren beýik rus halkynyň kömegi pýesada görkezilýär” diýdirilýär. Şol döwürde şeýle diýibem ýazaýmalydy.

Yörite sahypadaky “Keýmir körün” täze warianty” (awtorlary M.Seýidow, G.Balakaýew) diýen makalada hem “Spektaklyň iň oňat tarapy-da eýran şasynyň talaňyna sezewar bolan türkmen halkyna beýik rus halkynyň doganlyk kömeginiň real görkezilmegidir” diýdirildi. Şeýlelikde, türkmen halky bilen goňşy halklaryň, esasan-da eýran halkynyň arasyna panna kakylady.

Metbugat “Görogly” eposy hakynda welin dymdy. Sebäbi VI plenumdan (1951ý.) soň, türkmen alymlary köne edebi mirasa – şol sanda “Görogla”, Magtymgula el degirmäge çekindi. Neşir edilende-de eserlerden “alla”, “gäwür”, “gyzylbaş” diýen ýaly sözler aýryldy. Bolmasa “Göroglynyň” halk dilinde ýazylandygyny, ähli şahasynyň ýygnaýyp, neşir edilse gowy boljakdygyny metbugat soň-soňlar nygtady (8.5, 1958, 23 noýa. *P.Kiçigulowynyň çykyşy*).

Köne döwri beýan edenligi sebäpli, TK(b)P MK-nyň VI plenumdan (1951ý.) öňem, soňam Berdi Kerbabaýewiň-de ýüzünden sypalmady. TK(b)P-nyň XI gurultaýynda-da (1952ý.) Berdi Kerbabaýewiň ýaramaz eserler bilen çykyş edendigi bellenişipdi (8.5, 1952, 27 sent. S, *Babaýewiň çykyşy*). Metbugat 1953-nji ýylda-da: “B.Kerbabaýew edilen tankydy nazarda tutup, özüniň “Aýgytly ädim” romanyny täzeden işledi. Emma ýalňyşlyklary bar bolan beýleki eserlerini täzeden işlemeýär” diýip ýazdy (8.5, 1953, 5 fewr. *Nasabat*).

Hakykatda welin, ýazyjy “Amyderýa” poemasynyň täze nusgasyny işläpdi. Eser entek çap edilmänkä, “Turkmenskaýa iskra” gazetini A. Slowotwerdow bilen S.Şekiniň “Ýoýulan hakykat” (1951, 12 dekabır) makalasyny çap etdi. Heniz çap bolmadyk poemada ýazyjynyň rewolýusiadan ozalky daýhanyň han-beglerden däl-de, tebigatyň güýjünden horlanýandygy beýan edendigini metbugat nireden bilýärkä? Hatda “Turkmenskaýa iskra” gazetiniň uly agasy “Prawda” hem şol makala perwaýsyz garap bilmän, “Myş-myşa esaslanan resenziýa” makalasyny berdi. Emma TK(b)P MK-nyň VI plenumy (1951ý.) Berdi Kerbabaýewiň irki poemalaryny

tankytlanda, “Turkmenskaýa iskra” gazetiniň şol makalasyna esaslandy (11.5, 1994, 1-2, 62s.).

Diňe 80-nji ýyllaryň ahylarynda, ýurt Garaşsyzlygynyň öňüsyrasynda ozal gadagan edilen eserler ýüze çykarylady. Şol sanda B.Kerbabaýewiň-de 1923-1925-nji ýyllarda metbugatda çap edilen goşgularyndan ýygynyň awtograf toplumu arhiwden tapyldy. Ol 1930-njy ýylyň 16-njy aprelinde geçmişi ideallaşdyrandygy, milli duýga çagyryş bolandygy, Günbataryň önünde Gündogary öwendigi üçin galdyrylandygyny metbugat habar berdi (8.5, 1989, 1 fewr. J. Berdiýewanyň çykyşy).

B. Kerbabaýewiň gadagan edilen ýygynyň hakyndaky gürrüni dowam etdirmek bilen, metbugat onuň ilkinji goşgular ýygynyň bolandygyny, çap edilmän arhiwe taşlanandygyny ýazdy. Dürli sebäplere görä, “Ganly penjeden”, “Perman” we beýleki eserleriň-de gadagan edilendigini ýatlatdy (8.5, 1989, 7 iýul. K. Jumaýewiň çykyşy). Şol döwürde olaryň käbiri hakda metbugatda belli bir pikir aýdaýmagam mümkin bolmandy.

Berdi Kerbabaýew bilen baglanyşykly ysyrnamlar 70-nji ýyllaryň ortalarynda-da gaýtalandy. Berdi Kerbabaýewiň 80 ýaşynyň dolmagyna bagyşlanylýp, “Mydam taýýar” gazetinde Mäti Kösäýewiň “Turan aksakaly” (1974, 15 mart) makalasy çap edildi. Makalany partiýa býurokratlary halamady. Sebäbi Berdi Kerbabaýewe Turanyň aksakaly, ähliahk ýaşulusy diýip baha berilmegi, “Apparatyň goragynda sak duran ideologlarda “Leonid Iliç barka, o nähili B. Kerbabaýew ähliahk ýaşulusy bolýarmyş” diýen şubhe döräýdimikä? Ýa-da “Turan” sözüni agzamak bilen M.Kösäýewiň göwni milli özbaşdaklygy isleýän bolaýmasyn?” diýen şubhe döräýdimikä?” diýdirdi (4.5, 50s.).

TKP MK-nyň býurosý makalany reaksiýa makala hasaplap, professor Mäti Kösäýewi partiýa hataryndan hem işinden (Türkmen döwlet uniwersitetinden) boşatdy. Birnäçe ýyldan soň bolsa oňa: “Makalamda onuň (B.Kerbabaýewiň – H.G.) döredijiliginiň roluny hem-de ähmiýetini diňe türk dilli halklar üçin çäklendirip, men düýpli ýalňyşlyga ýol beripdirin. Milli aýrybaşgalyk ideýasy, iňňän reaksiýa panturkizmiň ýüze çykması biziň bahasyna ýetip bolmajak gazananlarymyza – SSR Soýuzynyň halklarynyň

dostlugyna, sowet adamlarynyň, ozaly bilen-de ösüp barýan ýaş nesliň sowet watançylygy we proletar internasionalizmi ruhunda terbiýelenilmegine zyýan ýetirýär” diýlip “gaýtmysym” etdirildi (8.5, 1977, 30 *iýul*, *M.Kösäýewiň çykyşy*).

Berdi Kerbabaýew hakyndaky “Turan aksakaly” makalasy üçin Mäti Kösäýewe nädogry jeza berlendigi baradaky kyssany metbugatda beýan etmäge tä 90-njy ýyllaryň başlaryna çenli mümkinçilik bolmady (10.5, 1990, 29 *maý*. *A. Esenowyň çykyşy*).

Ýurt tä Garaşsyzlygyny alýança, Berdi Kerbabaýewiň “Aýgytly ädim” romanynyň başyna düşen “towky” hakynda metbugat düýpli zat ýazmady. Diňe Garaşsyzlykdan soň “Türkmen arhiwi” žurnaly: “Sowet döwründe türkmen edebiýatynyň taryhynda häkimiýetiň ýokary gatlaklary tarapyndan Berdi Kerbabaýew, onuň “Aýgytly ädim” romany ýaly berk hem dykgatly gözegçilikde saklanylan ýazyjy-da, şonuňky ýaly eser-de ýok. Berdi Kerbabaýewiň romanyna 1940-1954-nji ýyllarda TKP MK-nyň býurosynyň hem sekretariatynyň mejlislerinde 5 gezek, TKP MK-nyň propaganda we agitasiýa bölüminde birnäçe gezek seredildi” diýip ýazdy (11.5, 1994, 1-2, 36s.).

“Türkmen arhiwiniň” ýazmagyna görä, 1951-nji ýylda Berdi Kerbabaýewiň “Aýgytly ädim” romanynyň üç bölümi-de doly neşir edildi. TK(b)P MK-nyň býurosynyň (1952, fewral) mejlisinde Berdi Kerbabaýewiň “Aýgytly ädim” romany hakyndaky meselä seredilip, ozal TK(b)P MK-nyň býurosynyň (1941ý.) mejlisinde ýüze çykarylan kemçilikleri awtoryň düzetmän, gaýtam çuňlaşdyrandygy bellenildi (11.5, 1994, 1-2, 47s.). TKP MK-nyň býurosynyň (1952 oktýabr) mejlisinde O. Abdalowyň redaksiýasy bilen neşir edilen “Aýgytly ädimi” kitap söwdasy setlerinden we kitaphanalaryndan aýyrmagy karar eden bolsa, TKP MK-nyň býurosynyň 1953-nji ýylyň ýanwaryndaky mejlisi roman hakyndaky ozalky kararyny üýtgedip: kitaphanalary, klublary, beýleki jemgyýetçilik ýerlerini uçdan-tutma barlap, “Aýgytly ädim” romanyn O. Abdalowyň ýazan giriş makalasyny ýok etmegi karar etdi (1.5, 1g, 33ýaz, 18iș, 22tk). TKP MK “Aýgytly ädim” hakynda ýene-de karar (1953, 20 awgust) kabul edip, romana gözegçiligi güýçlendirdi (1.5, 1g, 33ýaz, 58iș, 87tk).

Diňe “Aýgtyly ädim” romany däl, metbugat B. Kerbabaýewiň irki döwürdäki eserlerine-de “hüjüm” etmegini dowam etdirdi. Şol eserlerde “buržuaz-milletçilikli” çagyryşlaryň bardygy ýene-de ýazgarylady. Berdi Kerbabaýewiň köne Mary şäherini “ideallaşdyrýandygy” üçin “Mary” goşgusy-da tankytlanyldy. 1953-nji ýylda ýazyjynyň “Japbaplary” hem halka garşy eserleriň hataryna goşuldy. Berdi Kerbabaýew boýnuna ýüklenilen “kemçilikleri” näalaç boýun alyp, kemçilikleriň döremeginiň esasy sebäbini tankydyň ähmiýetine kembaha garanlygynda gördi (11.5, 1994, 1-2, 48-49, 71s.).

TK(b)P-niň XI gurultaýynda-da (1952ý.) edebi eserlerdäki düýpli ideologik ýalňyşlyklaryň esasy sebäbini edebi tankydyň “örän gowşak ýagdaýda” alnyp barylmagyndan gözläpdi (1.5, 30 ýaz, 1 iş, 44 tk). Türkmen edebiýatyndaky “ideologik ýoýuşlarda”, elbetde, ýene-de metbugat günäkärlendi. Özem türkmen metbugatyna günä ozalky SSKP MK-nyň emri bilen ýöňkeldi. SSKP MK-nyň Prezidiumynyň ýanyndaky ideologiýa meseleleri baradaky komissiýanyň kararynda (1953, 10 ýanwar) “Türkmenistan kommunisti” žurnalynyň ideýa-teoretiki taýdan, hamala pes derejededigi nygtaldy. Munuň şeýledigini TKP MK-nyň IV plenumynda (1953, mart) tassyklap: “Türkmenistan kommunisti” žurnaly respublikanyň ideologik durmuşyna täsir etmeýär, buržuaz-milletçiligiň ýüze çykmalaryna, käbir çeper edebiyat eserlerinde bar bolan ideologik ýoýuşlara garşy göreş alyp barmaýar diýlip belenildi.

Plenumda “Türkmenistan kommunisti” žurnalynyň diňe özüniň ideýa-teoretiki derejesine däl, eýsem beýleki metbugatyň işine-de üns bermeyändigini nygtalyp, žurnalyň her sanynda metbugat synyny çap edip durmagy borçly edildi.

“Sowet edebiýaty” žurnaly-da çetde galmady. Žurnalyň ideýa-teoretiki we edebi-çeperçilik taýdan pes derejededigi belenildi (1.5, 1g, 33ýaz, 4iş, 7, 12-13tk).

TKP MK-nyň býurosynyň (1953, oktýabr) mejlisi “edebi eserlerde ideologik ýoýuşlaryň” garşysyna esasy göreşleriň biri hökmünde ýörite edebiýat we sungat, metbugata syn bölümlerini döretmegi karar etdi (1.5, 1g, 33ýaz, 52iş, 2tk). Kararda göz önünde

tutulan 2 sany bölüm şol ýylyň (1953ý.) ahyrlarynda, “Sowet Türkmenistany” hem “Turkmenskaýa iskra” gazetleriniň redaksiýalarynda (býuronyň mejlisiniň şu gezekki kararyna çenli, býuronyň ähli kararlarynda “Turkmenskaýa iskra” gazetiniň ady önürti getirildi – H.G.) döredildi (*1.5, 1g, 33ýaz, 66iş, 2tk*).

50-nji ýyllaryň ortalaryndan soň, partiýa edebi neşirleriň tematikasyna gözegçiligi güýçlendirdi. TKP MK-nyň býurosynyň (1956,iýun) mejlisi “Sowet edebiýaty” žurnalynda halk hojalygynyň ähli pudagyny mundan beýlägem ýokary götermek boýunça partiýanyň hem hökümetiň möhüm kararlaryny wagyz edýän çeper eserleriň az ýerleşdirilýändigini belledi (*1.5, 1g, 43ýaz, 38iş, 20tk*). Şeýlelikde,”Sowet edebiýaty” žurnalynyň redaksiýasyna talap güýçlendirildi-de, borjy gysyldy. Žurnalyň haýsy temalara üns bermelidigi “ýokardan” görkezildi, üstesine-de esasan rus dilindäki eserlere ýygyn edildi.

Hatda, Beyk Watançylyk urşy gidip durka-da, TK(b)P MK-nyň býurosynyň (1942, oktýabr) mejlisi “Sowet edebiýaty” žurnalynda edebiýata degişli eserleri türkmen hem rus dillerinde çap etmegi (*1.5, 1g, 1\4ýaz, 39iş, 5tk*) uruş gutaransoň bolsa býuronyň (1945, dekabir) mejlisi “Sowet edebiýatyny” türkmen hem rus dillerindäki 2 sany özbaşdak edebi žurnala (“Watan” hem “Türkmenistan”) bölmek hakynda (*1.5, 1g, 1\5ýaz, 227iş, 20tk*) karar kabul etdi.

Elbetde, “Sowet edebiýaty” türkmen hem rus dillerindäki özbaşdak neşirlere näme üçindir bölünmedi. Ýöne milli edebiýatyň gysylyp, sowet tematikasyna köp üns berilmegi welin dowam etdirildi. Şol sanda milli eserlere syn köpeldildi. Şol synlarda käbir ýetmezçilikler çişirildi, çenden aşa galplaşdyryldy. Nädogry faktlara duwlanylady.

TKP MK-nyň býurosynyň (1962, oktýabr) mejlisi metbugatyň çykyşynyň täsirliğini ýokarlandyrmak hakyndaky meselä garanda, dogrusy tankydy makalalarda hazire çenli hem “Hakykatyň baş prosenti dogry bolsa ýeterlik” diýen ýalňyş düşüňjeden ugur alynýandygyny boýun aldy(*1.5, 1g, 63ýaz, 51iş, 11-12tk*).

“Edebiýat we sungat” gazetine-de sowet tematikasyna az üns berilmedi. Emma TKP MK-nyň býurosynyň (1968,iýun) mejlisinde

bellenişi ýaly, biziň häzirki hakykatymyz ýeterlik çuň beýan edilmeyärmiş (1.5, 1g,82ýaz, 55iş, 55tk), makalalaryň käbiri kommunizm gurluşygynyň praktiki wezipeleri bilen baglanyşdyrylmaýarmyş.

Diýmek, enteklerem zähmet temasyňa “zor oglanlara”, “mawy korabllara” erk edýän gelin-gyzlara, mekgejowene, poçtalýonlara köp üns bermeli ekeni. Aslyýetinde, metbugatda sowet tematikasynyň beýany ozalam az däl. Emma şolam az göründi. 1969-njy ýylda diňe pýesalary alanyňda, Türkmenistanyň teatrlarynda goýlan oýunlaryň 70%-i häzirki zaman-sowet temasyňa degişlidi (5.5,198s.).

Gadymy edebi mirasa 50-nji ýyllaryň başyndaky “hüjümden” soň, metbugat tas 15 ýyla golaý wagt mirasa degişli materiallary çap etmedi. Diňe 60-njy ýyllaryň ortalarynda “Sowet Türkmenistany” gazeti edebi mirasy çuňňur öwrenmegiň ähmiýeti hakynda ýazdy (8.5, 1963, 16 noýa. A.Gudratyllaýewiň çykyşy). Edebi ýadygärliklerimizi derňemekligiň ilkinji möhüm wezipesiniň teksti öwrenmekdigini nygtady (8.5, 1966, 10 iýul. A. Meredowyň çykyşy).

Golýazmalar gaznasyna (häzirki Milli golýazmalar instituty – H.G.) ýyganan materiallar diňe bir milli miras bilen çäklenmeýär. Onda Gundogar halklarynyň edebi mirasyna degişli golýazmalaram saklanýar. Döwletmämmet Azadynyň, Magtymgulynyň, Andalybyň, Magrupynyň, Şabendäniň, Şeýdaýynyň, Gaýybynyň, Seýdiniň, Zeliliniň, Mollanepesiň, Misgingylyjyň, Mätäjiniň eserleriniň gadymy golýazma nusgalary toplandy. Ferdowsiniň “Şanama” eseri, Nowaýynyň, Fizuliniň, Hafiziň, Bidiliň, Nesiminiň, Jamynyň, Hüweýdanyň hem-de beýlekileriň golýazma nusgalarynyň bardygyny ýatlatdy (8.5, 1977, 8 iýul. G. Nazarowyň çykyşy).

“Edebiýat we sungat” gazeti edebi mirasymyza degişli Dowan Sahyr hakyndaky materially (12.5, 1970, 21 iýun. K. Ataýewiň çykyşy), XVII asyrdaky ýaşan Garajaoglana degişli maglumaty hem onuň goşgularyna ýörite sahypa bagyşlady (12.5, 1971, 21 mart. B.Kerbabayewiň çykyşy).

Milli metbugat folklorymyzyň iň gowy nusgalaryna öz içine alýan dürli ýygyndylaryň okyjylara hödürlenip durulýandygyny-da habar berdi. “Saýatly-Hemra”, “Hüýrlukga-Hemra” ýaly dessanlar,

“Türkmen halk ertekileriniň” 1-2-nji tomlary, milli folklorymyzyň ençeme žanrlarynyň bir tomlugyny emele getiren “Dana sözler” okyjylara ýetdi. “Altyn hazyna” hem şeýle işleriň biri (8.5, 1979, 30 okt. *Ş. Halmuhammedowyň çykyşy*).

Milli dessanlar bilen baglanyşykly bolan maglumatlary – Şasenem galasyndan” Şasenemiň suw içen küýzesiniň tapylandygy baradaky materiallaryň çap edilmegi (12.5, 1972 30 awg. *H. Ýusubowyň çykyşy*) folklor bilen gyzyklanýanlara gymmatly maglumat boldy.

Ýöne welin gadymy edebi miras hakynda (“Andalyp we Oguznamaçylyk däbi”) (8.5, 1987, 10sent. *J. ALLakowyň çykyşy*), Rabguzynyň “Kasasyl enbiýasy” (10.5, 1990, 11 okt. *A. Saryýewiň çykyşy*) hakynda gürrüň berýän materiallary metbugat 80-nji ýyllaryň ahyrlarynda çap etdi. Sebäbi şeýle materiallary ozal çap etmek mümkin däldi.

Ýöne welin 50-nji hem 60-njy ýyllarda edebi miras hakynda çap edilen materiallarda-da, “Edebi mirasyň döredilen wagty nazara alynman, olardan şu günüň (çap edilen döwrüniň – H.G.) talaplary edildi”. Edebi mirasa ýowuz daraşylmagy dowam etdirildi. Döwrüň syýasatyna dogry getiriljek bolundy. Gysgaldyldy, düzedişler girizildi. Netijede, edebi ýadygärliklerimiz asyl nusgasyny tapmady. Şol sanda 1958-nji ýylda çap edilen “Görogly-da” guraksy çykdy (8.5, 1990, 26 iýun *J. Allakowyň çykyşy*).

Milli metbugat tä 80-nji ýyllaryň ahyryna çenli türkmen edebiýatynyň klassygy Nurmuhamet Andalyp hakynda materiallary bermedi. 1989-njy ýylyň ortalarynda Nurmuhamet Andalybyň türkmen edebiýatynyň läheňidigi (onda-da 325 ýyllygy mynasybetli) ýadyna düşdi (8.5, 1989, 21 may. *G. Nazarowyň çykyşy*).

Muňa garamazdan, Magtymguly Pyragy hakyndaky materiallary welin çap etdi. Ýöne materiallary bermekde metbugatda yzygiderlilik saklanmady. Materiallaryň çap edilişini esasan 4 sany döwre bölmek bolýar:

Birinji döwür: 1957-1960-nji ýyllar. Magtymgulynyň doglan gününüň 225 ýyllygyna bagyşlanan materiallar berildi. **Ikinji döwür:** 1981-1983-nji ýyllar. Magtymgulynyň doglan gününüň 250 ýyllygyna

degişli materiallar çap edildi. Şahyryň döredijiligi birinji döwürde 4 ýylyň, ikinji döwürde hem 3 ýylyň dowamynda beýan edildi.

Iki döwriň dowamynda çap edilen materiallar tematikasy boýunça hem tapawutlanýar. Birinji döwürde şahyryň esasan täze neşirleri (8.5, 1957, 27 okt.) watançylygy (9.5, 1958, 12, 113s.), jemgyýetçilik-syýasy garaşlary (9.5, 1959, 7, 106-112s.), terbiýeçi hökmündedigi (13.5, 1960, 25 okt.), estetiki ideýalary (9.5, 1960, 10-11, 91-108s) beýan edilen bolsa, ikinji döwürde Magtymgulynyň şygrylarynyň “Görogly” eposy bilen özara baglanyşygy (10.5, 1981, 13 awg.), şahyryň dine garşy (8.5, 1983, 15 mart), tebigat ylmyna degişli (8.5, 1983, 4 may), halk medisinasyna degişli (8.5, 1983, 8 iýul) pikirleri yzarlanyldy.

Üçünji döwür: 1984-1990-njy ýyllar. Bu döwürde metbugat şahyryň eserlerine degişli materiallary örän seýrek, “ýadyna düşen” wagty çap etdi.

Dördünji döwür: 1990—njy ýyldan soňky döwür. Milli metbugat Magtymgula degişli materiallary yzygiderli çap edýär. Ýurt Garaşsyz bolansoň, Magtymgulynyň edebi mirasy doly öwrenilip başlandy. “Tussag edilen” dini goşgulary okyjylara ýetirildi. Her ýylyň maý aýynyň ikinji ongünliginiň ahyrynda Magtymgulynyň şygryýet günleri geçirilýär.

Milli metbugat Mollanepesiň doglan gününüň 150 ýyllygyna materiallary 1960-1963-nji ýyllarda berdi. Materiallarda şahyryň belent duýgularyň beýançysydygy (8.5, 1960, 2 mart), döredijiliginde Gündogar poeziýasynyň käbir nusgalarynyň peýdalanylyşy (9.5, 1962, 2, 120s.), şahyryň şahyr oglunyň bolandygy (10.5, 1963, 8 ýanw.), ussat dessançydygy (8.5, 1963, 7 iýul), etika meselesi (9.5, 1963, 7, 125s), halk rowaýatlarynda şöhlenilişi (13.5, 1963, 7 awg.) yzarlanyldy.

Tas 4 ýyla golaý wagtyň dowamynda metbugatyň şahyr barada sanlyja materially çap edendigi geň galdyrýar. Metbugat Mollanepesiň döredijiligini dolulygyna görkezip bilmedi.

Metbugat Keminäniň, Seýdiniň, Zeliliniň 200 ýyllygyna materiallary berdi. Zynharynyň 200 ýyllygy ýurt Garaşsyz bolansoň bellenildi.

Keminäniň ýubileýi hakyndaky materiallar ýokardan “görkezme” esasynda ýarym ýylyň içinde (1971) metbugatda örän çaltlykda çap edildi. Şahyryň eserlerini beýan etmekde belli bir düzgün, yzygiderlilik saklanylmady. Ýarym ýylda şahyryň eserleriniň gözlegine-de çykyldy (8.5, 1971, 11 iýul), satirik şahyryň şanyna ýazyjylaram, hudožniklerem çykyş ediberdi (8.5, 1971, 28 awg.). Keminäniň döredijiligi halk döredijiligi bilenem baglanyşdyryldy (13.5, 1971, 22 sent.), dine garşy pikirlerem aýdyňlaşdyryldy (8.5, 1971, 18 noýa.), gumanistdigem aýdyldy (8.5, 1971, 15 dek.).

Hatda rus edebiýatçylarynyň Keminä uly hormat goýýandygam nygtaldy (8.5, 1971, 15 sent). Hakykatda welin metbugatyň 1961-nji ýylda çap eden materialynyň şaýatlyk etmegine görä, Kemine tas elimizdenem gidipdi. Moskwaly alym Skosyrew Türkmenistanyň Ýazyjylar soýuzynyň prawleniýesiniň başlygy H. Çaryýewe hat ýazyp (1936-njy ýyl, 15-nji dekabır): “Kemine hakyndaky hekaýatlaryň köpüsi Gündogaryň beýleki ýurtlarynyň (Täjigistan, Özbekistan, Gyrgyzstan) halk döredijiliginde durşy bilen diýen ýaly gaýtalanýar. Diýmek, Kemine XIX asyrdä Türkmenistanda ýaşap, goşgy düzen diňe bir taryhy şahsdyr diýip bolmaz. Ony özünde halkyň ymyt-arzuwlaryny jemläň, galapyn halk fantaziýasy tarapyndan döredilen zat diýip çaklamalydygyny” teklip etdi.

Soňra H. Çaryýew Skosyrewä hat ýazyp (1937-nji ýyl, 19-njy ýanwar): “Biziň barymyzyň hakyky taryhy şahsyýetiň ýaşanlygyna şübhelenmämizi müdimilik taşlamagymyz gerek. Kemine ýaşan adam. Ýaşan senelerini, watanyny (obasyny), bolan ýerlerini bilýäris. Biografiýasyndan birnäçe zatlar belli. Kemine hakyndaky materiallary ýygnamagyň we sistema salmagyň üstünde Alyýew işleýär” (8.5, 1961, 16 apr.) diýip, öz Keminämizi goramagyň hötdesinden gelipdir.

30-njy ýyllaryň ahyrларында H. Çaryýewiň Skosyrýewe hatyny metbugatyň çap edip bilmejekdigi düşnükli. 60-njy ýyllaryň başynda H.Çaryýewiň hatynyň çap edilişine-de haýran galaýmalydy. Ýöne 70-nji ýyllaryň başynda welin rus ýazyjylaryň Keminä bolan “hormaty” artan bolarly!

Milli metbugatda Seýdi hakyndaky materiallar 20 ýyldan gowrak wagtyň dowamynda berildi. Ýöne materiallaryň çap edilişi üzlem-saplam boldy. “Mugallymlar gazetini” Zeliliniň dosty lebably Seýdidigi, ýagny iki Seýdiler hakynda; (13.5, 1966, 4 sent. S. *Durdyýewiň çykyşy*). 1966-njy ýylda, “Türkmenistanyň halk magaryfy” žurnaly Seýdiniň serkerde şahyrdygy (16.5, 1968, 3, 87s.) hakynda 1968-nji ýylda ýazan bolsa, 1989-njy ýylda – Garaşsyzlygymyzyň ön ýanynda “Ýaş kommunist” gazetini Seýdiniň dünýäden öten ýyly hakynda (10.5, 1989, 4 iýul. A. *Bekmyradowyň çykyşy*) pikir öwürmäge mümkinçilik aldy.

1976-njy ýylyň awgustyndan, 1977-nji ýylyň fewralyna çenli, ýagny ýarym ýylyň dowamynda Seýdiniň 200 ýyllygyna degişli materiallar berildi. Materiallarda şahyryň etiki garaýşlary (12.5, 1976, 18 awg.), halkyň hazire çenli Seýdini bir Seýdi hasaplandygy (8.5, 1976, 12 okt.B. *Seýtäkowyň çykyşy*) yzarlanyldy. Yzýanyndanam kän wagt geçmänkä, şahyryň 200 ýyllygyna gazetleriň ýörite sanlary bagyşlanyldy (10.5, 1977, 29 ýanw; 13.5, 1977, 30 ýanw).

Beýleki klassyk şahyrlaryň döredijiliginiň beýan edilişinden tapawutlylykda, ýubileýinden soň hem Seýdiniň şygrylaryna degişli materiallar metbugatda çap edildi. Materiallarda Seýdiniň çeper dili hakynda pikir ýüwürdildi (13.5, 1977, 18 may). Iki Seýdiler barada ýene-de mesele gozgaldy (12.5, 1988, 25 noýa.). Ýöne barybir ýene-de belli bir netijä gelinmedi.

Zeliliniň 200 ýyllyk ýubileýine welin materiallar metbugatda 1,5 ýylyň (1981-nji ýylyň sentýabryndan 1983-nji ýylyň fewralyna çenli) dowamynda çap edildi. Şol döwürde gazet-žurnallaryň sanlarynyň 15-nde Zeliliniň 200 ýyllygyna degişli materiallar berildi. Metbugat sanlarynyň diňe biri 1981-nji, 10-sy 1982-nji, 4-si 1983-nji ýyla degişli. Görnüşi ýaly, 1982-nji ýyl Zelili üçin “hasylly” ýyl bolupdyr.

Zeliliniň döredijiligine degişli materiallary gazet-žurnallaryň köpüsi berdi. Beýleki klassyk şahyrlaryň döredijiliginiň beýan edilişinden tapawutlylykda, Zeliliniň esasan didaktiki-ahlak meselelerini gozgaýşy nygtaldy. Materiallarda şahyryň dünýewi goşgulary (13.5, 1981, 23 sent. A. *Bugaýewiň çykyşy*), “Orazym”

goşgusy (10.5, 1982, 11 fewr.), otlukly setirleriniň syry (10.5, 1982, 25 fewr.), öwüt nesihaty (12.5, 1982, 28 may'), gőzelligiň jarçysydygy (8.5, 1982, 22 awg.), Magtymgula mynasyp şägirdigi (8.5, 1982, 26 sent.), söweşeň akyldardygy (9.5, 1982, 11, 18s.), adalatyň we adamkärçiligiň aýdymçysydygy (8.5, 1983, 18 ýanw.) we beýleki meseleler gozgaldy.

Milli metbugat klassyk şahyrlardan Mätäjiniň döredijiligini welin ýatdan çykardy diýen ýaly. Şahyryň 150 ýyllygyna bary-ýogy iki sany (şahyryň ýaşyny kesgitleýän hem-de ýubileýe bagyşlanan ekspedisiýa hakynda) material hem-de ýubileýe bagyşlanan sahypa bilen “oňdy” (8.5, 1975, 13 apr; 8.5, 1975, 23 noýa.).

Emma rus hem daşary ýurt ýazyjylarydyr şahyrlary welin ýatdan çykarylady. Milli metbugatyň ählisinde-de ýazyjylaryň hem şahyrlaryň doglan ýa-da aradan çykan günleri belli bir düzgün-tertup saklanylman bellenildi. Şeýle halatda köplenç “Biziň kalendarymyz” rubrikasy ulanylyp, döredijiligi dürli möçberde, materiallaryň berlişi dürli formada (bölüm, sahypa, gazetiň ýörite sany) berildi.

Materiallaryň awtorlary hem köplenç rus alymlarydyr ýazyjylary. Özi hem Türkmenistan bilen hiç hili baglanyşygy bolmadyk materiallar. TASS-yň, APN-yň, “Sowetskaýa kultura” gazetiniň materiallaryndan terjime edilip berildi.

Diňe “Sowet Türkmenistany” gazetiniň mysalynda rus ýazyjylary hakynda materiallaryň dürli möçberde berlendigine, käbirine bolsa gazetiň birnäçe sanynyň bagyşlanandygyna göz ýetirmek kyn däl. N.W. Gogolyň döredijiliginiň gazetiň 2-nji hem 3-nji sahypalarynda beýan edilýändiginden başga, ýazyjy hakynda ýörite baş makala-da (1952, 4 mart) çap edildi. A.P. Çehowyň doglan günü bilen baglanyşyklykda, onuň döredijiligi gazetiň üç sanynda (1960, 19 ýanwar, 24 ýanwar, 29 ýanwar) beýan edildi.

Beterinden beteri bar diýleni . M.Gorkiniň doglan günü bilen baglanyşyklykda onuň döredijiligi gazetiň 10 sanynda (1968, 3 mart, 15 mart, 16 mart, 17 mart, 21 mart, 22 mart, 23 mart, 26 mart, 27 mart, 28 mart), özi-de her sanynyň 2-3-nji sahypalarynda beýan edildi. Ýazyjy- şahyrlaryň döredijiligine millilik ruhuny bermäge çalşyldy. W. Maýakowskiý watanyň milli şahyry (şol sanda Türkmeniňem – H.G.) hökmünde (1973, 19 iýul) häsiýetlendirildi.

70-nji ýyllarda metbugatda daşary hem rus ýazyjylary hakynda türkmen awtorlary hem (Ýu. Fuçik hakynda, 1973, 23 fewral, N. Tihonow hakynda, 1976, 3 dekabır) ýazyp başlady.

Türkmen ýazyjylarynyň hem şahyrlarynyň doglan günleri bilen baglanyşyklyk-da, olaryň döredijiligi “Biziň kalendarymyzdan” başga, “Işdeş ýoldaşlarymyz”, “Ýagşydan at galar”, “Il içinde seniň tutulsa adyň” rubrikalarynda-da berildi.

Mahal-mahalam ýazyjy- şahyrlaryň döredijiligi Magtymguly baýragyna hödürlenilende, deputatlyga kandidat görkezilende, hormatly atlar dakylanda dürli formalarda hem möçberlerde beýan edildi. Emma barybir milli şahyrlaryň hem ýazyjylaryň döredijiligi rus we daşary ýurtlaryňka garanda örän gowşak beýan edildi.

Diňe 50-nji ýyllaryň başlarynda türkmen ýazyjylary hem şahyrlary hakynda ilkinji gezek ýörite bölümde (Garaja Burunow, - 1952, 10 awgust) gürrüň edilip başlanan bolsa, 50-nji ýyllaryň ahylaryndan olaryň döredijiligi ilkinji gezek ýörite sahypalarda (Ata Salyhyň 50 ýyllygy – 1958, 30 maý; Durdy Gylyjyň 80 ýyllygy – 1966, 10 sentýabr; N. Saryhanowyň 60 ýyllygy – 1966, 12 oktýabr; B. Kerbabaýewiň 75 ýyllygy – 1969, 18 mart) berildi. Emma şol ýyllarda-da käbir ýazyjylara ýörite sahypa rowa görülmedi. Garaja Burunowyň 60 ýyllygyna bary-ýogy 100 setirlik material (1958, 5 awgust) “bagyşlandy”.

Diňe “Edebiýat we sungatda” ýubileý senelerinde döredijiligi gazetiň 1-2-3 nji sahypalarynda ilkinji gezek A.Gowşudowyň 60 ýyllygynda (1964, 19 fewral, soňra B.Seýtakowyň 50 ýyllygynda (1964, 28 mart), A. Kekilowyň 60 ýyllygynda (1972, 21 iýun) beýan edildi. Emma munuň özi edebi-çeper neşir üçinem ýeke-täk mysaldyr.

Milli metbugat tä ýurt Garaşsyzlygyna çenli daşary ýurtlarda ýaşan türkmen şahyrlarynyň döredijiligine “göz ýumdy” diýen ýaly. Baýram han (“Edebiýat we sungat”, 1966, 17,20 awgust; “Sowet edebiýaty”, 1970, 12), Garajaoglan barada (“Edebiýat we sungat”, 1973, 5 awgust) setanda-seýranda ýazan bolaýmasa, Hoja Ahmet Ýasawy, Ýunus Emre dogrusynda dymmak dymdy.

Köne edebi mirasymyz “Şejere” (“Ýaş kommunist”, 1990, 18 awgust), “Kasasyl enbiýa” (“Ýaş kommunist”, 1990, 11 oktýabr) hem ýurt Garaşsyzlygynyň ön ýanynda ýatlanylýdy.

Şeýle ýagdaýda edebi mirasyn milli metbugatdaky beýanyndan okyjylaryň göwni suw içendir öýdýärsiňizmi? Metbugat okyjylaryň pikirini öwrenjegem bolmady. Ýöne edebi miras baradaky pikirini welin metbugata berýän synynda ýaşyrmady. Partiýa organy hökmünde “Türkmenistan kommunisti” žurnaly edebi-çeper neşir bolan “Edebiýat we sungata” syn berip, “Düýpli problemalar barada söze başlaýar-da, yzyny ýetirmeýär. Ýüzleý meseleler bilen meşgullanýar” diýip yazdy.

Soňra gazetini edebi mirasymyzy öwrenmek meselesine üns bermeyändigini tankytlap, “Gaýybynyň ýekeje goşgusyny analizläp (600-ýe golaý goşgynyň içinde), “M.Garryýew “Seýdy we Gaýyby” makalasynda Gaýybyny köşk şahyry hökmünde suratlandyrýar” diýip ýazdy.

Soňra žurnal Keminäniň sarpasyny tutmaga gazetini nädogry garaýandygyny nygtap, “Tokmak”, “Esentanyş”, “Ýartygulak” ýaly satiriki žurnallardan kem galmajak bolup, “Edebiýat we sungatyň” hem täze rubrika (“Keminäniň gep haltasy”) açyp, Keminä diýmedigini diýdirip, onuň gülki predmetine öwrülendigini, gazet redaksiýasynyň erki bilen Keminä öz adyna asla mynasyp bolmajak ugursyz-utgasyz goşgularyň-da “goşdurylýandygyny” tankytлады (17.5, 1963, 4, 57-60s.) Keminäniň beýik şahsdygyny ýatlatdy.

Şeýlelikde, iki ýylyň dowamynda berlip gelnen “Keminäniň gep haltasy” rubrikasy ýatyryldy. Bolmasa “Bu rubrika astynda okyjylaryň tankydy habarlary, bellikleri çap edilýärdi” (6.5, 47s.)

Sowet döwründe metbugat edebi mirasa birtaraplaýyn, ýagny inkär edijilik bilen çemeleşdi. Emma şeýle bolsa-da, türkmen prozasynda häzirki zaman temasyňa garanda iri eserler taryhy temalardan ýazyldy (13.5, 1969, 6 apr. A. Myradowyň çykyşy). Şol sebäplem “Türkmen edebiýatynyň rewolýusiýa çenli döwründäki eserleri birneme okalýar. Ýöne soňkular döwrüň ideologiýasy bilen aşa baglanyşdyrylypdyr”

Ýurt Garaşsyzlygynyň ilkinji ýyllaryndan edebi miras ön hatara çykaryldy. “Türkmen edebiýatyny “Gorkut atasyz”,

“Oguznamasyz”, “Göroglysyz”, Hoja Ahmet Ýasawysyz, Ýunus Emresiz, Garajaoglynsyz, Magtymgulysyz, Želaletdin Rumysyz göz öňüne getirip bolarmy?” diýildi. Türkmen-türk edebiyatynyň bu äpet sütünleriniň ömri-döredijiligi täzeden öwrenilip, halkymyza ýetirmek üçin peýdaly işleri etmäge girişildi.

Sowet döwründe “tussag edilen” ähli edebi ýadygärlikler-de okyjylara ýetirildi. “Gorkut atanyň” 1500 ýyllygy belenilmek bilen, indi Garaşsyz Türkmenistan “Gorkut ata” ýaly dünýä siwilizasiýasynyň hataryna giren ajaýyp ýadygärliklerine guwanyp täzeden galkynýar” (Türkmenistan”, 1999, 5 maý).

2. Milli sungat meseleleri

Türkmen halkynyň gadymylygy ýaly, onuň milli sungaty hem örän gadymy. Türkmen dutarynyň, gyjagynyň, tüýdüginiň, gopuzynyň owazy özüniň nepisligi hem kämilligi bilen bütün dünýäni haýrana goýupdyr. Türkmen milli aýdym-sazlary gadymyýetden bäri pederlerimizniň baş ýörelgesine, kyn gününde hem, şat gününde hem ýakyn hemrasyna öwrülipdir.

Sowet döwründe türkmen aýdym-sazlary hakynda azda-kände alada edildi, eserler döredildi. Baryp-ha, 20-nji ýyllaryň ahylarynda türkmen aýdymalaryny ýygnap, degişli kommentariýeler (düşündirişler) bilen olary çap etmek göz öňünde tutulypdy. Türkmen sazçylyk tehnikumyny döredip, oňa halkyň görnükli bagşylaryny çekmek partiýanyň borjy hasaplanypdy (*1.5, 1g, 1\1ýaz, 74iş, 33-34tk*).

Milli metbugat 40-njy ýyllaryň ortalaryndan soň hem türkmen aýdym-sazlary hakyndaky materiallary üzlem-saplam berip durdy. “Biziň elimize gowşan baý edebi mirasymyzyň ep-esli böleginiň diňe bagşy-sazandalar arkaly zamanamyza ýetenligine kim münkü bolup biler. Bagşy-sazandalaryň diňe ýönekeý ýerine ýetiriji bolman, aktýorlyk roluny, saz mekdebi roluny tutup, öz ussatlyk syrlaryny, asyrlarboýy toplanan däplerini nesilden-nesile berip gelendiklerini

kim unudyp biljek?” diýip gazet ýazdy (8.5, 1946, 12 ýanw. O. Abdalowyň çykyşy).

Metbugat soňra W.A.Uspenskiniň “Meniň Türkmenistana saz-etnografik ekspedisiýam” kitaby hakynda söhbet açyp, VI asyrdaky oguzlar döwründen başlap, tä XX asyryň başyna çenli türkmen saz sungatynyň ösüşiniň, XVIII asyryň 2-nji ýarymynda ýüze çykan atly bagşylar, tüýdükçiler, gyjakçylar baradaky maglumatlaryň, birnäçe halk heňlerine, bagşylara degişli rowaýatlaryň hem örän gyzykly edilip gürrüň berilýändigini habar berýär. Kitap boýdan-başa W.A.Uspenskiniň özüne duşuşmak miýesser bolan Şükür bagşy, Oraz Salyr, Muhy bagşy, Garly bagşy ýalylaryň suratlary hem nota geçirilen ençeme halk heňleri bilen bezelipdir. Kitap hakyndaky materialyň soňunda-da, “Türkmen diline terjime edilip ýaýradylsa gowy bolardy” diýlip, teklip edilýär (10.5, 1967, 16 dek. A. Azymowyň çykyşy).

Bagşyçylyk sungaty barada-da maglumatlar getirilip, Sahy Jepbarow, Magtymguly Garlyýew, Girman bagşy ýaly uly halypalaryň esaslandyran ýoluny ykrar etmezligiň mümkin däldegi nygtalýar (9.5, 1987, 1, 187s.). Türkmenistanda milli sungatyň ähli ýerde deň ösmeýändigem metbugatyň nazaryndan sypmaýar. “Ahalda dutar sazy, Maryda bagşyçylyk, tüýdük sazy, Daşhowuzda dessan aýtmaklyk ösen” (9.5, 1989, 3, 182s.).

Ýöne welin, umuman alnanda, sowet döwründe türkmen aýdym-sazlarynyň ykbaly metbugatda “akja jüýje” edilip görkezildimikä? Garaşsyzlyk döwründe metbugat, esasan-da “Edebiýat we sungat” gazetini türkmen aýdym-sazlarynyň sowet döwründäki ykbalynda dürli garaýşy beýan etdi. Gazet: “Sowet döwründe biziň aýdym-sazly ganatymyz erkana uçup bilmedi” (12.5, 1998, 11 sent. *Bagşylar hakda*) diýip ýazandan soň, ýedi aýdan gowrak wagt geçirip, “Sowet wagyzçylary türkmeniň köp gadymy ruhy kökleriniň üstüne atanak çekse-de, dutara degmändir” diýdi (12.5, 1999, 30 apr. A. Muhammedowanyň çykyşy). Gazetiň bir meselede iki sany pikiri boldy.

Biziň pikirimizçe, sowet döwründe türkmeniň aýdym-saz sungaty hem “akja jüýje” bolup galmady. BK(b)P MK-nyň W. Muradeliniň “Beýik dostluk” operasy hakynda 1948-nji ýylyň 10-njy

fewralyndaky karary “Sowet Türkmenistany” (1948, 14 fewral) gazetinde çap edilensoň, diňe bir opera hem balet eserlerinde feodal-patriarhal geçmişi ideallaşdyrmak äheňiniň bardygy tankytlanylman, eýsem türkmen bagşylarynyň ýerine ýetirýän käbir aýdymalarynyň, esasan-da “Gulpagyň”, “Babahan” aýdymalarynyň ideýasyzdygy, zyýanlydygy ýañzadyldy (8.5, 1948, 5 mart *Ýygnagyň materialy*).

Türkmen sazynda täzeligiň azdygy, halkyň ösýän medeni talabyndan yza galýandygy nygtalyp, “Bagşylar-sazandalar köne aýdym bilen çäklenip, biziň şatlykly azat döwrümüz, täze adamlarymyz hakynda oňat aýdymly döretmeýärler” diýlip nägilelik hem bildirildi (8.5, 1948, 27 mart *B. Nuralýýewiň çykyşy*).

Metbugat “Türkmen sazy” kitaby hakynda söhbet açyp, “Professor Belýaýew özüniň giň sözbaşysynda türkmen sazyna we onuň geljegine düýbünden nädogry baha berip, kitabyň laýykkatyny peseldýär. Alymsamak Belýaýew türkmen sazynyň gadymy “tebigy görnüşinde” galmagyny talap etmek bilen, sowet adamlarynyň medeniýetleriniň özara edýän täsirlerini inkär edýär” (9.5, 1949, 10, 31s.)diýip, bellemek bilen,türkmen sazy barada uly iş eden professor Belýaýewe töhmet atyldy. Emma metbugat 40 ýyla golaý wagtdan soň, W. Belýaýewiň doglan gününüň 100 ýyllygyna ýörite makala çap edip, dogrudan-da onuň ajaýyp alymdygyny, türkmen sazyny öwrenmekde köp işleri bitirendigini boýun almaly boldy (8.5, 1988, 6 fewr. *Ö. Nepesowyň çykyşy*).

Milli metbugat 50-nji ýyllarda milli sungaty, dogrudan-da, örän gowşak beýan etdi. TK(b)P MK-nyň býurosy (1950ý.) “Sowet Türkmenistany” gazetiniň redaksiýasynyň işi hakyndaky” meseläni ara alyp maslahatlaşyp, gazet sahypalarynda edebiýat we sungat meselesini galdyrmakda redaksiýany borçly hem etdi (1.5, 1g, 1\10ýaz, 64iş, 2tk). Ýöne welin halk mukamlaryny, sazларыny däl-de, sowet döwrüniň aýdym-sazларыny ýokary galdyrmalydy. Munuň şeýledigini TK(b)P MK-nyň VI plenumy (1951ý.) çürt - kesik etdi oturyberdi. Plenum türkmen aýdym-sazларыna tankydy nukdaý nazaryndan garamalydygyny talap etdi. “Halk sazy, mukamy tankydy suratda saýlanyp alynmaýar... “Mukamlar başy”,”Garry kyrk” ýaly sazларыň radio üsti bilen berlip gelinýändiginden närazylyk bildirdi” (15.5, 1952, 1, 20s.).

Şeýlelikde, 80-nji ýyllaryň ahylarynda köpasyrlyk ýol gecen aýdym-sazyň ýitip gitmek howpuna ýetendigi mälim boldy. Gadymy türkmen aýdymlyary obadaky idegsiz bagşylardan magnitli lenta ýazylyp, saz muşdaklarynyň sandyklarynda saklanylýar. Türkmen klassyky aýdym-sazlarynyň häzirki gözgyny ýagdaýyna äwmezlik edilýär. Gazet-žurnallaram şu meseläni unutdylar (8.5, 1987,6 dek. O. Ýagmyrowyň çykyşy).

Türkmen aýdym-sazyny ösdürmek üçin dutardyr gyjagy hem öndürmeli, olary has-da kämilleşdirmeli. Emma bu meselä üns berilmedi. “Men şu işiň üstünde ýigrimi baş ýyldan gowrak wagt işleýärin. Dutaryň we gyjagyň sesiniň gatylygyny, owazynyň ýakymlylygyny, onuň berkligini we perdeleriniň hemişelik bolmagyny üpjün edýän köp teklipleri berdim. Täze dutaryň, gyjagyň dürli görnüşlerini ýasadym” (8.5, 1948, 27 mart. B.Nuralýýewiň çykyşy) diýip, awtor ýazmak bilen, TSSR Ministrler Sowetiniň garamagyndaky sungat işleri uprawleniýesiniň komissiýasy tarapyndan makullanylan täze saz gurallarynyň şu wagta çenli näme üçin önümçilige berilmän gelinýändiginden nägilelik bildirýär.

TKP MK-nyň III plenumy-da (1958ý.) sungaty öwreniş ylmy-barlag kabinetiniň ýanynda milli saz gurallaryny ýasamak üçin synag ussahanasyny guramak boýunça obkomlary we raýkomlary borçly etdi (1.5, 1g, 50ýaz, 10iş, 8tk). Saz sungaty meselesinde plenumda ýewropa saz gurallaryndan örän uzakdaky adamlara (mysal üçin, Türkmengaladan kolhoz başlygy Gurbandurdy Atamyradow) milli saz gurallary hakynda däl-de, duhowoý orkestr (üflenip çalynýan saz gurallary) barada gürrüň etdirildi (1.5, 1g, 50ýaz, 11iş, 46 tk). Eýsem, munuň özi baryp ýatan gözboýagçylyk dälmi?

Plenumyň milli saz gurallaryny ýasamak üçin synag ussahanasyny guramak baradaky karary ýerine ýetirilmedi. Milli saz gurallaryny Aşgabadyň ilata durmuş taýdan hyzmat edýän uprawleniýesiniň agaç işläp bejeriji kombinatynyň sehine tabşyryldy. Kädisidir gapagy tutdan, sapy erikden bolmaly dutaryň ykbaly keç boldy. “Bo-how, tut tutdyr, ol ýüpek gurçugynyň iýmiti. Erigem miweli agaç. Olary kesmek gadagan”diýlip, hojalyklar tarapyndan kombinata agaç materiallary kynlyk bilen berildi. Kombinatyň ýasan

saz gurallarynyňam çyglyrak ýa yssyrak howada sepi açyldy (12.5, 1965, 27 ýanw. *G.Nyýazgulyýewiň çykyşy*).

Söwda ministrligi şonda-da şehe 4200 sany dutar ýasamagy buýurdy. Kombinat hem 1980-nji ýyla cenli pes hilli dutarlary ýasamagy dowam etdirdi (10.5, 1980, 15 iýul, *B.Rahmanowyň çykyşy*). Milli metbugat şeýle ýagdaýa känbir pitiwa-da etmedi.

Gazet-žurnallar milli aýdym-sazlarynyň aýratynlygy hakynda-da känbir zat ýazmady. Ýöne welin ýazara zat az däl. “Türkmen halk aýdymlarynyň aýdylyşynyň milli aýratynlygy hökmünde aýdymyň arasynda, soňunda “juk-juk”, hüýlenme” ýaly goşmaça saz elementleri girizilýär. “Juk-juky” aýdymy has güýçlendirýän, täsirli edýän elementdir” (8.5, 1960, 8sent. *H.Durdyýewiň çykyşy*) diýip, “Sowet Türkmenistany” gazetini ýazdy. Soňra makalanyň ahyrynda bagşy aýal-gyzlara welin “juk-juk” etmekligiň gelişmeýändigini, bagşylaryň hem “Juk-juky” ýerlikli we oňaryp edilişine pugta üns berilmelidigi aýdylýar. Milli aýdym-sazlarynyň aýratynlygy hakynda oňat ýazylan makala. Arman, şeýle makalalar ýek-tük-dä!

Saz sungatynyň milli öwüşgini, tilsimleri barada materiallary çap etmeli gazetleriň biri “Edebiýat we sungat”. Emma “Türkmenistan kommunisti” žurnalynyň belleýşi ýaly, “Edebiýat we sungat” gazetiniň makalalarynda-da milli sazyň aýratynlygyna düşünmek öwredijiligi ýok. Gazet saz döredijiliginde esasy faktory “Keýpiň sazlygynda” (gürrün “Oýnagynyň saz bolsa, keýpiň saz bolsun” makalasy hakynda barýar) görýär. “Beýle kelpen, suwjuk sözler bilen aňladylan arzuwyň deregine, sazyň tilsimleri, saz ylmynyň kanunlary barada degerli gürrün edilen bolsa, gowy bolmazmydy?” (17.5, 1963, 4, 60s.) diýip, žurnal belledi. Şol makalada “Edebiýat we sungat” materiallarynda “jukguldý” hakynda aýdylýanlara-da ownukçylyk hasaplanylýp, şeýle ýagdaýa ýol bermeli dälidigi nygtaldy.

Türkmen saz folkloryna baý halk. Halk heňleriniň ýygnaýmagynyň operanyň hem-de geljekde dörediljek türkmen simfoniýasynyň ýeke-täk çesmesidigini metbugat baryp-ha, 1946-njy ýylyň başlarynda ýañzydypdy (8.5, 1946, 12 ýanw. *O.Abdalowyň çykyşy*). Şol döwürde birbada türkmen heňlerini hem aýdymlaryny ýygnamaga we öwrenmäge ünsem berildi. Hut Sahy Jepbarowyň özi

halypasy Hally bagşydan 44 sany heň we aýdym öwrendi, 20 sany saz ýazdy. Taryhymyza türkmen milli ansablyny döretdi (10.5, 1946, 4 apr. *O.Abdalowyň çykyşy*).

Milli ansambl türkmen halkynyň baý aýdym we saz mirasyny ýaşlara-da öwretti. Bu ýerde, elbetde, Sahy Jepbarowyň, Pürli Saryýewiň, Mylly Täçmyradowyň hyzmaty uly. Filarmoniýada türkmen aýdym-saz mirasyny gowy bilýän Arakelýan, türkmen halk däplerini gowy öwrenen, şol esasyda milli tanslary döreden Boýko ýaly pedagoglar işledi. Emma metbugat köne milli aýdymlary wagyz etmegi çäklendirip, häzirki zaman (40-njy ýyllaryň ahyrynyň – H.G.) aýdymlaryna ýykgyň etmelidigini, horuň repertuarynda “Moskwa”, “Kolhozyň güli”, “Stalin” ýaly sanlyja aýdymlaryň bardygyny ýazýar (10.5, 1948, 5 fewr. *G.Hasymgulyýewiň çykyşy*).

Milli halk heňlerini operada ulanmak öňe sürüldi. Metbugatyň ýazmagyna görä, “Opera teatrynyň wezipesi halk heňlerini olaryň bolşy ýaly, “tebigy görnüşinde” sahnada ýerine ýetirmek däl. Türkmen halk heňlerinden giň peýdalanyp, olary täzeden işläp, türkmen sowet milli sazynyň tebigatyna laýyk opera sazyny döretmekden ybaratdy” (9.5, 1949, 11, 35s.).

Opera hem balet sungatynyň döredilmeginiň düýp maksadam şondan ybaratdy. “Urşuň agyr ýyllary (Beýik Watançylyk urşy – H.G.) içinde opera we balet teatry döredilipdi, bu teatr sungatyň bütinleý täze žanrlarynyň biziň halkymyzyň taryhynda ilkinji gezek ösmegine başlangyç bolupdy” (7.5, 55s.) diýip, partiýanyň özem tkrarlapdy.

Dogrudanam, teatr 1941-nji ýylyň noýabrynda döredilip, ilki başdan “Abadan”, “Şasennem-Garyp”, “Zöhre-Tahyr”, “Leýli-Mežnun”, “Kemine we Kazy” operalary, “Aldar köse” milli baleti sahnalaşdyryldy. Bu operalardyr balet birbada halkyň söýgüsinem gazandy. Oňa söz ýok. Emma “Türkmenistan kommunisti” žurnalynyň ýazmagyna görä, “Teatr soňabaka diňe “Garyp-Şasennem” (“Şasennem- Garyp” bolmaly – H.G.) göwünjeňlik bilen goýup” (17.5, 1956, 3, 50s.), “Zöhre-Tahyr”, “Kemine we Kazy” ýaly operalary ýatdan çykardy.

Munuňam özüne ýetesi sebäbi bar. Teatr milli sungata däl-de, ýewropa sungatyna tarap ugur aldy. “Beýik Çaykowskiniň

“Ýewgeniý - Onegin” operasynyň, “Çio-çio-san” ýaly operalaryň türkmen opera sahnasynda ýaňlanmagy türkmen milli sungatynyň Stalin döwründäki ullaňan üstünlikleri” hasaplanyldy (7.5, 55s.).

Sowet döwründe gazet-žurnallaryň redaksiýalarynda uly syýasy wakalara (gurultaý, plenum) bagyşlap ýörite baş makala çap etmek däbi bardy. “Sowet Türkmenistany” gazetinde Türkmenistanyň Kompozitorlarynyň gurultaýyna (1956ý.) baş makala berip, onda kompozitorlaryň taryhy temalara ýygy-ýygýdan ýüzlenýändigini, halk erteklerini, rowaýatlary peýdalanyp, şolaryň esasynda täze eserleri ýazýandygy tankytlandy hem-de häzirki zaman temalaryndan eserler gerekdigini duýduryldy (8.5, 1956, 31 ýanw. *Baş makala*).

Emma şol makalanyň ýzýanynda, şol bir gazetde kompozitorlaryň gurultaýyndan hasabat çap edilende welin: “Kompozitorlaryň köpüsi halk sazalaryny, folklory az öwrenýär. Şonuň üçin döredýän eserleriniň käbiri halk tarapyndan gyzgyn kabul edilmeyär” diýlip, düýbünden başga hörpden gopulýar (8.5, 1956, 4 fewr. *Hasabat*).

Gazet sanlarynyň arasyna wagt salman şol bir temadan iki pikiriň döredilmegi redaksiýanyň işgärleriniň professional sungatdan üznedigini görkezýär. Hakykatda welin: “Ýaş kompozitorlar näçe asyrlar dowamynda taplanyp- timarlanyp gelen halk mukamlaryny gowy bilmeýärler” diýip, şol gurultaýdan on ýyldan soň, sungat işgärleriniň özleri hem ýazypdy (8.5, 1965, 20 noýa. *A. Gulmämmedowyň çykyşy*).

Ýöne barybir milli sungat sowa geçdi. “Garyndaşsyz giýew” operasy, “Spartak” baleti şowly eserleriň hatarynda goýuldy. Teatryň arhiwinde “Görogly”, “Magtymguly”, “Garahal gyz” ýaly milli opera we balet eserleriniň kyrka golaýynyň bardygyna garamazdan, daşary yurt eserleri sahnalaşdyryldy, iş ýüzünde bolsa: “Şu güne çenli barmak basyp sanaýmaly milli operalarymyz bar” diýildi (12.5, 1968, 18 sent, *A. Ahmedowyň çykyşy*).

TKP MK-nyň býurosy “Sowet Türkmenistany” (1954ý.) hem “Edebiýat we sungat” (1964ý.) gazetleriniň redaksiýalarynyň işi hakyndaky meselelere garap, sungaty ösdürmeklige degişli kararlary-da kabul edipdi. (1.5, 1g, 37ýaz, 29iş, 17 tk; 69ýaz, 62iş, 18tk). Bu

kararlar hem ozalky kabul edilen kararlary ýene gaýtalap duransoň, olardan hiç hili netijä garaşyp oturmagyň-da hajaty yokdy.

Şeýdip, köne mirasa ýene-de ýüzlenilmedi. Metbugat ozalky “Sona” operasynyň esasynda “Gowgaly gije” milli operasynyň sahna çykandygyny buşlap, operada Leniniň obrazynyň şekillendirilmegi bilen türkmen milli sungatynyň ýene bir ýaş ösändigini, köp iş bitirilendigini nygtady (12.5, 1969, 18iýun; 8.5, 1970, 1 ýanw.)

Ýöne sahnada nähili eser goýulsa-da, tomaşaçasy ýetmedi. “Ýaş kommunist” gazetini onuň sebäbini milli kadrlaryň ýetmezçiligindenem gözledi. Şol sebäplem: “Barmak basyp sanaýmaly milli operamyzy-da heniz bir gezek hem milli sostawda aýdymçy-artistler bilen geçirmek başardanok. Netijede sahnadaky spektaklyň türkmen operasydygyna garamazdan, onuň dili dürli dilleriň aksentinde bolup, hatda dessanlar esasynda ýazylan operalaryň-da mazmunyny hakyky gymmaty bilen diňleýjilere ýetip bilenok” diýip ýazdy (10.5, 1970, 24 sent. A. Ahmedowyň çykyşy). Ýöne welin gazet makalasy seslenme tapmady.

Sowet döwriňiň ýyllarynda türkmen halky uly sungatyň – ansamblyň, romansyň, oratoriýanyň, sýuitanyň, simfoniýanyň, opera we balet ýaly sungatyň täze görnüşine eýe bolandygyny hiç kim inkär edip bilmez. Ýöne welin sungatyň bu görnüşini geçmişde türkmen halkyna mahsus bolmadyk sungatdy. Olar ýewropa ýurtlarynda uly taryhy döwürleri başdan geçirdi. Sungatyň bu görnüşine düşünmek üçin gazet materialynyň awtorynyň pikirçe, halkyň aňyndaky medeni we estetiki garaýyşlaryň ep-esli ösmegini – belli bir taplanyş döwriňiň geçmegini talap edýär (8.5, 1978, 22 ýanw. A. Ahmedowyň çykyşy).

Soňra awtor gastrol möwsümünde köp berilýän sowallary getirýär:

- Oýnunyň operamy ýa-da drama?
- Opera bolsa-ha hezil dälidir.
- Aýdym aýtman oýnap bolanokmy?
- Operaňyzy sazsyz oynaýyň-da

-Gowy oýnaýar ekeniňiz, ýöne indiki gezek oýun getirseňizläň!

Makalada kyrkynjy ýyllarda welin opera teatrynyň hyrydarynyň köp bolandygy, her kimiň “Teatra baryp bilse armanynyň ýokdugy, kassanyň agzynyň uly basgydygy, oturara ýer tapman, aýak üstünde durubam görendikleri ýatlanylýp”, häzirki wagtda halkyň belli bir böleginiň opera düşünmezliginiň sebäbi gözlenilýär.

Eýsem, kyrkynjy ýyllarda tomaşaçylaryň opera sungatyna gyzyklanmagynyň sebäbi nämede bolduka? Ýa-da olaryň şol wagtlar “düşünjesi” artykmydyka? Ýok, beýle-hä bolmaly däl.

Awtoryň pikiriçe, onuň esasy sebäpleri şu aşakdakylardan ybarat: Birinjiden, operanyň döremegi milli medeniýet üçin ozal görnüp-eşidilmedik täzelik boldy. Täzeligi her kimiň bada-bat göresi gelýär. Ikinjiden, şol ýyllar ruhy baýlyk ýetmezçilik edýärdi. Häzir bolsa teatrlar, konsert brigadalary bar. Radio, telewideniýe sungat baýlygyny berip dur.. Üçünjiden, oýlandyrýan sungata (çylşyrymly saz žanrlary, opera we balet we ş.m.) bir-iki gezek diňläniň bilen düşüniş bolanok. Belli bir etapy – dowamly terbiýeleniş döwrüni talap edýär. Tomaşynyň häzirki medeni derejesi sada şuwelenlikden arany känbir açyp bilenok. Oýlandyrýan uly, klassyky eserlere sarpa goýluşyna garanyňda, ýeňiljek ýumoreskalara, höwesjeňleriň aýdymlaryna, ýyrşardyjy karikaturalara, suwjuk ýomaklara sarpa goýluşy has ýörgünli.

Makaladaky getirilýän “sebäpler” bilen belli bir derejede ylalaşmanam bolmaz. Türkmen halkynyň taryhyny yzarlasaň, ilatyň ýewropa sungaty bilen iş salyşmaga mümkinçiligem bolmandyr. Ýewropa sungatynyň ösmegine sowet döwründe ýol açyldy.

Ozallar dutar, gyjak, gargy tüýdük ýaly saz gurallaryndan, belli-belli halk mukamlarynyň äheňindäki sazyndan başga gurallary we saz eserleri bolmadyk halk ýewropa saz-sungatynda-da üstünlige eýe boldy. Ýöne welin milli sazlaryň esasynda halkyň ruhuna ýakyn häzirki zaman saz eserleriniň döredilişi nähilidi?

Metbugat 80-nji ýyllaryň ortalaryndan soň, meselä gaýdyp gelip, hakykaty ýaşyrman beýan etdi. Türkmen professional saz sungatynyň sinfoniki we kamera sazlaryna, romanslara, estrada aýdymlaryna baýlaşandygy hak. Ýöne ilatyň köp böleginiň göwnünden turanok. Näme üçin şeýlekä? Metbugat ahyry dogrusyny

ýazdy: “Halkyň halaýan eserini döretmek üçin halkyň durmuşyny, medeniýetini, taryhyny, edebiýatyny, dilini oňat bilmeli. Şu zatlary bilmezden, halka ýakyn, onuň ýüregini gopdurýan, duýgularyny oýarýan sazlary nädip ýazjak? Ýazyp bilmersiň” (8.5, 1986, 20 dek. A. Ýusubowyň çykyşy). Dogry pikir. Emma şol döwürde şeýle pikirlere eýerilmedi.

Eýsem, 40-njy ýýllarda halkyň göwnünden turan sungatyň 70-80-nji ýýllarda abraýynyň gaçmagyna ýene-de näme sebäp boldy? Metbugat 80-nji ýýllaryň ortalarynda opera hem balet sungaty hakyndaky meselä ýene gaýdyp geldi.

“Sowet Türkmenistany” gazetiniň redaksiýasy opera we balet teatrynyň näme üçin tomaşaçysynyň azdygy bilen gyzyklandy. Gazetde çap edilen “Perdäniň aňyrsynda we bärsinde” makalada nygtalyşy ýaly, zehinli ýerine ýetirijiler barada alada bolmansoň, olaryň köpüsi başga kollektive giden. Aýdymçylaryň käbiriniň operalary ýerine ýetirijilik ukyby pes. Sözler ýoýulýar welin, hatda düşüňibem bolanok. Şasenem, Leýli, Zöhre ýaly gyz obrazlaryny gartaşan artistkalar döretseler, Garyp, Mežnun, Tahyr ýaly ýaş ýigitleriň rolunda ýaşy bir çene baran artistler oýnaýar. Bu bolsa lezzet bermän, gaýtam kinaýaly gülki döretdi (8.5, 1984, 20 apr. A. Ýusubowyň çykyşy).

Gazetiň tankydy makalasyna dokuz aýdan gowrak wagtdan soň çap edilen jogapda başdansowma, ýympyk sözlerden başga zat ýok. Teatryň ýagdaýy hakynda tankydy makala bilen çykyş edenligi üçin “Sowet Türkmenistany” gazetine minnetdarlyk bildirilýär-de, SSKP MK-nyň “Ýanka Kupala” adyndaky Belarus döwlet akademiki teatrynyň partiýa guramasynyň işi hakyndaky kararyna laýyklykda işiň gowulandyryljakdygy habar berilýär (8.5, 1985, 8 ýanw. Jogap hakynda).

Tankydy makalalar metbugatda näçe çap edilse-de, oňa gelen jogaplar edil “suw gysylan” ýalydy. Degerli netije çykarylmaýar. Çünki, sowet döwründe metbugata garaýyş şeýledi.

Milli teatrd-da ýagdaý şol ozalkysy ýaly bolansoň, metbugat opera we balet sungatynyň pese gaçmagynyň sebäbini gözlemegini dowam etdirdi. Sebäplerem gynandyryjydy: “Artistleriň sahnada geýýän eşikleri oda atsaň tütejek däl” (12.5, 1986, 13 iýun. G.

Ylýasowanyň çykyşy), “Soňky ýyllarda teatryň arzy-halyna seredilmedi. Teatram milli repertuaryna üns bermedi. Ýeňil- elpaý operetta hem sazly komediýa goýdy”, (*12.5, 1988, 13 maý. Ş. Gullaýewiň çykyşy*). “Şa gyzy Şasenemiň başyndaky şaýly tahýasyny dagy ýolda ýatanam bolsa, egilip alasyň gelmez. Bezeg bermän, görküne şikest ýetirýär. Egnindäki lowurdap duran köýnegidir dony bilenem bap gelenok. Başyna zibilhanadan tapylyan ýaly köne çabyt bürelipdir”. Ýa-da “Ilmyrat Garyby Şaseneme gul hökmünde satýar. Garybyň çyna berimsiz gul sypaty bolmaly. Emma egninde arassaja,täzeje köýnek-jalbary, aýagynda burny jaýtaryp duran nagyşly, gyzyl ädigi bar, Sakgal-murty syrylgy. Agzy gyzyl dişden doly, edil ussanyň körügi ýaly lowurdap dur” (*8.5, 1990, 19 ýanw. E. Çaryýewanyň çykyşy*). Metbugatyň ýazyşy ýaly, operanyň ynandyryjylygyny gaçyrýan sebäpler başga-da kän.

Opera we balet teatrynyň ilatyň göwnünden turman, tomaşasyny ýitirmeginiň esasy sebäbi, biziň pikirimizçe, türkmen operasynyň ýewropa nusgasyna, ülnüsine laýyk getiriljek bolunmagydyr. Türkmen milli ruhy ýoýuldy, soňky döwürde spektakllaryň hiç biri-de milli duýga täsir etmedi. Milli egin-eşik geýdirip, ýasama sungat döretdik.

Milli metbugat milli opera teatryny ösdürmek, atababalarymyzyň asyrlarboýy taplap gelen sungatyny şu günki gün bilen garyşdyryp – bilelişdirip, milli operany XXI asyrdan dünýä opera sungatynyň aýrylmaz bir bölegine öwürmek hakynda mesele gozgamalydy. Emma bolmady.

Sowetler döwründe partiýa milli sungatyň metbugatdaky beýany bilenem gyzyklanyp durdy. TKP MK-nyň býurosynyň (1968ý.) “Edebiýat we sungat” gazetiniň redaksiýasynyň işi hakynda kabul eden ýörite kararynda-da, gazet sungaty synlaýjylyk roly ýerine ýetirilip, möhüm meseleleriň gozgalmaýandygy aýdylýar (*1.5, 1g, 82 ýaz, 55iş, 25tk*). Nähili möhüm meseleler gozgalmaly? Olaryň çözüdini nädip tapmaly? Býuronyň kabul eden umumy kararynda anyk zat aýdylmaýar. Netijede şu meselede ýerine ýetirilen anyk işem ýok.

Sowet döwriň 70-80-nji ýyllarynda opera sungatynda milliligiň ýoýulmagy halk aýdymalaryna-da täsirini ýetirdi. Şonuň

üçinem metbugatyň nygtaýşy ýaly, “Ýaşlaryň aglaba köpüsi, näme üçindir biziň milli guwanjymyz bolan halk sazларыna kä düşnüksiz, käte bolsa artykmaç zat hökmünde garady”(13.5, 1974, 29 noýa. A. Ahmedowýň çykyşy).

Halk sazларыna höwes döretmek üçin, ilkinji nobatda, bagşy-sazandalara hormat goýmaly. Milli metbugat 40-njy ýyllaryň ortalarynda bagşy-sazandalara hormaty artdyrmak üçin birnäçe teklibi orta atýar. Şol tekliler: **1.** Türkmen sazyny ylmy taýdan tertibe salmak. **2.** Türkmen saz klassyklarynyň durmuş we döredijilik seneleri ýazylyp alnyp, olar barada monografiýalar döretmek. **3.** Uly bagşylaryň we sazandalaryň eserlerini grammafون plastinkalaryna we plýonkalara ýazyp almak. **4.** Aradan çykan uly bagşylaryň (Sary bagşy, Oraz Salyr, Hally bagşy, sazanda Täçmämmet Suhanguly) jaýlanan ýerlerini daş-demirden sekiler, heýkeller gurap atларыny ebedileşdirmek. **5.** Türkmen saz klassyklarynyň ýa-da häzirki bagşy-sazandalarynyň uly senelerini bellemek we beýleki teklilerden ybarat (8.5, 1946, 12 ýanw. O. Abdalowyň çykyşy).

Metbugatyň orta atan teklileri oňat tekliler. Emma teklileriň köpüsi ýerine ýetirilmedi. Bagşy-sazandalaryň mertebesi ýokary görterilmedi. Mylly Täçmyradow 1960-njy ýylda o diýen sarpaly jaýlanylmady. “Hiçden giç ýagşý” edilip, jesedi (1987-nji ýylda – H.G.) göçürilip jaýlandy (8.5, 1987. 6 dek. O. Ýagmyrowýň çykyşy).

Daşoguzdaky dessançy bagşylaram ýatdan çykarylady. Ahyry 80-nji ýyllaryň ahyrlarynda Daşoguzda respublikanyň dessançy bagşylarynyň ýaryşy geçirilip, milli sungatyň bu görnüşine üns berlip başlandy (8.5, 1988, 11 sent. A. Guseýnowýň çykyşy).

Ýöne welin, umuman alnanda sowet aýdymларыnyň “derdinden” milli aýdymlara gezek ýetmedi. “Garagum kanalyňy” “wasp” edýän kyrka golaý “aýdym”, pagtaçy we pagta hakda 50-ä golaý “aýdym”, nebitçi, ýüpekçi hakda bir topar “aýdym” döredildi. “Şol aýdymlardan lezzet alyp bilýän bardyr öýdemok. Durmuşyň ajysy, süýjisi, begenji, gynanjy bilen ýaşap ýören adamlar sungatda hem warsakyny, duzsuz bişen zatлары däl-de, lezzet berýän, ruhuny baýlaşdyrýan owazлары eşidesi gelýär” diýip, metbugat ahyry ýazdy (8.5, 1988, 30 noýa. B. Hudaýnazarowýň çykyşy).

Hakykatda welin adamlara ruhy lezzet berýän bagşy-sazandalaryň eserlerini ýazyp almak ünsden düşürildi. “Ýigrimä golaý dessany ýatdan aýdan, Repertuarynda 500-ýe golaý aýdym bolan Magtymgulynyň (Magtymguly Garlyýew – H.G.) ýazgyda galan saz mirasy juda ujypsyz. Bary-ýogy elliden gowrak aýdym “ (8.5, 1989, 2 sent. H. Diwangulyýewiň çykyşy). Şeýlelikde, geçen döwürde bagşy-sazandalaryň mirasyny doly peýdalanyp bilmedik. Sözlerini hata, seslerini ýazga geçirmedik, suratlaryny kino düşürmedik. Köp taryhy maglumatlar özleri bilen gitdi.

Bolmasa türkmen döwletinde milli saz sungaty bilen özüni halka ykrar etdiren ussatlar az däl. “Olaryň ýeri indi oýulyp dur. Çyn zehinler ölensoň, gowy sözler, hormat-sytlar bilen gadyrlyny biljek bolýarys. Olaryň dirikä şeýle sylag-hormata mynasypdygyny bilsegem, ussatdyklaryny resmi taýdan ykrar etmedik” (8.5, 1989, 9 sent. M. Myrathýewiň çykyşy).

90-njy ýyllaryň başlarynda milli metbugat bagşy-sazandalaryň hormatyny artdyrmak, mertebesini galdyrmak üçin birnäçe teklipleri orta atdy. Şol teklipler 40-njy ýyllaryň ortalarynda metbugatda beýan edilen tekliplere meňzeşem bolsa, milli saz sungatyny ösdürmekde ähmiýeti uly. Tekliplerde: “**Birijiden**, Türkmenistanyň YA-nyň ulgamynda türkmen sungatyny öwrenýän ylmy-barlag institutyny açmak. **Ikinjiden**, Mylly sazanda, Pürli Sary, Oraz Salyr, Magtymguly Garly, Muhy bagşy we ençeme beýleki türkmen aýdym-sazynyň ägirtleriniň ussatlyklary boýunça ylmy monografiýalar döretmeli. **Üçünjiden**, beýleki respublikalaryň käbirinde bolşy ýaly, türkmen aýdym-sazlarynyň doly repertuaryny (bagşy-sazandalaryň ömri we döredijiligi bilen birlikde) döretmeli” (8.5, 1990, 24 noýa. A. Ýazyýewiň çylyşy). Ozalky teklipler ýaly, bu tekliplerem durmuşa geçirilmedi.

Dogry, 40-njy ýyllaryň ortalaryndan soň, milli metbugatda aýry-aýry bagşylar hakynda materiallar örän az çap edildi. “Ýaş kommunist gazetini 1946=1990-njy ýyllar aralygynda türkmen bagşylarynyň 3-si hakynda ýazdy. “Aýdym” makalada (1946, 7mart) “Türkmen gyzynyň (Nabat Nurmuhammedowanyň – H.G.) saýrak dili diňe sowet häkimiýeti ýyllarynda açyldy” diýlip aýdylsa, Magtymguly Garlyýew hakyndaky makala (1957, 11 maý) 1938-nji

ýylda at gazanan bagşy bolanam bolsa, ondan soň oňa hiç hili hormat goýulmandygy habar berilýär. Magtymguly Garlyýew hakyndaky ikinji makala (1989, 25 noýabr) onuň 100 ýyllygyna bagyşlanýar.

Emma “Ýaş kommunist” gazetini 90-njy ýyllaryň başlaryndan bagşylar hakyndaky materiallary köpelti. Gazet bagşy Ödenýaz Nobatow hakynda gyzykly maglumatlary (“Altmyş saly”, 1990, 23 ýanwar) berse, “Gurt Ýakup hakynda hekaýat we hakykat” makalada (1990, 11 sentýabr): “Häli-şindi maňlaýymyza urup, her zadyň gadyryny wagtynda bilmän, ýitirenimizden soň bilmek häsiýetimizi düzetmäge gyssanmaýarys” diýip ýazýar-da, merhum jaýlananda: “Bagşyny gömeňzok, bir hasapdan gymmadrak zady gömýärsiňiz” diýip, Han Akyýewiň aýdan sözünü getirýär. 90-njy ýyllaryň başlaryna çenli Gurt Ýakubow ýaly çyn zehinleriň gadrynyň bilinmändigini nygtaýar.

“Ýaş kommunist” gazetini milli bagşylar hakynda materiallary az berenliginden başga-da, her materialyň ilki başda on ýyldan (1946-1957), soňra otuz ýyldan (1957-1989) çap edilendigi metbugatyň abraýyna däl.

Elbetde, “Sowet Türkmenistany” gazetini ýurduň esasy neşiri hökmünde bagşy-sazandalar hakyndaky materiallary “Ýaş kommunist” gazetini garanyňda, dört esse köp berdi. Ýöne bu gazetde hem materiallaryň çap edilişinde birsydyrgynlyk ýok. Bagşy-sazandalar hakyndaky materiallardan ilki başda her baş ýyldan birini (1946-1950, 1950-1955, 1964-1969 beren bolsa, soňra on ýyldan (1955-1964), on baş ýyldan gowrak wagtdan soň (1970-1986) çap etdi. “Ýaş kommunist” gazetinde bolşy ýaly, bu neşirde-de 90-njy ýyllaryň başlaryndan bagşy-sazandalar hakyndaky materiallar köpeldi.

“Sowet Türkmenistany” gazetinde bagşy-sazandalar hakyndaky materiallarda aýal bagşylar barada söhbet açylyp, “Geçmişde aýal-gyzlardan sazandalaryň ýa-da bagşylaryň bolandygy, ýöne dini-urp adatlaryň päsgel berendigi sebäpli, olary halk köpçüliginiň tanamaýandygyny” (“Bagşy Nurjemal Adyýewa”, 1946, 26 maý) aýdylýar.

“Sowet Türkmenistany” gazetinde 1939-njy ýylda Türkmenistanyň halk bagşysy bolan Oraz Salyryň (“Oraz

Salyr”, 1950, 19 noýabr) ýakymly owazynyň ilatyň ýürek dessanyna müdimilik ýazylandygy, sazanda Mylly Täçmyradowyň (“Ýaşuly sazanda”, 1955, 11 dekab) hyzmatynyň uludygy, Sahy Jepbarowyň (“Halypa”, 1969, 2 mart) ussat halypadygy, Pürli Saryýewiň (“Kämilik, nepislik, pähim üçüsi...” 1970, 16 oktýabr) ýüwrük eli, nepis kalby bilen halkyň alkyş-şanyna ulaşandygy, Mylly Täçmyradowyň ýolbaşçylygynda (“Zamanamyzyň beýik bagşysy”, 1986, 16 maý) 1956-1957-nji ýyllarda milli aýdym-saza üns berlip, bagşylaryň aýdymlarynyň azda-kände mehaniki ýazga geçirilendigi, Magtymguly Garlyýewiň 100 ýyllygyna bagşyny (“Çuwal bagşyny ýatlap”, 1989, 10 oktýabr) gözi bilen göreniň ýatlamasy, Magtymguly Garlyýewiň (“Garadäli gökleriň gözleginde”, 1989, 10 dekab) gözleginde bolnandygy, Çuwal bagşynyň gyjakçysy Sapar Bekiýwiň (“Sazandarlyk edýär Sapar Bekiýew”, 1990, 12 ýanwar) şirin owazy hakyndaky materiallar çap edildi.

“Sowet Türkmenistany” gazetinde-de, edil “Ýaş kommunist” gazetinde bolşy ýaly, bagşy-sazandalaryň sungatyny düýpli öwrenýän materiallar çap edilmedi. Materiallar mazmuny, möçberi, çap ediliş formasy taýyndanam biri-birinden kän tapawutlanmady. Emma rus sazandasy M. Glinkanyň aradan çykan gününüň 95 ýyllygyna (“Ýaş kommunist, 1952, 14 fewral), hem-de 100 ýyllygyna (“Sowet Türkmenistany”, 1957, 15 fewral) bagyşlanan materiallar welin mazmun, möçber, çap ediliş formasy taýyndanam tapawutlanýar. Türkmen bagşy-sazandalaryna garanynda, P.Çaýkowskiniň sungatyna bagyşlanan materialyň-da (“Sowet Türkmenistany”, 1965, 7 maý) berlişi üýtgeşik. Onsoňam rus sazandalaryna bagyşlanylan materiallaryň hiç biriniň-de milli saz-sungaty bilen baglanyşygy ýok.

“Edebiýat we sungat” gazetini edebi-çeper neşir hökmünde 1958-1990-njy ýyllar aralygynda (gazet 1958-nji ýylda neşir edilip başlandy – H.G.) bagşy-sazandalar hakyndaky materiallaryň 16-syny çap etdi. Materiallar, beýleki gazetlere garanynda, sany boýunça-da, dürli bagşy-sazandalar barada söhbet açýandygy bilenem tapawutlanýar. Diňe ýekeje ýerde ara on ýyldan gowrak wagt (1963-1974) salnandygy diýäýmeseň, gazet çykyp başlandan bagşy-sazandalar hakyndaky materiallary ýylda-ýylaşa çap etdi.

“Biziň sungat ussatlarymyz” rubrikasynda berlen materiallarda Nabat Nurmuhammedowanyň (1958, 20 sentýabr), Magtymguly Garlyýewiň (1959,26 noýabr), Pürli Saryýewiň (1960, 20 oktýabr) sungat ussatlygy hakynda ýazýar. Emma olaryň hiç biriniň-de sungat ussatlygy açylyp görkezilmeýär.

“Ýagşy adam ýatdan çykmaý” rubrikasyndaky materiallarda Muhy bagşynyň (1974, 17 iýul), Sahy Jepbarowyň (1977, 26 sentýabr, Girman bagşynyň (1984,16 mart), Garly bagşynyň (1986, 26 sentýabr) döredijilik ýoly o diýen yzarlanylmaýar.

“Il içinde seniň tutulsa adyň”, “Milli sungatymyzyň halypalary” rubrikalaryndaky, ýa bolmasa doglan günleri, Magtymguly baýragyna hödürlenilmegi mynasybetli çap edilen materiallar hem ýöntemligi bilen biri-birinden kän tapawutlanmaýar. Munuň özi milli metbugatda bagşy-sazandalara, olaryň sungatyna “köne galyndy” hökmünde garalandygynyň subutnamasydyr.

Milli metbugatda bagşy-sazandalaryň waspyny ýetirmegiň deregine, olaryň “aýby” gözlenildi, myjabata ynanyldy. Dirikä sylag-hormata mynasypdygyny bilsegem, ussatdyklaryny resmi taýdan ykrar etmedik. Ýagşysy ýaşyrylansoň, “halkymyz köp zat ýitirdi” (8.5, 1989, 9 sent. *M.Myratlyýewiň çykyşy*).

Ahry ýurt Garaşsyzlygynyň öň ýanynda milli dutar sungatyna tarap ýüz öwrüldi. Halkyň saz mirasyna bolan söýgüsi, teňneligi sazyň piri, jadyly dutary dünýä inderen “Babagammaryň guburynyň üstünde (Ýöleten) salnan” ýadygärligiň ýanyna üýşen märekä gönükdí. Märekäniň bolsa aňyrsyna-bärsine göz ýetmedi” (8.5, 1990, 19awg. *H. Ataberdýewiň çykyşy*). Garaşsyzlygyň gazanylmagy bilen bolsa ozal il-günüň söýgüsini gazansa-da,öz wagtynda şu derejä ýetip bilmän giden uly zehinler – Täçmämmet Suhanguly, Magtymguly Garly, Orazgeldi Ylýasow, Hydyr bagşy, Sapar Beki, Durdy Myrat daga “Türkmenistanyň halk bagşysy” diýen hormatly at berildi.

Gargy hem dilli tüýdük-de milli saz gurallary, bularyň ykbaly dutaryňkydan-da keç boldy. “Edebiýat we sungat” gazetini 60-njy ýyllaryň ortalarynda tüýdük hakynda söhbet açyp: “Tüýdükde öz ussatlygyny görkezen Soltan tüýdükçi, Peýda tüýdükçi, Annaguly Sary,Ýazmuhammet Köse ýaly halypalar bolupdy. Emma bu ajaýyp

saz guraly ünsden düşürilip barýar. Gadymy aýdymalaryň, köne mukamlaryň döreýşi tüýdük bilen bagly” diýip ýazdy (12.5, 1965, 21 awg. *A. Aşyrowyň çykyşy*).

Şu meselede ynjalykdan gaçar ýaly ýagdaýam döräpdi. Gazet bir ýyla golaý wagt geçensoň, tüýdükli meselä ýene dolanyp geldi. Gazet: “Radioda, telewideniýede günde-günaşa diňläp duramyzsoň, “Garyp tüýdügimiz bar, ýaşaýar” diýip, arkaýynlyga salyp ýörüs” (12.5, 1966, 27 iýul *N.Hojageldiýewiň çykyşy*) diýip, nygtamak bilen, meseläniň “wawwaly” ýerini agzaýar, sungatyň gelip indi professional adama – Baky Maşakowa dirändigini, onuň geljeginiň howp astyndadygyny nygtaýar. Şeýdibem, gozgan meselesini ahryna çenli ýetirmän, ýatdan çykardy.

“Ýaş kommunist” gazetini tüýdükli meselede bagşy Baýram Ylýasowyň kakasy Ylýasyň tüýdükçi bolandygyny ýatlatmak bilen oňady (10.5, 1972, 8 awg. *A. Durdyýewiň çykyşy*). “Sowet Türkmenistany” gazetini hem ondan “kem galman”, “65-nji ýylyň baharynda teke bazarynda tüýdük çalandygyny” ýañzdy (8.5, 1989, 11 fewr. *A. Gylyjowyň çykyşy*). Ine, milli metbugatyň tüýdükli meseläni gozgaýşy hem şeýleräk boldy.

Gopuzyň haly niçikdi? “Ýaş kommunist” gazetiniň ýazmagyna görä, talyplar gopuzyň adyny eşitseler-de, ol “Pylan hilidir diýip aýdyp bilenok” (10.5, 1983, 11 okt. *K. Ballyýewiň çykyşy*). Gazet gopuzy hatda oba gyzlarynyň-da köpüsiniň bilmeýändigini nygtamak bilen, gopuzy ýasap başlamalydygyny, çalmagy öwrenmek üçin gurnaklary açmalydygyny möhüm mesele hökmünde gozgady. Emma şol döwürde nähili mesele gozgalsa-da, çözülmän, metbugat sahypalaryna siňip gitdi.

Milli sungatyň milli metbugatdaky hakyky beýany ýurt Garaşsyz bolansoň başlandy. Türkmen halkynyň hiç kimiňkä meňzemeýän sungaty diňe Garaşsyz ýurtda halkyň kalbyna siňip ugrady.

NETIJE

Okuw gollanmasynyň “**Milli metbugat we onuň material bazasynyň ösüşi**” diýen baby çykarylan netijeler:

1. Derňelýän döwrüň (1946-1991ý.) başlaryna çenli milli metbugatyň ýagdaýy yzarlanylanda, alym M. Annagurdowyň metbugatyň taryhy boýunça ýazan işlerine ser salynýar. Milli metbugatyň döreýşi yzarlanylýar. Alymlar D. Nuralyýewiň 1) hem-de R. Alyýewiň 2) “Ruzname Mawraýy Bahry- Hazar” gazetine ilkinji türkmen gazetiniň hökmünde garamaklary milli neşiriň döremegindeki ilkinji ädimdir. Emma köpçülikden üzne bolan bu gazetler milli neşir hasaplanylmaýar. “Nabat rewolýusii”, “Trudowaýa žizn” gazetleri-de halk durmuşyna ýakynlaşyp, milli gazetiniň döremegine ýardam berdiler.

2. Alym M. Annagurdowyň pikiriçe, “Türkmenistan” ilkinji milli gazetdir 3) Ol ilkinji milli gazet hökmünde halk bilen aragatnaşygy pugtalandyrdy, oba habarçylaryna daýandy, olary redaksiýanyň işine çekdi, žurnalistleri taýýarlamakda uly mekdep bolup hyzmat etdi. Rus hem türkmen dillerindäki beýleki neşirleriň döremegine ýardam berdi.

3. Uruşdan soňky ýyllarda türkmen halkynyň 1917-nji ýyla çenli metbugaty, milli dildäki kitaby barada dürli nädürs pikirler döredi. Ýöne “Türkmenistan” gazetiniň şol pikirleriň birine-de gaýtawul berip bilmedi. Metbugat ýa-da kitap neşiri hakynda gürrün gozgalanda, ozal çap edilip, leji çykan nädogry faktlaryň gýtalanyp ýörlümeginiň sebäbi, ilkinji nobatda, žurnalistleriň metbugaty öwreniş ylmyndan bihabarlygydyr.

4. Uruşdan soňky ýyllarda gazet-žurnallar ähli tipi boýunça-da köpeldi. Ýöne rus dilindäki neşirlere ugur alyndy. Rus hem türkmen dillerindäki neşirler döredildi. Ozal türkmen dilinde çykyp gelýän neşirler rus dilinde hem gaýtalandy. “Turkmenskaýa iskra” gazetine rus dilindäki goşmaça gazetlerem çap edildi. Rus dilindäki gazetleriň tiražy emeli usulda artdyryldy. Şeýle gazetleriň soňra abraýy gaçyp, käbiri hem ýapyldy.

5. 80-nji ýyllaryň ahyrynda milli gazetlere tarap ugur alyndy. Milli gazet-žurnallaryň sany 63-e ýetdi. Ýurt Garaşsyzlygy

ýyllarynda ozalkylardan bús-bütünleý tapawutlanan milli gazet-žurnallar döredi. Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetinde žurnalistika bölüminiň, soňra žurnalistika hem terjimeçilik kafedrasynyň açylmagy bilen milli žurnalistleri taýýarlamagam ýola goýuldy.

6.TK(b)P MK-nyň 1928-nji ýylda bolan II plenumynda (1-6-njy mart) milli medeniýeti, şol sanda türkmen dilindäki metbugaty, onuň material bazasyny pugtalandyrmak baradaky wezipeler kesgitlenipdi. Sebäbi çaphanalaryň tehniki taýdan enjamlaşdyrylyşy örän ýaramazdy. Ýerli milletden bolan hünärli işçiler örän azdy. Çaphana işçileriň köp bölegini FZU-larda, etrap çaphanalarynda şägirt-halypa usulynda taýýarlamak bellenildi. 1932-nji ýylda çaphana we onuň hünärmenlerini köpeltmek hakda ýörite karar hem kabul edildi. Poligrafkombinat üçin beýleki respublikalardan harp ýygnaýjylar, çapçylar, sinkografiýaçylar, teknik-stereotipçiler çagyryldy. Tehniki enjamlar, matrisalar satyn alyndy. Daşkendiň poligrafiýa senetçilik uçilişesine türkmen ýaşlary okuwa iberilip, linotipistçiler, el bilen harp ýygnaýjylar, çapçylar taýýarlanylady.

Poligrafkombinatda zerur iş şertleri döredilmänsoň, ýaş hünärmenler işde kän saklanmady. Onsoň türkmen dilindäki tekstleride ozaldan bäri işläp gelýän beýleki milletlerden bolan adamlar ýygýardy. Türkmen dilini bilmänsoň, olar gödek syýasy ýalňyşyklary göýberýärdi. Gazet-žurnallar wagtynda çykmaýardy, çap edilişiniň hili-de örän pesdi. Milli metbugat poligrafkombinatdaky gözgyny ýagdaýy düzetmek üçin çykyş hem etdi. 4). Emma netije bolmady. Ýurt Garaşsyz bolansoň, Türkiýeli hünärmenler Türkmenistanyň metbugat merkezini rekonstruksiýa edip, döwrebaplaşdyrdy, Germaniýaly hünärmenler hem dünýä ülnülerine laýyk gelýän çap ediş maşynlaryny oturdylar. Häzirki wagtda gazet-žurnallar öz watynda we dürli reňkde ýokary hilli çap edilýär.

Okuw gollanmasynyň **“Bilim meseleleri: Syýasat we hakykat” diýen baby boýunça çykarylan netijeler:**

1. Bu bapda ilkibaşda türkmen halkynyň 1917-nji ýyla çenli sowatlylyk derejesiniň metbugatdaky beýany yzarlanylýar. Milli metbugat 1917-nji ýyla çenli türkmen halkynyň tutuşlaýyn diýen ýaly sowatsyzdygyny ýazdy. Sowatlylyk derejesini beýan edýän (“1917-

nji ýyla çenli 100 türkmeniň arasyndan ýekeje-de sowatlyny tapmak bolmaýardy”, “Çap üsti bilen bir söz-de neşir edilmeýärdi” “1000 adamdan 7-siniň çala sowady bolan”, “Türkmen aýal-gyzlarynyň arasynda ýekeje-de sowatlysy ýokdy we ş.m.) dürli sanlar hem faktlar getirildi.

2. Beýik Watançylyk urşundan soň, türkmen halkynyň 1917-nji ýyla çenli 0,7%-i sowatlydy diýen fakt ähli metbugatda baýdak edinildi. Munuň sebäbi sowet halkynyň uruşda gazanan ýeňşini mahabatlandyrmak, SSSR-iň ylymda we bilimde gazanan abraýyny has-da ýokary götermek üçin şydilipdi. Emma metbugat SSSR-iň abraýyny türkmen halkyny bilimsizlikde, nadanlykda aýplaman ýokary götermelidi.

3. Türkmen halkynyň 1917-nji ýyla çenli sowatlylyk derejesini kesgitleýän bu faktlaryň haýsy çeşmelere salgylanyp alnandygyny anyklamaga synanyşdyk. “Sowet Türkmenistany” gazetini ýerli ilatyň bütinleý sowatsyz diýen ýalydygyny, ýagny 0,7%-niň sowatlydygyny, 1897-nji ýyldaky statistiki maglumaty esaslanyp ýazýar. (1954, 21 noýabr). “Türkmenistan kommunisti” žurnaly 1911-nji ýylyň maglumatyna esaslanyp, türkmeniň öz hat-ýazuwynyň ene dilinde okar ýaly mekdebiň ýokdugyny ýazýar (1964, 10, 11s.).

4. Metbugatda türkmen halkynyň sowatlylygy, mekdepler, okuwçylar, mugallymlar hakyndaky maglumatlar köplenç 1914-nji ýylyň statistikasynanam getirilýär. Maglumatlaryň hemmesinde-de 1917-nji ýyla çenli 58 mekdebiň bolandygy aýdylýar. Metbugat materiallarynyň käbirinde “Bütün Türkmenistan boýunça, käbirinde diňe Zakaspi oblasti boýunça ilatyň sowatlylyk derejesi hakyndaky maglumat getirilýär. Eger gürrüň türkmenlere hyzmat eden mekdep, şol sanda olaryň bilim derejesi hakynda gidýän bolsa, ähli türkmenleriň mekdebi hakynda aýdylmaly. Onda-da Buharada hem Horezmde, daşary ýurtlarda ýaşaýan türkmenleriň-de bilim derejeleri bilen bilelikde ölçelmelidi.

1917-nji ýyla çenli döwürde mekdepleriň dürli tipinde (başlangyç dürli mekdeplerde, medreselerde, gimnaziýada, ýokary uçililişede, rus-ýerli mekdeplerde) türkmenler okapdyr. Mekdepleriň, okuwçylaryň sany ýylsaýyn artypdyr. “Sowet Türkmenistany” (1997, 4 oktýabr) gazetiniň pikiriçe, ilatyň 0,7%-i sowatly diýleni, 1897-nji

ýylda şol wagtky Zakaspi oblastynda rus-ýerli mekdeplerinde türkmenleriň orsça okap, ýazyp bilýänleriniň görkezijisi bolmagy mümkin. Bu pikiri türkmen alymlary K. Muhammetberdiýew bilen Ýa. Orazgylýow dagy hem tassyklaýar. 5). Metbugatda anygyna ýetilmän, leji çykan (meselem, 0,7% diýleni) sanlara hem faktlara salgylanyp ýazylmagy, metbugatyň-da, žurnalistleriň-de abraýyna däl-di.

5. Uruşdan soň ýerli milletden bolan mugallymlary, ýokary bilimli aýal-gyzlary köpeltmek üçin umumy syýasat alnyp barylýdy. Ýokary okuw mekdepleriniň sany-da, olaryň gaýybana bölümleri-de artdyryldy. Ýerli ilatdan bolan hünärmenleriň sany känbir köpelmedi. Hakykatda, hünärmenleriň hiline däl-de umumy sana kowalaşyldy. Bilimde artdyryp ýazmalara ýol berildi. Netijede “diplomly” boş hünärmenler köpeldi. Milli metbugat welin şu meselede anyk däl-de, umumy materiallar bermek bilen çaklandy.

6. Okuwçylaryň ylma-bilime höwesini orta mekdeplerden başlanýar. Derňelýän döwürde okuwçylaryň sany köpeliş, mekdep jaýlary bilen üpjün edilip bilinmedi. Mekdepleriň käbiri hojalyklaryň kömegi bilen guruldy. Emma metbugatda mekdepleriň, okuwçylaryň sany takyk görkezilmedi. Milli metbugat mekdepleriň maddy-tehniki bazasy, bilim berlişi bilen gyzyklanmady.

7. Alty ýaşlylary okuwa çekmek baradaky täze mekdep reformasy çagalary göýdükirdi. Ýerli şerte bap gelmeýän, ýokardan berilýän görkezmeler esasynda täze mekdep reformasyna geçilmegi, üstesine-de pagta ýygymy okuwçylary körsowat galdyrdy. Mekdeplerde “ikiýylçylary” köpelttdi. “100% ýetişik ugrundaky göreş” netijesiz gutardy. Mugallym hakynda alada edilmänsoň, olaryň abraýy-da gaçdy. Metbugat mugallymyň abraýy barada ýurt Garaşsyzlygynyň ön ýanynda ýazyp başlady.

Okuw gollanmasynyň **“Metbugat we halkyň durmuş medeniýeti: gazanylanlar heýitirilenler”** baby boýunça çykarylan netijeler:

1. Işiň ilkibaşynda oba medeniýeti hakynda gürrüň gidýär. TK(b)P MK-nyň II plenumy (1928ý.) halkyň milli medeniýetini ösdürmekde proletar medeniýetiň merkezi hökmünde SSSR-i nazarda

tutmagy borçly etdi 6). Halkyň milli medeniýeti umumy medeniýete - rus halkynyň medeniýetine tabyn edildi. Milli medeniýet bir galypa salnyp umumylaşdyryldy. Milli formaly sosialistik mazmunly medeniýet ugrunda göreşildi.

2. Milli metbugat umumy medeniýet hakynda ýazdy. Umumy medeniýete milli medeniýet diýip düşündirdi. Gazetdir kitap okamaga, “kolhozçylaryň öýlerine baryp, gürrüň geçirmeklige” milli medeniýetiň nyşany hökmünde garaldy. Milli medeniýetiň nähili bolmalydygy, köne formalary aýryp, täzelerini döretmelidigi ýokardan salgy berildi. 7). Milli saz gurallary, milli senetler, milli nagyşlar köne forma hökmünde bir çete sürlüp, täze forma – horeografiýa, tans gurnaklaryna ýol açyldy.

3. TKP-niň XIV gurultaýy (1958ý.) medeni ojaklaryň gurluşygyny ýaýbaňlandyrmak barada berk talap bildirdi. “Sowet Türkmenistany” gazetini partiýanyň kararyny wagyz etmekde dürli žanrlardan materiallary berdi, medeniýet hakynda ýörite sahypalary çap etdi. Ýöne umumy ýazylan makalalarda gurultaýyň materiallaryndaky sanlardyr faktlar gaýtalandy. Medeni ojaklar, ýagny “Daşky medeniýet” aldygyna ösdürildi. Emma olaryň adamyň aňyna – “içki medeniýetine” ýetiren täsiri görünmedi. “Içki medeniýeti” ösdürmezden, “daşky medeniýeti” ösdürip bolmaýar. Çünki adamyň “dasky medeniýeti”, onuň içki medeniýetinden” gelip çykýar. Emma milli metbugat diňe “daşky medeniýete” üns berip, medeniýeti gamçylyp ösdürjek boldy.

4. Türkmen obasynyň medeniýeti ozal hem pes welin, ony şäher medeniýetiniň derejesine ýetirmäge ugur alyndy. Oba adamlaryna birmeňzeş eşik geýdirilip, “Ozal medeniýetli ýaşan diýýän yokdy, indi täzeçe ýaşan!” diýip ýaşulular gazet sahypalarynda çykyş etdiler. Ýewropa medeniýetine ýakynlaşyp, oba bilen şäheriň aratapawudyny aýyrmaga çalşyldy.

5. Telewideniýeniň peýda bolmagy bilen, adamyň “içki medeniýeti” ösüp, “daşky medeniýet” (klublar, beýleki medeni ojaklar) yza galdy. Kolhoz başlyklarynyň medeniýet baradaky orunbasarlarynyň wezipesem süýündirildi, işini talaba laýyk gurap bilmedi. Oba klublarynyň, kitaphanalaryň işem hakykatdakysyndan “çişirilip” görkezildi. Ýurt boýunça 700 klubyň hersinde 100-den

gowrak çeper höwesjeň bar. Emma sahnada gyzyň roluny ýerine ýetirmäge welin bir adam tapylmady.

6. Telewideniýeniň ösmegi bilen medeni aň-bilim edaralarynyň güýçli bäsleşigi döredi. Ozalky klublar öz möwritini ötürdi. Indi her halkyň medeni derejesine, döp-dessuryna, psihologiýasyna bap gelyän täze klublaryň gerekdigini döwür görkezdi.

7. Urşun ýyzanynda erkek adamlaryň azalandygy sebäpli, aýal-gyzlaryň zähmet öndürijiligini artdyrmak, diňe zähmet çekmegi üçin olaryň durmuş hyzmatyndan peýdalanmagy wezipe edilip öňde goýuldy. Milli metbugatyň sahypalarynda “Aýallar diňe zähmet çekmeli. Pekarnýa, kir ýuwulýan jaý, naharhana, çayhana her obada gurlar” diýlip ýazyldy. Netijede, alnyp baryýan syýasat hakykata gabat gelmedi.

Okuw gollanmasynyň **“Metbugat we ilatyň döp-dessur çägi: tejribe we meseleler”**diýen baby boýunça çykarylan netijeler:

1. Şu babyň ilkibaşynda köne döp-dessurlar barada gürrüň edilýär. Metbugat “Milli medeniýeti ösdürmek üçin gulçulyk döwründen galan köne zyýanly döppleri ýok etmeli” 8).diýip mesele goýýar. Sebäbi ol jemgyýetiň öňe gitmegine päsgel berýär. Köne döp-dessurlardan galyň almak, ýaşmak, böruk, Gurban baýramy, Oraza tutmak we beýlekiler halkyň düşünjesini zäherleýän adatlar hökmünde görüldi. Şonuň üçin metbugat proletar medeniýetinden ugur almagy ündeýär.

2. Metbugat dine garşy göreşde syýasy hem tebigat bilimlerini güýçlendirmegi, ateistleriň işjeňligini ýokarlandyrmagy maksat edinip, “Ateistiň tribunasy”, “Ateistiň gaýybana mekdebi” ýaly rubrikalary girizdi we toslanyp tapylan (A. Ahmedow, Ö. Ýagşyýew we ş.m.) familiýalarda yslamy paş ediji makalalary, ozal dini wagyz eden mollalaryň çykyşlaryny berdi. Towşan Esenowanyň “Literaturnaýa gazetada” çap edilen “Ýigrenji galyň” makalasyna seslenmeler guraldy. Metbugatyň guran “Oňlamazdan ozal oýlanylsa” (“Sowet Türkmenistany”), “Agyryly dişi goparmasaň” (“Ýaş kommunist”) makalalary hem köne döp-dessur hakynda.

Emma 1975-1976-njy ýyllarda galyň azalman, gaýtam köpeldi. Oraz tutmak, namaz okamak we beýleki döpler ýaşyryn alnyp barylady.

3. Milli metbugat döp-dessurlara garşy göreş çärelerini ulandy. Ilat arasynda düşündiriş işiniň geçirilişini, leksiýa okalyşyny beýan etdi. Köne adatlara garşy göreşe sud we prokuratura organlary-da çekildi. Ateistik halk uniwersitetleri işleýär, dine degişli konferensiýalar, aňşamlar geçirilýär. TKP MK-nyň býurosynyň (1965ý.) mejlislerinde “Sowet Türkmenistanynyň aýallary”. “Sowet edebiýaty” žurnallarynyň, “Sowet Türkmenistany” gazetiniň redaksiýalarynyň köne döp-dessurlara garşy alyp barýan işlerine garap, şu ugurda materiallaryň üzlem-saplam berilýändigini we temanyň ýüzleý beýan edilýändigini belenildi 9).

4. Ýurtda ýaşulular geňeşleri döredilip, olara hem köneniň zyýanly galyndylaryna nälet okatdyryldy. Aýallar geňeşlerem san taýdan artyp, 800-e ýetdi. Ýöne ýaşulular geňeşleri ýaly, aýallar geňeşleri hem “göz üçin” döredilipdi. Olaryň ikisiniňem netijeli işi metbugatda beýan edilmedi.

5. Köne döp-dessurlara garşy durup biler öýdülip, täze döp-dessurlaram toslanyp tapyldy. Jemgyýetçilik-syýasy wakalar bilen baglanyşykly (Leniniň doglan günü, 1-nji Maý, 7-nji noýabr, Kosmonawtika günü we ş.m.), zähmet bilen baglanyşykly (mehanizatorlar, çopanlar günü, üç nesliň duşuşyk günü we ş.m.), maşgala durmuşy bilen baglanyşykly (çaganyň mekdebe ilkinji gezek baran, pasport gowşurylan, kämillik ýaşyna ýeten günü we ş.m.) döp-dessurlar döredildi. Dinsiz täze toý hökmünde “komsomol toýlary” öňe çykarylady. Emma “komsomol toýunda” köne urp-adatlaram, nika döbem dowam etdirildi. Metbugat: “Galyň alyp, komsomol toýuny edýänlerem bar” diýip, boýun hem aldy. Täze döp-dessurlary ornaşdyrmak boýunça ilkinji partiýa guramalarynyň ýanynda komissiýalar döredildi. Olaryň esasy maksady toýlary täzeçe geçirmek, toýuň köne “kanunyny” bozmakdy. Emma netije bolmady. Halk unamady. 80-nji ýyllaryň ortalarynda metbugat: “Döp-dessurlar kanunam däl, direktiwa-da, ýokardan berilýän görkezme-de. Oňa uýup-uýmazlyk ahlak şertligi aňyp, duýup bilşiňe, umuman, seniň ahlak kämilligiňe bagly” 10) diýip ýazdy.

Okuw gollanmasynyň “Metbugat: Edebiýat we sungat meseleleri: onuň özüşiniň birtaraplaýynlygy” baby boýunça çykarylan netijeler:

1. Işň ilkibaşynda milli edebiýat meseleleri hakynda gürrüň berlip, 1946-njy ýylyň başlaryndan medeni we edebi mirasy öwrenmäge metbugatyň ünsüniň çekilendigi aýdylýar. Milli metbugat türkmeniň köp asyrylyk taryhynyň, edebi mirasynyň heniz doly beýan edilmändigini-de belledi. Metbugat edebi mirasy öwrenmäge ündeýän ýek-tük materially çap etdi. “Sowet Türkmenistany” gazetindäki “Soltan Sanjar” (1946, 25-nji awgust) diýen makalada Seljuk meselesi gozgalýar. Türkmen halkyna Soltan Sanjar hakynda milli dilde ýazylan eseriň gerekdigini metbugat belledi. Emma metbugat materiallynda edebi mirasa üns berilmelidigi nygtalsa-da, hakykatda ýagdaý başgaçady, işe birtaraplaýyn çemeleşilýärdi. Sebäbi TK(b)P MK-nyň II plenumynda (1928ý.) 1917-nji ýyldan ozalky dowre degişli eserler çap edilende, saýlanylyp, olara hem hökmany suratda degişli düşündirişleri bermek bilen çap etmelidigi duýdurylypdy. 11).

2. BK(b)P MK-nyň (1946ý.) edebiýat we sungat meseleleri hakyndaky, TK(b)P MK-nyň býurosynyň mejlisiniň (1946ý.) kararlaryndan soň ideýasyz, çeperçiligi pes spektakllar hökmünde “Horezm”, Hüýrlukga- Hemra”, “Soltan Sanjar”, “Arslan”, “Geçemen” eserleriniň üstünden düşüldi. Gazet-žurnallaryň redaksiýalaryna teatrlaryň goýýan spektakllary barada synlary yzygiderli çap etmek teklipe edildi. 12). Sowet temasynyň birinji orunda, taryhy temanyň hem ikinji orunda durmalydygy wezipe edilip öňde goýuldy. Eserlerde könä gyzygyp, ony ideallaşdyrmak, sowet döwrüne kembaha garamak hasaplanyldy. Çeper eserlerdäki köne sözler “düşnüksiz” göründi. “Gorkut ata” eposy-da, ideýa taýdan zyýanly eser hasaplanyldy.

3. TK(b)P MK-nyň VI plenumyndan (1951, dekabry) soň, edebi eserleriň ählisine-de siňe seredildi. G.Gurbansähedowyň “Türkmenleriň” J. Ilmyradowyň “Türkmenistanym” goşgulary-da milletçilikli eserler hasaplanyldy. “Ýaş kommunist”, “Sowet Türkmenistany” gazetleri, “Sowet edebiýaty” žurnaly eserlerden

buržuaz-milletçilikli pikirleri gözledi. Edebi mirasyň döredilen wagty nazara alynman, şu günün talaby bilen seredildi. Edebiýat syýasatlaşdyryldy hem döwrebaplaşdyryldy. Ýurt Garaşsyzlygy ýyllary içinde “Gorkut ata” eposyndan başlap, ähli gadagan edilen halk dessanlary neşir edilip, halka ýetirildi.

4. Işde milli sungat meseleleri hakynda aýdylyp, onuň gadymyýetden bäri pederlerimiziň baş ýörelgesine, kyn gününde hem şat gününde hem ýakyn hemrasyna öwrülendigi nygtalýar. Emma BK(b)P MK-nyň “W. Muradeliniň “Beýik dostluk” operasy hakyndaky” kararyndan (1948ý.) soň, diňe opera we balet eserleri däl, türkmen bagşylarynyň hem käbir aýdymlarynyň (“Gulpagyň”, “Babahan”) ideýasyzdygy, zyýanlydygy belenildi. TK(b)P MK-nyň plenumy (1951, dekabry) türkmen aýdym-sazlaryna tankydy nukdaýnazardan garamalydygyny talap etdi.

5. Milli metbugat türkmen halk aýdymlarynyň aýdylyşynyň milli aýratynlygy barada mesele gozgap, aýdymyň soňunda “juk-juk”, “hüýlenme” ýaly goşmaça saz elementleriniň ýerliklidigini belledi. Şunuň bilen birlikde, bagşy aýal-gyzlara “juk-juk”etmekliginiň gelişmeýändigini-de nygtady. 13). Metbugatda türkmen heňlerini we sazalaryny ýygnamagyň zerurdygamy aýdyldy.

6. Metbugat 40-njy ýyllarda opera we balet teatrynyň tomaşaçysynyň köp bolandygyny ýazmak bilen, 70-80-nji ýyllarda oňa islegiň azalandygynyň sebäbini milli repertuara üns berilmändiginden, ýewropa nusgasyna laýyk getiriljek bolunmagyndan gözledi. Türkmeniň milli ruhy ýoýuldy. Onsoň şeýle operalar milli ruha täsir edip bilmedi. Bagşylar hakyndaky aladanyň ýokdugy, sowet aýdymlaryna üns berilmegi bilen 80-nji ýyllarda bagşylaryň abraýy gaçdy. Ýurt Garaşsyzlygynyň ilkinji ýyllaryndan bagşylar hakynda alada güýçlendirilip, olaryň abraýy-da, halk aýdymlaryna berilýän ünsem artdy. Ýöne metbugat sahypalarynda tüýdükdir gopuz hakyndaky materiallar welin örän seýrekledi.

ÇEŞMELER

Giriş

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiniň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 2-nji tom. – Aşgabat, 2009.- 37s.
2. Annagurdow M. Sowet Türkmenistanynyň metbugat taryhyndan oçerkler. 2-nji kitap – Aşgabat, 1962; Üçünji kitap, - Aşgabat, 1965; Dördünji kitap, - Aşgabat, 1981.
3. Ylýasow K., Goçmyradow H. Döwrüň aýnasy. – Aşgabat, 1990.
4. Muhammetberdiýew K., Orazgyljow Ýa. Türkmenistanyň taryhyndan materiallar. – Aşgabat, 1962.

I Bab. Milli metbugat we onuň material bazasynyň ösüşi

- 1.1. Annagurdow M. Türkmenistanda kommunistik metbugatyň taryhyndan. – Aşgabat, 1957.
- 2.1. Annagurdow M. Sowet Türkmenistanynyň metbugat taryhyndan oçerkler. Ikinji kitap. – Aşgabat, 1962.
- 3.1. Annagurdow M. Sowet Türkmenistanynyň metbugat taryhyndan oçerkler. Üçünji kitap. – Aşgabat, 1965.
- 4.1. Annagurdow M. Sowet Türkmenistanynyň metbugat taryhyndan oçerkler. Dördünji kitap. – Aşgabat, 1981.
- 5.1. Annagurdow M. Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda Türkmenistanyň metbugaty. – Aşgabat, 1985.
- 6.1. Ylýasow K., Goçmyradow H. Döwrüň aýnasy. – Aşgabat, 1990.
- 7.1. Türkmenistanyň syýasy resminamalarynyň MDA.
- 8.1. Sowet Türkmenistany.
- 9.1. Prawda.
- 10.1. Edebiýat we sungat.
- 11.1. Sowet edebiýaty.
- 12.1. Ýazberdiýew A. Arap grafikasynda neşir edilen türkmençe kitaplar.-Aşgabat, 1981.
- 13.1. Goçmyradow H. Ruhy gözelligiň aýnasy. – Aşgabat, 1994.
- 14.1. TKP-niň XI gurultaýynyň materiallary.- Aşgabat, 1952.
- 15.1. Fýodorow K.M. Zakaspiýskaýa oblast. – Aşgabat, 1901.

- 16.1. Komsomolskaýa prawda.
- 17.1. Raboçe-krestýanskiý korrespondent.
- 18.1. Goçmuradow H. Propaganda w peçati sosialistiçeskiego sorewnowaniýa.- Aşgabat, 1990.
- 19.1. Ýaş kommunist.
- 20.1. Mugallymlar gazetini.
- 21.1. Zaman.
- 22.1. Bolşewik (soňra “Türkmenistan kommunisti”).

II Bap. Bilim meseleleri: Syýasat we hakykat

- 1.2. Annagurdow M. Türkmenistanda kommunistik metbugatyň taryhyndan. – Aşgabat, 1957.
- 2.2. Annagurdow M. Sowet Türkmenistanynda sowatsyzlygyň ýok ediliş taryhyndan oçerkerler. – Aşgabat, 1960.
- 3.2. Berdiýew T. Oçerki po istorii şkolý Turkmenskoý SSR.- Aşhabat, 1960.
- 4.2. Muhammetberdiýew K., Orazgylyjow Ýa. Türkmenistanyň taryhyndan materiallar.- Aşgabat, 1997.
- 5.2. Durdyýew T. Welikiý Oktýabr i perwyýe kulturnyýe preobrazowaniýa w Turkmenistane (1917-1920g.g.) – Aşhabad, 1981.
- 6.2. Durdyýew T. Formirowaniýe I razwitiýe turkmenskoý sowetskoý intelegensii (1917-1958 g.g.) – Aşhabad, 1972.
- 7.2. Durdyýew T. Na puti stanovleniýa sosialistiçeskoý kultury w Turkmenistane. – Aşhabad, 1986.
- 8.2. Kulturnoýe stroitelstwo w Turkmenistane (1924-1941g.g.). Sbornik dokumentow I materialow. Çast 1 – Aşhabad, 1987.
- 9.2. Kurbanow A., Kuzmin O. 40 let po puti Lenina w oblasti narodnogo obrazowaniýa w Turkmenistane – Ashabad, 1965.
- 10.2. Taşliýew Ş., Durdyýew T. Kaýgysyz Atabaýew.- Aşhabad, 1988.
- 11.2. Annagurdow M. Sowet Türkmenistanynyň halk magaryfynyň taryhyndan – Aşgabat, 1957.

- 12.2. Durdyýew T. Intelligensiýa sowetskogo Turkmenistana (60-70-e g.g.) – Aşhabad, 1989.
- 13.2. TKP-niň XX gurultaýynyň materiallary. – Aşgabat, 1971.
- 14.2. Goçmyradow H. Propaganda w peçati sosialistiçeskogo sorewnowaniýa. – Aşhabad, 1990.
- 15.2. Türkmenistan (“Sowet Türkmenistany”).
- 16.2. Bolşewik (“Türkmenistan kommunisti”).
- 17.2. Türkmenistanyň halk magaryfy.
- 18.2. Sowet edebiýaty.
- 19.2. Mugallyma kömek.
- 20.2. Mugallymlar gazetini.
- 21.2. Prawda.
- 22.2. Ýaş kommunist.
- 23.2. Edebiýat we sungat.
- 24.2. Selskaýa žizn.
- 25.2. Türkmenistanyň syýasy resminamalarynyň MDA, 1g, 1\1ýaz, 74iș, 23tk.

III Bap. Metbugat we halkyň durmuş medeniýeti: gazanylanlar hem ýitirilenler.

- 1.3. Türkmenistanyň syýasy resminamalarynyň MDA, 1g, 1\2ýaz, 74iș, 23tk.
- 2.3. Annagurdow M. Sowet Türkmenistanda sowatsyzlygyň ýok ediliş taryhyndan oçerkler. – Aşgabat, 1960.
- 3.3. Orazklyçew Ýa. Turkmenskoýe selo: istoriçeskiý opyt, problemy. – Aşhabad, 1994.
- 4.3. Muhammetberdiýew K., Orazgylyjow Ýa. Türkmenistanyň taryhyndan materiallar. – Aşgabat, 1997.
- 5.3. Türkmen diliniň sözlügi. – Aşgabat, 1962.
- 6.3. Bogdanow N.G., Wýazemskiý B.A. Spawoçnik žurnalista. – 1971.
- 7.3. Oçerk teorii sosializma. – M.1989.
- 8.3. Sowet Türkmenistany.

- 9.3. Prawda.
- 10.3. Sowetskaýa kultura.
- 11.3. Ýaş kommunist.
- 12.3. Sowet Türkmenistanyň aýallary(soňra “Owadan”)
- 13.3. Edebiýat we sungat.
- 14.3. Mugallymlar gazet.
- 15.3. Sowet edebiýaty.
- 16.3. Türkmenistan kommunisti.
- 17.3. Türkmenistanyň halk magaryfy.
- 18.3. Izwestiýa.

IV Bap. Metbugat we ilatyň döp-dessur çägi: tejribe we meseleler

- 1.4. Türkmenistanyň syýasy resminamalarynyň MDA.
- 2.4. Türkmenistan kommunistik partiýasynyň XX gurultaýynyň materiallary -Aşgabat, 1971.
- 3.4. Orazklyçew Ýa.Turkmenskoye selo: istoriçeskiý opyt, problemy.-Aşhabad,1994.
- 4.4. Türkmenistan kommunistik partiýasynyň XXI gurultaýynyň materiallary.- Aşgabat,1976.
- 5.4. Ylýasow K. Goçmyradow H. Döwrüň aýnasy.- Aşgabat, 1990.
- 6.4. Türkmenistan kommunistik partiýasynyň XV gurultaýynyň materiallary – Aşgabat,1959.
- 7.4. Türkmenistan Kommunistik partiýasynyň XVII gurultaýynyň materiallary. – Aşgabat, 1961.
- 8.4. Türkmenistan Kommunistik partiýasynyň XIII gurultaýynyň materiallary – Aşgabat,1956.
- 9.4. Saparmyrat Türkmenbaşy. Garaşsyzlyk. Demokratiýa. Abadançylyk. 1 tom.- Aşgabat,1994.
- 10.4. Saparmyrat Türkmenbaşy. Milli, ruhy, ykdysady galkynyş. 3 tom.-Aşgabat,1994.
- 11.4. Sowet Türkmenistany.
- 12.4. Sowet edebiýaty.
- 13.4. Ýaş kommunist.
- 14.4. Sowet Türkmenistanynyň aýallary. (“Zähmetkeş aýal”).

- 15.4. Türkmenistanyň halk magaryfy.
- 16.4. Bolşewik (“Türkmenistan kommunisti”).
- 17.4. Sowet Türkmenistany hem Turkmenskaýa iskra.
- 18.4. Prawda.
- 19.4. Literaturnaýa gazeta.
- 20.4. Trud.
- 21.4. Selskaýa žizn.
- 22.4. Edebiýat we sungat.
- 23.4. Partiýnaýa žizn.
- 24.4. Turkmenskaýa iskra.
- 25.4. Izwestiya.
- 26.4. Tokmak.

V Bap. Metbugat: edebiýat we sungat meseleleri. Onuň ösüşiniň

birtaraplaýynlygy.

- 1.5. Türkmenistanyň syýasy resminamalarynyň MDA.
- 2.5. O partiýnoý i sowetskoý pečati. (sbornik dokumentow). - M., 1954.
- 3.5. Kitaby dädem Gorkut. - Aşgabat, 1995.
- 4.5. Esenow A. Professor Mäti Kösäýew.- Aşgabat, 1992.
- 5.5. Durdyýew T. Intelligensiýa sowetskogo Türkmenistana. - Aşgabat, 1989.
- 6.5. Goçmyradow H. Ruhy gözelligiň aýnasy. - Aşgabat, 1994
- 7.5. Türkmenistan Kommunistik (bolşewikler) partiýasynyň X gurultaýynyň materiallary. - Aşgabat, 1950.
- 8.5. Sowet Türkmenistany.
- 9.5. Sowet edebiýaty.
- 10.5. Ýaş kommunist.
- 11.5. Türkmen arhiwi.
- 12.5. Edebiýat we sungat.
- 13.5. Mugallymlar gazetini.
- 14.5. Zähmetkeş aýal. (häzirki “Zenan kalby”)
- 15.5. Mugallyma kömek.
- 16.5. Türkmenistanyň halk magaryfy.
- 17.5. Türkmenistan kommunisti.

Netije

1. Nuralyýew D. Zakaspi ýerli gazetini. || Edebiýat we sungat.-1971.-3 mart.
2. Alyýew R. Ilkinji türkmen gazetini - “Maweraýy Bahry-Hazar” || Sowet edebiýaty. - 1971.-3, -113s.
3. Ylýasow K., Goçmyradow H. Döwrüň aýnasy. – Aşgabat, 1990.-31s.
4. Naumkin N. Poligrafiýa senagatynyň gaýragoýulmasyz wezipeleri. || Sowet Türkmenistany -1970. -12 iýun.
5. Muhammetberdiýew K., Orazgyljow Ýa. Türkmenistanyň taryhyndan materiallar – Aşgabat, 1997.- 90-91s.
6. Türkmenistanyň syýasy resminamalarynyň MDA, 1g,1\1ýaz, 74 iş, 25 tk.
7. SSKP-niň XXII gurultaýynyň materiallary || Sowet Türkmenistany, - 1961.-20 oktýabr.
8. Ş. Batyrowyň çykyşy ||Sowet Türkmenistany. - 1947. - 8 iýun
9. Türkmenistanyň syýasy resminamalarynyň MDA, 1g,72ýaz,25iş, 4tk.
10. Durdyýew H. Her bir gowy döp- seniňem däbiň || Sowet Türkmenistanynyň aýallary. - 1984. -4. -18s.
11. Türkmenistanyň syýasy resminamalarynyň MDA, 1g,1\1 ýaz, 74iş, 32tk.
12. O partiýnoý i sowetskoý peçati (Sbornik dokumentow). M., 1954.- s.572.
13. Durdyýew H.. Türkmen halk aýdymalarynyň ýerine ýetirilişi hakynda || Sowet Türkmenistany. – 1960. 8 sentýabr.